Мирослав П. Лазић

СМЕДЕРЕВО

И СМЕДЕРЕВСКИ КРАЈ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

1914–1918

Мирослав П. Лазић

СМЕДЕРЕВО

И СМЕДЕРЕВСКИ КРАЈ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

1914–1918

СМЕДЕРЕВО 2018.

ИЗДАВАЧ

Музеј у Смедереву
Омладинска 4
11300 Смедерево
www.mus.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА

Татјана Гачпар,
директор

АУТОР

Мирослав П. Лазић,
виши кустос историчар Музеја у Смедереву

РЕЦЕНЗЕНТ

Проф. др Мира Радојевић,
дописни члан САНУ

ЛЕКТОР

Ивица Бојичић

ПРЕВОДИ РЕЗИМЕА

Анка Велебит (енглески)
Јадранка Михајловић Шулеић (немачки)

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН, ТИПОГРАФИЈА И ПРЕЛОМ

Марија Лазић,
инж. графичког дизајна

ШТАМПА

BiroGraf Comp d.o.o. Земун

ТИРАЖ

500 комада

Штампање књиге финансијски су подржали
Министарство културе и информисања Републике Србије и
Град Смедерево у оквиру пројекта Музеја у Смедереву
Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату

Република Србија
Министарство културе
и информисања

Град Смедерево

За Вукана и Филипа

Садржај

Предговор | 7 |
Списак скраћеница | 9 |
Увод |11|
Уочи рата | 25 |
Опште друштвено-политичке прилике у Смедереву и околини уочи рата | 27 |
Војне прилике | 39 |
Заплет око избијања рата | 43 |
1914, прва ратна година |51|
Уводне напомене | 53 |
Распоред сукобљених армија на почетку рата | 56 |
Прве ратне операције на фронту код Смедерева | 59 |
Смедеревски бој 9. новембра 1914. године | 67 |
Од Смедеревског боја до краја прве ратне године | 91 |
Рат се наставља | 103 |
Ситуација на фронту у првој половини 1915. године | 105 |
Борбе у ваздуху изнад Смедерева | 114 |
У ишчекивању непријатељске офанзиве | 121 |
„На пушкомет од непријатеља“ | 135 |
Становништво у сталном покрету | 137 |
Привиди нормалности | 141 |
Друштвено-политичке и привредне прилике до почетка окупације 1915. године | 146 |
Борба са невидљивим непријатељем – против тифуса и других заразних болести | 159 |
На удару Макензенових армија | 165 |
На путу германског *Drang nach Osten* | 167 |
Припреме за офанзиву и прва борбена дејства на Дунаву уочи прелаза немачке 11. армије | 170 |
Застрашујуће дејство Галвицове артиљерије | 197 |
Немци прелазе Дунав | 208 |
Борбе за Смедерево и наставак немачког продора ка обронцима Шумадије |223|
Бој на Врбовачким косама | 248 |
Дунав је премошћен | 253 |
О неким жртвама током борби у октобру 1915. године | 256 |
Пут у неизвесност | 262 |

Садржај

Живот под теретом окупације | 269 |
Оснивање аустроугарског Војно-генералног гувернмана Србија | 271 |
Положај становништва под аустроугарском окупацијом | 285 |
Велика промена – живети у „женском друштву“ | 301 |
Semendria erobert. Видљиви знаци немачког војног присуства | 307 |
Успостављање аустроугарске окупационе управе у Смедеревском округу | 325 |
Императив рата мења урбани пејзаж Смедерева | 342 |
Здравствене прилике | 355 |
Под сталном претњом од интернације | 363 |
Оживљавање саобраћаја | 377 |
Привреда у функцији окупационе ратне машинерије | 391 |
Култура, школство и духовни живот под крутом стегом окупационог режима | 427 |
Далеко од дома | 467 |
У логорима | 469 |
У избеглиштву | 478 |
На новим фронтовима | 480 |
У покушају превазилажења ратом покиданих веза | 487 |
Ослобођење | 495 |
Пробој Солунског фронта и продор у Србију | 497 |
Ослобођење Смедерева | 502 |
Последице рата | 529 |
Последице рата и покушаји обнављања „нормалног“ живота | 531 |
Summary | 544 |
Zusammenfassung | 548 |
Списак илустрација | 552 |
Извори и литература | 559 |
О аутору | 579 |

Предговор

Ова монографија настала је благодарећи многим појединцима и установама, којима желим да се најискреније захвалим на учињеним напорима и доприносу коју су дали у њеном писању или графичком обликовању. Пре свега захваљујем се Министарству културе и информисања Републике Србије и Граду Смедереву на финансијској подршци, како у издавању ове књиге, тако и у реализацији читавог пројекта *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату.*

Велику захвалност на помоћи приликом истраживања, као и због уступања материјала за објављивање, дугујем следећим установама и појединцима: колегиници Наташи Томић и Војном музеју, колегиници Штефици Радмановић и Историјском музеју Србије, Историјском архиву у Пожаревцу, Народној библиотеци Смедерево, Историјском архиву у Смедереву, Александру Ердељановићу и Архиву Југословенске кинотеке, Стејси Петерсен (*Stacie Petersen*) и Националном музеју и меморијалу Првог светског рата у Канзас Ситију у САД-у (*The National WWI Museum and Memorial in Kansas City, MO*), Националном архиву САД (*National Archives, USA*), Сари Делман (*Sarah Dellmann*) и Селух ван ден Берг (*Soeluh van den Berg*), као и свима из пројекта *the Magic Lantern Society* и *EYE Film Institute*, Библиотеци Универзитета Каен у Нормандији , Француска (*Bibliothèque de l'Université de Caen Normandie*), колегама Гордани Каровић и Милошу Јуришићу, колеги Душану Грбовићу и Завичајном музеју Јагодина, приватним колекционарима Душану Напијалу, Миодрагу Маринковићу Марину, Милану Лончару, др Марку Поповићу, Момиру Марјановићу, Мирославу Александрићу, др Драгољубу Перићу, Петеру Оринчају (*Péter Orincsay*) и другима.

Предговор

Колегиницама и колегама из моје установе, Музеја у Смедереву, хвала на сваковрсној помоћи, али и подстреку у тренуцима клонулости. Професорки Мири Радојевић са Филозофског факултета Универзитета у Београду желим да се најсрдачније захвалим на подршци и стручној помоћи не само у овом пројекту већ и у другим подухватима још од студентских дана. Колеги Марку Стефановићу хвала још једном на партнерству током рада на изложби о Великом рату у 2014. години. Потпуковнику Славољубу Штерићу хвала на стручној помоћи и на лепим тренуцима о разним приликама, почивај у миру. Хвала покојном Васи Бојчићу и члановима *Удружења потомака ратника 1912–1918 Смедерево* на поверењу и сарадњи. Колеги Радомиру Ранковићу хвала на уступљеном материјалу и другој помоћи, Ивану Стојићу на стручној помоћи и инспиративним разговорима, Мирославу Ђорђевићу и Дејану Ђорићу на разноврсном и богатом материјалу, колегиницама из Историјског архива у Смедереву на предусретљивости и помоћи, колегиницама из Завичајног и Научног одељења Народне библиотеке Смедерево на помоћи увек пруженој са осмехом, као и колегиницама и колегама из Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево. Уколико сам некога овом приликом изоставио, искрено се извињавам, имајте на уму да сигурно није намерно.

Хвала свим сарадницима: Ивици Бојичићу за предан рад на лекторисању, Јадранки Михајловић Шулеић и Анки Велебит за преводе, а Љубомиру Златановићу за мајсторско фотографисање предмета. Хвала мојој породици и пријатељима на подршци и разумевању. На крају, свакако највећу захвалност дугујем супрузи Марији Лазић на стрпљењу, посвећености и великом труду да мој рукопис, као и замисли о изгледу књиге, графички обликује на најбољи могући начин.

У Смедереву, о стогодишњици потписивања примирја са Немачком, 11. новембра 2018. године.

Списак скраћеница

АС – Архив Србије

ВГГ/С – Војно–генерални гувернман Србија

Вл. – власник

ВРС – Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца

ИАуС – Историјски архив у Смедереву

Кадр. – кадровски

Комб. – комбиновани

МКВ – матична књига венчаних

МКР – матична књига рођених

МКУ – матична књига умрлих

МУС – Музеј у Смедереву

Нав. дело – наведено дело

Пеш. – пешадијски

ÖNB – Österreichischen Nationalbibliothek, Wien

Сл. – слика

Стр. – страница

УВОД

Сл. 1, *Немачки војници у порушеном Смедереву*, фотографија, 1916. година

Подстакнути обележавањем јубилеја стогодишњице почетка Првог светског рата 2014. године, колега Марко Стефановић и ја са много полета смо кренули у истраживање завичајне историје Првог светског рата, не размишљајући много о томе у ком правцу ће нас оно одвести. Времена није било много јер је пројекат требало реализовати у тачно дефинисаном временском року. Литературе је било мало, изворе смо тек почели да откривамо, али је општи пораст интересовања за теме Првог светског рата био ветар у леђа у тој трци са временом. Осим тога, у брзо нарастајућој бази дигитализоване грађе, како стране, тако и домаће провенијенције, назирали смо велику количину до тада непознатог материјала који је тек требало критички ишчитавати и евентуално приказати како на самој изложби тако и у пратећем каталогу.[1] Све је кулминирало изложбом *Смедерево у Великом рату 1914–1918* која је свечано отворена на Дан Града Смедерева 21. новембра 2014. године. Чињеница да је поменута изложба била једна од најпосећенијих те године оправдала је напоре уложене у њено креирање. Међутим, након што су се утисци слегли, видљиво је било да је изложба, заправо, отворила многа питања о Смедереву, Смедеревцима и смедеревском крају у Првом светском рату на која је тек требало дати одговоре.

Након отварања изложбе умножавала су се комеморативна окупљања (свечане академије, предавања, изложбе, маршеви и друго) на тему Смедерева и Србије у Великом рату у организацији Града Смедерева, установа у култури, али и удружења грађана која чувају успомену на ратове 1912–1918. године. У организацији или реализацији многих оваквих окупљања узимао је учешће и Музеј у Смедереву са својим стручњацима. Интересовање за најразличитије теме Првог светског рата само је још више нарастало. Међутим, све време остајала је празнина у смислу публикације која би дала један заокругљен преглед

1 М. Лазић и М. Стефановић, *Смедерево у Великом рату*, Смедерево, 2014. Каталог изложбе био је на пола пута између историографске студије и музеолошког каталога изложбе са краћим приказом неких од најважнијих догађаја и друштвених процеса током трајања рата приказаних хронолошким редом.

Сл. 2, *Ђенералштабна карта Србије, Е 2 Смедерево*, 1894. година

многих покренутих, али нарочито оних неоткривених или заборављених тема из домена завичајне историје Великог рата.

Увиђајући неопходност пружања адекватног одговора на пробуђена интересовања, покренуо сам пројекат *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату*, који је за циљ имао и ову књигу, као и две изложбе у селима смедеревског краја. На моју срећу, у Министарству културе и информисања Републике Србије и Граду Смедереву успели смо да нађемо партнере који ће финансирати наставак истраживања и објављивање ове књиге.

До сада је у свету публиковано више десетина хиљада историографских студија на тему Великог рата и овај број наставља да расте. Историчари, историчари уметности, социолози, економисти, психолози, али и новинари и књижевници, а у последње време и пасионирани аматери љубитељи историје Првог светског рата, такође покушавају да дају свој допринос на интернету. Данас смо сведоци све веће транзиције

ка онлајн сфери на којој се спроводе најразличитије активности: од публиковања радова на добро организованим онлајн платформама или кроз онлајн пројекте, преко дигитализовања архивске и друге изворне грађе, до расправа на друштвеним мрежама. Импликације овог савременог феномена вишеструке су. Са једне стране дигитализација веома олакшава посао истраживачима и чини да раније непознате или тешко доступне базе података сада буду узете у разматрање. Са друге стране, стављање големе архивске и друге грађе у онлајн сферу истраживачима намеће императив овладавања одређеним вештинама неопходним за превазилажење „информационог потопа" (*information overload*). Осим тога, интернет омогућава да се чују и гласови оних који нису довољно компетентни, али су упорни и смели, што понекад доводи до заглушујуће буке од које се гласови преданих стручњака не могу чути.

Баш због тога је крајње неопходно да неко ко се професионално бави завичајном историјом Првог светског рата приступи истраживању, а потом и објављивању монографије о Смедереву и смедеревском крају у Првом светском рату на начин који кореспондира са савременим тренутком, али, који истовремено имплицира научни приступ у одабиру и анализи грађе најразличитије провенијенције. Требало је, дакле, учинити да се на основу досадашњих спорадичних истраживања како читаве теме тако и тема мањих обима, настави са проучавањима како би се превазишли недостаци приметни код једног броја монографија, студија или чланака из домена завичајне историје Смедерева у Првом светском рату. Наравно, литературе о теми којом се бавимо у овом раду има, она је у неки сегментима од изузетног значаја, али је до сада било тек повременог критичког ишчитавања извора, недовољно анализе утемељене на доступним мерљивим подацима, као и да се један део литературе сводио на препричавање или описивање догађаја, махом из домена ратне историје. Осим тога, историјски процеси само спорадично се анализирају у ширем контексту у мери која ће имати одговарајућу равнотежу између локалног и општег. У овоме предњачи локална публицистика, било да се Првим светским ратом бави искључиво или само успутно у оквиру често објављиваних монографија о местима, школама, догађајима, или другим темама, често публикованим поводом значајних годишњица.

Међутим, књига коју управо читате у великој мери дугује своје постојање неким од локалних аутора или издавача. Уз сву задршку према повременим недостацима, неки од аутора учинили су важне ствари за боље сагледавање локалне историје Првог светског рата. Овде ћемо поменути само неке од важнијих који су резултатима својих истраживања допринели склапању потпуније слике о Смедереву и смедеревском крају у Првом светском рату.

Обимом невелике, али својим значајем за оживљавање теме Првог светског рата у Смедереву биле су књиге *Из историје Смедерева у Првом светском рату*, колега из Архива Србије,[2] те *Митровданска победа код Смедерева 1914. године, сведочења*, коју је приредила колегиница Гордана Ранковић.[3] Ова друга свакако се у неким својим деловима наслања на раније објављене студије неуморног истраживача и полихисторика Леонтија Павловића, који је у својим бројним књигама и студијама на најразличитије теме само успутно обрађивао и изворе који се тичу Првог светског рата.[4] У књизи Гордане Ранковић објављена су сећања Милана Јовановића Стомировића на прву ратну годину и чувени Бој код Смедерева које је овај познати Смедеревац записао у позним годинама, готово 50 година након описаних догађаја. Без обзира на то, овај рукопис је изузетно важан мемоарски извор и незаобилазна референца.

Књига Славољуба Штерића *Смедеревски бој 1914. године*,[5] иако није из домена строго научне провенијенције, представља важан међаш у истраживачким напорима да се оживи

2 С. Поповић и Љ. Поповић, *Из историје Смедерева у Првом светском рату*, Смедерево, 1995.

3 Г. Ранковић, *Митровданска победа код Смедерева 1914. године, сведочења*, Смедерево, 2003.

4 Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево, 1980; Л. Павловић, *Споменица поводом прославе сто седамдесет година постојања Основне школе „Димитрије Давидовић" у Смедереву 1806–1976*, Смедерево, 1976; Л. Павловић, *Смедеревска гимназија 1871–1918*, сепарат из монографије *Минули век 1871–1971*, Смедерево, 1971; L. Pavlović, „Prilog izučavanju istorije smederevskih Jevreja", *Zbornik 4 (1979), Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, str. 65–86; Л. Павловић, „Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове", у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд, 1983, стр. 579–607; Л. Павловић, „Периодична штампа у Смедереву од 1875–1985. године", *Смедерево, часопис за културу, уметност и друштвена питања*, бр. 1–2 (1988), стр. 143–156;

5 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, Смедерево, 2010.

историја Смедерева и околине у Првом светском рату. Недостатак ове и нешто касније објављених књига[6] овог аутора су повремено пренаглашени субјективни доживљај у истраживању, као и циљано изразито патриотски набој који оне носе. Међутим, и данас је поменута књига незаобилазно штиво, и то не само за микро историју овог краја већ и за неке шире студије нарочито из домена војне историје Србије у Првом светском рату. Ауторови лични напори, без неке веће институционализоване подршке, у великој мери су значајнији јер дају важан материјал професионалним историчарима. Међутим, тек недавно смо открили да ово није прва студија о Смедеревском боју. Нажалост, Славољуб Штерић није био упознат са научним радом једног другог колеге истог чина, потпуковника Василија Матића који је 1951. године објавио рад под називом *Бој код Смедерева*.[7] Осим тога, Смедеревски бој се показао као важна инспирација за радове из домена библиотекарства, па у том смислу истичемо изузетно важну и корисну књигу, номинално каталог изложбе *Смедеревски бој 1914. године. Први светски рат и Смедерево 1914–2014,* који су приредиле колегинице из Народне библиотеке Смедерево.[8] Осим наведених, издвојићемо и студиозно писану књигу *Немачко ратно гробље у Смедереву* аутора Бранка Дукића,[9] као и предани рад на прикупљању података о страдалим Смедеревцима објављен у књизи Радомира Милошевића *Смедеревски ратни поменик*.[10] Обе књиге, у неким својим деловима, веома су значајне за тему којом се бавимо.

Од новијих студија споменућемо следеће: по обиму мању, али по истраживачком напору уложеном у њено стварање и савременом методолошком приступу значајну студију о

6 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, Смедерево, 2015; С. Штерић (прир.), *Ете, тако је то било. Ратни дневници 1912–1918*, Смедерево, 2014; С. Штерић, (прир.), *Е мој синко, дуга је то прича. Ратни дневници и белешке 1912–1918*, Смедерево, 2018.

7 В. Матић, „Бој код Смедерева", *Војно-историјски гласник* (*ВИГ*), бр. 6 (1951), стр. 195–207.

8 Д. Лазић, М. Радовановић и С. Стојановић, *Смедеревски бој 1914. године. Први светски рат и Смедерево 1914–2014*, каталог изложбе, Смедерево, 2014.

9 Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево, 2010.

10 Р. Милошевић, *Смедеревски ратни поменик*, Смедерево, 2003.

споменичком наслеђу на тему Велики рат колегинице Аните Марковић *У спомен на Велики рат. Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*;[11] неколико стручних радова на различите теме, превасходно из историје пропаганде и друштвене улоге медија у време Првог светског рата попут *Тамо далеко. Смедерево у новинским чланцима аустралијске и новозеландске штампе током прве ратне године (1914) у Великом рату* и *Смедерево у америчкој штампи током Првог светског рата*,[12] као и о учешћу страних војних мисија, између осталих и у Смедереву 1915. године: *Српски војник у борби виђен очима британског официра*;[13] о страдању културно-историјске баштине и драстичне измене урбаног пејзажа Смедерева: *Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату*, колегинице Снежане Цветковић[14] и *Трагом фотографија мостова на Дунаву и Језави,* неуморног истраживача прошлих времена у Смедереву Ивана Стојића;[15] споменућемо и веома вредне радове из домена војно-политичке историје попут *Ослобођење Смедерева и околине 1918. године*[16] и *Ослобођење Пожаревца и околине 1918.*[17]

Први покушај свеобухватног сагледавања Смедерева и смедеревског краја у догађајима и процесима Првог светског рата био је мастер рад историчара Радомира Ранковића

11 А. Марковић *У спомен на Велики рат. Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево, 2014. Овој студији следио је рад: А. Марковић, „Меморијали Првог светског рата као симболи државног и националног идентитета: Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920 варошице Сараорца у Сараорцима", *Смедеревски зборник,* бр. 5 (2016), стр. 117–134.

12 М. Лазић, „Тамо далеко. Смедерево у новинским чланцима аустралијске и новозеландске штампе током прве ратне године (1914) у Великом рату", *Mons Aureus,* бр. 45 (2014), стр. 69–77; М. Лазић, „Смедерево у америчкој штампи током Првог светског рата", *Смедеревски зборник*, бр. 6 (2016), стр. 137–172.

13 М. Лазић, „Српски војник у борби виђен очима британског официра", *Mons Aureus,* бр. 49 (2015), стр. 119–138;

14 С. Цветковић, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату", *Mons Aureus,* бр. 46 (2014), стр. 117–128.

15 И. Стојић, „Трагом фотографија мостова на Дунаву и Језави", *Mons Aureus*, бр. 48 (2015), Смедерево, стр. 139–146.

16 М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године", *Војно-историјски гласник,* бр. 2 (2016), стр. 49–65.

17 Н. Ђокић, „Ослобођење Пожаревца и околине 1918.", у: Б. Димитријевић и Ј. Николић (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Пожаревац, 2014, стр. 271–275.

Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату.[18] У скраћеном облику објављен је као чланак у локалном часопису под називом *Смедерево и околина у Првом светском рату*.[19] Радови колеге Радомира Ранковића у доброј мери ослоњени су, пре свега, на архивску грађу, па је стога њихов значај веома велики, нарочито у оним сегментима који се баве животом под окупацијом.

Наравно, овде се не исцрпљује литература коју смо користили приликом рада на књизи. Напротив, већи део објављене литературе не односи се искључиво на Смедерево и смедеревски крај, али смо у њој проналазили, у већој или мањој мери, релевантне податке за нашу тему.[20]

Током истраживања узели смо у обзир и послератну литературу, тачније мемоаристику, коју одликује ретроспективни поглед на лично доживљено тешко искуство Првог светског рата.[21] Мемоаристика је махом тенденциозна јер су њени аутори вођени различитим интересима, било да су то оправдање и извињење, или пак оптуживање и самохвала. Међутим, иако оваква грађа има своје слабости и тражи критички приступ, без ње не можемо у потпуности сагледати свакодневни живот у вртлогу рата.

Замисао ове књиге била је да пружи свеобухватни преглед Смедерева и смедеревског краја за време рата 1914–1918. године. Стога је требало уложити додатне напоре у истраживање доступних архивских докумената,[22] музејске грађе и

18 Р. Ранковић, *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату,* необјављен мастер рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2013. године.

19 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", *Mons Aureus*, бр. 46 (2014), стр. 13–47.

20 Цео списак извора и литературе, али и корисних веб-сајтова можете пронаћи при крају књиге.

21 У том смислу вредна помињања су промишљања Милана Јовановића Стоимировића, Смедеревца који је и сам сведочио о првим ратним разарањима града, и можда најбоље од других разумео неопходност бележења не само тока ратних операција већ и општих друштвених прилика за будућа поколења: „Будући историчар овога историјски необрађеног времена, свакако неће више нигде наћи документе и податке о том усменом јавном мњењу Србије пред јесен 1914. Архиве су спаљене и уништене, људи су поумирали, а да ништа нису објавили, нити забележили. Зато једно од највећих и најсветијих раздобља наше историје неће никада бити довољно расветљено...": М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", у: *Митровданска победа код Смедерева 1914. године, сведочења*, Смедерево, 2003, стр. 106.

22 Овде нарочито истичемо незаобилазни фонд Војно-генерални гувернман

периодике,[23] од којих су срећом многи дигитализовани и доступни онлајн,[24] али и нарочито старију страну (немачку,

Србија у Архиву Србије (АС, ВГГ), сачуване матичне књиге рођених, умрлих и венчаних у Историјском архиву у Смедереву (ИАуС, МКР, МКУ, МКВ), као и малобројна сачувана документа у овом архиву која се односе на финансијски аспект привредне историје Смедерева из времена Великог рата.

23 Архив Србије (АС), Фонд: Фотографије; Војни музеј Србије, збирка фотографија; Музеј у Смедереву: фотографије и периодика из Историјске збирке; Народна библиотека Смедерево, Завичајно одељење, збирке старих новина, фотографија и дописних карата; Историјски архив у Смедереву, збирка фотографија; Приватна збирка Милана Лончара из Смедерева; Приватна збирка Петера Оринчаја (*Peter Orincsay*).

24 Дигитализована и у неким приликама претражива грађа у следећим установама или у оквиру неких пројеката: Народна библиотека Србије Београд, пројекат *Велики рат*, URL: http://velikirat.nb.rs ; Универзитетска библиотека „Светозар Марковић" у Београду, пројекат дигитализоване претраживе периодике, URL: www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga ; Дигитална Народна библиотека Србије, Београд, URL: www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine / ; Француска национална библиотека (Bibliothèque nationale de France), URL: www.gallica.bnf.fr ; Државна бибилиотека Берлин (*Staatsbibliothek zu Berlin*), URL: www.digital.staatsbibliothek-berlin.de ; Конгресна библиотека у Вашингтону (*Library of Congress,* Washington D.C., USA), пројекат *Chronicling America (Historical Newspapers), URL:* http://chroniclingamerica.loc.gov ; Аустријска национална библиотека у Бечу (*Österreichischen Nationalbibliothek, Wien*), пројекат *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften online*, URL: http://anno.onb.ac.at/ ; Градска библиотека у Бечу (*Wien Bibliothek*), URL: www.digital.wienbibliothek.at/wk/periodical ; Национална библиотека Новог Зеланда (*National Library of New Zealand*), пројекат дигитализованих новина *Paper Past*, URL: http://paperspast.natlib.govt.nz ; *Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu,* пројекат *Digitalizirane novine i časopisi*, URL: http://dnc.nsk.hr ; пописи становништва у Републичком заводу за статистику Републике Србије, URL: http://www.stat.gov.rs/publikacije ; Аустријска национална библиотека (*Österreichischen Nationalbibliothek*), нарочито Фонд дигитализоване и претраживе грађе, URL: http://www.bildarchivaustria.at); Дигитална библиотека аустријске савезне државе Горња Аустрија (*Digitalen Landesbibliothek Oberösterreich*), URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer ; Мађарска библиотека дигиталних слика (*Magyar Digitális Képkönyvtár*), URL: http://www.kepkonyvtar.hu ; Онлајн пројекат *Europeana,* нарочито секција посвећена Првом светском рату у оквиру овог интернет портала, URL: https://www.europeana.eu/portal/en/collections/world-war-I ; Заједнички пројекат *The European Library,* који, нажалост, од краја 2016. неће бити више ажуриран, URL: http://www.theeuropeanlibrary.org ; Интернет портал – пројекат прикупљања података у вези са немачким ратним меморијалима са пописима погинулих и умрли (*Onlineprojekt Gefallenendenkmäler)*, URL: www.denkmalprojekt.org ; Библиотека Универзитета у Ајови, САД (University of Iowa Library), URL: https://www.lib.uiowa.edu/scua/msc/tomsc450/msc449/msc449_foxfamily.html ; Француски пројекат сећања на страдале у рату (*MemorialGenWeb*), URL: www.memorialgenweb.org ; Пројекат Универзитета у Лилу, Француска, о споменицима погинулим и умрлим француским војницима подигнутим у Француској, Белгији и другим земљама (*Les monuments aux morts France - Belgique - Autres pays*), URL: http://monumentsmorts.univ-lille3.fr/; Пројекат Министарства одбране Ре-

аустријску, мађарску, енглеску, француску и другу) литературу,[25] махом објављивану током или непосредно након Првог светског рата. Досадашње студије нису узимале у разматрање ову изузетно богату литературу у којој се у мањој или већој мери помињу догађаји и личности везани за Смедерево и смедеревски крај. Многе од ових књига до сада нису биле доступне стручној или научној јавности, па ће њихово коришћење, надамо се, бити вредно пажње и за нека будућа истраживања историје Првог светског рата у Србији уопште.

Овом књигом желео сам да понудим знања о појавама и догађајима у Смедереву и непосредној околини, али и о Смедеревцима увученим у вртлог рата, разбацаним на све стране не само Европе већ и читавог света. Сложићу се са неким нашим савременим историчарима, који оправдано истичу како је „ерудитско нагомилавање детаља из прошлости превазиђен научни концепт“,[26] а да гомилање историјског знања не доприноси увек даљем развијању учења.[27] Па, ипак, у овој књизи јесмо се бавили детаљима, тачније великом количином информација од локалног значаја, па чак и личним, приватним судбинама „обичних“ људи, као и детаљима из војне и друштвено-политичке или привредне историје јер би без њих оваква студија изгубила основни разлог свог постојања. Уосталом, као

публике Француске који садржи попис страдалих за Француску (*Mémoire des Hommes - Base des Morts pour la France de la Première Guerre mondiale*) URL: http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/en/arkotheque/client/mdh/base_morts_pour_la_france_premiere_guerre ; Градски историјски музеј у Лајпцигу, СР Немачка (*Städtgeschichtliches Museum Leipzig*), URL: http://museum.zib.de/sgml_internet/sgml.php?seite=5&fld_0=z0059692

25 Хати Труст (*HathiTrust*), растући пројекат глобалног партнерства водећих истраживачких установа и библиотека, URL: www.hathitrust.org ; пројекат Хунгарикана (*Hungaricana*), заједнички веб сајт мађарских архива, музеја и библиотека, којим управља Библиотека Парламента Мађарске (*Országgyűlési Könyvtár*), URL: https://hungaricana.hu ; Пројекат Интернет Архив (*The Internet Archive*), непрофитни пројекат дигиталне библиотеке интернет сајтова и других културних артефаката у дигиталном облику, URL: https://archive.org ; Дигитална библиотека немачке савезне државе Виртемберг у Штутгарту (*Digitalen Sammlungen der Württembergischen Landesbibliothek*), URL: http://digital.wlb-stuttgart.de

26 Д. Стојановић, „Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије“, у: Љ. Димић, Д. Стојановић и М. Јовановић, *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог* (друго издање), Београд, 2009, стр. 115.

27 М. Јовановић, „Историографија и криза“, у: М. Јовановић и Р. Радић, *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд, 2009, стр. 57.

чувар покретне културне баштине Смедерева и смедеревског краја, али и као установа која је окренута ка становницима на територији Града Смедерева, Музеј у Смедереву има и обавезу публиковања историјских публикација из домена завичајне историје у којој ће, можда, корисници наћи важне податке о њиховим прецима.

„Политика и вођење рата су готово увек у чврстој повезаности".[28] Несумњиво је да су вођење рата и политика оног времена преовлађујући фактори који су обликовали и све остале видове живота у Србији. Па, ипак, не може се целокупан живот у ратним условима сводити само на војевање или политичке одлуке. Разумевајући да без људи нема историје, ми смо се у овом раду свакако бавили животима људи, повремено издвајајући појединачне судбине неких Смедереваца или особа из овог краја као парадигматичне са циљем да се што боље схвати Први светски рат у његовој целокупности. Јер, Први светски рат „... је сваком својом фазом померао све дотадашње границе, било да је реч о смртности, бруталности или о линији до које се сматрало пожељним да се грађани укључе у напоре сопствене ратујуће државе".[29] Зато је ова монографија замишљена као референтна студија из домена регионалне, али и микроисторије, коју ће, надамо се, користити историчари који се баве склапањем шире слике Србије у Првом светском рату.

Историчар треба да понуди савременицима знања о узроцима друштвених појава из прошлости. Међутим, промишљајући о теми каква је Велики рат, нарочито реактуелизованој о стогодишњици почетка/завршетка Првог светског рата, закључујемо да би нас истицање таквих закључака у први план одвело на странпутицу и било би сувише претенциозно за студију чији је примарни циљ да понуди историју једног града, његове околине и њихових житеља у једном великом рату без преседана. Стога, у овој књизи читалац може пронаћи и анализе о општим темама заједничким за многе студије о Пр-

28 Хелмут фон Молтке, начелник генералштаба Немачког рајха у писму Конраду фон Хецендорфу, колеги начелнику генералштаба Аустро-Угарске војске. Цитирано према: М. Перишић (прир.), „Сарајевски атентат. Молтке – Хецендорфу, 10. фебруара 1913", *Историјске свеске*, 6 (2014), стр. 3.

29 Д. Шаренац, „До последњег човека: пропагандна активност Краљевине Србије у Првом светском рату", у: В. Чех (ур.), *Рат и плакат: 1914–1918*, Београд, 2015, стр. 137.

вом светском рату, али смо се, пре свега, трудили да останемо у оквирима теме омеђене самим насловом монографије – дакле, историја Смедерева, смедеревског краја и њихових житеља током Првог светског рата.

Ова монографија, иако синтеза великог броја до сада објављених извора, литературе и истраживачког рада у архивима, музејима и дигитализованим трезорима грађе, не претендује да стави тачку на ову тему. Наиме, увидели смо да ће са дигитализовањем изворне грађе у страним, али и све више домаћим установама културе и заштите, на видело изаћи можда неки нови извори који ће поједине сегменте ове теме допунити, а можда и у потпуно другачијем светлу обојити. Осим тога, недостатак ове монографије јесте тај што није укључио коначан попис погинулих, умрлих и несталих током ратне епопеје. У том смислу неки напори јесу већ учињени, али овај захтеван посао остаће задатак неке нове студије.

Па, ипак, узимајући све у обзир, можемо рећи да смо овом публикацијом, по количини обрађене грађе, темама које смо сагледали, као и методолошким приступом, начинили искорак и понудили и стручном и ширем аудиторијуму једну прегледну, на научним основама засновану, монографију у којој ће наћи одговоре на многа питања из домена завичајне историје Првог светског рата.

Сл. 3, Милан Јовановић, *Смедерево. Град са Годомина*, фотографија, 1893-1896. година

УОЧИ РАТА

Сл. 4, Милан Јовановић, *Смедерево. Окруж. Началство и Суд*, фотографија 1893-1896. година

Опште друштвено-политичке прилике у Смедереву и околини уочи рата

Почетком 20. века Смедерево је било мирна пограничка варош окружена плодним пољима и брежуљцима начичканим надалеко познатим виноградима. Значај смедеревске вароши превазилазио је уске локалне оквире више због изузетног значаја трговине, која се овде већ дуго веома живо обављала, и историјске традиције и некадашње улоге у српској повести него што су број житеља или величина града то сугерисали.

Наиме, број становника није растао нагло, као што је то био случај у неким другим градовима Србије. Поткрај 19. века, тачније 1896. године, Смедерево је имало 1534 куће са укупно 6876 становника.[1] Леонтије Павловић бележи да је у освит 20. века, прецизније, 1901. године, у Смедереву број становника порастао на близу 7000, а живели су у 1278 домова.[2] Благ раст броја становника наставио се и даље па је у Смедереву 1905. године становало 7097 житеља, а пет година касније, према последњем попису пред Први светски рат 1910. године, укупно је било 7210 настањених, а присутних 7411 становника.[3] Те 1910. године Смедерево је имало 1086 кућа са 1667 домаћинстава. Од укупног броја присутних било је 4182 мушка и 3229 женских

1 Од укупног броја становника било је 3907 мушког и 2956 женског пола. Од укупног броја становника, српске националности био је 6201 становник, а од осталих етничких група највише је било Рома (ориг. „Цигана“) – 143, као и Румуна – 117. Према вероисповести, било је 6608 православних, 139 јеврејских, 118 католичких и нешто мало житеља других вероисповести: Ф. Каниц, *Србија – земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, књига I, Београд, 1985, стр. 144.

2 Л. Павловић, *Смедеревска гимназија 1871–1918*, сепарат из монографије *Минули век 1871*–1971, Смедерево, 1971, стр. 17.

3 *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. декембра 1910. Књига пета*, Београд, 1911, стр. 75.

становника,[4] што може да указује на велики број присутних мушких радника.

По броју житеља Смедерево је спадало у ону групу српских градова са средњим или мањим бројем становника.[5] Географски положај вароши и најважније привредне делатности условили су специфичан развој Смедерева у смислу демографије, националне и верске припадности. У Смедереву је 1910. године мало мање од половине укупно настањеног становништва било рођено изван смедеревске општине (3569), од чега је чак 932 било рођено у иностранству. Од укупно 7411 настањених, већина је имала држављанство Србије (7087), док је од поданика осталих држава највише настањених било из Аустро-Угарске (202). Међутим, гледајући националну структуру становништва града, према којој је у Смедереву становало убедљиво највише Срба (7126), закључујемо да је међу њима било и Срба „пречана", држављана суседне Двојне монархије. У конфесионалном погледу, православно становништво је било доминантно (7220), док од осталих важнијих вероисповести издвајамо 106 становника јеврејске и 61 католичке вероисповести.[6]

Смедерево је као административно седиште свакако било најважније место у округу. Мештане околних села и варошица у град су, осим најважнијих државних установа, привлачили и трговина, по којој се Смедерево веома издвајало од осталих српских вароши. Дуга виноградарска традиција била је препознатљива одлика не само овог краја већ и саме вароши јер су се смедеревски виногради налазили на брежуљцима понегде и у самој вароши. Ове најуочљивије карактеристике града добро су приметили и ратни дописници из непријатељских земаља: „Данас над Смедеревом стоји блиставо винско брдо, које је познато и по томе што се ту обављала трговина свињама и житом.

4 *Исто*, стр. 57.

5 Пред Први светски рат само 12,69% од укупног броја становника Србије живело је у градовима. Иначе, било је укупно двадесет два града, од којих је само шест градова имало између десет и двадесет хиљада становника. Смедерево је, дакле, спадало у групу од укупно тринаест градова који су имали између пет и десет хиљада становника: Д. Стојановић, „Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије", у: Љ. Димић, Д. Стојановић, и М. Јовановић, *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд, 2009, стр. 127.

6 *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910* стр. 8–9.

Имало је важан економски значај као типичан српски град, али је у својим уским улицама показивао и јак оријентални утицај у грађевинарству.“[7]

Уочи Првог светског рата Смедерево је било седиште Смедеревског округа, а по слову Закона о местима[8] једина варош у округу.[9] Смедеревска Паланка била је варошица,[10] а Велико Орашје, иако седиште среза, према поменутом Закону сматрано је за село.[11] Смедеревски округ чинила су три среза: Подунавски, са седиштем у Смедереву, Јасенички, са седиштем у Смедеревској Паланци,[12] и Орашки, са седиштем у Великом Орашју. Смедеревски округ је имао 143.438 становника, док је у тренутку пописа било присутно нешто мање људи – 143.216. У округу је најмање настањеног становништва било у Подунавском срезу – 38.420, док је највише било у Јасеничком – 56.317. У Орашком срезу било је 42.491 настањени становник.[13] Попис из 1900. године у Смедеревском округу бележи укупно 122.944 становника. Међутим, само десет година касније, попис из

7 Из репортаже немачког ратног дописника др Курта Флерикеа, који је убрзо по освајању Смедерева боравио у граду: С. Штерић (прир.), *Ете, тако је то било*, Смедерево, 2014, стр. 158.

8 Закон о местима донет је 1866. године и допуњаван је само једном – 1885. године: Др Л. М. Костић, *Закон о местима са списковима свих вароши и варошица и коментаром*, Београд, 1928, стр. 9.

9 Основне разлике између вароши и села биле су у следећем: вароши су већа и од села гушће насељена места; становништво у варошима се поглавито бави занатима, индустријом, трговином или је упослено у државној служби, док се у селима највише бави пољопривредом; по свом спољашњем изгледу вароши су грађене по извесном плану и архитектонски се доста разликују од села; већа економска моћ је сконцентрисана у варошима, а скупови попут вашара, сајмова или панађура могли су да се одржавају само у варошима: Др Л. М. Костић, *нав. дело*, стр. 12.

10 Варошицом је сматрано насељено место које је било на средини између вароши и села: *Исто*, стр. 14. За статус варошице није меродавно само да ли је место седиште неке административне јединице, попут среза, јер су сва окружна места по аутоматизму била сматрана за варош. Насељено место је могло бити проглашено варошицом посебним указом. Тако је Паланка (каснија Смедеревска Паланка) проглашена варошицом још 1866. године: *Исто*, стр. 63.

11 Велико Орашје је постало варошица тек након Првог светског рата Указом од 16. маја 1921. године: *Исто*, стр. 30.

12 У званичним статистичким прегледима ова варошица се помиње као Паланка, без ближе географске одреднице Смедеревска.

13 *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. декембра 1910*, стр. 57–58.

Сл. 5, *Смедерево. Мала пијаца*, дописна карта, пре 1914. године

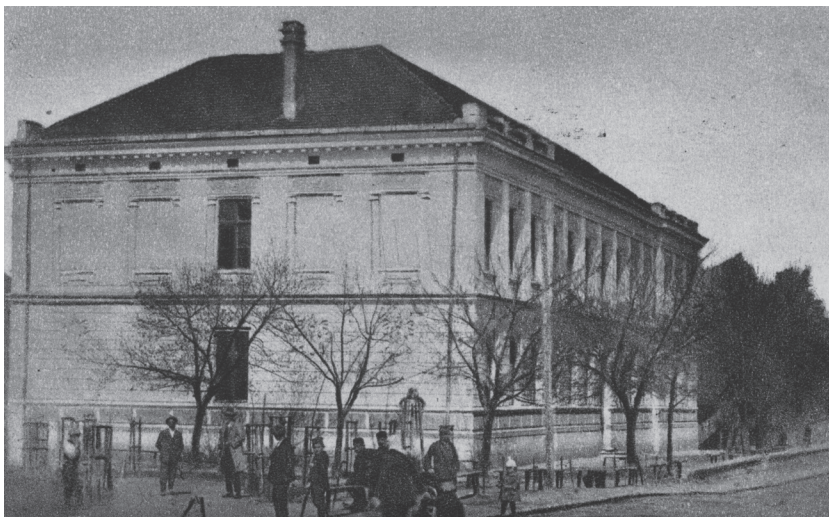

Сл. 6, *Смедерево. Гимназија*, дописна карта

1910. бележи пораст броја становника за нешто више од 20.000 људи. Према полу, структура становништва изгледала је овако: 72.800 мушких и 70.416 женских житеља, док је према етничкој структури округ био готово хомоген јер се 142.608 становника округа или скоро 99,5% изјашњавало као Срби.[14]

14 *Исто*, стр. 57.

Сл. 7, *Смедерево. Окружно начелство и суд*, дописна карта, пре 1914. године

Сл. 8, *Смедерево. Хотел Лаф*, дописна карта, 1900-1901. година

Гледано по урбаној структури места становања, убедљиво највећи број становника у Смедеревском округу живео је на селу. Ради бољег сагледавања друштвених прилика истичемо да су нека села имала веома велики број становника, приближан броју становника неких српских вароши, а свакако много више од неких варошица – да поменемо само Азању (8676 становника), Селевац (7399 становника) или Кусадак (6424 становника) из Јасеничког, као и Лозовик (6530 становника), Велика Плана

(5476) или Крњево (5424) из Орашког среза.[15] Од укупног броја становника у Смедеревском округу чак 128.899 живело је у селима, док је у варошима и варошицама било само 14.317 становника. Што се прираштаја становништва тиче важно је да истакнемо да су вароши у Смедеревском округу, после Рудничког округа, имале најмањи прираштај урбаног становништва у читавој Србији. У сеоским срединама прираштај је био већи, али и даље међу слабијима у Србији.[16] Иначе, у целом округу 1910. године било је 22.517 кућа са 23.276 домаћинстава.[17] С обзиром да се у књизи највећим делом бавимо данашњом административном територијом Града Смедерева, односно некадашњим Подунавским срезом, размотрићемо мало детаљније демографију и статистику Смедерева и уже околине у периоду уочи Великог рата. Данашња територија Града Смедерева углавном одговара територији некадашњег Подунавског среза. Разлика између административне поделе 1910. године и данас односи се, пре свега, на село Дубону, које је уочи рата припадало Подунавском срезу, а данас општини Младеновац, тј. Граду Београду. Осим тога, некадашња варошица Сараорац, данас Сараорци,[18] припадала је Орашком срезу, а данас припада Граду Смедереву.

Уочи рата Подунавски срез имао је једну варош (Смедерево), као и укупно 25 сеоских општина: Бадњевица (данашњи назив Бадљевица), Биновац, Водањ, Враново, Врбовац, Вучак, Добродо или Добродол (данашњи назив Добри До), Друговац, Дубона, Коларе (данашњи назив Колари), Ландол, Липе, Лугавчина, Мала Крсна, Мало Орашје, Михаиловац (данашњи назив Михајловац), Осипаоница, Петријево, Радинац, Раља, Сеона (данашњи назив Сеоне), Скобаљ, Суводол, Удовице и Шалинац, од којих је ова последња, шалиначка општина, подразумевала два села (Шалинац и Кулич).[19] Иако је Подунавски срез имао највише општина (25 сеоских и једну градску, укупно 26),

15 *Исто*, стр. 57–58.

16 *Исто*, стр. 76.

17 *Исто*, стр. 57.

18 Указом од 17. марта 1896. године проглашена је варошицом: Др Л. М. Костић, *нав. дело*, стр. 29.

19 За време аустроугарске окупације од 1916. до 1918. године Кулич је био засебна општина: АС, ВГГ, 20–53.

имао је најмањи број настањених становника у целом округу, свега 37.931 са 19.113 мушких и 18.818 женских становника.[20]

Од значајнијих места у Подунавском срезу издвајали су се, пре свих, Смедерево, као седиште округа и среза, али и градска општина са дугом и важном историјском традицијом. Осим Смедерева, поменућемо и варошицу Колари, које је стекло статус варошице Указом од 31. јануара 1889. године.[21] Ово село, осим што је и административно уживало статус варошице, свој углед дуговало је специфичној улози у историји, као и бројним угледним људима које је изнедрило у прошлости, иако је пред рат имало само 624 становника, због чега је, после села Кулич, било место са најмањим бројем становника у Подунавском срезу. Са друге стране, по броју становника у Подунавском срезу издвајала су се нарочито следећа села: Осипаоница (4091 становник), Лугавчина (3654 становника), Михајловац (3485 становника), Липе (3228 становника) и Друговац (2268 становника).[22]

У Подунавском срезу било је свега 5874 куће са 5875 домаћинстава.[23] Што се социјалне структуре тиче, напоменимо да је према попису из 1910. године у селима Подунавског среза у једном сеоском домаћинству у просеку живело 6,4 становника,[24] док је тај број на нивоу Смедеревског округа био нешто већи, скоро 6,6 житеља у једној сеоској породици.[25] Ово нам наговештава да је пред избијање рата типично сеоско домаћинство имало релативно мали број чланова, што би значило да су то била „нуклеарна домаћинства" или углавном породице са једним брачним паром и потомством. Што се тиче структуре земљишног поседа, немамо тачних података. Па, ипак, врло је вероватно да се Подунавски срез у том погледу није издвајао од остатка оновремене Србије, коју је почетком 20. века карактерисала: „...

20 *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. декембра 1910*, стр. 58.

21 Др Л. М. Костић, *нав. дело*, стр. 29.

22 *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. декембра 1910*, стр. 58.

23 *Исто*, стр. 57.

24 У остала два среза Смедеревског округа, Јасеничком и Орашком, живело је просечно 6,7 у првом и 5,8 у другом: А. Вулетић, „Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910", *Српске студије*, књига 3 (2012), стр. 225.

25 *Исто*, стр. 228.

уједначеност поседа и одсуство земљишних магната (а онда и војске беземљашке сиротиње која за њих ради), од Србије су чинили *народ малих сеоских газда* – тј. друштво доминантне средње класе".[26]

Ако пажљиво размотримо попис из 1910. године, видећемо да су се на нивоу округа дешавале одређене промене у пољопривреди. Узимајући у обзир да је пољопривреда била убедљиво доминантна привредна грана, да је, поред ње, у варошима и варошицама била изражена трговина и нешто мање занатство, а да је индустрија била тек у настајању, онда ћемо разумети да је праћење развитка пољопривреде од изузетног значаја зарад бољег разумевања општих прилика. У односу на почетак века (1900. годину) примећујемо смањење броја коња, нарочито свиња, као и кошница, али и пораст броја говеда, оваца, коза и нарочито пернате живине. Почетком 20. века нека села су се нарочито издвајала по узгоју и бројем одређених домаћих животиња: Осипаоница по коњима, Липе по говедима и овцама, Михајловац по свињама, Лугавчина по пернатој живини, а мало село Дубона по пчелама.[27]

Као последица балканских ратова дошло је до привредне кризе, која је била изазвана одливом сребрних новчаница из трезора Народне банке услед неповерења у папирни новац у крајевима који су припојени Србији након ратова. Ово је проузроковало смањење нивоа кредитирања од стране Народне банке. Осим тога, слутње о могућем рату након Сарајевског атентата додатно су погоршале ситуацију и све укупно утицале на знатан пад привредних активности.[28]

Током балканских ратова 1912–1913. године радикали Николе Пашића стабилно држе власт. Међутим, услед политичке нетрпељивости између радикала и самосталаца (Самостална радикална странка), појачаном нерешеним односима између

26 С. Антонић, „Демократија у Србији уочи Првог светског рата", *Социолошки преглед*, год. XLVIII (окт–дец. 2014), бр. 4, стр. 427–428.

27 *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. декембра 1910*, стр. 103–104; Што се тиче Подунавског среза, статистика је забележила следеће бројно стање: 3160 коња, 7915 говеда, 1 биво, 12.413 свиња, 46.611 оваца, 384 козе, 127.754 комада пернате живине, као и 2068 кошница: *Исто*, стр. 83.

28 B. Mijatović, „Novčano-kreditni poslovi Narodne banke Srbije 1914–1915", *Istorija 20. veka*, 2/2017, str. 40–41.

Сл. 9, *Бањска вила Смедерево*, фотографија, крај 19. или почетак 20. века (после 1897. године)

цивилних и војних власти у новоосвојеним областима, тачније између владе и „црнорукаца", долази до опструкције рада Народне скупштине током пролећа 1914. године. Већ почетком маја месеца опозиција престаје са учешћем у раду Народне скупштине, захтевајући поновну изборну проверу народног расположења. Пашићева влада даје оставку 2. јуна 1914. године, али краљ Петар I после недељу дана консултовања даје Пашићу 11. јуна мандат за састав владе, за распуштање Скупштине и организовање нових избора.[29] Међутим, није прошло ни десетак дана од формирања нове/старе радикалске владе када се политичка ситуација додатно закомпликовала прокламацијом краља Петра I од 24. јуна 1914. године којом је обнародовао да преноси вршење владалачких права за време трајања лечења на престолонаследника Александра. Истог дана је објављен и краљев указ о распуштању Народне скупштине, заказани су избори за 14. август, као и сазив нове Скупштине за 23. септембар 1914. године Ти избори, међутим, због избијања рата, неће ни бити одржани.[30]

29 В. Ј. Вучковић, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат", *Историјски часопис*, Књ. XIV/XV (1963–1965), стр. 188.

30 *Исто*, стр. 190; Аустроугарска објава рата 28. јула 1914. године онемогућила

Државни савет донео је одлуку да се на предстојећим изборима у Смедеревском округу бира 7 народних посланика. Државни одбор је поставио председнике и чланове бирачких одбора, а међу њима, за Смедерево је био именован Јован Филиповић, судија смедеревског суда.[31]

За предстојеће изборе образован је удружени опозициони блок у који су ушли самосталци, напредњаци и либерали. Иако су се програмски разликовали, њихов циљ је био да поразе радикале и образују коалициону владу. Ово је предвиђало заједнички наступ на предизборним скуповима.[32]

Пре самог избијања рата Смедерево и смедеревски крај били су заузети заказаним изборима за Народну скупштину. Новине у јуну и јулу 1914. године доносиле су извештаје о зборовима политичких партија и кандидатским листама, а политичка атмосфера била је узаврела. Тако је 16. јула, дакле 18 дана након Сарајевског атентата, а само 12 дана пре избијања рата, Смедерево посетио министар просвете Љуба Јовановић, „...где ће пробавити неколико дана у изборној агитацији".[33] Он је био носилац радикалске листе за Смедеревски округ. Други на листи био је Живојин Тајсић, апотекар из Смедерева, који је и пре тога био биран за посланика.[34] Ове вести о предизборним радњама у Смедереву и околини могу се пратити у штампи све до средине јула 1914. године када у највишим политичким круговима Србије постаје јасно да Сарајевски атентат може добити и неочекиван епилог. Изборне радње су суспендоване, а сву пажњу заокупила је напетост око реакције Аустро-Угарске поводом атентата.

је наставак политичке предизборне кампање и, наравно, одржавање избора. Влада Николе Пашића је, међутим, оценила да без народног представништва не може предузимати далекосежне мере које је наметала одбрана угрожене земље. Стога је морала да сазове у ванредно заседање раније распуштену Народну скупштину. Она је то и учинила указом од 25. јула. Ванредни сазив заказан је за 27. јули у Нишу. Иако ова одлука није била строго по слову Устава, влада је „оживела" једну већ распуштену Скупштину и обновила њеним члановима угашене мандате на неодређено време. На овакву одлуку благонаклоно су гледале све политичке странке, као и јавно мнење у Србији: *Исто*, стр. 197–198.

31 Анон., „Председници бирачких одбора", *Пијемонт* (Београд), бр. 176, година IV, 29. јун/3. јул 1914, стр. 3.

32 С. Антонић, *нав. дело*, стр. 447.

33 Анон.,„Ситне вести", *Пијемонт* (Београд), бр. 181, година IV, 4/17. јул 1914, стр. 3.

34 Анон., „Изборна борба. Радикали у смедеревском округу", *Пијемонт* (Београд), бр. 178, година IV, 1/14. јул 1914, стр. 2–3.

Сл. 10, *Црква Светог Георгија Смедерево*, фотографија, крај 19. или почетак 20. века

Сл. 11, *Ковин. Моторни чамац Ковин-Смедерево*, дописна карта, пре 1914. године

Иако су неки српски политички кругови још увек веровали да ће се напетост између Аустро-Угарске и Србије превазићи, већ тада је у Бечу и Берлину била донета одлука о покретању рата против Србије. Наиме, јаз између Србије и Аустро-Угарске од 1903. године само се продубљивао: Царински рат, анексија Босне и Херцеговине (1908), балкански ратови (1912–1913) и на крају Сарајевски атентат. Тријумф над Османским царством 1912. и Бугарском 1913. године уздигао је малену српску краљевину на место Пијемонта у очима свих националних, а посебно јужнословенских покрета, како на територији Аустрије, тако и у Мађарској.[35] На тај начин су међудржавни односи Србије и Аустро-Угарске подгрејани готово до усијања, без обзира на то што Србија у том тренутку није желела било какав сукоб,[36] јер за тако нешто просто није била нимало спремна. Међутим, улог је за Аустро-Угарску био је превелики. „У новонасталој ситуацији доведен је у питање дотадашњи, двокласни поредак држава, примат великих држава над малим...“.[37] Одлука о

35 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату,* допуњено издање, Београд, 2004, стр. 43.

36 M. Bjelajac, „Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100-godišnjice“, *Токови историје,* 1/2013, стр. 19–21.

37 Х. Лајдингер, „Кривица за рат“, у: Х. Лајдингер, В. Мориц, К. Мозер и В. Дорник (ур.), *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*, Нови Сад, 2016, стр. 29.

уласку у рат била је донета, само је требало наћи најбољи начин да се она реализује, а да се при том не компромитују планови о једном агресивном рату.

Војне прилике

Према војно-територијалној подели Краљевине Србије од 1902. године читава држава била је подељена на дивизијске области, које су уједно биле трупне и војно-територијалне команде, у материјално-финансијском смислу органи II степена. Свака дивизијска област делила се на три окружне пуковске команде а оне даље на четири батаљонска среза. Дивизијска област је имала статус корпуса и регрутовала је две пешадијске дивизије (I и II позива), три пешадијска пука III позива, један ескадрон коњице, који је имао статус чете III позива, као и одређени број позадинских јединица ранга батаљона и ескадрона III позива.

Смедерево је потпадало под команду Дунавске дивизијске области са седиштем у Београду. На нивоу дивизијске области пуковски окрузи били су следећи: 7. београдски са седиштем у Београду; 8. пожаревачки са седиштем у Пожаревцу, и 9. великоградиштански са седиштем у Великом Градишту. За нашу тему нарочито су важни 8. пожаревачки округ са следећим батаљонским срезовима: Пожаревац, Смедеревска Паланка, Жабари и Смедерево, али и 7. београдски, нарочито са батаљонским срезом у Гроцкој.[38] Војници из смедеревског краја у највећем броју попуњавали су 18. пеш. пук[39] „Краљевић Ђорђе“ са седиштем у Београду. Поред тога, служили су и у 8. пеш. пуку „Књаз Александар“, који је био стациониран у Пожаревцу,[40] као и у 4. пеш. прекобројном пуку.

Пешадијски пукови регрутовани су, дакле, према територијалном принципу у оквиру дивизијске области којој су

38 В. Иветић, *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука у Београду 2013. године, стр. 25–26.

39 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, Смедерево, 2010, стр. 7.

40 Овај пук носио је назив „Књаз Александар“, а славио је своју славу 18/31. маја, као успомену на дан када је Карађорђе у Првом српском устанку ослободио Пожаревац од Турака: Анон., „На знање“, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 12, година 35, 17/30. мај 1915, стр. 239.

припадали, тако да су се у јединицама налазили људи из истог краја. Практично су то биле комшије, рођаци или пријатељи. У саставу једног пешадијског пука налазила су се 4 батаљона јачине преко 1100 људи, а сваки батаљон је имао по 4 чете које су се састојале од по 4 вода, а сваки вод од по 4 десетине. Поред тога у сваком пуку је било по једно митраљеско одељење са 4 митраљеза. Пешадијски пук првог позива бројао је око 4500 људи.

Закон о устројству војске Краљевине Србије, са којим је српска држава ушла у рат, усвојен је 1901. године. Пред сам рат извршене су мање измене у овом војном акту како би се обезбедио већи број обвезника.[41] Војници у српској војсци распоређивани су у састав јединица према „позивима" којима су припадали у зависности од година старости.[42] Постојала су 4 позива у које су разврстани сви мушкарци, војни обвезници:

- **Први позив** – старости од 21. до 31. године – активна војска;
- **Други позив** – старости од 32. до 37. године;
- **Трећи позив** – старости од 38. до 45. године;
- **Последња одбрана** – старости од 18. до 20. и од 46. до 55. године.

Они који нису били способни да служе у кадру плаћали су „војницу" која је износила 30% годишњег пореза. Уколико су се сами онеспособили за служење војске, војница је износила 60% додатка на износ годишњег пореза.[43]

Први и други позив били су организовани у Народну војску и они су чинили оперативни састав српске војске, док су трећи позив и последња одбрана употребљавани за гарнизонске и стражарске дужности.

Пукови I и II позива били су у саставу оперативне војске распоређени у дивизије I и II позива, док су пукови III позива били самостални или у саставу дивизија другог позива. Српска војска мобилисала је и шест прекобројних пукова, који су сви били I позива. Такође, постојало је и двадесет кадровских пукова попуњених регрутима на обуци, добрим делом из тзв.

41 Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд, 2014, стр. 120.

42 Према Закону о устројству војске из 22. децембра 1882/3. јануара 1883. године општа војна обавеза обухватала је све способне мушкарце од 20. до 50. године старости. Кадровски рок трајао је две године, а обавеза у резерви активне војске до 30. године живота. Обавези у II позиву подлегали су ислужени војници од 31. до 37. године, а у III позиву од 38. до 45. године старости.

43 Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 120.

Сл. 12, Ханс Принц, *Срби*, (1. коњаник; 2. пешадинац; 3. артиљеријски официр; 4. и 5. четници)

нових области, тј. територија које је Србија освојила у балканским ратовима. Коњичке дивизије нису се регрутовале на територијалном принципу као пешадијске, већ на националном нивоу. Постојала је Коњичка дивизија, која је у свом саставу имала две бригаде. Бригаду су чинила 2 пука, а сваки коњички

Сл. 13, Милан Јовановић, *Смедерево. Унутрашњост Града*, фотографија, 1893-1896. година

пук је имао по 4 ескадрона и по једно митраљеско одељење са 4 митраљеза. Поред тога у саставу Коњичке дивизије налазио се и дивизион коњичке артиљерије (две батерије са по 4 топа).

На почетку рата сви пукови су били распоређени у дивизије и веће одреде, од којих издвајамо за нашу тему важне: Дунавска дивизија I позива (7, 8, 18. пешадијски пук I позива и 4. прекобројни пешадијски пук I позива) – командант Миливоје Анђелковић Кајафа и Дунавска дивизија II позива (Браничевски одред) (7, 8. и 9. пешадијски пук II позива, 9. пешадијски пук I позива, 8. и 9. пешадијски пук III позива) – командант генерал Милош Васић.

У овој анализи војних прилика истаћи ћемо још и то да је у то време Смедеревска тврђава, иако већ дуго ирелевантна у смислу модерног ратовања, сматрана за војни објекат. У њој су се налазиле јединице српске војске, а цивилима није био дозвољен приступ, осим у изузетним приликама. Иначе, према категоризацији војног министарства, Смедеревска тврђава била је категорисана као тврђава II класе.[44] Команда тврђаве била је потчињена дивизијској команди у Београду.

44 Осим Смедеревске, и тврђава у Кладову била је такође II класе, док су Београдска и Нишка сматране за тврђаве I класе: Група аутора, *Први балкански рат 1912–1913,* Београд, 1959, стр. 213.

Сл. 14, *Поглед на Смедерево*, фотографија, 1915. година

Заплет око избијања рата

Данас је могуће реконструисати ток догађаја уочи избијања рата, али оновременим непосредним учесницима или само посматрачима догађаја вероватно није било лако да разазнају шта се стварно дешава, нарочито ако се у обзир узме пропаганда која је филтрирала информације. Још мање су могли да предосете величину рата у који ће бити увучени. Аустријска штампа је у овој узаврелој и напетој атмосфери читаоцима доносила и информације које се односе на Смедерево.[45] Вести о кризи у Европи стизале су редовно чак и преко океана, и код већине америчких листова објављиване су на насловним страницама. Прве вести у америчкој штампи које стављају Смедерево у контекст све извеснијег рата појављују се у издању угледног листа Вашингтон тајмс (*The Washington Times*) од 24. јула 1914.[46] У чланку, по свему судећи добро обавештеног дописника из Берлина, разматрају се могућности где би у Србији могле да започну борбене операције. Веома проницљиво наводи се да би Смедерево, „некадашња тврђава велике снаге... и као крај бочне пружне линије", могло бити искоришћено као „почетна

45 Захваљујући дигитализованој периодици која се чува у Аустријској народној библиотеци (URL: http://anno.onb.ac.at/) можемо стећи бољи увид у значај догађаја који су се уочи и на самом почетку рата дешавали око Смедерева. Више десетина аустријских листова, махом из Беча, јављало је на својим насловним страницама о „Борбама код Ковина" или о „Првом сукобу" и „првим пуцњима" код Смедерева... Многи од ових чланака нашли су своје место на насловним страницама дневних листова, сведочећи, и на тај начин, колики су значај оновремени уредници придавали догађајима који су се дешавали у близини Смедерева. У контексту првих сукоба, било стварних или предимензионираних, новине су ове вести допуњавале посебним прилозима о тврђавама на Дунаву, међу којима се нарочитим значајем истицала Смедеревска. Како би се читаоцима приближила тема, писано је чак и о историјату Смедерева, са нарочито пренаглашеним истицањем историјских епизода из времена Еугена Савојског или аустријске управе у Србији у првој половини 18. века.

46 О вестима из Смедерева и околине у америчкој штампи током читавог рата погледај: М. Лазић, „Смедерево у америчкој штампи током Првог светског рата", *Смедеревски зборник*, бр. 5 (2016), стр. 137–172.

тачка маневара који би одсекли Београд од остатка Србије".[47]

Већ сутрадан, 26. јула, аустријски Рајхпост (*Reichpost*) преноси вести од 25. јула од дописника из Земуна према којима су масовнији покрети трупа око Смедерева већ започели на положајима супротно од Ковина (*Temeskubin*).[48] Тада је већ било издато наређење за мобилизацију српске војске. Наиме, српска влада је 25. јула увече упутила Прокламацију српском народу, а једновремено са прокламацијом краљевим указом објавила је мобилизацију целокупне српске војске. Као први дан окупљања војске одређује се недеља 26. јул 1914. године.[49] Са друге стране, као први дан окупљања аустроугарске војске означен је 28. јул 1914. године,[50] када је у Београд и стигла објава рата.

Међутим, иако је ратно стање између Аустро-Угарске и Србије формално нотификовано 28. јула 1914. године, аустроугарска „дунавска флотила прешла је у стање пуне бојне готовости 23. јула, а ступила у акцију већ 26. јула 1914. године".[51]

---

47 Анон., „SERVIA MAY PLOUNGE ALL EUROPE INTO WAR", *The Washington Times* (Washington, D.C.), No. 8240, 24. July 1914, p. 6. Не знамо да ли је аутор овакво разматрање заснивао на закључцима студије аустроугарске ратне школе из маја 1913. године, према којима би евентуални напад на Србију преко Дунава, из правца Београда и источније од Смедерева резултирао најбржим успехом. Према овом плану, који су многи годину дана касније заговарали, а међу њима и Алфред Краус (*Alfred Krauss*), бивши командант поменуте ратне школе, препад на Смедерево отворио би комуникацијски правац Моравском долином до Ниша и прекинуо српске линије снабдевања (H. Strachan, *The First World War. Volume I: To Arms*, New York, NY, 2001, p. 338). Међутим, као што је општепознато, командант аустроугарске офанзиве на Србију Оскар Поћорек (*Oskar Potiorek*) одлучио се за напад на Србију из правца северозапада, тачније из Босне и Срема. Додајмо и то да је руска објава рата Аустроугарској 4. августа 1914. године пореметила Поћорекове планове да аустроугарска 2. армија, која иначе није била под његовом директном командом, из правца Срема и Баната врши демонстративне нападе преко Саве и Дунава. Наиме, она је убрзо морала бити пребачена на руски фронт у Галицију (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, даље само скраћено *ВРС*, књига I, Београд, 1924, стр. 21).

48 Осим тога, истиче се да је примећен и аутомобил генерала Степе Степановића на овим положајима: Anon., "Der Heutige Tag in Belgrad", *Reichpost* (Wien), Nr. 346, XXI. Jahrgang, 26. Juli 1914, Seite 2.

49 *ВРС*, књига I, стр. 14.

50 *Исто*, стр. 19.

51 Аустроугари су брзо дејствовали па су већ 26. јула у Оршави запленили бродове *Делиград* и *Вардар*, а сутрадан, 27. јула, и бродове *Шумадија, Мачва* и *Крајина*, са свим особљем и путницима: Н. Ђокић и Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву 1914–1915. године", *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност*, година LV, бр. 36 (2009), стр. 156.

Српски телефонски извештаји из Смедерева од 25. јула 1914. године пре подне потврђивали су велику живост аустроугарске речне ратне флотиле на Дунаву код Ковина. Наиме, према извештају Начелства Смедеревског округа, тада су са српске обале код Смедерева већ били повучени сви шлепови Мађарског паробродског друштва. Дан пре тога на Дунаву, иза Смедеревске аде, примећено је дејство ратне флотиле. Једна аустроугарска лађа кретала се брзим темпом ка Београду, а друга, коју је пратио један аустроугарски монитор, враћала се ка Ковину. Ова друга вукла је шлепове на којима је било и војске.[52]

Прелиставајући насловне странице новина штампаних током неколико наредних дана, осећа се велика тензија око исхода дипломатских притисака на Србију и анализирају одговори српске владе. Вредне помена свакако су новинске странице од 27. јула 1914. године, према којима су се претходног дана, 26. јула, у непосредној околини Смедерева догодили први ратни сукоби између српске и аустроугарске војске. Оновремена српска штампа 27. јула 1914. године дана доноси само кратку вест насловљену са „Чарке", према којој је „... у току претпрошле и прошле ноћи дошло на Сави и Дунаву до малих чарки, које су изазвали аустро-угарски војници...".[53]

Међутим, 26. јула 1914. године у Беч су стигли фабриковани извештаји из 4. корпусне команде у Будимпешти, која чак није била надлежна за рејон на који се извештај односи, а према којима је дошло до чарки између српске војске из околине Смедерева и припадника аустроугарске војске у околини Ковина. Према тим извештајима, сукоб су наводно изазвали српски војници. Овај извештај биће чак искоришћен у првој верзији објаве рата Србији као један од разлога за покретање рата,

52 АС, МУД, П, Пов. 1914 (25. јул 1914, Смедерево; Начелство Смедеревског округа – Министарству унутрашњих дела Краљевине Србије: о повлачењу мађарских бродова са српских обала на Дунаву) у: М. Перишић, А. Марковић, Љ. Шкодрић и Б. Богдановић, (прир.), *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 1, 1914*, Београд, 2015, стр. 131.

53 Анон. „Лом у Аустрији", *Политика* (Београд), бр. 3771, 14/27. јул 1914, стр. 2; Даље у овом раду приликом навођења оновремене српске штампе први број у датуму се односи на стари, а број након косе црте на нови календар. Службени лист српске државе *Српске новине* тог дана није ни излазио, јер је према одлуци Министарства просвете Државна штампарија премештена у Ниш, па је након 13/26. јула 1914. године први следећи број ових новина изашао тек 26. јула/8. августа 1914. године.

Ein Exemplar 4 H. Heller. 15. Jahrgang. Nr. 5232. Illustrierte Monatlich Krone 1.20 mit Zustellung ins Haus.
Kronen Zeitung
Administration: Redaktion: Provinz-Abonnement vierteljährlich 5 Kronen.
Wien, Dienstag, den 28. Juli 1914.
Der Krieg hat begonnen.
Gefecht bei Temes-Kubin.

Сл. 15, насловна страница новина *Illustrierte Kronen-Zeitung* (Wien), 28. Juli 1914.

коју је аустроугарски министар спољних послова гроф Берхтолд (*Leopold von Berchtold*) дао цару Франьи Јосифу (*Franz Joseph I*) на потписивање.[54] Како су новије историјске студије показале, према оригиналном извештају из команде 7. корпусне команде у Темишвару, која је била надлежна за овај рејон, у питању су биле само мање чарке, највероватније пушкарања без жртава на Дунаву код Смедерева. Ове чарке су намерно преувеличаване и вешто коришћене као добар изговор за затварање врата преговорима и покретање рата. Осим тога, „неизбежни сукоб са Србијом" сада је могао да се карактерише као одбрамбени, а да се тако мобилише јавно мњење Двојне монархије и придобије иностранo.[55]

И пре званичне објаве рата, а нарочито након избијања првих сукоба, долази до умножавања вести из овог дела Европе и Србије. Ово је сасвим разумљиво уколико узмемо у обзир чињеницу да се на основу новинских наслова закључује да су оновремени уредници и новинари наслућивали озбиљније импликације наизглед локалног сукоба Србије и Аустро-Угарске. Све док се наизглед локални аустроугарско-српски сукоб није

54 Иза овог пренаглашавања „инцидента код Ковина" стајао је гроф Берхтолд, који је из првобитног текста објаве рата Србији избацио споран део: „...као и због напада српских трупа код Ковина на Царску и краљевску армију...". Дан након објаве рата, барон Гизл (*Karl Freiherr Giesl von Gieslingen*), дотадашњи аустроугарски посланик у Београду, обавестио је лично цара Франју Јосифа о нетачним информацијама о сукобима код Ковина, што је наводно изазвало огорчење самог цара. Међутим, догађаји се више нису могли изменити: Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, Београд, 2015, стр. 63–65. Погранични „сукоби" нашли су, на крају, свој израз у формулацији „... Србија није испунила захтеве Моје Владе, а уз то су српске трупе без претходне објаве рата испровоцирале инцидент...", из прогласа Франье Јосифа I, цитирано према: A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918* Beograd, 1981, str. 20.

55 M. Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914–1918,* Wien, 2014, pp. 127–128.; У *ВРС* налазимо само информацију да током ноћи 25/26. јула „аустроугарска погранична стража изазива пушчану чарку на Дунаву и Сави, на коју са наше стране није одговарано." (*ВРС,* књига I, стр. 13).

разбуктао у европски, па чак и светски, у Аустро-Угарској је владало велико интересовање за развој догађаја у вези сукоба са Србијом и офанзивом царско-краљевских трупа која се ишчекивала.[56] Имајући у виду да је Смедерево било важно трговачко седиште ондашње Србије, одакле се трговало са Аустро-Угарском, као и чињеницу да се у Смедереву годинама уназад налазило мађарско трговачко представништво, можемо оправдано да претпоставимо да је ова напета ситуација уочи формалне објаве рата морала изазвати много пометње међу становништвом Смедерева. Ово нарочито важи за не мали број страних, нарочито аустроугарских поданика, који су овде живели, радили или чак имали своју имовину. У будимпештанском дневнику Пештер лојд (*Pester-Lloyd*), који је српска *Политика* након избијања рата оштро критиковала као новине које клевећу и шире пропаганду, након избијања рата објављен је један чланак који би могао да дочара напету атмосферу у Смедереву уочи избијања рата. Чланак описује судбину аустроугарских поданика који су настојали да побегну из Смедерева пре него што је и званично предата објава рата.[57] Чак и да је овај случај била пропагандна измишљотина мађарске штампе, готово извесно да аустроугарским држављанима након Сарајевског атентата није било угодно у Смедереву. О томе све-

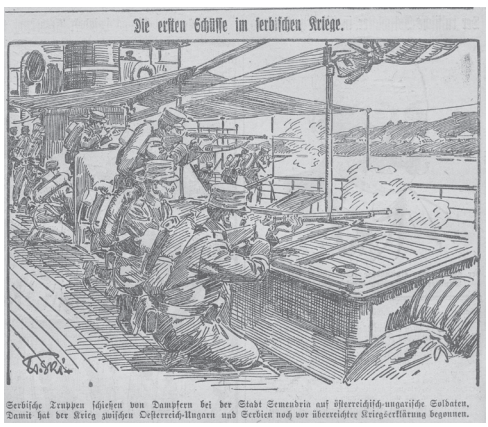

Сл. 16, исечак из новина *Illustrierte Kronen-Zeitung* (Wien), 29. Juli 1914.

56 У бечкој штампи једна издавачка компанија преко целе новинске странице објавила је оглас у којем истиче попуст од 50% на мапе које се односе на „аустријско-српско бојиште", а које садрже и нарочите приказе Београда и Смедерева са околинама: *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* (Wien), Nr. 31, 5. August 1914, Seite 6.

57 Тако је, међу онима који су побегли било и богатих трговаца који су главом без обзира бежали и остављали вредну имовину. Конкретније, надзорник мађарског бродарско-трговачког друштва који је већ двадесет година живео у Смедереву, морао је из страха да бежи у Сегедин: Anon., "Verschiedene Nachrichten. Flüchtlinge aus Semendria", *Pester-Lloyd* (Budapest), Nr. 184, 61. Jahrgang, 4. August 1914, Seite 3.

дочи и белешка Смедеревца Милана Ј. Стоимировића у којој примећује како је тих дана „...мржња на Аустрију (је) постојала и она се није дала никако и ничим сакрити“.[58] Ова мржња мешала се са великом и отвореном зебњом у вези расплета ситуације око убиства аустроугарског надвојводе.[59]

Истодобно је ваљано приметити да је и пре формалне објаве рата дошло до непријатељских активности према српским грађанима који су се затекли на територији Аустро-Угарске, али и на путовању у међународним водама, као што је случај са речним саобраћајем Дунавом. Почињу прва притварања и интернирања, што ће се касније показати као један од честих и тежих аката агресије према цивилном становништву. У општем метежу након избијања рата многи су били заробљени, а њихови најмилији покушавали су да дођу до неких информација о томе где се налазе. Штампа је прослеђивала информације о заробљеним и несталим.[60]

Конфузија је увећавана објављивањем непроверених, нетачних или са намером пласираних лажних вести о првим сукобима на граници. На насловној страници Фремден-блата (*Fremden-Blatt*) објављена је следећа вест са насловом „Први сукоб“, у којем пише како је на Дунаву код Смедерева српска војска испалила прве хице ка Ковину, а да су аустроугарске трупе одговориле на овај изазов. О евентуалним жртвама није било информација.[61] Сутрадан, на сам дан објаве рата, 28. јула 1914. године, један бечки илустровани дневник је објавио цртеж Смедерева са наднасловом „Сцена прве борбе између

58 Г. Ранковић, *Митровданска победа код Смедерева 1914. године, сведочења*, Смедерево, 2003, стр. 87.

59 Милан Ј. Стоимировић је тих дана као момак по Смедереву сусретао уплашене жене и забринуте суграђане: „Његови су становници били просто избезумљени, још пре почетка ратних непријатељстава, јер су очекивали у случају рата неизбежан упад непријатељске војске, пљачку и насиље сваке врсте. Човек је на свим странама могао да види само замишљена и неиспавана лица“: *Исто*, 90.

60 Још и пре избијања рата извесни Душан Ракић је „10/23. јула отпутовао *Вардаром* за Смедерево и до данас се није јавио; држи се да је задржан у Оршави“. Ово је само један од типичних примера из оновремена штампе: Анон., „Наши грађани у Аустро-Угарској“, *Правда* (Београд), бр. 209, година XI, 24. август/6. септембар 1914, стр. 1.

61 Anon.,"Die ersten Kampfe", *Fremden-Blatt* (Wien), Nr. 205, 68. Jahrgang, 27. Juli 1914, Seite 1.

српских и аустроугарских трупа“.[62] Исти дневник већ сутрадан објављује још један који се односи на ову епизоду – цртеж са веома јасним приказом аустроугарских војника на броду који пуцају, али је илустрација описана на следећи начин: „Српске трупе пуцају на пароброд код града Смедерева на аустроугарске војнике“. Тако је, „рат почео и пре објаве рата“.[63] Слично су писале и америчке новине Вашингтон хералд (*The Washington Herald*) на основу „специјалног телеграфа“ из Лондона. На насловној страници налази се вест према којој је „српска артиљерија пуцала на аустријски ратни брод на Дунаву близу Смедерева. Брод је узвратио ватру. Ово је први сукоб непријатељских нација“.[64]

Међутим, „Вести са фронта“ би требало читати крајње опрезно. Јер, како је показао историчар Данило Шаренац, процес креирања вести које су објављиване у новинама широм Хабсбуршке монархије почињао је у аустроугарској Врховној команди. „Ту, у пресбироу, далеко од фронта, пристигли би немачки, аустријски и мађарски новинари. Отпочели би са писањем својих чланака и репортажа“. Иако су добијали „мршаве“ изводе са фронта, они су успевали да створе невероватно живописне текстове. „Појединци су чак писали тако добре приче да је било веома тешко доказати да текстови нису написани на првој линији фронта и да то нису искуства *из прве руке*“.[65]

Овакве вести само су доливале уље на ватру и подгрејавале већ усијану атмосферу у јавности обе државе. Врло је вероватно да су ове информације имале за циљ да оправдају већ одраније планиране намере о покретању мобилизације аустроугарске војске. Аустро-Угарска се, упркос надањима различитих међународних друштвено-политичких кругова, одлучила за, како ће то тек ратни исход показати, „скок у провалију“.[66]

---

62 Anon.,“Der Schauplatz des ersten Gefechtes zwischen serbischen und oesterr. ungar. truppen“, *Illustrierte Kronen-Zeitung* (Wien), Nr. 5232, 15. Jahrgang, 28. Juli 1914, Seite 4.

63 Anon., “Die Ersten Schüsse im serbische Kriege”, *Illustrierte Kronen-Zeitung* (Wien), Nr. 5233, 15. Jahrgang, 29. Juli 1914, Seite 8.

64 Anon., „AUSTRIA OPENS WAR ON SERVIA WITHOUT FORMAL DECLARATION“, *The Washington Herald* (Washington, D.C.), No. 2848, 27. July 1914, p. 1.

65 Д. Шаренац, „До последњег човека: пропагандна активност Краљевине Србије у Првом светском рату“, у: В. Чех, (ур.), *Рат и плакат: 1914–1918*, Београд, 2015, стр. 136.

66 Термин историчара Ханеса Лајдингера,у: Х. Лајдингер, „Кривица за рат“, стр. 49.

Међутим, војно-политички врх Хабзбуршке монархије тада је другачије посматрао ситуацију. Након пропуштених прилика за рат са Србијом из 1908. или 1913. године, императив рата је у 1914. години покренуо Царевине.[67] „Дуго планиране намере Беча да добије *мали рат* на Балкану, који ће му вратити самопоуздање на унутрашњем плану и углед међу великим европским силама на једној страни, а на другој настојање Берлина да у ратном обрачуну већих размера оствари амбиције за светском моћи, увеле су свет тако у катастрофу".[68]

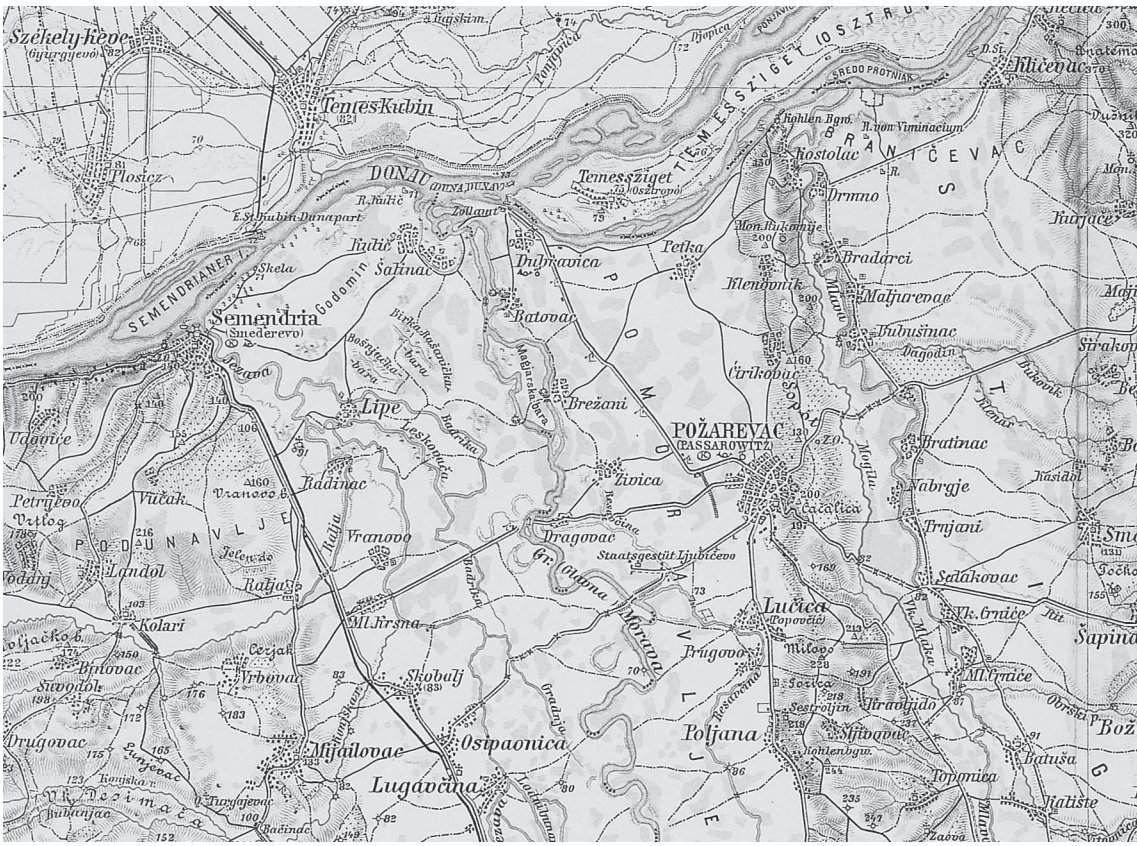

Сл. 17, Аустроугарска војна карта (детаљ), секција 39-45 Вршац (*Versecz*), 1910. година

67 Одлука о рату била је обликована још почетком јула 1914. године. Изрична сагласност руководства Немачке и Аустро-Угарске постигнута је 5. и 6. јула у Потсдаму, а коначно опредељивање Аустро-Угарске дошло је на заједничком министарском савету 7. јула, док је сам цар прихватио одлуке 9. јула 1914. године у бањи Ишлу: A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, str. 178.

68 М. Радојевић и Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд, 2014, стр. 7.

1914, ПРВА РАТНА ГОДИНА

Сл. 18, *Осматрање (Смедерева)*, фотографија, 1914 -1915. година

Уводне напомене

Аустроугарска објава рата затекла је Војску Краљевине Србије са великим проблемима изазваним тек окончаним балканским ратовима: материјални и људски ресурси били су исцрпљени; требало је надокнадити велике недостатке у опреми и наоружању; војници су били преморени; пољопривреда је трпела услед недостатка радне снаге, а жетву најважнијег производа српске пољопривреде – кукуруза, тек је требало обавити. За српског сељака су месеци јул, август и септембар најважнији у години. Након тешког искуства балканских ратова „... војници и њихове породице били су дубоко утучени. Сад се већ знало шта је рат: исцрпљујуће маршевање, крваве битке, рањавања, смрт... Сав тај ужас се догађао далеко од родног краја, далеко од својих“.[1] Па, ипак, убрзо по објави рата Србија је била приморана да позове под оружје све расположиве снаге.[2] Мобилизација српске војске је спроведена у рекордном року – до 29. јула, а концентрација војске била је довршена до 9. августа 1914. године.[3] Са објавом рата Главни генералштаб војске Краљевине Србије претворио се у Врховну команду, чије је седиште било у Крагујевцу.

У Смедереву су објаве о општој мобилизацији биле излепљене на Начелству и осталим јавним зградама, а на Тргу је

1 Д. Јовановић, *Економске и друштвене последице рата у Србији,* превод на српски са француског оригинала из *Les Effets Économiques et Sociaux de la Guerre En Serbie* 1930. године (превео Владимир Павловић), Београд, 2018, стр. 68.

2 Када су отпочела непријатељства, Србија је са својих око 4.550.000 становника спадала у ред најмањих држава укључених у рат. Упркос томе, до завршетка мобилизације српска војска је располагала са 420.000 људи распоређених у 14 пешадијских и једну коњичку дивизију, као и 11 истурених одреда најразличитијег састава. Сви они били су под вођством врховног команданта, регента Александра Карађорђевића, и начелника Штаба Врховне команде војводе Радомира Путника: Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, стр. 108.

3 *Исто*, стр. 77.

општински добошар усмено обавештавао народ.[4] Међутим, чак и пре него што је објављен рат, Смедерево и околину почели су да напуштају и одлазе у свој завичај слуге и радници, тако да је Смедерево остајало без виноградија и копача, који су у то време најчешће долазили из лесковачког краја.[5] Напуштање домова у време важних пољских радова сигурно је падало тешко сиромашнијим слојевима друштва јер је и сама држава била неприпремљена за реаговање у оваквим ситуацијама.[6] „Рат је у народу у Србији 1914. изазивао хронично осећање страха, које се одржавало сталном претњом угрожавања његових вредности".[7]

Непријатељства су отпочела готово првог ратног дана,[8] а град је до краја лета од стране царско-краљевске војске[9] повремено тучен артиљеријском и пушчаном ватром.[10] Дунав је делио две зараћене државе, а супротстављене војске су путем артиљеријских дуела одржавале борбени дух својих јединица и уносиле немир код противника. „Топ је повремено служио и за својеврсну комуникацију између зараћених страна. Како је приметио један војни теоретичар, артиљеријска ватра се није стишавала чак ни када би на фронту долазило до релативног затишја. *Артиљерија је себи увек налазила посла*. Ово је нарочито долазило до изражаја на Сави и Дунаву где је пограничні фронт био испресецан мноштвом градова, па је бомбардовање

4 С. Јефремовић, *Поред града на Дунаву*, Чикаго, 1981, стр. 220.

5 Г. Ранковић, *нав. дело*, стр. 90.

6 АС, НС, Ф I р 22/1914 (6. август 1914, Ниш; Триша Кацлеровић и Драгиша Лапчевић, народни посланици – Николи Пашићу, председнику владе: интерпелација о предузетим мерама и указаној помоћи сиромашним породицама које су исељене дуж обала Саве и Дунава) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 1, 1914*, стр. 166–167.

7 Ј. Туцаковић, „Рат велики, а народа мало", у: М. Матић (ур.), *Велики рат и мали човек*, Београд, 2014, стр. 63.

8 Смедерево је већ првог ратног дана било бомбардовано са аустроугарског монитора који је допловио до горњег шпица Смедеревске аде: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље*, Смедерево, 2010, стр. 15–16.

9 Царско-краљевска или Цесарско-краљевска војска је назив за аустроугарску војску. У оновременим документима и штампи назив се често појављује као скраћеница *k. u. k. (Kaiserlich und königlich armee*) или у преводу Царско-краљевска армија.

10 Г. Ранковић, *нав. дело*, стр. 97; О иницијалним ратним операцијама у Смедереву извештавала је *Политика,* па чак и новине из далеких земаља: М. Лазић, „Тамо далеко. Смедерево у новинским чланцима аустралијске и новозеландске штампе током прве ратне године (1914) у Великом рату", *Mons Aureus*, бр. 46 (2014), стр. 69–77.

имало додатне психолошке последице. С угарске стране ту су били Земун, Панчево, Сремска Митровица, а са српске Београд, Обреновац и Смедерево.“[11]

Сл. 19, *Руско одељење наше болнице. Рањена жена из Смедерева*, фотографија, 1914-1915. година

Уколико погледамо општу слику северне Србије, током првих месеци рата смедеревски крај је, уз повремена дејства артиљерије, поштеђен тежих разарања,[12] јер је главни непријатељски удар био усмерен на северозападну и западну Србију.[13] Тамо су свој допринос у борбама, посебно оној на Мачковом камену, дали борци из смедеревског краја у склопу Дунавске дивизије I позива. Неки од њих пали су у борбама, о чему су остала сведочанства у малобројним сачуваним матичним књигама умрлих: „погинуо у рату са Швабама“; „Мачков камен“; „на Дрини“; „удавио се“; „умро у рат. болници“, али и „погинуо на Сави“; и друго.[14]

11 Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 79.

12 До првог значајнијег сукоба на овом делу фронта – Смедеревског боја 9. новембра 1914. године, било је спорадичних сукоба. Тако наредник Лазар М. Голубовић у свом дневнику бележи да „осмог септембра ноћу отпоче јака пушчана ватра од Смедерева, па се ширила низ Дунав, до Костолца“, где је његова јединица била смештена. „Тада почеше и топови да дејствују“: С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било*, стр. 387.

13 Главна намера фелдмаршала Оскара Потиорека, команданта аустроугарске Балканске војске, била је форсирање Дрине. Како је претрпео пораз у Церској бици 15–20. августа 1914. године, Потиорек је у септембру 1914. године ангажовао још јаче снаге, што је кулминирало интензивним борбама на десној обали реке Дрине.

14 ИАуС, МКУ, Друговац (Друговац и Бадљевица), подаци о умрлима у 1914. години. Укупно у књизи уписано погинулих и умрлих у рату током 1914. године, по месту рођења: Друговац 12, Бадљевица 5 војних обвезника.

Распоред сукобљених армија на почетку рата

Ратни план Аустро-Угарске имао је две варијанте, пре свега услед непознанице како ће Русија реаговати у случају сукоба са Србијом. Те две варијанте биле су верзија „Б“ (Балкан), која је даље разматрала стратегију и операцијски план за један изолован регионални конфликт на Балкану. Упоредо са њим, постојао је за Аустро-Угарску мање повољан план назван верзија „Р“ (Русија и Балкан), која се заснивала на рату на два фронта, што се касније и остварило.[15]

У складу са раније дефинисаним ратним планом,[16] јединице 2. аустроугарске армије под командом коњичког генерала Едуарда фон Бем-Ермолија (*Eduard v. Böhm-Ermolli*), које су се налазиле на северним границама Србије, уз Саву и Дунав, требало је да буду ангажоване у зависности од расплета на Руско-аустроугарском фронту. Врховни командант Балканске војске (*Balkanstreitkräfte*),[17] генерал артиљерије[18] Оскар Поћорек (*Oskar Potiorek*), рачунао је са озбиљном ударном силом састављеном од три армије: 6, 5. и 2. армијом, као и на групу јединица под називом Рејон Банат (*Rayon Banat*) и јединице додељене утврђењима.[19] Међутим, на дан када је и формално

15 С. Стојановић и В. Благојевић, „Стратегијски контекст Првог светског рата“, *Војно дело*, 1 (2015), стр. 270.

16 Ради боље координације дејстава целокупна аустроугарска војска била је подељена на три тзв. „ешелона“: А-ешелон, који је имао да се ангажује само против Русије, затим „минимална група Балкан“ на југоисточном фронту и Б-ешелон, који је требало да се накнадно, у зависности од развоја ситуације, распореди на бојиштима где је било неопходно: *Исто*, стр. 270; У суштини аустроугарска стратегија била је у великој мери налик на немачки ратни план према којем је прво требало скршити слабијег противника, у случају Немачке то је била Француска, а код Аустро-Угарске била је то свакако Србија, па онда пребацити трупе на јачег непријатеља, тј. у оба случаја на Русију: R. F. Hamilton, “War Planning: Obvious Needs, Not So Obvious Solutions”, in: R.F. Hamilton and H. H. Herwig (eds.), *War Planning 1914,* New York, NY, 2010, p. 5.

17 За аустроугарски званичан назив *Balkanstreitkräfte* користићемо термин Балканска војска, иако нису потпуно подударни.

18 Фелдцојгмајстер (*Feldzeugmeister*), што је еквивалентно чину генерала са три или четири звездице. Након 1915. године овај чин се појављује под називом генерал-пуковник (*Generaloberst*).

19 *Das Kriegsjahr 1914, I [Textbd.]. Vom Kriegsausbruch bis zum Ausgang der Schlacht bei Limanowa-Lapanów 1*, im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, Wien, 1931, Seite 63.

именован за истовременог команданта балканских јединица и команданта 6. армије, тачније 6. августа 1914. године, аустроугарска Врховна команда га је обавестила да се 2. армија изузима из ове групације армија и наредила њено прераспоређивање на фронт у Галицији.[20] Јединице аустроугарске 2. армије пребациване су на Руски фронт од 18. августа 1914. године.[21]

Сл. 20, *Аустроугарски официри испред рефлектора на Смедеревској ади*, фотографија, 1914. година

Овај маневар је умногоме олакшао позицију српској одбрани дунавске обале, самим тим и одбрану Смедерева. Можемо само да претпоставимо какве би импликације по одбрану Смедерева и околине имало снажно присуство ових јединица у јужном Банату. Самим тим отпала је и могућност да јединице Темишварског 7. корпуса (17. и 34. пешадијска дивизија), које су тада заузимале позиције на Дунаву од Панчева до Рама,[22] пређу Дунав и угрозе српске јединице које су се распоређивале на поменуте положаје. Према Пођорековом плану јединице 2. армије требало је да поред бомбардовања Београда истовремено привуку пажњу српске војске демонстративним прелазом Дунава на потезу између Панчева и Ковина, који је требало да

20 M. Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy,* p. 176.

21 *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Textbd.],* Seite 97; Међутим, на почетку Пођорековог напада 12. августа 1914. године по наређењу команданта 2. армије генерала Бем-Ермолија делови 29. пешадијске дивизије извршили су демонстративан прелаз Саве код Митровице и заузели неколико села: *BPC*, књига I, стр. 41.

22 *Исто*, стр. 31.

започне 10. августа 1914. године.[23] Међутим, у то време српска Врховна команда још увек није знала за ово прераспоређивање непријатељске војске, па је 8. августа 1914. године рачунала са следећом силом на потезу Ковин–Базјаш: 7. корпус ојачан вероватно ландверским јединицама и једном коњичком дивизијом, укупне снаге 50.000 бораца.[24]

На другој страни Дунава, уочи почетка главног аустроугарског напада, распоред једног дела српских јединица био је следећи: штаб 1. српске армије под командом генерала Петра Бојовића био је у Рачи. У саставу ове армије код Смедеревске Паланке налазила се Тимочка дивизија I позива, а северно од ње, код Смедерева, налазио се један њен пук. На потезу Гроцка–Смедерево–Липе–Осипаоница налазила се ојачана Коњичка дивизија. Успешно окончавајући мобилизацију, 4. коњички пук је још 29. јула 1914. године ноћу кренуо из Гроцке и осванув јужно од Смедерева. Пук је одмах добио задатак да патролира важном стратегијском тачком – од Кулича на ушћу Мораве у Дунав до ушћа Језаве у Дунав. Њихово присуство подигло је морал трећепозивцима који су чували дунавску обалу код Смедерева. Пук је на овом положају боравио до 12. августа 1914. године када је хитно отпослат на фронт у западну Србију. До тада могли су да посведоче о повременом пушкарању, као и интензивном патролирању аустроугарских војника и официра дуж северне дунавске обале. Осим тога, за то време учињени су први напори на утврђивању ровова изградњом надстрешница на положајима чете трећепозиваца код Смедерева.[25]

Источно од ове јединице, од ушћа Велике Мораве до Голупца, налазио се Браничевски одред састављен од Дунавске дивизије II позива и јединица III позива из Дунавске дивизијске области.[26] Српска Врховна команда издала је 8. августа 1914. године наређење да 1. српска армија запоседне Смедеревску Паланку и брани главну линију Стари Аџибеговац – Топола.[27]

---

23 *Исто*, стр. 24.

24 *Исто*, стр. 36–37.

25 Из дневника Жарка Мајсторовића из Азање, тада коњичког поручника, који је иначе једно време школовања провео у Смедереву. Објављено у: С. Штерић (прир.), *Е мој синко дуга је то прича*, Смедерево, 2018, стр. 354–356.

26 *ВРС*, књига I, стр. 34.

27 *Исто*, стр. 37.

Прве ратне операције на фронту код Смедерева

Први сукоби око Смедерева, додуше мањег интензитета, започели су, као што смо видели, још и пре формалног почетка рата. Аустро-Угарска је Србији објавила рат отвореном поштом око поднева 28. јула 1914. године, а први напади кренули су још исте вечери. Прво је нападнуто Смедерево, а затим се бомбардовање пренело на незаштићени Београд.[28] Од директне борбе српске и аустроугарске војске делио их је широки Дунав, чији би прелазак у смислу пребацивања већих јединица био озбиљан војни подухват. Зато су се непријатељства сводила на пушкарања, артиљеријске дуеле или извиђање покрета непријатеља.

Нови напад на Смедерево догодио се већ 7. августа 1914. године када је бомбардован град, али не и Смедеревска тврђава.[29] Уколико су тачни подаци начелника Штаба аустроугарске Врховне команде Конрада фон Хецендорфа (*Franz Conrad von Hötzendorff*),[30] према којима је српска артиљерија безуспешно гранатирала Смедеревску аду из правца смедеревског пристаништа 4. августа 1914. године,[31] онда аустроугарске артиљеријске нападе на град Смедерево можемо да тумачимо у контексту одговора или одмазде за српске нападе. Потом су уследили и други, додуше, напади мањег интензитета и са непознатим учинком.[32] Једно такво бомбардовање Смедерева десило се

28 Б. Стојић, „Балкан у спољној политици Француске у предвечерје Великог рата", у: С. Рудић и М. Милкић (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Београд, 2015, стр. 104.

29 Ђ. Ђекић, „Културно наслеђе и Велики рат", у: А. Растовић (прир.), *Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења,* Ниш, 2016, стр. 694.

30 Гроф Франц Конрад фон Хецендорф (*Franz Xaver Joseph Conrad Graf von Hötzendorf*) био је пре рата начелник аустроугарског Генералштаба, а у рату је био начелник Штаба Врховне команде до 1. марта 1917. године, у којем је имао одлучујућу улогу.

31 C. Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, Vierter Band, Wien-Leipzig-Munchen, 1923, Seite 335.

32 Аустроугарска обласна команда у Темишвару, задужене за област јужног Баната, издала је 8. августа 1914. године објаву коју су пренели бројни аустријски листови, о наводном „новом бриљантном подвигу... наших трупа" код Смедерева. Наводно је један одред подофицира и пешадијских војника, предвођен тројицом поручника, током ноћи у два везана пловила

Сл. 21, *Српске комите (четници) код Смедерева*, фотографија, 1914. година

9. августа 1914. године. Поводом овог и напада на Београд дан касније, српска влада је разматрала да повуче добровољце и четнике, којих је нарочито било у Београду, јер су својим понашањем изазивали реакцију аустроугарске војске, и на тај начин угрожавали безбедност грађана и њихову имовину. Не знамо да ли се ово односило само на Београд или је добровољаца и четника било и у Смедереву.[33] Поводом поменутих аустроугарских напада на небрањена места на Сави и Дунаву (Београд, Смедерево, Шабац, Велико Градиште, Гроцка и Ритопек), Министарство иностраних дела покренуло је иницијативу да се преко Букурешта и америчког посланика у Румунији уложи најоштрији протест аустроугарској влади и запрети реципрочним мерама.[34]

Чињеница да је Дунав представљао границу између зараћених страна, осим разарања градова, допринела је и брзом уништењу српске речне флоте.[35] Иако Србија пред почетак рата

прешао Дунав код Смедерева, изненадио српску посаду, нанео штету српским линијама везе, побио одређени број српских војника и под тамом ноћи вратио се на почетне положаје: Anon., „Neue Glanzleistung unserer Truppen", *Reichpost* (Wien), Nr. 376, XXI. Jahrgang, 10. August 1914, Seite 1. Међутим, с обзиром на чињеницу да у српским изворима нема никаквих информација о овом нападу, ово је врло вероватно био пропагандни покушај подизања морала у свом јавном мњењу.

33 Б. Храбак, „Добровољци у борбама око Београда 1914. и 1915. године", *Годишњак града Београда*, Књига IX–X (1962–1963), стр. 517.

34 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. I (10. август 1914, Ниш; Министарство иностраних дела Краљевине Србије предлаже Николи Пашићу, председнику владе, да се уложи протест Аустроугарској због бомбардовања Београда и других небрањених места уз Саву и Дунав, противно међународним конвенцијама) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 1, 1914*, стр. 172; Српска влада је због настављеног бомбардовања српских пограничних вароши инструисала српска посланства у Лондону и Паризу да информишу владе земаља домаћина да ће српска страна бити приморана да дејствује реципроцитетно: АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 2, дос. VII (21. август 1914, Ниш; Председник владе и министар иностраних дела Никола Пашић – Посланствима у Лондону и Паризу: о бомбардовању српских градова противно међународном праву): *Исто*, стр. 210–211.

35 Само непуних недељу дана након објаве рата, дана 4. августа 1914. године

није имала речну ратну флотилу, имала је кадар који је могао да учествује у њеном стварању и стављању у ратну функцију. Међутим, није много урађено да се након заоштравања ситуације уочи избијања рата бродови врате у српска пристаништа, већ је рат многе од њих са читавим посадама затекао на непријатељској територији. Због оваквог расплета догађаја, губици у бродовљу и стручном кадру били су тешки.[36] Почетком августа 1914. године српска Врховна команда издала је наређење да се сваки непријатељски пловни објекат, реморкер, шлеп и др., потопи уколико би се затекао на делу Дунава између Аустро-Угарске и Србије, као и да му се не дозволи да се домогне обале Румуније, која је, у том тренутку, била неутрална.[37]

Међутим, „за разлику од цивилних бродова коришћених у ратне сврхе, српска артиљерија није била у могућности да

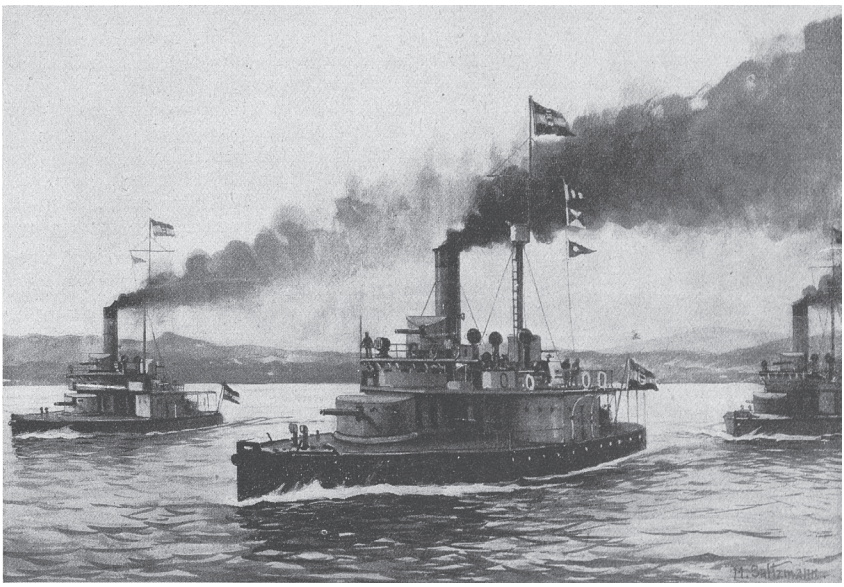

Сл. 22, *Аустроугарски дунавски монитори у нападу на Београд*, исечак из аустријске штампе, 1914. година

војни министар пуковник Стефановић је шифрованом депешом обавестио Врховну команду да је већина српских пловила уништена или заплењена, а да је једино брод *Таково* сачуван: Г. Каровић, „Страдање бродова Српског бродарског друштва на почетку Великог рата", у: *Велики прасак: сто година атентата у Сарајеву* (зборник радова са научног скупа одржаног 28. јуна 2014. године у Центру за културу у Пожаревцу), Пожаревац, 2014, стр. 296.

36 Н. Ђокић и Р. Радовановић, *нав. дело*, стр. 157.

37 М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата", у: *Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења,* Ниш, 2016, стр. 306.

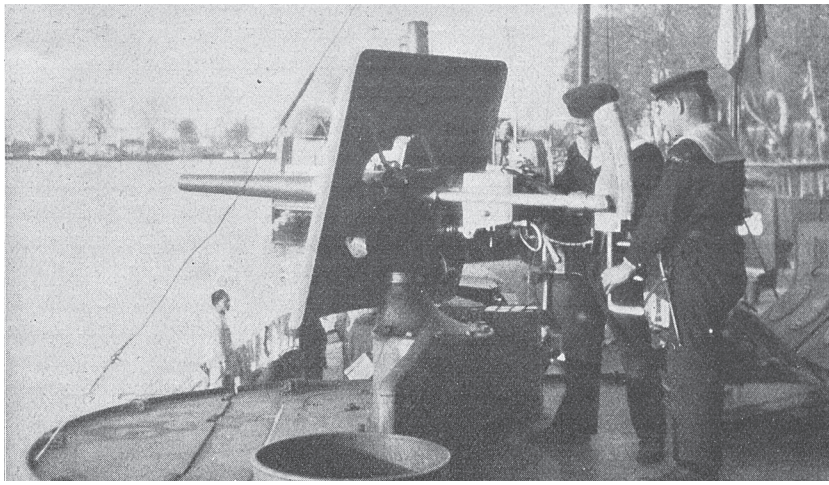

Сл. 23, *Брзометни топ на аустроугарском дунавском монитору*, фотографија из аустријске штампе

наноси штету моћним и брзим мониторима".[38] За мониторе се говорило да „јако досађују трупама", а како је писао поручник Александар Андрић, „... све до октобра 1914. може се казати, да су се монитори мирно без икаквих сметњи шетали по рекама и подузимали операције по милој вољи."[39] Аустроугарска Дунавска флотила (*Donauflotille*) је „представља посебно средство ратовања са којим су 1914. године располагале само Аустро-Угарска и Румунија. Ниједна европска држава није имала ништа слично".[40] На почетку рата базичну снагу флотиле сачињавало је шест монитора и шест патролних чамаца.[41] Аустроугарски монитори у оквиру речне флотиле су се показали веома делотворним јер су у садејству са сувоземним снагама били коришћени за бомбардовање насељених места и уништавање пловних саобраћајних средстава[42] као и за пружање подршке приликом пребацивања јединица преко великих речних баријера.

38 Монитори су представљали оклопљене борбене бродове дужине од 50 до 60 метара. Били су наоружани хаубицама и топовима од 120 мм, противавионским топовима од 70 мм и митраљезима. Прве мониторе Аустроугарска је поринула у Дунав још 1871. године.

39 Цитирано према: М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата", стр. 307.

40 Н. Ђокић и Р. Радовановић, *нав. дело*, стр. 157.

41 Дунавска флотила била је под командом капетана фрегате Фридриха Грунда (*Friedrich Grund*): *Исто.*

42 М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата", стр. 304.

Уопште гледано, Први светски рат донеће велике промене у домену ратног искуства српских официра и ратника, али и цивила у зонама сукоба или на границама двају држава. Српски ратници су, упркос ватреном искуству тек окончаних балканских ратова, имали да се суоче са једним потпуно другачијим ратом. Наиме, „смрт за коју се пре рата навикло да долази по каквом-таквом реду и са извесном најавом, 1914. године је, захваљујући митраљезу и брзометној артиљерији, масовно захватала оне најздравије и то често сасвим насумице. Убијање на даљину, без превише витештва и обзира према правилима и обичајима ратовања потпуно је уздрмало етику професионалних официра, али и традиционалних друштава где се високо ценила храброст у борби прса у прса. Идеја величанствене ратничке смрти или барем оне која је била у складу са обичајима грађанске културе XIX века сасвим је пољуљана услед појаве брзометног оружја.“[43]

Са почетком аустроугарског напада преко Дрине и Саве 12. августа 1914. године долази до промене положаја српске војске. Тако је главна снага 1. српске армије (три дивизије) имала задатак да из рејона Смедеревска Паланка – Топола пређе на фронт Лазаревац–Аранђеловац. Коњичка дивизија на фронту Гроцка – Смедерево – Велика Морава имала је да уступи свој фронт до Смедерева, закључно са овим градом, јединицама Браничевског одреда, остављајући тамо 15. пеш. пук I позива као ојачање.[44] Осим тога, од момента одласка српске 1. армије, Браничевски одред долази непосредно под Врховну команду.[45] Дакле, видимо да је српска Врховна команда и даље била на опрезу и рачунала са евентуалним нападом непријатеља преко Дунава у долину Велике Мораве. Међутим, већ током ноћи 14/15. августа 1914. године српска Врховна команда закључила је да је главни аустроугарски напад ишао преко Дрине и делимично Саве код Шапца, а да су јединице аустроугарске 2. армије већ покренуте за транспорт на Руски фронт и да оне у Банату више демонстрирају него што имају намеру и могућност за озбиљнији напад.[46]

43 Д. Шаренац, *Топ, војник и* сећање, стр. 87.

44 *ВРС*, књига I, стр. 49.

45 *Исто*, стр. 50.

46 *Исто*, стр. 79.

И поред тога је, у време Церске битке 15/16. августа 1914. године, аустроугарска артиљерија имала задатак да повремено гађа српске пограничне вароши,[47] што је српску одбрану, али и грађанство стално држало у приправности. Разлог за опрез био је оправдан. Српска штампа је две недеље касније извештавала како је аустроугарска артиљерија 28. августа 1914. године тукла српске положаје у Годомину код Смедерева.[48] Наређењем Врховне команде ОБр. 1107 команданту Браничевског одреда у Пожаревцу наређено је „осматрање и упорна одбрана фронта: Голубац–Смедерево. Код Смедерева се сада налази 15. пеш. пук I позива, један батаљон III позива и једна Дебанжова пољска батерија. Упутиће се одмах у Смедерево 19. пеш. кадр. пук из Крагујевца, да смени 15. пеш. пук, који иде у састав своје дивизије, као и две Дебанжове[49] пољске батерије из Ћуприје".[50] С обзиром на новонасталу ситуацију након победе српске војске у бици на Церу, долази до новог померања српских трупа. Тако је на основу Наређења ОБр. 2300 од 1. септембра 1914. године команданту Браничевског одреда наређено да одмах упути 9. пеш. пук I позива на Торлак, како би се овај ставио на располагање команданту Дунавске дивизије I позива. Овај пук имао је да се железницом из Осипаонице[51] транспортује до Ресника, а одатле даље „сувим за Торлак".[52]

Аустроугарске јединице које су у том тренутку биле на споредним позицијама од Срема до Баната биле су у оквиру групе јединица под командом Казимира фон Лутгендорфа (*Feldmarschalleutnant Kasimir von Lütgendorf*). Под његовом

47 *Исто*, стр. 104–105; 108.

48 Анон.,"Са нашег бојишта", *Правда* (Београд), бр. 204, година XI, 17/30. август 1914, стр. 2.

49 Дебанжови топови први пут су увели у употребу калибар 155мм. Међутим, у употреби код Смедерева били су они калибра 80мм. Оригиналан назив био је *Canon de campagne de 80 modèle* (или скраћено *De Bange 80mm Mle 1877*). У српској војсци користио се после 1885. године. Био је то спорометни топ са дометом 6000 метара. Иако се доста користио током Првог светског рата, већ тада је био застарео: *Vojna enciklopedija,* 10, Београд, 1967; онлајн енциклопедија *Wikipedia* (www.wikipedia.org), одредница *De Bange 80mm cannon*.

50 *ВРС*, књига I, стр. 51.

51 Железничка станица у Осипаоници у прво време рата спомиње се као важна комуникациона тачка јер на шефа станице Врховна команда упућује често команданта Браничевског одсека, у чијој надлежности је био овај терен.

52 *ВРС*, књига II, Београд, 1925, стр. 18.

командом на северној обали Дунава налазиле су се јединице из групе Рејон Банат. Међу њима, у Баваништу (мађ. *Homokbálványos*) налазили су се припадници 107. ландштурмске бригаде из Великог Варадина (мађ. *Nagyvárad*) под командом генерал-мајора Јозефа Брајта (*Joseph Breit* или *Banláky*),[53] који су непосредно угрожавали одбрану Смедерева и околине. Делови ове јединице одбили су 9. септембра 1914. године напад једног српског одељења који је прешао Дунав код Панчева. Ове српске чете биле су натеране на повлачење преко Дунава 12. септембра.[54] Међутим, и ова аустроугарска јединица Јозефа Брајта од средине септембра 1914. године напушта поменуте положаје и придружује се операцијама у Срему. Након тога, у оквиру Групе Банат (*Gruppe Banat*) у јужном Банату налазиле су се јединице јачине пет ландштурмских батаљона.[55]

Друга аустроугарска офанзива на средњем току реке Дрине у септембру 1914. године била је нови велики изазов са српску војску. Како је битка одмицала, указивала се потреба за већим ангажовањем јединица српске војске које у том тренутку нису имале активнију улогу. Наређењем Врховне команде од 16. септембра 1914. године команданту Браничевског одреда је наложено да обе хаубичке батерије, које су биле у саставу овог одреда, хитно транспортује преко Осипаонице до Младеновца железницом, а даље у Ваљево сувим.[56] Ситуација на фронту диктирала је додатна померања јединица и слабљење одбране на одсеку Браничевског одреда. Врховна команда је већ 20. септембра 1914. године упутила још једно наређење (ОБр. 3365) команданту овог одсека да што хитније железницом упути на Торлак 19. пеш. кадр. пук, који је директно био одговоран за одбрану Смедерева и околине и стави га на располагање команданту Одбране Београда.[57]

Да ли су са овим померањем српских јединица били упознати Аустроугари не можемо знати са сигурношћу. Па, ипак, баш

53 *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Textbd.],* Seite 617.

54 *ВРС*, књига II, стр. 89; *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Textbd.],* Seite 617.

55 *Das Kriegsjahr 1914, I [Beil.]. Vom Kriegsausbruch bis zum Ausgang der Schlacht bei Limanowa-Lapanów 1*, im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918* Wien, 1931, Beilage 22 (1) *Ereignisse von Mitte September bis Anfang Oktober 1914 (2) Das Kampfgelände Syrmien*, Seite 23.

56 *ВРС*, књига II, стр. 228.

57 *Исто*, стр. 320.

непосредно након повлачења 19. пеш. кадр. пука уследили су напади аустроугарске војске у делу који су браниле ослабљене јединице Браничевског одсека. Најпре је 21. септембра 1914. године у 1.30 ноћу једно аустроугарско одељење у четири чамца покушало да пређе на српску обалу код Дубравице и Петке, али га је дејство српске артиљерије и пешадијске ватре отерало назад.[58] Подсетимо, у то време аустроугарски монитори били су неприкосновени господари Дунава. Ови монитори су 21. септембра, као подршка аустроугарским јединицама које су прелазиле Дунав, ујутру од 2 до 6 часова јаком ватром бомбардовали српске положаје у околини Смедерева. Истог дана око 15 часова једно аустроугарско одељење у пет чамаца прешло је Дунав источно од Смедерева код Скеле. Српска одбрана је брзо реаговала, прво опколила, а потом запосела чамце и неутралисала ово одељење.[59] Ова ратна епизода нашла је одјека и у српској штампи која је писала како су источно од Смедерева: „... Наше трупе похватале све чамце а непријатеља потпуно уништиле".[60] На ове нападе српска војска одговарала је артиљеријском и пешадијском ватром мањег интензитета на целој ширини одсека. Командант Браничевског одреда известио је Врховну команду да је српска артиљерија у Смедереву 22. септембра 1914. године око 22 часа и рано ујутру 23. септембра око 3 часа испалила десетак топовских метака на непријатеља са друге стране Дунава.[61] Следећег дана рано ујутру око 3 часа у источном делу Смедеревске аде наспрам Скеле примећена је непријатељска активност, а потом су аустроугарске јединице отвориле и пушчану ватру на српске положаје. Након краћег дејства српске артиљерије из Смедерева, ватра је обустављена.[62] Тек након ових сукоба мањег интензитета наступило је дуже затишје на овом одсеку одбране. Ситуација ће се променити са Пођорековом наредбом да нова аустроугарска офанзива започне 6. новембра 1914. године, а дан пре тога дејствовала је снажно на целом фронту артиљерија.

58 *Исто*, стр. 343.

59 *Исто*.

60 Анон.„На Западном и северном фронту", *Правда* (Београд), бр. 230, година XI, 11/24. септембар 1914, стр. 1.

61 *ВРС*, књига II, стр. 399.

62 *Исто*, стр. 417.

Смедеревски бој 9. новембра 1914. године

За одбрану Смедерева и даље је био задужен Браничевски одред са штабом у Пожаревцу. Командант одреда био је пуковник Светомир Љ. Матић, а начелник штаба одреда био је потпуковник Владимир Ј. Белић. Смедеревским одсеком одбране командовао је потпуковник Светомир Цвијовић, који је уједно био и командант Комб. пука III позива на овом одсеку.[63] Ађутант команданта одсека био је резервни пеш. капетан Живојин Топаловић.

Сл. 24, Светомир Цвијовић, фотографија, после Првог светског рата

Смедеревски одсек одбране простирао се од ушћа Велике Мораве до потока Средњак код Орешца на Дунаву. Комора одсека била је у Коларима, одакле су се трупе снабдевале. Одсечка амбуланта била је смештена у селу Вучаку, иза резерве, док је Штаб одсека био код главне резерве на Царини.[64] Са јединицама у којима су били Чачани, Пожаревљани, Неготинци и Смедеревци организована је одбрана Смедеревског одсека са укупном ширином фронта од око 20 км. У то време чете су имале око 150 пушака у строју, што је значило да су батаљони били јачине око 600 пушака. Одсек се делио на два пододсека: леви, од потока Средњак до ушћа реке Језаве, и десни, од Језаве до ушћа Велике Мораве.[65] Постојале су и три линије одбране. Прва линија, која је називана предстражом, била је уз обалу Дунава, где су ровови пратили ток реке. На падинама према реци српски војници већ су имали ископане ровове, склоништа,

63 Овај Комб. пеш. пук III позива био је образован од расформираног 10. пеш. пука III позива.

64 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 24.

65 *Исто*, стр. 168–171.

осматрачнице и уређене артиљеријске положаје. Било је у припреми доста импровизација, али официри нису много захтевали од трећепозиваца на првој линији одбране. Простор од Гроцке до Југова није био уређиван јер није ни био поседнут од војске. На другој страни одсека, годоминski део одбране био је ослоњен на дунавски насип, а овај простор иначе је био мочваран и неприкладан за израду ровова. Друга линија одбране пружала се преко Молеровог шанца[66] до Провалије. Ове падине брда пружале су бољу прегледност, а сама конфигурација терена нудила је боље могућности за одбрану. Последњу, трећу линију одбране чинили су ровови на падинама Павлице[67] и артиљеријски положај на Југову.[68]

Несумњиво је да је становништво, поред свакодневних обавеза, време проводило и у ишчекивању непријатељског напада преко Дунава. Међутим, како је већ половина октобра одмакла, међу становницима Смедерева је полако почело да влада уверење да Аустроугари неће нападати. У Смедереву су „... и даље одржаване и свадбе, пристављани казани за ракију, клале свиње и даване *свињске даће*... Тако је средином октобра завладало уверење да Шваба сигурно до пролећа неће ништа ново ни предузимати".[69] Превелико опуштање у војсци ипак није било дозвољено, јер је густом шумом прекривена Смедеревска ада била природна препрека која је заклањала добар део банатске обале те је било тешко проценити шта се на противничкој обали догађало. Посебно је српској војсци недостајао рефлектор за ноћно осветљавање, а који је непријатељ поседовао. Осим тога, аустроугарска војска је на располагању имала и аероплан за извиђање који је узлетао са аеродрома у Баваништу,

66 Топоним Молеров шанац добио је такав назив јер се налазио у винограду Милоша Молера и његових суседа даље ка западу. По мишљењу Славољуба Штерића, који се ослања на успомене Милана Ј. Стоимировића, који је одлично познавао све смедеревске топониме, то је потез који се протеже од Карађорђевог брда преко Тараба до Провалије: *Исто*, стр. 35 (напомена бр. 22).

67 Павлица (Павловица) је зараван која се пружа североисточно од највише тачке Смедерева (219 м), код Пирамиде. Обухвата Запис и завршава се на падини одакле се пружа поглед на Дунав, Аду и банатску равницу.

68 *Исто*, стр. 18–19.

69 М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", рукопис, Матица српска Нови Сад, Рукописно одељење, М. 13. 307, у: Г. Ранковић, *Митровданска победа код Смедерева 1914. године, сведочења*, Смедерево, 2003, стр. 106–107.

као и осматрачки балон код Ковина.[70] Ноћ је била моћни савезник противника, када су могли несметано да пребацују нове снаге и ратни материјал на Смедеревску аду, где су већ имали своје утврђене положаје.[71]

Ноћ пре напада на Смедерево, 7/8. новембра 1914. године једна аустроугарска лађа из Панчева отпловила је пуном паром ка Смедереву, држећи се саме обале. Српска артиљерија је дејствовала по покретној мети, али због мрака није ништа постигла.[72] Могуће је да је дејство ове лађе било у функцији припрема за десант на Смедерево, који ће се претворити у Смедеревски бој 9. новембра 1914. године. С обзиром на чињеницу да се аустроугарски напад догодио другог дана велике славе – Митровдана, у штампи, публицистици, али и научној литератури срећемо следеће називе за овај бој: „Митровдански бој", „Митровданска битка" или „Митровданска победа код Смедерева". За популарност овог последњег назива у великој мери заслужан је Смедеревац Милан Јовановић Стоимировић, који је много касније написао један текст под тим називом,[73] а колегиница Гордана Ранковић преузела и први пут објавила у својој књизи о овом боју.[74] Међутим, оновремена штампа, у текстовима објављеним неколико дана након боја именовала је Смедеревски бој следећим називима: „Аустријски пораз код Смедерева",[75] „Бој на Смедереву"[76] и „Бој код Смедерева",[77] док је

70 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 179.

71 Фотографије аустроугарске војске на Смедеревској ади: Историјска збирка Музеја у Смедереву, (МУС) Ф 410–416.

72 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 10.

73 М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", стр. 83–132.

74 Г. Ранковић, *нав. дело*.

75 Извештај Команде Одбране Београда, „Са наших бојишта. Аустриски пораз код Смедерева", *Политика* (Београд), бр. 3865, 29. октобар/11. новембар 1914, стр. 1; Изгледа да је овај назив усвојио и дописник *Руског Слова*: Од Милана Бојовића, специјалног извештача *Руског Слова*, „Аустријски пораз код Смедерева", *Пијемонт* (Београд), година IV, бр. 276, 2/15. новембар 1914, стр. 2.

76 Миомир Миленовић, „Бој на Смедереву. Нарочити извештај *Политици*", *Политика* (Београд), бр. 3868, 1/14. новембар 1914, стр. 1.

77 Владислав Петковић Дис, „Бој код Смедерева", *Ратни дневник* (Крагујевац), бр. 115, 3/16. новембар 1914, стр. 3–4

ПОЛИТИКА

Бој на Смедереву.

(НАРОЧИТИ ИЗВЕШТАЈ „ПОЛИТИЦИ").

Сл. 25, *Политика* (Београд), исечак насловне странице

Бој на Смедереву на Митровдан 1914

— где су наши Вардарци потукли Швабе до ногу —

Сл. 26, *Вардар* (Скопље), исечак из новина

послератна штампа, поводом обележавања јубилеја 20-годишњице боја, дала следећи назив: „Бој на Смедереву на Митровдан 1914."[78] У то време се у стручној војној периодици појављује наново оживљен термин „Пораз Аустроугара код Смедерева".[79] Требало је да прође готово 50 година да би се у научној литератури објавио текст који усваја назив Владислава Петковића Диса „Бој код Смедерева",[80] а који је најмарљивији истраживач ове теме, Славољуб Штерић,[81] у својој монографији

78 Текст је заснован на сећањима учесника боја из Старог Нагоричана објављеном као: Спира Димитријевић, „Бој на Смедереву на Митровдан 1914. Где су наши Вардарци потукли Швабе до ногу", *Вардар* (Скопље), бр. 149, 9. новембар 1933, стр. 3–4.

79 На основу текста „Пораз Аустроугара код Смедерева" који је војни министар Краљевине Србије из времена Првог светског рата, а касније генерал Душан Стефановић објавио у војном часопису *Ратник* у бројевима 7 и 8 током 1933. године, које је први приредио и стручно протумачио: С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 24.
Исто, стр. 168–171.

80 В. Матић, „Бој код Смедерева", *Војно-историјски гласник*, бр. 6 (1951), стр. 195–207.

81 Водећи се жељом да што потпуније сагледа све аспекта овог боја, Славољуб Штерић је проучавао не само доступне изворе, мемоарску грађу и мало литературе, већ је за реконструкцију боја вршио обиласке бојишта. Ово рекогносцирање терена обогаћено официрским

коначно преименовао у „Смедеревски бој 1914. године“.[82] Сматрајући да је Штерићева формулација најпотпунија и најдоследнија, и ми ћемо се у овој студији држати баш овог назива.

Док се на главном војишту око Колубаре водила велика борба, бранитеље Смедерева изненадио је десант аустроугарских трупа на Смедерево у рано јутро 9. новембра 1914. године. Напад је под велом ноћи почео тачно у 2.30 сати. Преко Дунава пребациване су шлеповима јединице аустроугарске 6. ландштурмске бригаде, којом је од њеног формирања у Прагу у септембру 1914. до јануара 1915. године, када је повучена у унутрашњост, командовао генерал-мајор Аугуст Мразек (*August Mrázek*).[83] Јуришна група са чамцима била је на српској обали Дунава код Расадника[84] у 3 сата. Упоредо са искрцавањем, аустроугарске батерије са северне обале Дунава почеле су да туку простор од Павлице до Карађорђевог брда. Иако се непријатељска артиљерија одавала светлосним бљеском, српска артиљерија била је пометена и није реаговала. Међутим, ни дејство аустроугарске артиљеријске паљбе није могло да оствари неке веће користи, јер ноћу нису могли да изврше корректуру гађања. Ефекат ове паљбе више је имао морални значај за нападача. Према каснијим изворима, аустроугарски прелаз био је добро организован ако се има у виду време преласка, као и пристајање на неуређену обалу без осветљења. Они су превозили војнике са око педесетак чамаца са по 25–30 војника, док су иза њих ишле лађе са шлеповима. Чамци су покретани веслима, а пароброди, који су бучнији, ишли су потом.[85] Осим тога, и време је погодовало непријатељу, било је

искуством резултирало је једном заокругљеном монографијом која је до сада најрелевантнији приказ Смедеревског боја. Због тога и често реферисање на ову књигу.

82 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*.

83 *August Mrázek Edler von Wacht* (1853–1931). У чин генерал-мајора произведен је 1911, да би већ следеће 1912. године био пензионисан. Реактивиран је са избијањем рата. Упркос одговорности са пораз у Смедеревском бою, он је у мају 1918. године добио титуларни чин фелдмаршала (*Titular feldmarschall*): A. Schmidt-Brentano, *Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität 1816–1918*, Wien, 2007, Seite 122.

84 Расадник је воћно-лозни расадник који се налази на месту касније фабрике „Сартид 1913“ (Стара железара): С. Домазет, *Записи о старом Смедереву*, Смедерево, 1982, стр. 59.

85 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 187.

променљиво, облачно и кишно време, ноћ мрачна, па се на Дунаву није ништа видело.[86] У првом таласу пребачено је око 1250 војника. Превожење остатка трупа обављено је после сванућа, када је први талас већ држао мостобран на српској обали. Ни данас није јасно зашто српска артиљерија није дејствовала ни ујутру. Наиме, артиљеријски вод 5. батерије у Годомину, када је било јасно да неће бити искрцавања на овом потезу, могао је бити пребачен ближе месту искрцавања. У крајњој линији могао је да туче бочном ватром мостобран. Осим тога, није јасно ни зашто артиљерија из правца Југова није дејствовала по аустроугарским положајима на Смедеревској ади, када им је прегледност била изузетна. Тек је нешто касније, након што су је повратили из аустроугарских руку, 3. батерија са Павлице дејствовала, али са слабим учинком.[87]

Аустроугари су остварили првобитни план захваљујући ефекту изненађења, које српска одбрана није могла да предупреди без рефлектора. Почетној збуњености допринело је и опуштање услед прославе велике славе – Митровдана, вече уочи напада. На славама су присуствовали и неки официри, па им је требало времена да се врате на своје положаје.[88] Уочи напада, из Штаба Браничевског одреда у надређену команду послати су извештаји о покретима трупа и прикупљању пловила, опреме и артиљерије на другој страни обале, али нису послати брзометни топови којима би се могли гађати пловни објекти док су још у кретању. Осим тога, непријатељ је остварио успех јер српски војници нису имали искуства у одбрани десанта, а без аутоматског оружја није се могла остварити потребна густина паљбе.

Штаб одреда у Пожаревцу био је већ у 3.05 сати алармиран о прелазу непријатеља, па командант одсека убрзо обавештава Врховну команду о нападу. У међувремену, потпуковник Цвијовић је могао да цени покрете непријатељских трупа са Царине само на основу интензитета пушчане ватре. Српска одбрана се повлачи на другу линију одбране. Истурени делови

86 В. Матић, *нав. дело*, стр. 199.

87 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 188. И даље, уколико се другачије не наводи, извор за реконструкцију дешавања у Смедеревском бојu искључиво на основу: С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, Смедерево, 2010.

88 М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", стр. 130.

Аустроугара провукли су се до Соларе или Карађорђевог брда испод гробља. Користили су ноћ и тренутак када су српске страже биле на спавању.

Приликом надирања Аустроугара нарочито је била угрожена 3. позицијска дунавска дебанж батерија мајора Гаврила Каљевића, који је уједно био командант левог пододсека Смедеревског одсека одбране. Командант Цвијовић му је телефоном обећао помоћ резерве са Царине, али је недуго затим непријатељ већ овладао положајем и освојио батерију. Мајор Каљевић је претходно наредио да се са топова скину затварачи, па је непријатељ, увидевши да не може да користи топове, онеспособио три топа, а са једног су скинули цев и бацили низ падину Провалије. Убрзо мајор Каљевић је сабрао своје артиљерце и покушао да поврати положај, али је у нападу погинуо. Губитак Молеровог шанца, као важне упоришне тачке у одбрани, угрозио је читав одсек одбране. Међутим, показаће се касније, нападачу је ово била једина важнија тачка коју је успео да заузме у првом налету.[89] Уместо погинулог Каљевића на место команданта левог пододсека постављен је резервни капетан II класе Миливоје Јовановић, који је био и командант 2. пеш. батаљона. Истовремено потпуковник Цвијовић одмах је отишао у 3. батаљон, извршио припреме и осоколио војнике за борбу. Овај батаљон кренуо је на задатак око 5.45 сати и стигао близу Молеровог шанца након сат времена. Међутим, у дејство је ступио тек око 9 сати. Нападао је Молеров шанац у два наврата, у 9 и у 11 сати, али без успеха. Тек у трећем нападу овај батаљон, под командом пешадијског поручника Живка Караклајића, овладао је положајем након борбе прса у прса. Ослобађање 3. батерија плаћено је са два командира чета и 90 војника, док је рањено око 180 војника. Иако је одмах стављен у дејство само један српски топ из ове батерије, за морал српске војске ово је био веома важан тренутак. Нешто мало пре тога, око 12.30 сати из Годомина, долазећи обилазним путем, пред Молеров шанац стигле су две српске чете и један вод топова из Годомина.

Пре доласка команданта Браничевског одреда пуковника Матића и његовог шефа штаба потпуковника Белића, потпуковник Цвијовић је успео да превазиђе најкритичнији моменат

89 В. Матић, *нав. дело*, стр. 199.

око 10 часова, када је непријатељ предузео други напад и пореметио борбени поредак српске војске. Вешто маневришући са две чете из 4. батаљона, који је био у резерви на Павлици, он је успевао да појача одбрану. Па, ипак, аустроугарска војска је начинила велике пропусте у нападу због чињеница да није искористила почетну растројеност српске одбране, превише је развукла фронт напада и била је фокусирана на довожење појачања, а мање на даљи продор.

Са доласком команданта Матића већ је била уобличена намера о контранападу, која је могла да буде успешно спроведена тек са пристизањем две чете 2. вардарског батаљона, које су форсираним маршом из села Петка код Пожаревца прешли чак 32 километра за пет сати. Од укупно седам већих и мањих српских јединица које су упућиване као помоћ Смедереву, само су две стигле на време и учествовале у боју. Пошто је било неизвесно када ће стићи још појачања, одлучено је да се изврши одлучан противнапад на десно крило и у бок непријатеља са српским левокрилним снагама од Југова. Намера је била да се непријатељ потискује ка Расаднику и штеку где је вршено искрцавање. Дакле главни напад српске пешадије, на централном делу фронта, требало је извршити од западне ивице Провалије изнад имања династије Обреновић према Запису. На овом потезу била је сконцентрисана главна снага резерве и јединица које су стигле као појачање. Српска артиљерија добила је задатак да са Павлице гађа пловне објекте. Пре напада извршено је груписање јединица пристиглих Вардараца са две чете из 1. батаљона и тако је оформљен комбиновани батаљон којим је командовао мајор Јован Наумовић, који је и довео Вардарце. Они су били на десном крилу напада. На левом крилу био је батаљон из 15. пеш. пука који је пристигао у помоћ из Заклопаче, а којим је командовао резервни капетан II класе Јован Ивковић. У резерви ова два батаљона била је чета из 4. батаљона коју су чинили Пожаревљани. Испред њих командовао је потпуковник Цвијовић. Било је много потоњих описа овог контранапада, али углавном је код свих истакнута изузетна храброст кадроваца из 2. батаљона Вардарског пеш. пука, који су у напад кренули уз поклич и песму. Важно је истаћи и улогу мајора Јована Наумовића који је имао иницијативу и одлучност, те наредио једној чети да пре осталих избије на Дунав и

пресече одступницу аустроугарским војницима.[90] Продор ове чете и напад бомбама унео је панику код непријатеља на штеку, који је, не чекајући остале трупе у повлачењу, откачио два шлепа и са лађом успео да умакне.[91] Због тога је велики део већ искрцаних аустроугарских трупа остао на српској обали одсечен и убрзо се предавао у великом броју.

Према извештају команданта Браничевског одреда ОБр. 1387 послатог Врховној команди у 14 часова и 50 минута стање је, према његовим сазнањима, било следеће: „На Смедеревском одсеку непријатељ је пребацио 3 батаљона и продужује пребацивање. Ово потпомажу две батерије од оне стране Дунава и два монитора. Комбиновани пук са тог одсека држи се на Повлаци и Карађорђевом шанцу, где се борба води. Сва резерва (све 3 чете) 8. пука, ескадрон коњице са Пожаревачког одсека, две чете Вардарског батаљона и од Београда иде 1 батаљон 15. пука III позива – упућено и команданту одсека наређено је да ни по коју цену не сме одступити са Главице. А кад прикупи горње трупе, да изврши против напад и претера непријатеља преко Дунава. Заробљеници веле да има на обали код Ковина 8 батаљона разних војника. Проверићу и известити".[92] Док је овај извештај стизао у Врховну команду, јединице Смедеревског одсека, потпомогнуте појачањима која су пристизала са више страна, водиле су одлучујућу борбу са непријатељем. Прво је требало задржати резервне положаје, сабрати се, а потом силовитим контранападом натерати непријатеља на обалу Дунава. Након вишечасовне борбе, тачно у 19 часова и 45 минута командант Браничевског одреда упутио је Врховној команди следећи извештај ОБр. 1393: „Јутрос је непријатељ пребацио на нашу обалу 6 батаљона војске и 2 митраљеза. Вођена је борба на Главици до 14.30 часова, кад је предузет контра напад, који се завршио у 16.30 часова. Од пребачених батаљона мањи број је претеран преко Дунава, а већина је погинула и заробљена. До сад је прикупљено 6 официра, међу којима је један

90 Недостатак аустроугарског напада био је и у томе што су за искрцавање одабрали само једну тачку одакле је морао да се шири радијално према Југову, Павлици и Карађорђевом брду. Губитком те једине тачке, ситуација свих делова који су се затекли на српској обали постала је безнадежна: *Исто*, стр. 200.

91 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 199.

92 *ВРС*, књига III, Београд, 1925, стр. 272–273.

пуковник, око 1800 војника и оба митраљеза. Сем трупа овог одсека у јуришу је учествовао и 1 батаљон 15. пука III позива, који је дошао од Заклопаче и 2 чете Вардарског батаљона. Број губитака још се не зна. Око 15.45 часова летео је аероплан над Годомином до Паланке".[93]

У касним поподневни сатима 9. новембра 1914. године бој је био окончан. Од српских јединица, највеће жртве у борби поднео је 3. батаљон у коме су били Неготинци под командом поручника Караклајића.[94] Њиховим одлучним контранападом ослобођена је 3. батерија и успостављена стабилност на Молеровом шанцу. Укупно гледано највеће оптерећење поднеле су јединице Комб. пука III позива, које су до пристизања појачања водиле непрекидну борбу пуних 12 сати. Јединице које су пристигле у помоћ, две чете 2. Вардарског батаљона предвођене мајором Наумовићем, дале су значајан допринос победи. Они су младалачком снагом успели да брзим маршом стигну у прави тренутак и унесу снагу, али и морални подстрек јединицама које су се већ дуго бориле.

У редовима нападача били су углавном војници из Чешке, махом чешке, али и нешто немачке националности, док су остале јединице биле попуњене Мађарима и нешто Румунима. Били су то борци средњих и старијих година. Официрски кадар био је из разних делова Двојне монархије.[95] Један од официра био је професор географије са немачког универзитета у Прагу, Алфред Грунд (*Alfred Grund*). Његова судбина

93 *Исто*, стр. 273.

94 Ратна судбина овог храброг активног официра хтела је да он ипак погине у Смедереву, али наредне 1915. године приликом немачког напада на варош: Д. Миленковић, *Шумадијска дивизија I позива 1915. године*, Крагујевац, 1936, стр. 57.

95 Списку погинулих скоро две године касније додат је и један поручник. Наиме, аустријска штампа је, извештавајући о погинулим, јавила да је након ексхумације утврђено да је приликом неуспешног боја код Смедерева 9. новембра 1914. године погинуо и поручник Фриц Винтерберг, командир митраљеског одељења ландштурсмког пешадијског пука: Anon.,"Kleine Chronik", *Neue Freie Presse* (Wien), Nr. 18386, 28. Oktober 1915, Seite 9. Он је, иначе, био аустријски Јеврејин, а његово име се налази у попису погинулих јеврејских аустроугарских официра и подофицира. Две године након погибије, тачније 6. новембра 1916. године, његови посмртни остаци ексхумирани су и однети у његово родно место Рајхенберг (*Reichenberg*), где је покопан у гробници коју је финансирала локална Израелитска културна заједница: *Jüdisches Archiv, Mitteilungen des Komitees "Jüdisches Kriegasarchiv"*, Wien, Jänner 1917, Seite 44.

осветљава трагичну судбину нападача који су послати неспремни у једну изузетно тешку мисију. Наиме, официр Грунд је за време борби, увиђајући да је напад постао узалудан, наредио повлачење, како би извукао своје војнике. Они који су преживели уверавали су претпостављене да је баш он овом наредбом спасао много живота. Међутим, аустроугарске војне власти из 7. корпусне команде у Темишвару покренуле су истрагу у Ковину, сматрајући да се ради о дефетизму, па чак и издаји. Грунд, очито посрамљен сумњом која је пала на њега, одлучио је да сам себи одузме живот не чекајући пресуду у Ковину.[96]

Тачан број страдалих данас је тешко утврдити јер су нам доступни само касније објављени извештаји или сећања учесника боја, чињени по варљивом сећању 20-ак и више година касније. Према белешкама команданта Браничевског одреда пуковника Матића непријатељски губици били су следећи: преко 2000 заробљених војника и 20 официра са једним пуковником. Сахрањено је преко 800 погинулих бораца. На српској страни било је око 300 погинулих и рањених. У операцијском дневнику потпуковника Белића наводи се следеће: 1800 заробљених војника и 20 официра; 2 митраљеза; 2 шлепа; знатна количина опреме. На српској страни: погинули 1 официр и 60 редова. Рањени: 3 официра и 187 војника. Код потпуковника Цвијовића у тексту из часописа *Ратник* из 1933. године губици код Аустроугара су били следећи: заробљено 2300 војника и 16 официра са пуковником; 2 митраљеза; ручно наоружање, муниција и завоји. Код српске војске: 90 војника и 1 официр погинули (само из 3. батаљона), док је рањено 2 четна командира и 180 војника (само из 3. батаљона). Министарство војске и морнарице у извештају Ђ.бр. 2159 од 11. фебруара 1938. године наводи следеће губитке: код нападача 504 подофицира и редова, као и 1 пуковник и неколико нижих официра погинулих, удавило се 50. Заробљено 2000 са 20 официра и 2 пуковника. Осим тога, заробљено 2087 пушака и 2 митраљеза. У српској војсци било је погинулих: 1 мајор, 84 подофицира и редова.

96 Овај професор универзитета, по народности Немац, био је родом из Смихова код Прага у Чешкој. Био је познати географ и хидролог, а бавио се проучавањем динарског крша: D. Balasz, "Some outstanding persons of the speleogical and karstological research in the Alps, Carpathian and Dinaric regions before 1914, *Proceedings of the ALCADI `92 International Conference on Speleo History Karszt es Barlang*, Budapest, 1992, pp. 126.

Рањено: 3 официра и 197 подофицира и војника. Као нестали води се 14 војника. И на крају, у Ратном архиву у Бечу забележено је само 1800 заробљених аустроугарских војника.[97] Дакле, оновремени извори о броју заробљених и извори настали нешто касније у званичној аустријској историји Првог светског рата разликују се незнатно: од чак 2000,[98] до око 1800 људи.[99] У неколико различитих извора међу заробљенима помиње се један пуковник. Највероватније се ради о пуковнику Фердинанду Сушицком (*Ferdinand Sušický*), команданту превоза јединица преко Дунава, који је и сам тешко рањен приликом ове операције, па је већ наредног дана, 10. новембра подлегао повредама.[100]

Из данашње перспективе изгледа у најмању руку зачуђујуће то што команда Браничевског одреда није утврдила тачан списак палих и рањених. Они су покопани сутрадан у заједничкој гробници уз пригодну службу. У објављеној ратној репортажи Владислав Петковић Дис, који је као извештач присуствовао сахрани, изражава наду да ће „доцније друге генерације имати кад да прелију славом" ове гробове. Упркос томе, никакво обележје није сачувано, па чак не знамо ни тачно место сахрањивања.[101]

Иако су сећања Милана Ј. Стоимировића писана на основу варљивих сећања четири деценије након што су се одиграли догађаји у Смедеревском боју, узимајући у обзир ауторову моћ запажања важних детаља и његов несумњив дар за изражавање, ову мемоарску грађу морамо узети у обзир, јер он потпуно неочекивано и верно описује оне догађаје које други нису видели или званична пропаганда није желела да види нити опише. „Не глорификујући ову победу, реално осликава нарави и поступке војске и становништва, које сигурно не би објавиле новине, поступке који нису баш достојне победника".[102] Погинули аустроугарски војници сахрањивани су највећим делом такође у групним гробницама. Опис овог сахрањивања оставио је баш Стоимировић, који је као младић био сведок

97 Сви подаци према: С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 205.

98 C. Sturzenegger, *Serbien im europäischen Kriege 1914/1915*, Zürich, 1916, Seite 62.

99 *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Textbd.],* Seite 671.

100 J. C. Steiner, *Schematismus der Generale und Obersten der K.u.K. Armee. Stand: 31. Dezember 1918*, Wien 1992, Seite 220.

101 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 207–208.

102 Г. Ранковић, *нав. дело*, стр. 9.

догађаја из Смедеревског боја и онога што је следило непосредно после: „Општина је најмила раднике који су са леве стране пута, идући од Смедерева за село Удовице, копали јаме које су биле 3 м у квадрат, а које су биле дубоке по 3–4 м. Рађено је на велику брзину, лешеви су довлачени воловским колима и таљигама са свих страна. Чим би они били довучени, Цигани су их натоваривали и ређали по јами као сардине, док та гомила свежег људског меса не би скоро испунила читаву јаму. Онда је преко тих телеса бацан негашен креч и сипана нека црна течност, па су затрпавана свом оном земљом...“[103] Таквих јама било је десетак на путу за Удовице, а можда их је било и на другим местима. Осим тога, власници винограда и њива су лично сахрањивали појединачне мртве аустроугарске војнике који су лежали у жбуњу или виноградима. Смедеревци који су се дан након боја враћали из збега затекли су у механама у Михајловцу велики број рањеника, „који су којекако превијени и који су разним таљигашким и не знам каквим све колима били у транспорту за Смедеревску Паланку“. Требало је организовати прихват тих рањеника и понудити им одговарајућу медицинску бригу, јер „сељаци и сељанке су стајали и зијали у те рањенике беспомоћно, појећи их врућом ракијом“.[104]

Како би се на што потпунији начин сагледао Смедеревски бој, неопходно је да кажемо нешто о јачини сукобљених јединица. У свим фазама Смедеревског боја, дакле закључно са појачањима пристиглим за контранапад, српске јединице су тог 9. новембра 1914. године имале на располагању следеће јединице:

А) из Комб. пеш. пука III позива који је иначе држао овај одсек:

– око 300 људи из две чете 1. батаљона под командом мајора Тодора Васојевића, сачињена обвезницима из Војног округа Пожаревац;

– око 600 људи из 2. батаљона под командом резервног пеш. капетана II класе Миливоја Јовановића, такође попуњена Пожаревљанима;

– око 600 људи из 3. батаљона под командом активног пеш. поручника Живка Караклајића, сачињена од обвезника из неготинског краја;

103 М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године“, стр. 128.

104 *Исто*, стр. 118.

– око 750 људи из 4. батаљона под командом резервног пеш. капетана II класе Милуна Петровића;

– 5. тимочка позицијска артиљеријска батерија под командом капетана I класе Јеврема Стевановића са око 40 људи;

– 3. дунавска позициона батерија (дебанж 80 мм) под командом мајора Гаврила Каљевића са око 40 људи;

– Коњички вод III позива, под командом резервног капетана Николе Месаровића са око 20 људи из Пожаревца и околине;

Б) из пристиглог 15. пеш. пука III позива: један батаљон пешадије са око 600 људи под командом резервног капетана II класе Јована Ивковића.

В) из пристиглог Вардарског кадр. пука: две чете 2. батаљона са око 420 људи под командом мајора Јована М. Наумовића. Били су то регрути из Прешевске, Кривопаланачке, Кумановске и Кратовске области;

Сл. 27, *Група Скопљанаца, првих српских регрута*, фотографија из новина *Вардар* (Скопље)

Укупна јачина ових снага са још неким помоћним јединицама била је око 3356 људи.[105] Као што се из овога може закључити, српске снаге у Смедеревском бою бројчано нису биле много слабе, али је велика већина бораца била из редова III позива, што додатно увећава значај победе.

Са друге стране, аустроугарске трупе из редова 6. ландштурмске бригаде биле су процењене јачине око 5500 људи. Били су распоређени у 6 пеш. батаљона (51, 52, 53, 54, 57. и 58. батаљон), а имали су и једну коњичку брзометну батерију од шест оруђа, пољску спорометну батерију од шест оруђа, један хаубички вод топова калибра 150 мм од два оруђа, коњички ескадрон, као и комору и санитет. Према подацима добијеним од заробљеника, два оруђа од 150 мм налазила су се на Смедеревској ади, брзометна коњичка батерија на обали Дунава иза насипа код вектернице бр. 7. Пољска батерија М-75 била је иза Смедеревске аде код салаша Бертина рампа. Аустроугарска артиљерија била је незнатно бројем оруђа, а нарочито у калибру и квалитету у предности у односу на српску. Коњичка јединица јачине ескадрона због неповољног развоја операција није ни учествовала у борбама. Приликом десанта преко Дунава пребачено је шест батаљона пешадије. Заробљеници су касније изјављивали да је у Ковину било још батаљона пешадије.[106]

Као што се може закључити приближан однос снага пешадије био је око 2:1 у корист нападача, што се, према Штерићу, не сматра као потребна надмоћ за извршење напада. По тактичким начелима тај однос требало би да буде бар 3:1 у корист нападача. Ово нарочито важи ако имамо у виду да је требало савладати и велику речну препреку каква је Дунав. Аустроугарски напад јесте био оправдан са стратешких гледишта, али је слабост овакве одлуке била у томе „што није одмерио средства према циљу који је себи поставио... Прелаз преко Дунава код Смедерева са овако слабим снагама био је од стране непријатеља обична авантура. Ова операција јасно илуструје принцип: да средства увек треба да буду сразмерна постављеном циљу“.[107] Приликом разматрања Смедеревског боја морају

105 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 171.

106 *Исто*, стр. 171–181.

107 В. Матић, *нав. дело*, стр. 197.

се узети у обзир новије студије о сећању на рат код војника чешке националности, у којима често провејава мишљење о ратном напору као „узалудном, глупом и бесмисленом".[108] Чак иако су новије детаљније студије војних докумената аустроугарске војске показале да је наводна непоузданост чешких војника само касније креиран мит,[109] катастрофалан исход боја у којем је био велики број војника чешке националности разлог је више за другачије сагледавање смедеревског боја.[110] У том контексту вредна помена је анегдота младог Стоимировића који је у разговору са једним српским артиљерцем сазнао да српска војска нимало није имала пардона према чињеници да су већина нападача били Чеси. Док су их заробљавали, српски војници су у неким ситуацијама били веома гневни: „Кад сте Чеси, питао сам их ја, шта тражите по Србији, зашто нисте остали у вашој Чешкој?... Кад су прелазили Дунав, они су били

108 Цитат из књиге чешког војника Рудолфа Медека. Цитирано према J. Krapfl, „Sites of Memory, Sites of Rejoicing. The Great War in Czech and Slovak Cultural History", in: *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century History*, First World War Centenary, Issue Number 2 (March 2014), p. 122; Даљи ток рата показаће да је низак борбени морал аустроугарске војске, сачињене од више десетина нација, од којих су многи били словенског порекла, био хронична појава, због чега се Аустроугарска показала знатно инфериорнијом од своје моћне савезнице Немачке. „Ни једна војска, изузев руске, није имала толики број дезертера у Првом светском рату као аустроугарска. Број аустроугарских ратних заробљеника (2,2 милиона) био је дванаест пута већи него број Британаца.": H. Mak, *U Evropi. Putovanje kroz dvadeseti vek*, Smederevo, 2012, str. 40.

109 R. Lein, „The Military Conduct of the Austro-Hungarian Czechs in the First World War", *The Historian,* Volume 76, Issue 3, Fall 2014, p. 545. Овај мит у великој мери настао је услед унутрашњег сукоба чешких и немачких политичара у аустријском делу царства, који је касније још више заоштрен са катастрофалним учинком јединица у којима је било чешких војника. Неповерење према Чесима тада је још више појачано, иако није узимано у обзир, у највећем броју случајева, храбро држање чешких војника, а често и веома лоше процене командног кадра регрутованог махом из немачке или мађарске популације: *Исто*, стр. 518–549.

110 За историчаре ово је и питање вредновања ратног морала, јер је веома лако да се подлегне стереотипу о наводно „националистичком отпору рату" Чеха, што је постало општеприхваћена званична линија чешке политике након рата. Јер, требало би имати на уму да, иако је мобилизација у Чешкој прошла без инцидената, оновремене аустријске власти су углавном прихватале идеју да многи Чеси нису видели Русију као непријатеља. Овај стереотип о чешкој непоузданости учвршћен је у војничким круговима „доказима" о издаји на фронту, гласинама о добровољачким јединицама Чеха у Русији, као и општим тенденцијама да се пренаглашава чешка непослушност: M. Cornwall, "Austro-Hungary and Yugoslavia", in: J. Horne (ed.), *A Companion to World War I*, Oxford, UK, 2010, p. 374.

Аустријанци, а кад смо их прикљештили, онда су, одједном постали тобож Чеси".[111]

Сагледавајући бој из свих могућих аспеката, анализирајући оновремене изворе и периодику, али и каснију мемоарску грађу, као стварног креатора српске победе у Смедеревском боју Славољуб Штерић истиче потпуковника Светомира Цвијовића,[112] команданта одбране Смедерева. Јер, „доношење правилне одлуке и начин на који је извршен противнапад у стручном погледу заслужује сваку похвалу... Успешно је остварена потребна концентрација наших снага и извршен пробој линије фронта."[113] Улогом потпуковника Цвијовића у Смедеревском боју бавио се још један потпуковник, Василије Матић. И он је са стручно војног аспекта веома повољно оценио предузимљивост команданта Смедеревског одсека, „који наређује да трупе десног подотсека потпуно напусте и оголе свој подотсек и упуте се ка угроженој тачки на Павлицу, не извештавајући о овоме претпостављеног му команданта Браничевског одреда. Ово је, несумњиво, била врло смела одлука и леп пример иницијативе једног потчињеног команданта, која има свог оправдања у томе што је командант смедеревског отсека правилно уочио да непријатељ врши прелаз само на једном месту... ова се одлука показала корисном".[114] За победу код Смедерева одликован је Орденом белог орла III степена.[115] Међутим, највиша одликовања за истакнут допринос у овом боју добили су командант Браничевског одреда пуковник Светомир Матић и командант Вардарског батаљона мајор Наумовић – Ордење Карађорђеве звезде III степена са мачевима.[116]

111 Из разговора са артиљерцом Блажом Синђелићем: М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", стр. 121–122.

112 Светомир Цвијовић (Дучаловићи, 1876 – Чачак, 1954) био је командант Комб. пука III позива на Смедеревском одсеку од августа 1914. године до краја 1915. године. На Крфу је 1916. године унапређен у чин пуковника, док је у чин бригадног генерала унапређен после рата 1923. године: С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 21.

113 *Исто*, стр. 218.

114 В. Матић, *нав. дело*, стр. 201–202.

115 *Исто*, стр. 207. Код С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 22, налазимо да се ради о Ордену белог орла IV степена.

116 В. Матић, *нав. дело*, стр. 207.

Сјај почетних Пођорекових победа у првој фази Колубарске битке делимично је био замрачен услед неуспеха који је претрпела 6. ландштурмска територијална бригада из Прага у Смедеревском боју. До овог боја је дошло пошто је команда аустроугарских јединица у Банату желела да изврши додатни притисак на српску војску, која је у то време била окупирана жестоким борбама у дефанзивној фази Колубарске битке, и предложила да војници њених јединица пређу Дунав код Смедерева. Врховна команда је са одобравањем поздравила ову „храбру одлуку“,[117] јер се надала да ће успехом ове операције да оствари важну стратешку и психолошку предност. Довољно је погледати мапу оновремене Србије, па да се уочи важност од стратегијског значаја правца Смедерево–Паланка–Крагујевац.[118] Међутим, ова исхитрена и трапаво осмишљена, а још слабије изведена авантура аустроугарских команданата завршила се у потпуном расулу и уз велике жртве. „Батерије на северној обали нису биле у стању да пружају довољну подршку због недостатка муниције; пешадија, недовољно обучена, ускоро се нашла у великој невољи“.[119] Велики број аустроугарских жртава изазван је лошом координацијом и недовољним бројем шлепова за превоз аустроугарских војника који су се у хаосу повлачили. Многи од њих су окончали живот у хладним водама Дунава. Међу жртвама била су 4 команданта батаљона.

Као што смо већ поменули, извори о броју заробљених били су у распону од 1800 до 2200 људи. Међутим, успех српске војске у овом бојуу „није превасходно у броју заробљених, избачених из строја и ратном плену. Овом победом спречен је аустроугарски продор у Моравску долину и даље на југ, угрожавање Одбране Београда и отварање новог фронта“.[120] Овај бој је по броју и квалитету супротстављених трупа слабији од оних који су се пре тога или у то време дешавали у западној Србији или у Београду. Међутим, могао је да има велики значај на даљи ток операција, само да су Аустроугари успели да задрже грудобран на српској обали Дунава. Па, ипак, овај бој у

117 *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Textbd.],* Seite 670.

118 В. Матић, *нав. дело*, стр. 196.

119 *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Textbd.],* Seite 670.

120 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 217.

ранијим студијама и прегледима није оставио значајнијег трага у српској историографији. Интересовање за Смедеревски бој пробуђено је тек у 21. веку. У том смислу важно је да поменемо да је у новијој историографији стране провенијенције поменут овај бој.[121]

Смедеревски бој изнедрио је неколико примера јунаштва, предузимљивости и сналажљивости, али и повремене хаотичности, те након боја непримереног понашања војника и, нарочито, локалног становништва. Све у свему, бој је изазвао многе до тада невиђене ситуације на овом делу фронта. У примере предузимљивости и храбрости можемо уврстити случајеве санитетског мајора др Миливоја Петровића, који је око 160 регрута из смедеревског краја, рођених 1893. године, који су се код својих кућа већ спремали да крену за Ваљево, окупио и одвео их ка Смедереву. Међутим, младићи које је окупљао поменути др Петровић ипак нису стигли да се укључе у борбу. Поменућемо и примере др Николе Николића који је одмах дошао у село Скобаљ и тамо организовао превијалиште, у чему је имао помоћ хирурга др Фотијадеса, као и пуковског свештеника Владимира Лијескића, свештеника Комб. пука III позива, који је током боја заменио погинулог командира 5. чете 4. батаљона. У почетној фази борбе, док се још није могло разазнати о каквом се нападу ради, приликом храброг напада са намером да поврати своје топове, погинуо је мајор Каљевић, док је његов подређени, резервни потпоручник Јован Јовановић тешко рањен. У каснијим фазама борбе, у одлучном противнападу истакао се поднаредник Спира Димитријевић, вршилац дужности водника у 3. чети 2. батаљона Вардарског пука. [122]

Као и свугде другде, рат побуђује код људи понашања која су потпуној супротности са храброшћу поменутих српских официра у борби или понашању према заробљеницима након боја. У својим сећањима Милан Стоимировић је забележио оно што је уследило одмах након свршетка борби, а што никако није служило на част неким војницима или грађанима Смедерева и околине. Победничке чете Вардараца одмах су по завршетку боја упућене назад у своју зону одговорности,

121 S. C. Tucker, *The Great War 1914–1918*, London, 1998, p. 48.

122 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 174–178.

а успут су водили и заробљенике. На путу ка Пожаревцу, иако се радило о вечерњим сатима, дочекивали су их уз славље док су пролазили кроз Радинац, Враново, Малу Крсну и друга села.[123] „На свим странама се пило, певало и забављало као на вашару. Човек је просто морао да се пита где је уопште био толики свет за време оне критичне ноћи и одакле се одједном нафукало толико сељака. Објашњење је било врло просто: поред радозналости, тај свет је изгледа привукла и пљачка, односно јавни шићар и пазар ствари опљачканих од аустријских заробљеника. Продавани су телећаци, цокуле, чизме, чутурице, каишеви, па чак и револвери и пушке, да не говоримо и о другим дрангулијама".[124] На Царини су се веселили Вардарци уз зурле и тупане, а општина смедеревска им је даривала два вола, два акова ракије и двадесет акова вина. Док су аустроугарски заробљеници били сабирани на Калемегдану према железничкој станици, на Малој пијаци већ се трговало најразличитијом робом скинутом са мртвих војника. У овоме су предњачили српски војници трећепозивци са Хомоља, а ови су за отимачину оптуживали Цигане, псујући на српском и влашком. Ову неславну епизоду окончаћемо описом догађаја који је везан за једног мртвог аустријског потпуковника, чије је тело морао да чува један српски војник, како му не би скинули униформу пре него што га је фотографисала екипа новинара која је требало да стигне у Смедерево и извести о победи српске војске. Па, ипак, важно је да истакнемо оно што је и Стоимировић приметио, да у овом налету адреналина и похлепе након боја, „међу побијенима није било масакрираних".[125]

Након Смедеревског боја у селу Осипаоница формиран је логор за заробљене аустроугарске војнике.[126] У публицистици налазимо податак да је у Лугавчини био смештен логор са око 300 заробљених аустроугарских војника,[127] махом Чеха и

123 Из успомена мајора Јована Наумовића објављених у *Споменици*, поводом двадесетогодишњице првих јужносрбијанских регрута у Скопљу 1934, касније објавила колегиница Г. Ранковић, *нав.* дело, стр. 73–80.

124 М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", стр. 119–120.

125 *Исто*, стр. 119–128.

126 М. Гавриловић, *Смедеревско Поморавље – цртe и описи*, Нови Сад, 1930, стр. 60.

127 В. Бојчић (ур.), *Школа у Лугавчини*, Смедерево, 1995, стр. 13.

Мађара, који су били смештени у такозваном Тине–Минином магацину.[128] С обзиром на близину ова два села (Лугавчина и Осипаоница), врло је извесно да је реч о истом логору. Међутим, најизвесније је да су ови заробљеници одмах транспортовани у Заробљеничку команду у Нишу.[129]

Међу бројним заробљеницима налазио се и наредник 58. ландштурмског пешадијског батаљона Франц Зелиха (*Franz Selicha*), који је након заробљавања транспортован у логор у Битољ, одакле је касније успео да побегне и исприча о свом учешћу у боју: „У боју код Смедерева 9. новембра 1914. пао сам у српско заробљеништво. Мој батаљон је први ступио у борбу са српским комитама, а права је срећа за све нас да нисмо заробљени од њих, већ од стране регуларне српске војске, јер да смо од ових првих ухваћени, они би немилосрдно све Аустријанце побили".[130] Врло је вероватно да су аустроугарске јединице које су се судариле са српском одбраном III позива, због лошег стања опреме српске војске, помислили да се ради о комитама, а не о редовној војсци.

Вардарски јунаци, припадници Вардарског батаљона који је у великој мери допринео победи српске војске у Смедереву спровео је један део заробљеника, махом Чеха, кроз Пожаревац, што је оставило снажан утисак на ондашње становништво.[131] Српска штампа је известила да је током 11. новембра 1914. године у Ниш стигао транспорт од око 1500 заробљених војника, „... већином Чеха и Мађара, који су махом ландштурм и последња одбрана младића".[132] Победа јесте била велика и важна у тактичком и моралном смислу, па се увелико користила и у

128 Д. Петровић, *Хроника Лугавчине*, Лугавчина, 2014, стр. 52.

129 Заробљеничка команда била је нека врста сабирног места за све одреде заробљеника у Србији. Заробљеничка команда била је административни орган II степена одговорна директно војном министру. Командант ове команде имао је власт, права и одговорност команданта бригаде: „Пропис о издржавању заробљеника непријатељске војске", *Службени војни лист* (Ниш), бр. 5, година 35, 27. фебруар/12. март 1915, стр. 87.

130 Анон., "Flucht aus serbischer Gefangenschaft", *Neue Freie Presse* (Wien), Nr. 18252, 16. Juni 1915, Seite 13.

131 М. Манојловић, „*Макензенова* офанзива и окупација Браничева 1915.", у: Б. Димитријевић и Ј. Николић (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Пожаревац, 2014, стр. 202.

132 Анон., „Дневне вести. Заробљеници из Смедерева", *Правда* (Београд), бр. 279, година XI, 30. октобар/12. новембар 1914, стр. 2.

пропагандном смислу. Међутим, свака наредна вест увећавала је број погинулих и заробљених непријатељских војника. Ми данас не можемо знати да ли су бројке увећаване из пропагандних разлога или су резултат подробније анализе боја неколико дана касније, када је било могуће да се подаци о броју заробљених тачније утврде.

Вест о боју пронела се веома брзо, а њен значај пренаглашаван је нарочито од српске и савезничке штампе у тренутку када се српска војска налазила у незавидном положају. Врло брзо ехо српске победе стигао је и до неутралне Румуније у којој је наишао на одобравање и честитке српском посланику у Букурешту од стране ратоборнијих чланова румунске владе.[133] Српским војницима који су код Смедерева одбили напад непријатеља Врховна Команда издала је похвалу неколико дана након битке.[134]

Смедерево су у наредним данима посећивали дописници најразличитијих агенција и новина како би се уверили о значају победе,[135] па чак и интервјуисали учеснике овог боја. Један од најпознатијих извештача који је одмах посетио Смедерево био је песник Владислав Петковић Дис, који је у то време већ радио као дописник Ратног пресбироа при Браничевском одреду у Пожаревцу. Дис је поводом Смедеревског боја написао две репортаже које су објављене у *Ратном дневнику, званичном извештају Ратног Пресбироа.*[136] О неспорно значајној победи

133 Наиме, румунски министар финансија, који је присталица уласка Румуније у рат и према речима српског амбасадора „велики пријатељ и обожавалац", приликом разговора са амбасадором „... нам честита ономадашње победе код Смедерева": АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXI, 36, дос. VI (Букурешт, 11. новембар; Српски посланик у Букурешту Михаило Ристић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о начину транспорта муниције из Русије преко Румуније) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 1, 1914*, стр. 448.

134 Анон., „Дневне вести. Похвалница Врховне Команде", *Правда* (Београд), бр. 278, година XI, 29. октобар/11. новембар 1914, стр. 2.

135 Како би у пропагандне сврхе користили велику победу, требало је објавити и податке о мртвима и заробљенима. Тако је од налета сиротиње, која је скидала одела са мртвих аустроугарских ратника, леш једног убијеног потпуковника морао да чува војник, Смедеревац Мика Карпанџић, „...јер свакога часа може доћи неко из Врховне команде да види да смо убили и једног аустријског потпуковника, а ја не знам по чему ће познати да је он потпуковник, ако поскидате све са њега...", према: М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", стр. 127.

136 „Бој код Смедерева", *Ратни дневник* (Крагујевац), бр. 115, 3/16. новембар

српске војске писале су дневне новине у Србији: *Политика,*[137] *Правда*[138] *и Пијемонт,* и то у неколико наврата.[139] Заједничко свим овим краћим вестима и дужим репортажама је неусаглашеност и нетачност по питању броја погинулих, рањених и заробљених. Готово сви су писани са пренаглашеним патриотским набојем, величајући успехе српске војске, понекад лишени било какве објективности и са великом дозом сензационализма. Позивајући се на агенцијске вести из Европе (текстови су највећим делом преузимани од новинских агенција или из штампе из Лондона, Париза, Рима или Њујорка) вести о победи у Смедереву објављиване су у Француској,[140] али и тамо далеко, у Аустралији и на Новом Зеланду.[141]

1914, стр. 3–4; „После боја код Смедерева", *Ратни дневник* (Крагујевац), бр. 116, 4/17. новембар 1914, стр. 3–4, према подацима објављеним у: М. Баковић, „Много ли ће пустих останути капа", *Mons Aureus,* бр. 48 (2015), стр. 135.

137 Из Извештаја Команде Одбране Београда, „Са наших бојишта. Аустриски пораз код Смедерева", *Политика* (Београд), бр. 3865, 29. октобар/11. новембар 1914, стр. 1; Миомир Миленовић, „Бој на Смедереву", *Политика* (Београд), бр. 3868, 1/14. новембар 1914, стр. 1; Извештаји Врховне команде, „Са наших бојишта. Наш плен", *Политика* (Београд), бр. 3874, 8/21. новембар 1914, стр. 1.

138 Дужи текст посвећен победи у Смедереву, са посебним осврtом на значај победе у геостратешком смислу, али лишен детаља и писан у духу романтичарских наратива старијих епоха: Анон., „Смедерево", *Правда* (Београд), бр. 278, година XI, 29. октобар/11. новембар 1914, стр. 1; Још један дужи текст, такође на насловној страни, опет писан у романтичарском стилу, са нарочитим акцентом на похвалу патриотизма бораца из „јужних области": Анон., „Вардарци", *Правда* (Београд), бр. 281, година XI, 1/14. новембар 1914, стр. 1; Један дужи текст бољег квалитета, у којем се Бој у Смедереву сагледава у ширем контексту значаја очувања граничних положаја, који је и важна полазна тачка за одбрану моравске долине као најважније комуникацијске линије у Србији: Анон., „Ситуација се побољшава", *Правда* (Београд), бр. 285, година XI, 5/18. новембар 1914, стр. 1; И један текст о аустроугарским заробљеницима у којима се помињу и заробљени у Смедеревском боју: Анон., „10 хиљада заробљеника", *Правда* (Београд), бр. 288, година XI, 8/21. новембар 1914, стр. 1.

139 Анон., „Са нашег ратишта. Пораз Аустријанаца код Смедерева", *Пијемонт* (Београд), Бр. 272, Година IV, 29. октобар/11. новембар 1914, стр. 2; Милан Бојовић, „Аустријски пораз код Смедерева", *Пијемонт* (Београд), Бр. 276, Година IV, 2/15. новембар 1914, стр. 2.

140 Позивајући се на вести из Ниша од 12. новембра, да је јуче (дакле 11. новембра) у Ниш стигло скоро 2000 „заробљених Аустријанаца", међу којима је било „осам официра и један пуковник; овај последњи, рањеник, одмах је по свом доласку прослеђен у болницу": Анон., „CAMPAGNE AUSTRO-SERBE. La victoire Serbe de Semendria", *Le Temps* (Paris), No. 19488, 14. novembre 1914, p. 2.

141 Више о појединачним примерима и начину извештавања у: М. Лазић, „Тамо далеко. Смедерево у новинским чланцима аустралијске и новозеландске штампе током прве ратне године (1914) у Великом рату", стр. 69–77.

Још један прилог перфидном, а не ретко и бескруполозном коришћењу јавних саопштења која су долазила из ратних команди са циљем очувања борбеног морала, долази нам убрзо након Смедеревског боја. У оваквим саопштењима издаваним од готово свих земаља учесница у рату истина са бојишта се ублажавала, прећуткивала или потпуно изврталa. Тако је у заносу иницијативе коју је аустроугарска војска имала у првој фази Колубарске битке, дошао тежак и убедљив пораз царско-краљевске војске у Смедереву 9. новембра 1914. године. Овако значајан догађај није се могао прећутати, али се могао представити јавности на мање болан начин. Зато се у саопштењу, које је потписао командант аустроугарских снага на балканском бојишту Оскар фон Поћорек, под називом „Успеси на српском бојишту", величају победе које царско-краљевска војска остварује у западној Србији, док се истовремено исмевају саопштења српске Врховне команде која умањују ове победе. Међутим, данас, након реалног сагледавања величине аустроугарског пораза код Смедерева, занимљиво делује завршетак овог саопштења у којем Поћорек само летимичним поменом „инцидента" од „мањег значаја" који се десио код Смедерева, помиње како су „изневерени" покушаји „оштрог рекогносцирања преко Дунава" које су предузели „наши ландштурмски одреди". Саопштење се завршава речима како је „овај храбри подухват" завршио заробљавањем одређеног броја војника (!) и два митраљеза.[142]

На трагу овог Поћорековог саопштења данима након тога у аустријској штампи се објављују краћи извештаји о овом

142 FMZ. Potiorek, "Erfolge auf dem serbischen Kriegsschauplätze", *Feldblatt*, Numer 16, 14. November 1914, Seite 1.

Сл. 28, *Српска тврђава Смедерево, коју је гађала немачка артиљерија*, исечак из немачких новина *Illustrierter Kriegs Kurier*

неуспеху, који су представљени као прелаз слабих снага преко Дунава са циљем заваравања непријатеља. Осим тога ова неуспела „диверзија“ се оправдава „јаким српским снагама у долини Мораве“,[143] што, свакако није одговарало истини.

Од Смедеревског боја до краја прве ратне године

С обзиром на критичну ситуацију на фронту у западној Србији, Врховна команда је 10. новембра 1914. године обавестила команду Браничевског одреда да ће се Штаб Врховне команде 11. новембра до 19 часова пребацити из Ваљева у Крагујевац, а да Браничевски одред мора остати на досадашњим позицијама.[144]

Без обзира на озбиљан неуспех који је претрпела аустроугарска војска у Смедеревском бою, она се на овом потезу изгледа брзо консолидовала и наставила се груписањем трупа. Током наредних дана био је активан аустроугарски аеропланski одред који је узлетао из Баваништа и осматрао положаје трупа Одбране Београда.[145] Командант Браничевског одреда

143 Анон., “Im Kampfe mit den Serben”, *Insbrucker Nachrichten* (Insbruck), 16. November 1914, Seite 1; Анон., “Beschieszung von Belgrad”, *Die Neue Zeitung* (Wien), 17. November 1914, Seite 2.

144 *ВРС*, књига III, стр. 343.

145 Српске јединице из Одбране Београда тукли су артиљеријом ове аероплане без успеха. Не знамо да ли су и са положаја Смедеревског одсека тукли ове аероплане који су прелетали Дунав недалеко од Смедерева: *Исто*, стр. 373.

обавестио је Врховну команду да су већ 15. новембра 1914. године примећени покрети непријатељских трупа око Ковина. Наиме, „око један непријатељски батаљон кретао се вечерас уз лупу добоша ка Ковину. Један воз од Ковина спустио се од Ковина ближе обали".[146] Сутрадан, 16. новембра, аустроугарски аероплани су наставили да прелећу положаје Браничевског одреда, од којих је један из правца Ковина прелетао Смедерево преко Царине, а други се из правца Беле Цркве преко Годомина враћао у базу. Тога дана примећено је око 50 белих округлих шатора код Ковина, али без војске.[147] Команда Браничевског одсека наставила је интензивно осматрање терена, па је већ 20. новембра 1914. године известила Врховну команду о интензивирању активности како на Смедеревској ади, где се ноћу чула лупњава, тако и у рукавцу Дунава код Иберфора на аустроугарској обали. Према српским проценама ту у рукавцу налазиле су се 2–3 лађе са око 80-ак чамаца. Због свега тога, командант одсека сумњао је да непријатељ спрема нови покушај прелаза, па је, поучен претходним искуством, тражио од Врховне команде да му најхитније пошаљу бар један вод брзометних хаубица или вод брзометне пољске артиљерије којима би се спречио нови прелаз Дунава, или можда чак гађале лађе и чамци у рукавцу.[148] Врховна команда је сутрадан позитивно одговорила на ову молбу и наредила да се једна Крупова хаубичка батерија одмах транспортује железницом до Осипаонице, а одатле да одмаршује у Смедерево и стави се на располагање команди Браничевског одреда.[149] Врховна команда је, упркос тешкој ситуацији на Колубари, увиђала неопходност оснаживања фронта код Смедерева, па је истог дана наредила команданту места Младеновац да одмах упути у Смедерево Приштински батаљон, наоружан турском брзометном пушком, који би требало да 21. новембра стигне у Коларе, а одатле 22. новембра у Смедерево.[150] Међутим, истог дана Врховна команда променила је и поништила ову наредбу, одлучујући да овај батаљон преусмери у

146 ОБр. 1500, *ВРС*, књига IV, Београд, 1925, стр. 89.

147 ОБр. 1515, *Исто*, стр. 121.

148 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1607", *Исто*, стр. 239.

149 „Наређење ОБр. 6806 – Команданту Браничевског одреда", *Исто*, стр. 277.

150 „Наређење ОБр. 6808 – Команданту Браничевског одреда", *Исто*.

Пожаревац.[151] Разлози за промену првобитног плана нису нам познати. Међутим, судећи по каснијем извештају од 24. новембра, „послати Приштински батаљон по спреми и саставу, није ни за какву употребу бар за месец дана, док се мало не обучи".[152]

Да је команда Браничевског одреда била одлучна у својој намери да предупреди било какав покушај новог прелаза потврдила је већ сутрадан, 21. новембра, када је са четири топовска шрапнела растерала око 50-ак непријатељских војника који су нешто радили око Иберфора преко пута Смедерева. Непријатељу није ишло у корист ни то што је у то време Дунав јако надолазио.[153] Па, ипак, опасност је и даље била присутна, нарочито ако се има у виду чињеница да је, услед промене ситуације на другим фронтовима, по наређењу Врховне команде, увече 24. новембра из Браничевског одреда послат један батаљон 15. пеш. пука команди Одбране Београда на располагање. Стога је за Смедеревски одсек од Врховне команде одмах тражен један батаљон III позива као појачање.[154]

Наредних дана стање је углавном било непромењено. Аустроугари су 26. новембра 1914. године на Кулич испалили три артиљеријска зрна, а код Дубравице је било пушкарања. Ситуацију је компликовало нагло надолажење Велике Мораве, па је мост код Брежана био неупотребљив.[155] Сутрадан, 27. новембра, у поподневним и вечерњим часовима чула се јака лупњава у рукавцу иза Смедеревске аде, где су уочене две лађе и четири шлепа. Иста таква лупњава чула се и преко пута Кулича.[156]

Ово су иначе били критични дани битке на Колубари, када се услед повлачења српских трупа морало кренути у напуштање Београда. Према плану повлачења, Коњички дивизион Одбране Београда имао је да одмаршира на линију Штитар-село–Друговац-село–Луњевац са задатком да штити бок и позадину трупа на линији Гроцка–Смедерево,[157] уз обавезу да ухвати везу

151 „Наређење ОБр. 6836 – Команданту Браничевског одреда", *Исто*, стр. 278.

152 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1654", *ВРС*, књига V, Београд, 1925, стр. 79.

153 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1624", *ВРС*, књига IV, стр. 276.

154 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1654", *ВРС*, књига V, стр. 79.

155 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1687", *Исто*, стр. 165.

156 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1698", *Исто*, стр. 210.

157 *Исто*, стр. 264.

са јединицама Браничевског одреда.[158] Напуштање Београда започело је 30. новембра 1914. године у раним јутарњим часовима. Истог дана команда Браничевског одреда извештавала је о појачаним непријатељским активностима утоваривања и истоваривања на Смедеревској ади коју је пратила лупњава. Тог дана примећен је и непријатељски аероплан како на непријатељској обали прелеће у правцу Ковин–Гроцка.[159]

Врховна команда се, увиђајући тешко стање на фронтовима, припремала на могуће напуштање положаја на Дунаву и у том смислу упутила план за евентуално повлачење јединица Браничевског одреда. Према том плану, повлачење се имало обавити одмах по упућивању наредбе, а подразумевало је повлачење јединица Смедеревског одсека преко Смедеревске Паланка, Велике Плане и Марковца у Свилајнац.[160]

Ова велика померања српске војске довела су јединице Коњичког дивизиона Одбране Београда у додир са јединицама Смедеревског одсека. Тако је главнина левог пододсека ове јединице била око села Мало Орашје. Њихов задатак био је извиђање на линији Умчари–Водањ. Десни пододсек осигуравао је линију Друговац–Луњевац, а у селу Михајловцу имао је једну објавницу која је држала везу са Браничевским одсеком. Штаб дивизиона био је у Друговцу. Две официрске патроле Коњичког дивизиона обилазиле су терен: једна је обишла Смедерево 30. новембра 1914. године и известила да је стање редовно, а друга је обишла Осипаоницу где се налазило муницијско слагалиште Браничевског одреда.[161] Команда Браничевског одреда појачала је Мађарску раван са две чете,[162] а 1. децембра ухватили су везу са јединицама Одбране Београда. У то време Ваздухопловно одељење при Врховној команди прешло је 1. децембра 1914. године у Смедеревску Паланку, где је приступило подизању хангара и изградњи аеродрома. Прво извиђање са овог аеродрома извршено је већ 12. децембра 1914. године [163]

Након аустроугарског заузимања Београда 2. децембра 1914. године Поћорек је издао следеће наређење команданту

158 *Исто*, стр. 310.

159 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1733", *Исто*, стр. 349.

160 „Наређење ОБр. 7408 – Команданту Браничевског одреда", *Исто*.

161 *Исто*, стр. 375.

162 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1737", *Исто*, стр. 381.

163 С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд, 1933, стр. 90.

5. армије, генералу Либоријусу фон Франку (*Liborius Ritter von Frank*), која се у том тренутку налазила јужно од Београда, на Космају: „Свечани улазак у Београд обавити само са мањим снагама. Већина 5. армије мора наставити без прекида и што је хитније могуће напредовање левим крилом на Раљу, као и да усмери одговарајући одред ка Смедереву одмах".[164] Стање напетости било је на врхунцу. Упркос томе што су запосели Београд и свуда на фронту потискивали српску војску, Аустроугари су били исцрпљени упорним маршевањем и нису добили толико жељени предах, јер је српска Врховна команда наредила одлучну офанзиву већ 2/3. децембра 1914. године. У том тренутку јединице Коњичког дивизиона имале су задатак да штите бок и извијају ток реке Раље не дозвољавајући при том непријатељским патролама да избију на обале Раље. Оне су одржавале везу са јединицама Браничевског одреда у Малом Орашју.[165]

Из команде Браничевског одреда извештавали су да су непријатељске јединице слабе јачине, само једна чета и вод коњице, 3. децембра 1914. године у 16 часова ушле у Гроцку и ту се задржале. Њихове коњичке извиднице обилазиле су терен. Аустроугарска артиљерија тукла је Годомин тог дана, али без икаквог учинка.[166] Сутрадан, на овом делу фронта настављене су борбе мањег интензитета. Аустроугари су поново око 13 часова отварали пушчану ватру на српске положаје од ушћа Језаве до Скеле, а један топ дејствовао је на Годомин. Њега је, међутим, брзо утишала српска артиљерија. На овом потезу српски коњички вод био је потиснут од аустроугарске коњице код Умчара. Врховна команда наредила је тог дана команданту Одбране Београда да упути један пук са два пољска топа да запоседне Циганско брдо изнад Гроцке и тако осигура леви бок Смедеревског одсека и позадину Младеновцу. Међутим, и аустроугарске јединице су пристизале као појачање у околину Гроцке. Са друге стране, њихове коњичке јединице биле су на обема странама реке Раље код Умчара, Малог Пожаревца и Пудараца. Српске коњичке јединице биле су око села Умчари у ноћи 5. децембра 1914. године. Код Смедерева, наставила се појачана

164 *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Textbd.]*, Seite 713.

165 *ВРС*, књига VI, Београд, 1925, стр. 85–86.

166 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1776", *Исто*, стр. 92.

активност аустроугарских аероплана, од којих је један прелетао Царину и вратио се у Ковин, а други ка селу Петка. Овај други био је гађан од српске артиљерије, па се окренуо назад. У поподневним часовима из правца Скеле Аустроугари су јаком ватром гађали српске положаје на Карађорђевом шанцу у Смедереву, а код Умчара су истовремено вођене борбе.[167]

У време Колубарске битке леви бок аустроугарске војске, који се простирао од обала Дунава у висини испод Гроцке преко Умчара и даље до Сопота, држао је Комбиновани корпус под командом подмаршала Алфреда Крауса (*Alfred Krauss*). У оквиру ове групе на потезу око Гроцке, дакле у делу фронта који су браниле јединице Одбране Београда и Браничевског одреда, биле су распоређене јединице Групе Шен под командом генерал-мајора Јозефа Шена (*Josef Schön*). Како су силни налети српске војске у офанзивној фази Колубарске битке све више угрожавали позиције аустроугарске војске на Космају, тако је генерал-мајору Шену наређено да чува бок 5. армији и одбија евентуалне нападе у пределу Гроцке. Међутим, он је са доста успеха предузимао и офанзивне акције, одбацујући српске јединице од Гроцке или задржавајући их код Умчара.[168]

Због озбиљне ситуације на овом делу фронта, српска Врховна команда је морала брзо да реагује и упути појачања коњичким јединицама код Умчара, као и да ослабљене јединице 15. пеш. пука III позива, које су делимично биле разбијене код Бегаљице и манастира Рајиновац, стави на располагање команданту Браничевског одреда пуковнику Матићу који се налазио код Мађарске равни на крајњем левом боку свог одсека.[169] Дана 6. децембра 1914. године вођене су тешке борбе на линији Дрење–Пударци, али су српске јединице ојачане једним батаљоном из Смедеревског одсека биле одбијене и повлачиле су се у расулу. Тог дана аустроугарска коњица се сукобила са српском коњицом код Брестовика, али је одбачена. Смедерево и околину опет су надлетали аустроугарски аероплани,[170] који су то чинили и наредног дана, с тим да је овог пута бачена једна

167 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1792 и 1797", *Исто*, стр. 243.

168 *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Textbd.],* Seite 738.

169 *ВРС*, књига VI, стр. 294–295.

170 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1810", *Исто*, стр. 305.

бомба која је експлодирла код Соларе у Смедереву. Истог дана у преподневним часовима аустроугарска лађа је од Смедеревске аде кренула узводно, али ју је српска хаубица приморала да се врати у рукавац иза Аде. Код Гроцке су Аустроугари потиснули две српске чете са Вртлога и натерали их на повлачење на Сеонску косу.[171] Наредних дана, 7. и 8. децембра, вођене су тешке борбе на потезу Гроцке и Умчара у којима су садејствовале и јединице Браничевског одреда који је држао Мађарску раван.[172] Дана 8. децембра 1914. године уочени су већи покрети аустроугарских трупа преко Дунава, као и прелетање три аероплана преко Царине ка Паланци.[173]

Офанзивне активности аустроугарске војске, која „чини притисак на одред смедеревски" узнемиравале су српску Врховну команду.[174] Па ипак, ови мањи успеси аустроугарске војске нису могли бити искоришћени, јер је судбина битке већ била одлучивана на другом месту. Иако су трупе генерал-мајора Шена 9. децембра 1914. године постигле успех потискујући српске јединице на Дрењу, целокупна 5. армија се нашла у ситуацији да је, и поред успеха на свом делу фронта,[175] морала да под тешком борбом крене у повлачење ка Београду. Заправо, тада је већ издата наредба да се делови 6. армије повуку на Дрину и Саву, па је српска Врхона команда могла да ојача фронт ка 5. армији која је имала лепе наде за успех.[176] Током 10. децембра на западном делу Браничевског одреда вођене су борбе, али се јединице махом III позива и поред строгих мера нису добро држале, па је начелнику Штаба Одбране Београда из Врховне команде телефоном јављено да појача јединице Браничевског одреда које су трпеле борбу. Са пристиглим појачањем, долази

171 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1835", *Исто*, стр. 359.

172 *ВРС*, књига VII, Београд, 1926, стр. 63–64.

173 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1845", *Исто*, стр. 64.

174 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV (9. децембар, Крагујевац; Штаб Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о напредовању Друге армије) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 1 1914*, стр. 543.

175 Командант Браничевског одреда известио је како је 9. децембра предвече 2. батаљон Комб. пука морао у нереду да се повуче на Сеонску косу код Брестовика: „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1851", *ВРС*, књига VII, стр. 115–116.

176 *Исто*, стр. 66–67.

до повлачења Аустроугара, па српске јединице заузимају Циганско брдо, Бошњакову ливаду, Дрење и Пударце.[177]

Коначно, на овом делу фронта ноћу 10/11. децембра 1914. године српска војска се стабилизовала захваљујући пристиглим појачањима, која су на положају код Брестовика одменила неке јединице из Браничевског одреда, чије изузеће је тражио командант овог одсека како би са њима решавао ситуацију око Смедерева.[178] Из Наредбе Врховне команде ОБр. 7949 од 10. децембра увече види се да се још увек рачунало на могућу опасност напада на Смедерево јер је команданту Браничевског одреда наложено да „обрати нарочиту пажњу на Смедерево".[179] Ово је било очекивано јер је источно од Смедерева кренуо напад српских јединица ка Гроцкој, па би сваки препад на Смедерево угрозио бок јединицама Одбране Београда.

Међутим, од тада, па све до 15. децембра 1914. године, када су се последње јединице аустроугарске 5. армије пребациле преко Саве, а јединице генерал-мајора Шена преко Дунава код Панчева, српска војска одлучно и уз борбе гонила је непријатеља до коначне победе. Ратна 1914. година окончана је новом победом српске војске, али уз високу цену, јер је према мишљењу аустроугарских команданата „кичма њене армије сломљена",[180] а војска потрошена тешким борбама и напрезањима до максимума.

Остварујући победу, српска Врховна команда је 16. децембра 1914. године упутила Директиву свим јединицама, у којој, између осталог, наређује Браничевском одреду, који ће бити појачан 18. пеш. пуком I позива са једном брзометном батеријом, да обавља исти задатак као и до тада. Коњичка дивизија имала је да се распореди у Смедеревској Паланци и остаје при Врховној команди. Команданти јединца имали су задатак да удобно сместе своје јединице, да их снабдеју храном и муницијом и одморе.[181] Међутим, након исцрпљујућих борби у 1914.

177 „Од команданта Браничевског одреда ОБр. 1856 и 1870", *Исто*, стр. 171.

178 *Исто*, стр. 158.

179 *Исто*, стр. 172.

180 *Исто*, стр. 370. Аустријски војни команданти налазили су утеху у губитку Београда у чињеници да српска војска није имала снаге да крене у контранапад преко великих речних баријера.

181 „Директива Врховне команде ОБр. 8219", *Исто*.

години попуна јединица ишла је веома тешко.[182]

Браничевски одред је и даље држао позиције од Гроцке на исток Дунавом све до Голупца. Наспрам њега, налазиле су се аустроугарске јединице у оквиру Групе Банат (*Banat Gruppe*), која је од 22. децембра 1914. године била директно потчињена Врховној команди аустроугарске војске.[183] Уздајући се у надмоћ на рекама, Аустроугари су покушали да организују допремање помоћи свом савезнику – Османском царству, али је овај транспорт био осујећен од стране српске артиљерије. Наиме, код Смедерева је 24. децембра 1914. године пуцано топовима на аустроугарску бродску поворку, па су оштећена пловила морала да се склоне назад у Тамиш.[184]

Аустроугарска „казнена експедиција" окончана је катастрофално. Са оваквим њеним исходом била је запечаћена и судбина фон Пођорека као команданта балканског војишта, као и команданта 5. армије генерала Франка, који је као и Пођорек био принуђен на оставку.[185] Уследило је реорганизовање балканског ратишта аустроугарске војске. Већ 26. децембра 1914. године у Петроварадин је стигао надвојвода Еуген од Аустрије (*Erzherzog Eugen von Österreich*), по чину генерал коњице. Он је постављен за врховног команданта Балканске војске. Надвојвода је за шефа штаба поставио амбициозног и енергичног генерала пешадије Алфреда Крауса (*Alfred Krauß*).[186] Заједно су реорганизовали војску из штаба у Петроварадину. Као први минимални задатак новог команданта било је наређење да спречи упад српских снага на територију Монархије,

182 Како би се попуниле јединице вршена су изједначења бројних стања, затим померања годишта у позивима и увођење прездравелог и неискоришћеног људства. Нешто касније, почетком маја 1915. године и регрути су увршћени у јединице I позива. Упркос свим мерама, прописана бројна стања нису била попуњена: М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд, 1954, стр. 56.

183 *Das Kriegsjahr 1914, 1 [Beil.],* Beilage 25, *Gruppierung der beiderseitigen Streitkräfte zur Retablierung Ende Dezember 1914*, Seite 27.

184 М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата", стр. 311.

185 P. Buttar, *The Collision of Empires,* Oxford, UK, 2014, p. 312.

186 Генерал Краус, дотадашњи командант Комбинованог корпуса показао се на балканском ратишту као најспособнији аустроугарски генерал. Према неким проценама он је стварно вршио командантску дужност Балканске војске, јер је надвојвода Еуген заузимао положај више из династичких обзира: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 46.

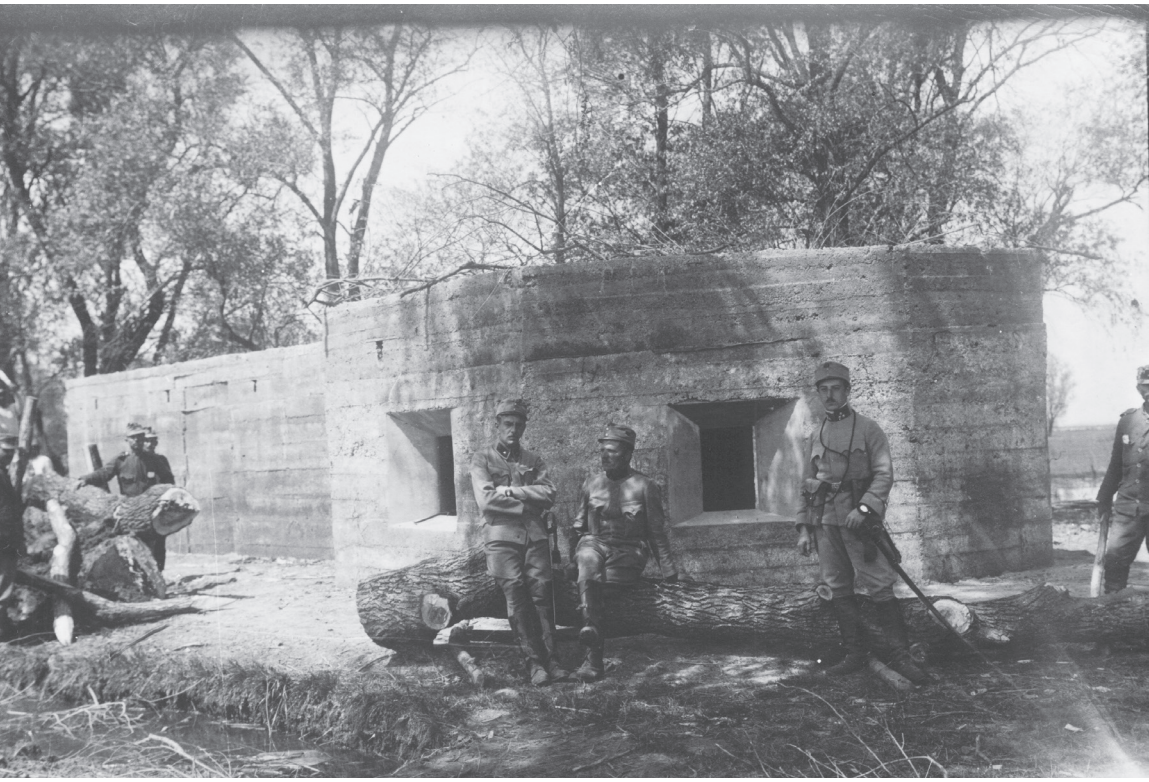

Сл. 29, *Аустроугарски официри и војници испред бетонског бункера*, фотографија, 1914-1915. година

пре свега у правцу Беча и Будимпеште.[187] Након првог увида у стање војске са којом је располагао, надвојвода Еуген је обавестио Врховну команду да располаже са 91.000 војника, а да до средине јануара 1915. године може да подигне тај број на 130.000 војника. Чак и тако увећан број не би био довољан за евентуалну офанзиву преко Саве и Дунава.[188] Дунавску обалу на аустроугарској страни чувало је само 8160 пушака и око 50

187 *ВРС*, књига VIII, Београд, 1926, стр. 1; Председник мађарске владе гроф Тиса тражио је хитно и да се на све начине појача одбрана у југоисточним областима: A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, str. 216.

188 У то време нешто мање од половине укупног броја војника Балканске армије представљао је аустријски и мађарски ландштурм, по квалитету нешто слично III позиву српске војске. Ове јединице су имале да се најпре оспособе за посадне задатке, затим за одбрамбене задатке на фронту, па тек на крају за мобилне оперативне улоге. Аустроугарска је тада, услед недостатка резерве, била принуђена да јединице ландшутрма што је могуће више приближи јединицама II позива. Зато је веома тешко проценити квалитет ових јединица у погледу тактичке и оперативе употребљивости: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 46.

топова, са само једним батаљоном у резерви у Мраморку (мађ. *Homokos*).[189] За било какву офанзивну акцију требало је одморити војску, попунити је појачањима и пребацити 1–2 корпуса у Банат. На основу скице распореда аустроугарске команде 6. ландштурмске територијалне бригаде објављене код С. Штерића, видимо да је територија јужног Баната била подељена на три подручне (*Abschnitt*) команде. Зону одговорности према Смедереву, покривала је 2. подручна команда и била је готово исте ширине као и Смедеревски одсек одбране. Команда читаве бригаде тада је већ премештена у Мараморак, између Делиблата и Долова. На скици је био уцртан вод хаубица на Смедеревској ади. Пажљивим сагледавањем ове скице уочава се врло лоше стање јединица које су биле на првој линији одбране. Било је знатно мање бораца у батаљонима него што је формацијски било предвиђено. Ово је, највероватније, било последица великих губитака у Смедеревском бою. Тако је на пример 54. батаљон после боја био најбројнији, са само 268 људи.[190] Аустроугарска 6. ландштурмска бригада је због тога нешто касније повучена са фронта, а распуштена је у пролеће 1916. године.

Са друге стране, распоред Браничевског одреда био је овакав: Смедеревски одсек покривао је део од ушћа потока Средњак у Дунав до ушћа Велике Мораве у Дунав. Командант одсека био је потпуковник Светозар Цвијовић. Он је располагао следећим трупама: Комб. пук III позива састављен од претеклих обвезника 1, 8, 9. и 10. војног округа; 4. батаљон 8. пеш. пука III позива и три чете 4. батаљона 10. пеш. пука III позива; 3. позицијска батерија Дунавске дивизијске области; 5. позицијска батерија Тимочке дивизијске области; једна батерија турских хаубица; једна градска батерија Пиротског одреда и један вод коњице III позива. Све заједно 3213 пушака, 12 пољских Дебанжових топова, 4 хаубице калибра 105 мм, 2 дугачке цеви калибра 120 мм, као и вод коњице.[191] Источно од овог одсека фронт су покривале јединице Пожаревачког,

189 *ВРС*, књига VIII, стр. 2.

190 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 212–215.

191 *ВРС*, књига VIII, стр. 18.

Рамског и Градиштанског одсека,[192] а западно јединице Грочанског одсека Одбране Београда. Општа резерва на фронту Браничевског одреда била је следећа: три батаљона 18. пеш. пука I позива у Пожаревцу, један батаљон у Малој Крсни, два батаљона 12. пеш. кадровског пука у Пожаревцу, две чете Приштинског батаљона у Лучици, 4. батерија Дунавског пољског артиљеријског пука у Љубичеву, 2. ескадрон Дунавске дивизије II позива у Љубичеву. Све заједно у резерви 2715 пушака, четири пољска брзометна топа и ескадрон коњице II позива. Ескадрон последње одбране растурен је на релејне станице у свим правцима. Штаб одреда налазио се у Пожаревцу.[193]

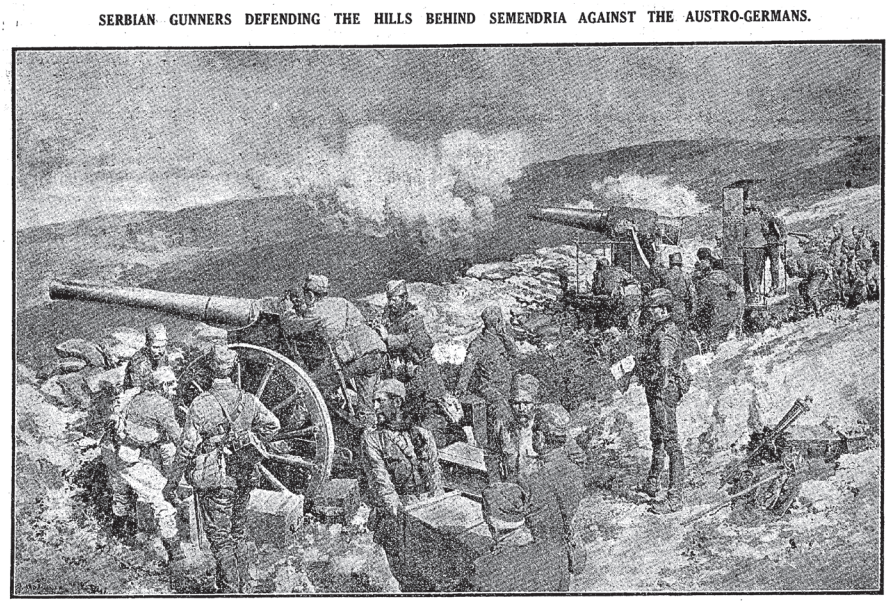

Сл. 30, Фортитудо Матанија, *Српске топџије бране брда иза Смедерева од Аустро-Немаца*, цртеж, исечак из новина, 1915. година

192 Све заједно, без резерве на првој линији целог Браничевског одреда, било је укупно 15 батаљона III позива и 50 разних артиљеријских оруђа: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 59.

193 *ВРС*, књига VIII, стр. 19.

РАТ СЕ НАСТАВЉА

Сл. 31, *Пилоти Томић и Михајловић на пожаревачком аеродрому,* фотографија, 1915. година

Ситуација на фронту у првој половини 1915. године

Одлуком аустроугарске Врховне команде да почетком јануара 1915. године са балканског војишта пребаци две дивизије на Руски фронт и дефинитивно се одустало од било какве зимске офанзиве на Србију.[1] Да би прикрили пребацивање ових трупа, наређено је пребацивање 109. ландштурмске бригаде у Банат, која је 13. јануара 1915. године стигла у Вршац.[2] Наређено је и да се шире лажне вести о пребацивању немачких дивизија у Банат.[3] Ови покрети трупа нису остали непримећени на српској страни.[4] Како би се вера у ове вести учврстила, наређено је да се у периоду од 12. до 16. јануара 1915. године у јужни Банат пребаце слабе немачке јединице, тачније 2. батаљон 3. немачког гренадирског пука, са по једном четом у следећа места: Вршац, Белу Цркву, Ковин и Панчево. До 15. јануара 1915. године у Рејону Банат, чија је корпусна команда била у Темишвару, бројчано стање јединица које су имале задатак да штите Дунав и Банат било је: 16.500 пушака, 470 сабљи и 45 топова.[5]

---

1 *ВРС*, књига VIII, стр. 36–37; Балканска војска постаће у наредним месецима велика резерва снаге, из које ће се одашиљати дивизија по дивизија на север за подршку борбама у Карпатима, а потом и на италијанском фронту: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 50–51;

2 Ова бригада снаге 5 батаљона, ¼ ескадрона и 2 ½ батерије служила је као резерва за јединице у Рејону Банат: *ВРС*, књига VIII, стр. 39.

3 *Исто*, стр. 37.

4 „Многи извештаји непрестано скрећу пажњу на велика и јака кретања војске аустроугарске а у правцу Дунава. Аустроугарске уходе се специјално интересују где смо најслабији на Дунаву и где је најлакше продрети": АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 30, дос. IV (3. јануар 1915, Ниш; Никола Пашић, председник владе и министар иностраних дела, обавештава регента Александра Карађорђевића о политичким приликама у Бугарској и покретима аустроугарске војске у правцу Дунава) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 1, 1914*, стр. 631–632.

5 Одсек Панчево – 4 батаљона, 1 ескадрон и 2 батерије, Одсек Хомокош (Мраморак) – 4 батаљона, 3 ¼ ескадрона и 2 ½ батерије, Одсек Бела Црква – 2

Па, ипак, још почетком јануара 1915. године српска Врховна команда ценила је да „не верује у могућност да се прикупљају и пошаљу какве велике војне снаге непријатеља које би биле неодољиве". У прилог томе ишли су и обавештајни подаци да се аустроугарска војска утврђује дуж Дунава и Саве, рововима, жицама и на друге начине, што је српску команду наводило на закључак да се непријатељ пре оријентише на дефанзиву него ли на напад.[6]

С обзиром на чињеницу да су у јануару и фебруару Сава и Дунав јако надолазили, као и да је српска војска гомилала трупе према Албанији, у команди аустроугарске Балканске војске позитивно су одговорили на захтев аустроугарске врховне команде да додатно ослабе своје јединице слањем 13. корпуса у Буковину на Руски фронт, којима ће се у фебруару придружити и 8. корпус. Одлив најбољих јединица са балканског ратишта приморавао је надвојводу Еугена да свој задатак тражи „... у чистој одбрани иза моћних речних токова. Високи водостај, који је владао преко зиме и пролећа, ишао му је на руку".[7] Међутим, да би наставили са обмањивањем српске војске, вршили су 23. јануара 1915. године маневре и вежбе гађања, чиме су успевали да држе српску команду у обмани о реалној снази своје војске у Банату.[8] Делимично због ове аустроугарске обмане, али више да би дивизије сачувала од тифуса, српска Врховна команда наредила је 26. јануара 1915. године команданту Дунавске дивизије I позива да се у ешелонима најкраћим путем преко Осипаонице упути за Пожаревац и околину где ће се улогорити.[9] Тамо је требало да стави и целокупан

батаљона, 1 ескадрон и 1 батерија, Одсек Берзаска – 270 жандарма и ½ батерије и Одсек Оршава – 2 батаљона и 2 ½ батерије: *ВРС*, књига VIII, стр. 39.

6 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV (5. јануар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: „гледиште Врховне команде о даљем току рата") у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 1, 1914*, стр. 636–637.

7 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 85–86.

8 Нарочито је била активна 109. ландштурмска бригада око Вршца и Беле Цркве: *ВРС*, књига VIII, стр. 40.

9 Исхрана војске, у иначе храном богатој Србији, била је услед уништене пољопривреде у западним областима и смањеним приносима у осталом делу земље, видно опала. Отежан саобраћај додатно је компликовао ситуацију. Зато је Врховна команда распоредила ову дивизију у неисцрпљени Стиг и Поморавље: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 53–54.

Сл. 32, *Српски војници се одмарају у својим рововима*, фотографија из енглеских новина, 1915. година

Браничевски одред под своју команду. Командант Браничевског одреда остаје пуковник Матић, док су јединице овог одреда имале да остану на истим дотадашњим положајима, осим 18. пеш. пука I позива и једне брзометне пољске батерије, који су имали да се врате у састав Дунавске дивизије I позива и са њом остану као резерва Браничевском одреду јужно од Пожаревца.[10] У ближој околини ових јединица у кантонману биле су и јединице Коњичке дивизије, 1. бригада око Азање, 2. бригада око Велике Плане, а Штаб бригаде био је у Смедеревској Паланци.[11] На основу новог распоред јединица види се да је српска Врховна команда сада поклањала већи значај непосредној, тактичкој одбрани самих река, него посредној, оперативној одбрани из августа 1914. године. Приближавањем и повећањем броја дивизија прве линије ка вероватним местима прелаза, као и у померању стратегијске резерве више на север, гарантована је бржа интервенција према Београду, па и Обреновцу и Смедереву.[12] Па, ипак, почетком 1915. године српска команда се на овом делу фронта осећала сигурном, пошто је у то време пребацила 8. пеш. пук Дунавске дивизије у Кладово да истоварује руску помоћ.[13]

10 *ВРС*, књига VIII, стр. 53–54.

11 *Исто*, стр. 60.

12 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 62.

13 Г. Бојковић, „Српска војска у браничевском крају до Макензенове офанзи-

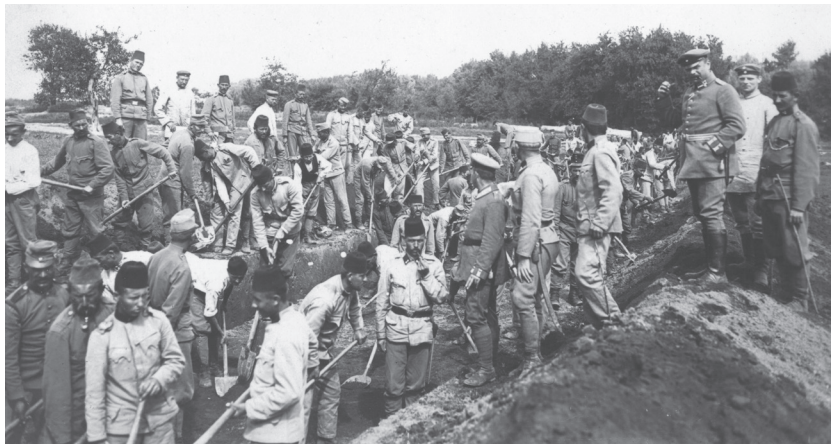

Сл. 33, *Аустроугарске и немачке инжењеријске јединице код Ковина*, фотографија, 1915-1916. година

Размештање немачких јединица у рејону Баната било је предмет интересовања енглеских и руских обавештајних служби које су о томе информисале српско посланство у Петрограду.[14] Српски извори из Румуније потврђивали су долазак немачких јединица у Банат, али су због лошег морала аустроугарске војске ценили да „... са оваквом војском аустро-угарска офанзива не може успети“.[15] Међутим, обавештајни подаци добијани са разних страна нису били усаглашени, а непријатељ је и стварним груписањем трупа и вештим маневрисањем уносио забуну код српске команде.[16]

Сходно томе, распоред српских снага на овом делу фронта 1. фебруара 1915. године био је следећи: Браничевски одред имао је да брани обалу Дунава од Гроцке, искључујући ову

ве 1915.“, у: Б. Димитријевић и Ј. Николић (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Пожаревац, 2014, стр. 188.

14 Заправо, извештаји енглеског генералштаба указивали су на долазак немачког 9. баварског ландштурмског корпуса „у рејон према Смедереву“: АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/1А, дос. III (31. јануар 1915, Петроград; Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: о доласку корпуса из Баварске у рејон према Смедереву и распореду немачких трупа на југу Аустроугарске) у: Љ. Шкодрић, А. Марковић и Б. Богдановић (прир.), *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, Београд, 2016, стр. 62.

15 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1, дос. II (31. јануар 1915, Букурешт; Српски војни изасланик у Букурешту пуковник Драгомир Андоновић – министру војном Радивоју Бојовићу: о немачким трупама распоређеним према српској граници) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 63–64.

16 *ВРС*, књига VIII, стр. 62.

Sixième année. 10. Le Numéro DIMANCHE 2 Janvier 19..

LE MIROIR

PUBLICATION HEBDOMADAIRE, 18, Rue d'Enghien, PARIS

LE MIROIR paie n'importe quel prix les documents photographiques relatifs à la guerre, présentant un intérêt particulier.

LES DERNIÈRES PRIÈRES SUR L.. TOMBE D'UN COMMANDANT SERBE MORT EN HÉROS

Au pied de la croix de bois blanc, une bouteille se..erme les renseignements sur celui qui, à la tête de ses ho.. se battit en héros. Fidèle jusqu'au bout à son co.. ..ndant, un aide de camp prie à côté du pope du ré..

Сл. 34, насловна страница француских новина *Le Miroir* (Paris), издање из 1916. године

варош до Добре на истоку. То су, нарочито на крајњим крилним положајима, биле махом јединице III позива, па су те бочне позиције имале да се појачају резервом иза првих линија одбране. У случају непријатељског напада, резерва је служила као претходница, а након тога пукови који су били најближи имали су да прискачу у помоћ у сузбијању непријатеља. Резерва Браничевског одреда (12. кадр. пук и један ескадрон коњице) налазили су се на потезу Средњево–Камијево–Царевац.

Што се тиче Смедеревског одсека, поред јединица Браничевског одреда, које су већ биле истурене на прве борбене положаје, у резерви су се налазиле јединице 18. пеш. пука I позива, који је имао кантонмане у селима: Мала Крсна, Раља (Смедеревска), Врбовац и Колари. Поред тога, Дунавски пољски артиљеријски пук, чија је главнина била преко Велике Мораве, имао је у кантонману у селу Скобаљу једну батерију. Дивизијска провијантска колона читаве Дунавске дивизије I позива била је смештена у Осипаоници. Дакле, највећи део јединица Дунавске дивизије I позива и Браничевског одреда од 3. фебруара 1915. године налазио се од десне обале Велике Мораве на исток, највећим делом у околини Пожаревца.[17]

У то време велики изазов за српску команду било је рђаво стање у којем се налазила српска војска. Изнурена од бојева током претходне године, она је додатно слабљена веома лошом исхраном људства и стоке, лошим санитетским приликама и незадовољавајућом обућом и одећом.[18] У наредним недељама ситуација по овом и другим питањима од значаја за опште стање војске постајала је још гора. Различите заразне болести, попут малих и великих богиња, пегавог тифуса, дифтерије, и нарочито повратног тифуса, узимале су све више маха. Осим тога, очајно стање и величину оскудице српске војске најбоље осликава извештај према којем „... се обућа скида са ногу старих војника, да би се дала регрутима док трају часови обуке“.[19]

Након аустроугарског пораза 1914. године, дуж Савског и Дунавског фронта у 1915. години наступа релативно затишје које је трајало све до октобра 1915. године. Далеко слабија активност аустроугарске речне флотиле резултат је присуства

17 *Исто*, стр. 62–64.

18 У једном извештају из Врховне команде пише „Има пукова у III-ој армији где је по 500 људи у болници због оскудице у оделу, обући и преобуци. Врло тешко сузбити заразу. Исхрана сваким даном све слабија, има пукова у II армији и III-ој армији који добијају по пола хлеба, а стока скапава“: АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. VI (6. фебруар 1915, Крагујевац; Тихомир Поповић из Штаба Врховне команде – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: о санитетским приликама у српским јединицама и недостатку униформи и обуће) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 89–90.

19 АС, МИД, ПО, 1915, Ф XXII, 35, дос. VIII (16. фебруар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – министру војном Радивоју Бојовићу: извештај о здравственом стању војника Шумадијске дивизије) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 118–119.

страних војних мисија у Србији (руске, француске и британске). Британски контра-адмирал Ернест Трубриџ (*Ernest Troubridge*)[20] долази у Србију 22. фебруара 1915. године, а дужност му предаје такође британски официр Кардел, који је неко време већ био у Србији.[21] „Као најстарији по чину, Трубриџ је постављен за заповедника свих савезничких морнаричких мисија у Београду". Међутим, руска „минерска команда" под командом поручника корвете Јурија Волковицког, додуше уз координацију са француским и британским одредима, наставила је да дејствује самостално, што је и Трубриџ лично потврдио.[22]

Утицај ових страних мисија у Србији „испољавао се углавном у техничком погледу, те је био уперен првенствено против флотиле. Доведени су дугачки морнарички топови, рефлектори, торпедни чамци, авиони, положени су мински засуни и изграђене лансирне торпедне станице".[23] Осим тога, током 1915. године у одбрани река уводи се ново оружје – торпедо. У саставу британске војно-поморске мисије дејствовао је минско-торпедни одред под командом капетана, тачније „привременог" мајора Краљевске лаке морнаричке пешадије (*Royal Light Marine Infantry – R.L.M.I.*) Бертрама Елиота (*Bertram Nowell Elliot*)[24] и поручника морнаричке пешадије (*Royal Marines – R.M.*) Џорџа Булока (*George Bullock*).[25] Од припадника страних војних

20 *Sir Ernest Charles Thomas Troubridge* 1862–1926, био је високи официр Британске ратне морнарице, који се касније уздигао до чина адмирала.

21 Увиђајући стратешки значај Дунава за Централне силе за пловидбу Црним морем и даље Медитераном, први лорд британског Адмиралитета Винстон Черчил је, нарочито након уласка Османског царства у рат на страни противника, 1. новембра 1914. године, инсистирао на већем британском ангажовању у спречавању пловидбе ратних бродова Дунавом. У том смислу он је 1. фебруара 1915. године донео одлуку о оснивању „Британске војно-поморске мисије у Србији" (*British Naval Mission in Serbia*).

22 Б. Богдановић, „Руски минско-торпедни морнарички одред у Србији 1914–1915", *Историјске свеске* (јануар 2015), број 13, стр. 23.

23 Н. Ђокић и Р. Радовановић, *нав. дело*, стр. 160.

24 Мајор Елиот ће касније, за своју службу у Србији, бити одликован српским орденом Белог орла IV степена: „Royal Navy Medals – Honours and Gallantry Awards", *London Gazzette*, Nr. 29377, 23rd November 1915.

25 Резервни поручник Џорџ Булок био је упознат са приликама у Србији јер је у то време већ био у служби у Србији неколико месеци. Наиме, решењем војног министра Ф.О.О. Бр. 3018 од 1/14. новембра 1914. године он и још један енглески резервни официр као добровољци у српској војсци одређени су на службу у Команди нишких резервних трупа: у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 1, 1914,* стр. 465. (док. бр. 584 – АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25, дос. III).

мисија једино су Британци имали своје војнике у Смедереву. Током 1915. године једна од три британске торпедне батерије у Србији, тачније једна са четири уређаја, постављена је код Смедерева.[26] Овај део минско-торпедног одреда у Смедереву био је под командом поменутог поручника Булока.[27] Ова мала група састојала се од 4–5 морнара, официра Гримстеда (*Grimstead*), као и припадника Краљевске морнарице Лонга (*Mr. Long*), који је руковао торпедом.[28]

Уласком Турске у рат Дунав је за Централне силе постао магистрала од највећег значаја, заправо окосница „Балканског пута".[29] Истини за вољу, ту магистралу блокирала је Србија, којој је, са друге стране, Дунав била једина веза са Русијом, савезницом од које је очекивала и добијала највећу помоћ за вођење рата. Са активирањем страних ратних мисија на српској страни обале, аустроугарска речна флотила је осећала све већи притисак, а њени задаци постају све тежи. У марту 1915. године дошло је до кризе снабдевања Турске муницијом, па су чињени напори да се лађама до Лом Паланке у Бугарској допутри муниција, која би се даље транспортовала у Турску. Овај смели покушај завршио се неуспело на Дунаву код Винче увече 30. марта када је српска артиљерија потопила натоварени брод *Белград*.[30] „После овог неуспеха непријатељ, све до пада Србије, није покушавао продор низ Дунав".[31]

Поред тога, према извештајима српске Врховне команде, почетком марта долазило је до повремених артиљеријских

26 Н. Ђокић и Р. Радовановић, *нав. дело*, стр. 162.

27 Б. Богдановић, „Британска војно-поморска мисија у Србији 1915.", *Историјске свеске* (март 2015), број 15, стр. 20.

28 E. Hilton Young, *By land and sea*, London, 1920, pp. 100–101.

29 А. Митровић, „Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године", у: Д. Милић (ур.), *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 4, Београд, 1986, стр. 183–207.

30 *ВРС*, књига VIII, стр. 72; У првој половини те године, на инсистирање немачке команде, аустроугарска речна морнарица добила је задатак да Дунавом покуша да допреми муницију Турској која је била притиснута од стране Антанте на Галипољу. Међутим, мисија блиндираног пароброда „Београд" (*DDS Belgrad*) завршила је неславно, јер је брод натоварен великом количином муниције негде код Винче закачио мину коју су раније руски минери поставили у овом рејону. Оштећен брод је неконтролисано и уз дејство српске артиљерије наставио да плови по Дунаву, да би током ноћи тог 30. марта експлодирао у висини Ритопека: Б. Богдановић, „Руски минско-торпедни морнарички одред у Србији 1914–1915", стр. 24–25.

31 *Исто.*

дуела на више места дуж Дунава.[32] Тако је 16. марта 1915. године „... око 8 часова увече код Смедерева измењано неколико артиљеријских метака с непријатељем, али је и овде непријатељева артиљерија брзо ућуткана нашом прецизном ватром“.[33] Аустријска штампа је, преносећи вести из Ниша посредством дописника из Софије, извештавала о повременој артиљеријској ватри са српске стране из више различитих положаја: „... непријатељ је отворио артиљеријску ватру из Смедерева“.[34] О овом наводном дејству српске артиљерије у марту 1915. немамо потврде у српским изворима.

У ово време аустроугарски аероплани почели су чешће да прелећу Смедерево, Пожаревац и друга места уз Дунав према Великом Градишту и Голупцу.[35] Један од тих аероплана је 18. марта 1915. године, извршавајући напад на Забелу у Пожаревцу, успут бацио једну бомбу на Смедерево.[36]

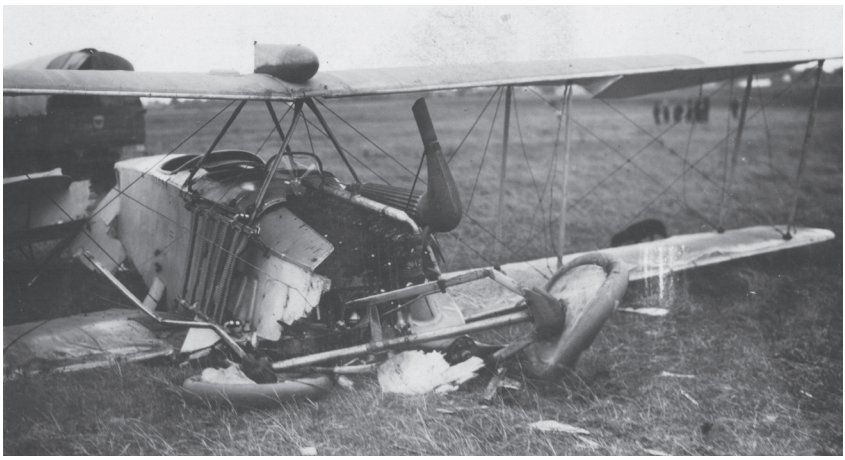

Сл. 35, *Олупина аероплана близу пољског узлетишта код Ковина*, фотографија, 1915. година

32 Ово повремено гранатирање Смедерева и околине ишло је углавном из правца леве обале Дунава, са аустроугарских артиљеријских положаја код вектернице (уобичајени назив за кућу чувара насипа у Банату) бр. 7 или код салаша Бертина рампа иза Смедеревске аде: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, Смедерево, 2015, стр. 40.

33 Извештај Врховне Команде, *Ратни Дневник* (Крагујевац), Број 223, Година II, 5/18. март 1915, стр. 1.

34 Anon., „vom serbischen Kriegsschauplatz“, *Pilsner Tagblatt* (Pilsen), 26. Marz 1915, Seite 2.

35 Д. Милорадовић, „Ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915.“, у: Б. Димитријевић и Ј. Николић (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Пожаревац, 2014, стр. 194–195.

36 *Исто*, стр. 196.

Борбе у ваздуху изнад Смедерева

Наређењем команданта српске Ваздухопловне команде од 18. децембра 1914. године оформљена су два аеропланска одељења – Београдско, са два аероплана, и Браничевско, са једним апаратом у Пожаревцу.[37] Потпоручник Томић са једним апаратом и пратећим одељењем пребачен је возом до Осипаонице, а одатле у Пожаревац.[38] Београдско аеропланско одељење било је подређено команданту Одбране града Београда, а пожаревачко команди Браничевског одреда. Убрзо након стављања у функцију ових одељења, аероплани су имали основни задатак извиђања непријатељских линија. Смедерево је била нека замишљена гранична линија деловања ова два одељења, па је београдско аеропланско одељење осматрало обалу Саве и Дунава све до Смедерева, а пожаревачко јужни Банат и Дунав од Смедерева до Голупца.[39] На другој обали Дунава, тачније небо изнад Смедерева и Пожаревца покривала је аустроугарска летачка чета Флик 9 (*K.u.K. Fliegerkompagnie Nr. 9 – Flik 9*), базирана у Баваништу северно од Ковина.[40] Од почетка 1915. године ова јединица била је наоружана новијим моделима аероплана. Чети се у Баваништу у јулу 1915. године придружује још једна аустроугарска летачка чета Флик 15.[41]

Крајем марта 1915. године по наређењу начелника штаба српске Врховне команде војводе Радомира Путника и штаб Ваздухопловне команде и аеропланске ескадре налази се у Пожаревцу. Према овој наредби Ваздухопловна команда имала је убудуће да дејствује самостално и стајаће непосредно при Врховној команди.[42] Све ово било је последица пристизања француске ваздухопловне мисије у Србију. Наиме, у марту 1915. године у Ниш је пристигла једна ојачана француска

37 *Исто*, стр. 193.

38 С. Микић, *нав. дело*, стр. 99.

39 *Исто*, стр. 99–100.

40 О. М. Петровић, „Балони српске војске", *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност*, бр. 43 (август 2016), стр. 124.

41 *Исто.*

42 С. Микић, *нав. дело*, стр. 103.

Сл. 36, *У Србији. Долазак француских трупа са материјалом*, фотографија, 1915. година

аеропланска ескадрила,[43] комплетно опремљена за самостална дејства.[44] Ескадрила је одмах пребачена возом у Смедеревску Паланку на имање Црвеног крста, где је боравила неколико дана склапајући апарате, па је одатле пребачена на Бањицу, где је сменила српску ескадрилу и одмах отпочела свој рад.[45] Према наредби војводе Путника, француска ваздушна флотила била је самостална команда, а њена употреба била је под непосредним надзором српске Врховне команде. Извршена је подела

43 Француска ескадрила на челу са командантом мајором Рожеом Витреом имала је укупно 99 официра, подофицира и војника. Ескадрила је у Србију донела осам биплана фирме „Морис Фарман" са моторима произвођача „Рено". Сваки аероплан био је снабдевен бежичном телеграфијом и наоружан митраљезима. Осим тога, ескадрила је донела и десет лаких хангара, осам трактора, два камиона, два лака аутомобила, покретну механичку радионицу, покретну столарску радионицу, два резервна мотора, фотографске апарате и разне друге помоћне алате. Према наређењу српске Врховне команде, овој ескадрили додат је један мањи број српских официра, подофицира и службеника: *Исто*, стр. 123.

44 Ова јединица, ескадрила MF.99S била је позната у Србији као Француска аеропланска ескадрила. Дејствовала је у Србији до 12. новембра 1915. године, када је изведен последњи од укупно 314 борбених летова у Србији: О. М. Петровић, „Аероплани Морис Фарман у Србији и на Солунском фронту", *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност*, бр. 42 (август 2015), стр. 83.

45 Склапање апарата обављено је од 6. до 13. априла. Прелет на Бањицу са шест аероплана обављен је 18. априла, а у Смедеревској Паланци су остала два апарата као резерва: *Исто*, стр. 99.

задужења између српских и француских пилота, па је тако француска ваздушна флота држала фронт извиђања од Лознице до Смедерева, а српска од Смедерева до Голупца.[46]

У Пожаревцу су подигнути хангари за заштиту апарата, док су депои и хангари за смештај пратеће опреме и материјала како француске, тако и српске ескадриле у Смедеревској Паланци изграђивани са великим потешкоћама и уз стална одлагања.[47] Седиште француске ваздушне флотиле, тачније летећег ешелона било је у Београду на Бањици, али авијатички парк са слагалиштем материјала, радионицом и осталим пратећим објектима били су у Смедеревској Паланци.[48] Након доласка француских пилота Смедеревска Паланка била је главни авијатички центар у Србији. Због тога је Смедеревска Паланка, поред Крагујевца и Пожаревца, била честа мета напада аустроугарских и касније немачких аероплана, који су у неколико наврата бомбардовали аеродром и авијатички парк.[49]

Убрзо по свом доласку Французи су, упркос неадекватном смештају и рђавом времену, почели склапање аероплана и за

Сл. 37, *Провера маршруте у присуству француских колега на пожаревачком аеродрому*, фотографија, 1915. година

46 С. Микић, *нав. дело*, стр. 124.

47 Иако су раније одобрена финансијска средства за подизање хангара и пратећих зграда за смештај материјала, опреме и људства, француска ескадрила је морала да се смести у шаторе на имању Црвеног Крста у Смедеревској Паланци, где је и било предвиђено подизање хангара. Ове потешкоће биле су резултат административних застоја: *Исто*, стр. 109–110.

48 *Исто*, стр. 124.

49 *Исто*, стр. 111.

недељу дана их ставили у функцију.[50] Први задатак, извиђање непријатељских положаја у јужном Банату, француски пилоти извршили су већ 23. априла 1915. године. Тог значајног дана, упркос лошем времену поручник Тулан (*François Tulasne*) са пилотом капетаном Полоном (*Louis Paulhan*) извршио је извиђање на линији Иваново – Омољица – Брестовац – Ковин – Мраморак – Петрово Село.[51] Приликом ових извиђања утврђено је да је у Банату, на простору Панчево–Ковин–Алибунар, непријатељ знатно смањио своје снаге, те је изгледало као да је остало само гранично осигурање у јачини од око 10 батаљона.[52]

Иако је у међувремену именована нова комисија која је требало да убрза изградњу неопходних објеката, када је мајор Рожер Витра (*Roger Vitrat*), командир Француске ескадриле у Србији, почетком јула 1915. године обилазио припаднике своје јединице у Смедеревској Паланци, морао је да констатује како у то време још увек нису били изграђени сви неопходни објекти, а чак је било и проблема са кошењем траве на стази за полетање/слетање.[53] И поред додатних покушаја да се интензивирају радови на финализацији хангара и других помоћних

Сл. 38, *Ученици пилотске школе у Пожаревцу на аероплану Bleriot XI Penguin*, фотографија, 1915. година

50 *Исто*, стр. 126.
51 *Исто*, стр. 128.
52 *Исто*, стр. 136.
53 *Исто*, стр. 109–110.

објеката, аеродром у Смедеревској Паланци до непријатељске офанзиве у октобру 1915. године није био у потпуности стављен у функцију.

Српска ескадрила у Пожаревцу појачана је са два француска апарата марке „Блерио XI-2“ (*Bleriot XI-2 genie*) од 80 коњских снага. Они су по пристизању у Србију прекрштени у „Олуј“ и „Вихор“.[54] Тада је први пут један српски аероплан, апарат потпоручника Миодрага Томића под називом „Олуј“ наоружан заплењеним аустријским митраљезом.[55] Убрзо су стигле и авионске бомбе, којима су српски аероплани дејствовали по непријатељској територији у јужном Банату.[56]

Први директан сукоб пилота на српском небу десио се 27. априла 1915. године у 6 ујутру, када је француски аероплан из правца Смедеревске Паланке јурио аустроугарску летелицу која је узлетела из правца Бежанијске косе и преко Авале летела ка Смедеревској Паланци. Француски пилот је, сустигавши непријатељски аероплан на небу изнад Смедерева, митраљеском ватром из непосредне близине од само стотину метара, отерао противника преко Дунава.[57] Ову вест пренеле су и бројне француске новине. Међутим, највероватније у намери да дају на што већем значају француској аеропланској мисији у Србији, француске новине су овом извештају српске команде додале да је аустроугарска летелица погођена, и тако оштећена је без жеље за борбом брзо нестала преко Дунава.[58] Два часа након овог сукоба, око 8 часова ујутру, примећен је још један непријатељски аероплан из правца Смедеревске Паланке. „Четири наша аероплана пошла су у гоњење“,[59] док се и овај није изгубио северно од Смедерева.[60]

---

54 Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, стр. 169.

55 С. Микић, *нав. дело*, стр. 103.

56 *Исто*, стр. 103.

57 Извештаји Врховне Команде, *Ратни Дневник* (Крагујевац), Број 263, Година II, 16/29. април 1915, стр. 1.

58 Anon.,„La guerre aérienne“, *Le Figaro* (Paris), No. 123, 61er Anee, 3. mai 1915, p. 2.

59 АС, МИД, ПО, 1915, Ф II, 1/IБ, дос. III (27. април 1915, Торлак; Командант одбране Београда генерал Михаило Живковић – министру војном Радивоју Бојовићу: о покретима аустроугарске флотиле на Дунаву и пресретању непријатељског авиона код Смедерева) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 357–358.

60 Anon., „LES AVIATEURS FRANÇAIS EN SERBIE“, *l'Aérophile* (Paris), 15. juin 1915,

Због ангажовања аустроугарске авијатике на италијанском фронту, према француској и српској авијатици остала је само чета Флик 9 код Баваништа. Међутим, већ од јуна 1915. године долази до јаче концентрације немачких ваздухопловних снага (*Fliegertruppe*) које су биле усмерене на српски фронт. Из Баната су почели да лете немачки 66. летачки одред (*Feld Abteilung*), као и један немачко-турски одред са аеропланима који нису могли да прелете у Турску.[61] Аустроугарска авијација била је појачана многобројним и најмодернијим немачким авионима оног времена.[62] „Непријатељски авиони почели су свакодневно да бомбардују и митраљирају српске трупе, железничке инсталације и насељена места у долини Мораве".[63] Аеропланске дуеле нису били чести, али о њима сазнајемо из извештаја српске војске. Озбиљнији напад аустроугарских аероплана десио се 9. јуна 1915. године, када су три летелице напале бомбама Крагујевац. Приликом повратка у ваздухопловну базу пресрели су их француски пилоти код Смедерева и на висини од око 2500 метара погодили један аустроугарски аероплан, који се срушио на аустроугарску територију северно од Смедерева.[64] Одмах по обарању капетан Полан је обавио фотографисање оборених аероплана, на око 1500 метара од дунавске обале на аустроугарској територији.[65] Приликом обављања овог задатка капетан Полан и командант Витра бацили су и 5 бомби на аустроугарски аеродром у близини Баваништа.[66] За овај подвиг на небу изнад Смедерева француски пилоти наредник Марсел Тируан

р . 33. Ова, као и новинска вест из претходне напомене објављена је посредством дописника агенције Авас (*Havas*), која је вест проследила из Ниша; Извештаји Врховне Команде, *Ратни Дневник* (Крагујевац), Број 276, Година II, 16/29. април 1915, стр. 1.

61 О. М. Петровић, „Аероплани Морис Фарман у Србији и на Солунском фронту", стр. 101.

62 С. Микић, *нав. дело*, стр. 117.

63 Д. Милорадовић, *нав. дело*, стр. 199.

64 Извештаји Врховне Команде, *Ратни Дневник* (Крагујевац), Број 304, Година II, 27. мај/9. јун 1915, стр. 1.

65 С. Микић, *нав. дело*, стр. 140.

66 АС, МИД, ПО, 1915, Ф II, 1/IБ, дос. IV (9. јун 1915, Торлак; Командант Одбране Београда генерал Михаило Живковић доставља министру војном Радивоју Бојовићу извештај француске ескадриле у Београду о обарању аустроугарског авиона) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 478–479.

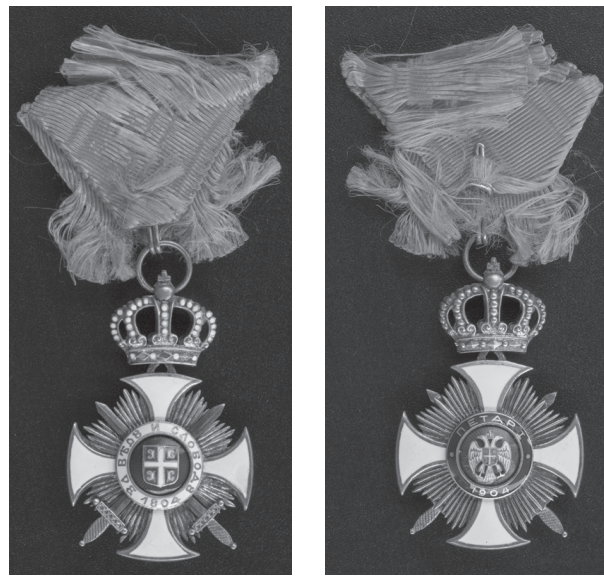

Сл. 39, Орден Карађорђеве звезде са мачевима IV реда

(*Marcel Thirouin*) и Леон Мањони (*Léon Magnoni*) су, на предлог надлежних команданата и српске Врховне команде, одликовани од престолонаследника Александра орденом Карађорђеве звезде са мачевима IV реда.[67] Била је то прва ваздушна победа ескадриле МФ.99.С.[68]

Током лета, дана 10. јула 1915. године мајор Витра, командант Француске ескадриле у Србији, предводио је напад на аустроугарски аеродром у Баваништу код Ковина, који је овом приликом бомбардован. У нападу су учествовали и мајор Робер Донжелзер (*Robert Dangelzer*) и потпоручник Морис Мер (*Maurice Maire*).[69]

67 Анон., *Ратни Дневник* (Крагујевац), Број 321, Година II, 13/26. јун 1915, стр. 1; Анон., „ОДЛИКОВАЊА", *Службени војни лист* (Ниш), Број 17, Година 35, 12/25. јун 1915, стр. 365–366.

68 О. М. Петровић, „Аероплани Морис Фарман у Србији и на Солунском фронту", стр. 101.

69 С. Микић, *нав. дело*, стр. 144.

У ишчекивању непријатељске офанзиве

Бројно стање аустроугарских трупа у рејону Банат током месеца марта 1915. године било је мање-више непромењено: 17 ½ батаљона, 5 ½ ескадрона, 11 ½ батерија и 2 ½ техничке чете.[70] На српској страни ситуација је била непромењена. У то време, на Дунаву изнад Смедерева, тачније на Циганском брду код Гроцке постављена је једна батерија са два тешка маринска топа који су стигла из Велике Британије, са циљем да спречавају пролаз аустроугарских бродова.[71] Дана 16. марта у вечерњим часовима код Смедерева аустроугарски и српски артиљерци разменили су неколико артиљеријских пројектила.[72]

У априлу месецу поново долази до померања аустроугарских јединица у Рејону Баната. У околину Беле Цркве размештају 10. брдску бригаду. Након извршених померања аустроугарске јединице које су осигуравале Дунав у Банату на дан 10. априла 1915. године биле су јачине 22.000 пушака, 190 сабљи и 33 топа. Допунске јединице биле су у саставу поменуте 10.

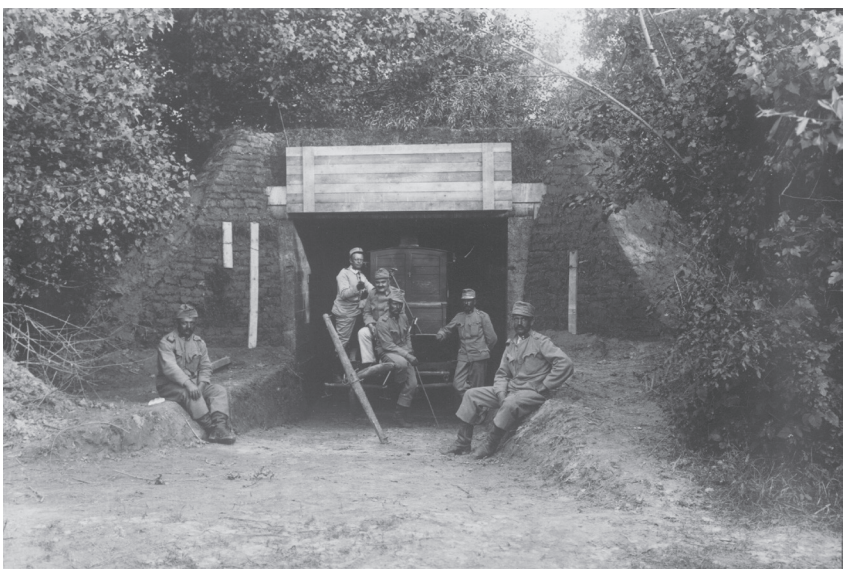

Сл. 40, *Аустроугарски војници испред бункера*, фотографија, 1914-1915. година

70 *ВРС*, књига VIII, Београд, 1926, 73.

71 *ВРС*, књига VIII, стр. 76–77.

72 *Исто*, стр. 77.

брдске бригаде јачине 5300 пушака, 36 коњаника и 16 топова.[73] Супротстављене јединице и даље су стајале на истим позицијама. Средином априла прелази су били онемогућени због надолажења Дунава, када је код Смедерева пробијен насип, па је град био делимично поплављен.[74]

Са све извеснијим уласком Италије у рат на страни Антанте, Немачка и Аустро-Угарска су желели да што пре елиминишу фронт у Србији брзим покоравањем Србије.[75] Командант аустроугарске Балканске војске надвојвода Еуген тих дана предао је Врховној команди један Елаборат о покретању нове офанзиве на Србију чији би главни правци надирања били за аустроугарску и немачку војску преко Дунава из Баната, за Бугарску у правцу Зајечара и Неготина и турску војску у правцу Ниша. Међутим, искрцавање британских јединица на Галиполје 25. априла 1915. године спречило је укључивање Турака у ову нову балканску офанзиву.[76]

Српска Врховна команда тек је 30. априла 1915. године са сигурношћу, а на основу руских извештаја са фронта у Карпатима, могла да потврди да се у Банату више не налазе значајније аустроугарске значајније јединице попут 8., 13. или Комбинованог корпуса. На основу обавештајних података знало се да одбрану чине махом ландштурмски пукови.[77]

Са наглим погоршањем ситуације по Централне силе, изазваним очекиваним уласком Италије и врло могућим уласком Румуније у рат, одустало се од офанзивних планова према Србији, а јединице Балканске војске имале су сада задатак да припреме одбрану. Међутим, већ крајем маја 1915. године аустроугарска команда ценила је да више не постоји опасност од евентуалног заједничког српско-румунског напада у Банату.[78] За тако нешто није ни било оперативних могућности. Средином маја у српској Врховној команди примали су извештаје према

73 *Исто*, стр. 84.

74 *Исто*.

75 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 86.

76 *ВРС*, књига VIII, стр. 84–86; Нада Централних сила о укључивању бугарске војске на њиховој страни угасила се привремено након италијанског отказивања Уговора о тројном савезу 4. маја 1915. године, што је била увертира у њену припрему за улазак у рат на страни Антанте: *Исто*, стр. 107.

77 *Исто*, стр. 104.

78 *Исто*, стр. 114–115.

којима „многи виши команданти немају повољно мишљење о моралу наших трупа с обзиром на велика препречна средства Дунав и Саву". Осим тога, српске резерве биле су већ исцрпљене. Наиме, „пукови у јануару били су близу формацијског састава. Сад знатно су мањи. Имаће до 2400 пушака место 4000".[79] У оваквој ситуацији, упркос притисака савезника да крене у офанзиву, српска команда није смела да се упушта у авантуру.

Период ратне неактивности неминовно је водио ка опуштању једног броја не само српских војника, већ и официра. Због тога је команда Дунавске дивизије I позива морала да 10. јуна 1915. године запрети и казном због недовољног извештавања о кретањима непријатеља или стању у сопственим редовима.[80] У мају 1915. године као командант места у Смедереву помиње се артиљеријски мајор Александар Срб,[81] а командир рефлекторског одељења поручник Бранислав Симовић.[82] Контрадикторне су оцене рада мајора Срба као команданта Смедерева. Било је оних изузетно критички настројених из редова колега официра,[83] до оних писаних у суперлативима

79 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. VI (12. мај 1915, Крагујевац; Тихомир Поповић из Штаба Врховне команде – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: о бројном стању српске војске) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 412.

80 Г. Бојковић, *нав. дело*, стр. 189; Уопште стање у српској војсци у то време било је веома лоше. У извештају српске Врховне команде ОБр. 12973 од 15. априла 1915. године писало се о бедном стању војске. Међутим, и тад је у команди постојала висока свест о заједничким интересима, па се, упркос извештаја са терена и сопствених убеђења, разматрала офанзива: *ВРС*, књига VIII, стр. 99.

81 Према Славољубу Штерићу, он је био командант артиљерије Смедеревског одсека одбране: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 45 (нарочито напомена 21).

82 Они се помињу у умрлици Др Димитрију (Мити) Стефановићу, санитетском капетану II кл.[асе] XI пука I позива Врњачке резервне болнице, који је преминуо у Смедереву 28. марта/10. априла 1915. године: *Правда* (Београд), бр. 123, година XII, 5/18. мај 1915, стр. 2.

83 Према послератним оценама дивизијског генерала Добросава Миленковића, у време рата потпуковника и команданта 19. пеш. пука Шумадијске дивизије I позива, оправдане су сумње у недовољно добру, па можда чак и неодговорну припрему положаја за предстојећу непријатељску офанзиву: „Тадашњи командант артиљерије мајор Срб није дорастао за дату му улогу. Он је био самовољан, а остављен самом себи у вароши, одао се недопустивом уживању": цитирано према С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 76; Међутим, било је и другачијих мишљења, нарочито после рата када је *Политика* писала како се мајор Срб „... са својим дивизионом нарочито прославио приликом одбране Смедерева": Анон., „Трагична смрт потпуковника Срба", *Политика* (Београд), Година VIII, 24. август 1922, стр. 3–4.

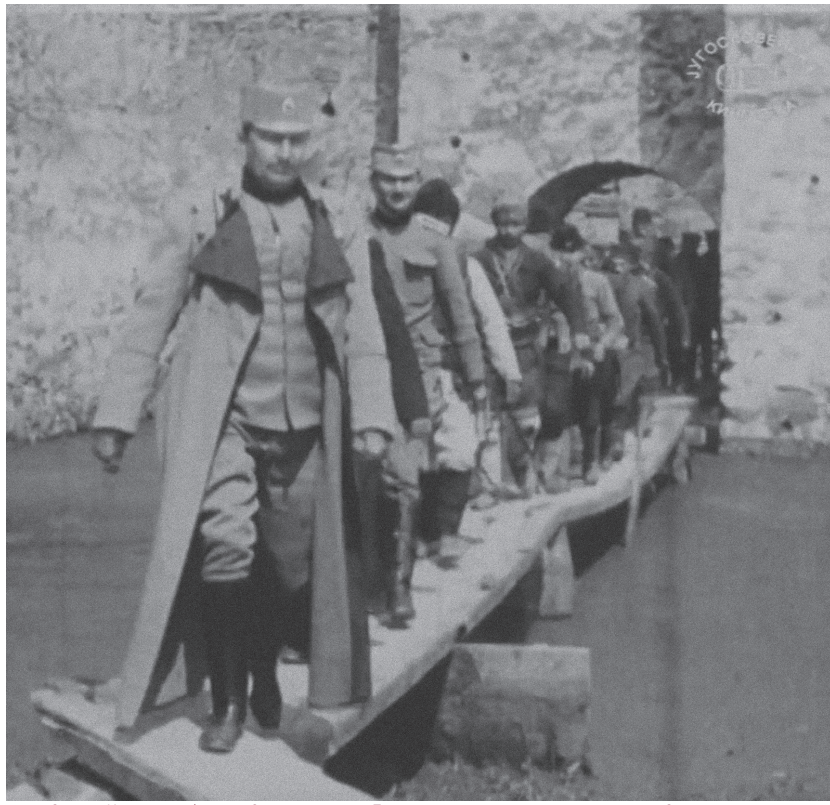

Сл. 41, Инсерт из филма *Српска војска у Првом светском рату*, принтскрин, Смедерево, излазак из Малог града Смедеревске тврђаве 1915. година

које су долазиле од цивила пролазника кроз Смедерево[84] или самих Смедеревaца.[85] Оно што је неспорно, с обзиром на његову ратну биографију,[86] јесте да је био изузетно храбар официр

84 Рудолф Арчибалд Рајс се приликом посете Смедереву у мају 1915. године сусрео са мајором Србом. Касније, писао је о њему да је „... диван човек, прави човек од старог колена. Врло интелигентан, храбар до неустрашивости и војник од главе до пете. Он воли живот, не бринући за сутра. Његови војници га обожавају, а његови официри га воле... Сачуваћу увек верну успомену на овог веселог и храброг друга, који је остао за мене оваплоћење српског војника из Великог рата". Изгледа да је био веома ауторитативан, с обзиром да је Рајс још забележио причу према којој војници о њему кажу: „Благи Бог на небу, мајор Срб у Смедереву": С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 45. (цитирано према А. Р. Рајс, *Шта сам видео и преживео у великим данима рата*, Београд, 1928.).

85 Смедеревац Спасоје Јефремовић га је много касније у својим сећањима описао као „неустрашивог српског официра": С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 215.

86 Александар И. Срб био је учесник Мајског преврата 1903. године, касније комита и члан удружења *Уједињење или смрт,* али и официр контраобавештајац. Од 1912. године па до смрти био је учесник Кумановске, Церске

наклоњен својим војницима и дубоко прожет патриотизмом. Неколико пута је личним примером на линији ватре, понекад и разметљиво, али свакако неустрашиво, подизао борбени морал војницима. Због тога је уживао велики респект међу локалним становништвом.[87] Међутим, да ли су за оцењивање његових организационих способности били од значаја лична нетрпељивост или његов политички ангажман у организацији „Црна рука", као и током Руске револуције 1917. године, нажалост не можемо да потврдимо.

Оно што је вредно помена из Рајсових послератних успомена односи се на неку врсту прећутног договора о узајамном ненападању између српских и аустроугарских команданата на овом делу фронта. Наиме, Рајс је долазећи у Смедерево путем поред дунавске обале приметио непосредну близину аустроугарских положаја, који се нису усуђивали да пуцају, „јер знају да ће мајор Србин, који командује у вароши, вратити сваки метак гранатом избаченом на мађарска села".[88] Да је стварно тако било, потврђује Рајс, који даље описује обилазак Смедеревске тврђаве, када је циганска музика на захтев српских официра у Тврђави свирала Марсељезу не би ли провоцирали Аустроугаре, али ови нису одговарали. Па, ипак, неки српски официри овом приликом нису одолели, и подлежући утиску сусрета са чувеним Рајсом, разметљиво су демонстрирали своју вештину пуцајући из Дебанжовог топа четири шрапнела на аустроугарске положаје. На срећу, ово није изазвало реакцију Аустроугара. Осим тога, Рајс је забележио и како је један од његових домаћина, капетан Томић „изигравао лудака" и из револвера пуцао у правцу Аустроугара. Овом приликом, међутим,

и Колубарске битке. Након повлачења преко Албаније унапређен је у чин потпуковника. Као човек од поверења послат је у румунски Турн Северин, где је требало да организује српски четнички одред који је требало да упадне у Србију, али се од тога одустало: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 241; Потом је упућен у Одесу где је био начелник штаба 2. српске добровољачке дивизије. Након пресуде и стрељања његовог блиског сарадника, пуковника Димитријевића Аписа, он и његови саборци развили су у Русији велику активност против српске владе: *Исто*, стр. 267; Учесник је хаотичних дешавања за време Руске револуције, али је негде у Украјини убијен од револуционарних јужнословенских војника 1918. године: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 45.

87 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 212–215.

88 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 44–45. (цитирано према А. Р. Рајс, *нав. дело*).

изазвао је одговор у виду митраљеске ватре на смедеревски град.[89] Слично разметљиво и опасно понашање бележи поклоник Србове храбрости, поменути Смедеревац С. Јефремовић, који је забележио како су мајор Србин и пуковник Стојан Поповић, командант 18. пеш. пука I позива једном приликом шетали уз дунавску обалу у Смедереву: „На другој обали прао је аустроугарски војник кошуљу. Мајор Србин нареди да доведу једног стрелца и овај обри Швабу првим метком. Аустријанци припуцаше... али они продужише шетњу".[90]

Врло је важно истакнути и овакве ратне епизоде, јер, претпостављамо, верно приказују несвакидашњу, тензијом набијену атмосферу живљења у непосредној близини непријатеља. Оне су уједно и слика тадашње војно-политичке ситуације, где једна „контроверзна и авантуристичка" личност попут мајора Србина, неспорно под заштитом моћних војних клика из организације „Црна рука", као командант места својим личним примером доприноси повременој разузданости официра и ширењу нереда у редовима војске. Са друге стране, потврђени победници и по чину старији официри попут потпуковника Цвијовића, инспиратора победе у Смедеревском боју 1914. године, не учествују у пријемима и весељу приређиваним поводом доласка Рајса нити су на командним местима у граду.[91]

Са готово извесним уласком Италије у рат на страни Антанте долази до великих промена у командном кадру аустроугарске војске на Балкану. Дана 26. маја 1915. године на место врховног команданта „Балканске војске" долази још један генерал коњице Карл Тершћански фон Надаш (*Karl Tersztyánszky von Nádas*).[92] Од 27. маја 1915. до 27. септембра 1915. године генерал Тершћански је командовао новоформираном Групом армија Тершћански (*Armeegruppe Tersztyánszky*). Ове јединице покривале су простор од ушћа Дрине у Саву до Оршаве на Дунаву. У оквиру ове армијске групе налазила се и већ поменута група Рејон Банат, која је покривала територију од Панчева

89 *Исто*, стр. 48–49.

90 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 213.

91 Више о томе погледај добра запажања потпуковника Штерића у: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 50–51.

92 Дотадашњи командант Балканске војске надвојвода Еуген одлази на место команданта италијанског фронта.

до Оршаве, и била је јачине нешто мање од 13.000 бораца. У ово су се уверили и пилоти француских и српских аероплана који су, извиђајући терен у пролеће 1915. године, утврдили да на простору Панчева, Ковина и Алибунара није било велике концентрације аустроугарске војске, тачније не веће од десетак батаљона.[93] У резерви је био већ помињани бригадни генерал-мајор Аугуст Мразек са 6 батаљона.

Примарни задатак новог команданта био је да спречи било какав продор српских јединица преко Саве и Дунава. На располагању је имао, поред ландштурмских јединица распоређених на првој линији фронта и јединица у тврђавама, 59. дивизију у Босни и 61. дивизију у Банату. Осим тога, око 1. јуна 1915. године у Банат су железницом пристизале и три немачке дивизије – 101, 103. и 105. – са Руског фронта. Оне су се првобитно распоређивале у Банату и Новом Саду.[94] Аустроугарска команда старала се да обезбеди све предуслове за евентуални напад српске војске. Француски пилоти су крајем маја неколико пута прелетали Банат и утврдили да у одбрани дунавске обале постоје две одбрамбене линије. Прва линија почиње код Овче и преко Брестовца и Ковина иде до Дубовца. Ова линија није била једноставна, већ различито утврђена на разним одсецима. Друга линија имала је бројна добро утврђена села јужног Баната.[95] Осим тога, крај низводног врха Смедеревске аде налазило се 8 шлепова, а око Баваништа су се налазили аеропланski хангари. Све у свему, на основу ових прелета француски пилоти су претпостављали да се на овом потезу налази војска не јача од једне бригаде.[96]

С обзиром на обавештајне вести да је могућа офанзива српских снага на Босну, Тершћански је до 14. јуна 1915. године пребацио 61. дивизију из Баната у Босну.[97] Како би се прикрили ови покрети трупа, са северне обале Дунава на широком фронту од Плочица, преко Ковина, Базјаша до Молдаве

93 С. Микић, *нав. дело*, стр. 136.

94 Њихова даља употреба остављена је новом команданту балканског фронта: *ВРС*, књига VIII, стр. 114–116.

95 На првој одбрамбеној линији групно су била утврђене следећа места: Брестовац, Ђурђево, Плочица и Ковин: *Исто*, стр. 120–121.

96 *Исто*, стр. 121, 123.

97 *Исто*, стр. 148.

непријатељ је од 15. јуна у 3 часа по подне, па све до 16. јуна 1915. године у 4 пре подне тукао „артиљеријском, врло живом пушчаном и митраљеском ватром" српске положаје на Дунаву. Овом приликом страдало је неколико војника и цивила, али се у извештајима не наводи тачно где.[98] У Банату су се тада заиста налазиле слабе аустроугарске снаге.[99] Међутим, о евентуалном упаду српске војске преко Дунава није могло бити ни говора, нарочито ако се има у виду неславна авантура српске војске у Срему у септембру или у Босну у октобру 1914. године. Осим тога, иако добро мотивисана и добро вођена, српска војска је према неким оновременим руским проценама била неспремна за такве подухвате, јер је била сувише милицијског типа.[100]

Током јуна и јула 1915. године Немци су повлачили своје дивизије из Баната и Срема. Командант Балканске војске предложио је аустроугарској Врховној команди да се у циљу маскирања одласка двају немачких дивизија из Баната на потезу Ковин–Молдава изврше демонстрације како би се узбунила српска команда. Ово је прихваћено 19. јуна, па су се јединице у Рејону Банат уз припомоћ делова немачких дивизија активирале и од 26. до 29. јуна 1915. године вршиле различите акције које би држале српску команду у приправности и одвратиле је од офанзивних акција.[101] Све у свему, ове акције биле су успешне, јер је примећена узнемиреност српске војске у виду премештаја јединица, појачаних активности извиђања аеропланима и друго.[102] Ипак, и српско-француска авијатика је одговорила на ове изазове појачаним дејствима прелетањем Дунава изнад

98 АС, МИД, ПО, 1915, Ф II, 1/ІБ, дос. V (30. јун 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде јавља министру војном Радивоју Бојовићу да су аустроугарске трупе јаком артиљеријском и пешадијском ватром тукле српске положаје на доњем Дунаву) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 538.

99 Рејон Банат имао је на располагању 13.910 пушака, 25 митраљеза, 272 коњаника, 50 топова: *ВРС*, књига VIII, стр. 148.

100 А. Тимофејев, „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата", у: С. Рудић и М. Милкић (ур.), *Србија, Балкан и велике силе,* Београд, 2015, стр. 170.

101 Ова демонстрација подразумевала је појачан железнички саобраћај, рекогносцирање терена, постављање бивака са шаторима, дејство рефлектора, поседање припремљених положаја, припрема превозних средстава, пионирске радње, дејство артиљерије, прелазе Дунава од стране мањих формација: *ВРС*, књига VIII, стр. 150.

102 *ВРС*, књига VIII, стр. 150.

Смедерева. Седам српских аероплана из Београда 2. августа 1915. године напало је аустроугарски аеродром у Баваништу са 26 бомби, „од којих је више њих осмотрено са врло добрим дејством“.[103]

Након великог успеха немачко-аустроугарске офанзиве код Горлице-Тарнова на Руском фронту почетком маја 1915. године,[104] почиње озбиљније да се разматра нова офанзива на Србију, овога пута преко великих речних баријера – Саве и Дунава у срце Србије. Начелник штаба армијске групе Балканске војске генерал-мајор Адалберт Дани фон Ђармата (*Adalbert Dani von Gyarmata*) био је мишљења да ће на српском фронту и даље сезона бити мртва.[105] Стога је требало искористити затишје за креирање новог плана напада.[106]

Након више неуспелих покушаја да покори Србију, Пођорек је наводно, након смењивања говорио да уколико неко добије задатак да поново нападне Србију, учини то једино преко Београда.[107] Ово је требало да најави велику промену у стратегији освајања Србије. Према замисли аустроугарских стратега, у Србију је требало продрети са севера, преко великих река Дунава и Саве, овладати мостобранима на другој страни поменутих река и омогућити брз продор у Србију кроз Моравско-Вардарску долину. Како би се што боље разумела стратегија будућег напада, даћемо сликовит и метафоричан опис од стране једног Француза – Луја Л. Томсона[108]: „За једноставно

103 АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/IБ, дос. I (2. август 1915, Торлак; Командант Одбране Београда генерал Михаило Живковић извештава министра војног Радивоја Бојовића о дејству српске артиљерије на аустроугарске батерије на Бежанијској коси и бомбардовању аустроугарског аеродрома код Баваништа) у: Љ. Шкодрић и А. Марковић (прир.), *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, Београд, 2018, стр. 19–20.

104 Како процењују наши војни историчари, ова битка била је једна од најважнијих прекретница у целом рату. Првенствено зато што је победом Аустро-Угарска спасена од пропасти: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 72.

105 *ВРС*, књига VIII, стр. 150.

106 Генерал Тершћански одобрио је предлог начелника свога штаба за израду плана 1. јула 1915. године, и у том смислу упутио је Врховној команди предлог за његову израду: *Исто*, стр. 173.

107 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.], Von der Einnahme von Brest-Litowsk bis zur Jahreswende 3,* im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, Wien, 1932, Seite 187.

108 Члан француске лекарске мисије у Србији, који се у то време налазио у

праћење плана овог рата, може се замислити да је, пре напада, српска војска личила на орла чија су раширена крила прекривала територију Србије. Глава је била према Београду, Смедереву, Пожаревцу, лево крило је досезало до Шапца и Лознице, десно крило до румунске границе, према Оршави. Немци су одлучно напали главу, начевши је веома озбиљно у Београду, присиливши је да се повуче из Смедерева и Пожаревца где је борба била посебно жестока. За то време, вршени су слаби притисци на целину и, док су се крила још држала, глава је била принуђена да се увуче, повлачећи и крила која су морала да се савију уз тело".[109]

Наиме, прављење плана који би се касније активирао, предвиђао је рекогносцирање терена и многе друге припремне радње. У Штабу Балканске војске желели су да избегну губљење времена, па када се ослободе трупе са Руског фронта да могу одмах бити искоришћене за нову офанзиву на Србију. Генерал Тершћански и његов штаб кренули су са пословима прављења плана,[110] али је касније Тершћански због свог темперамента и сукоба са председником мађарске владе грофом Тисом смењен уочи саме офанзиве. Међутим, још док је био на положају генерал Тершћански и шеф његовог штаба Дани били су похваљени за овај елаборат,[111] који ће у великој мери послужити касније

западној Србији и касније заједно са српском војском повлачио у јесен 1915. године.

109 Л. Л. Томсон, *Повлачење из Србије (октобар–децембар 1915)*, приредили: Б. Станковић, М. Пековић и Г. Буловић, Превод на српски језик: М. Иванишевић, А. Милисав, Београд, 2016, стр. 81–82.

110 Команда ове армијске групе успела је да 15. августа 1915. године достави Врховној команди аустроугарске војске један елаборат са оперативним предлозима за офанзиву на Србију: *ВРС*, књига VIII, стр. 215–223; Иако су Тершћански и Дани били смењени непосредно пред почетак офанзиве, из каснијих запажања фелдмаршала Макензена види се да је генерал-мајор Дани био најзаслужнији за креирање плана који је у највећој могућој мери Макензен касније прихватио и реализовао. Он га је касније веома похвалио и истакао и његове заслуге за успех операције: *Исто*, стр. 258.

111 Према плану генерала Тершћанског ОБр. 1793 српска војска имала је да се порази брзом и одсудном акцијом у делу од ушћа Колубаре до ушћа Мораве. Ова акција би укључивала јаке снаге. Највећи изазов у овом плану било је форсирање двају великих река. У делу плана који се односио на Смедерево, истакнут је неповољан положај аустроугарских јединица које нису могле да прикривају покрете својих трупа због бољег положаја српских јединица које су са брежуљака изнад Смедерева имале предност извиђања и размештаја артиљерије. Због тога би требало максимално искористити железницу од Ковина до Иберфора за пребацивање трупа

приликом Макензенове офанзиве. Као последица овог плана дошло је до прегруписавања трупа у Банату. Прво је одвојена команда обезбеђујућих трупа од корпусне команде у Темишвару, а на њено чело именован је генерал-мајор Филеп (*Artur Fülöpp*) са штабом у Вршцу. Из три крајња западна одсека формирана је мобилна бригада под командом генерала Мразека. Од преостала четири батаљона требало је формирати етапну службу за заштиту смедеревског мостобрана.[112]

Иако су почетком августа 1915. године у Србију почели да пристижу обавештајни подаци о припремању офанзиве на Србију у којој ће главну улогу имати Немци,[113] средином августа стање у Банату је било готово непромењено. У том тренутку аустроугарска војска у оквиру групе јединица Рејон Банат располагала је са 12.300 пушака, 24 митраљеза, 200 коњаника и 26 топова.[114] У српској Врховној команди имали су процене по којима је преко Дунава на смедеревском одсеку било војске слабе снаге, махом по један батаљон ландштурма у Ковину и Баваништу. Ове снаге биле су под командом Вршачког Рејона, где је, претпостављало се, била и нека резерва.[115] Међутим,

---

и материјала на Смедеревску аду. У том смислу би напад на Смедерево ишао из правца са оба врха Смедеревске аде, али би се због поменутих неповољних околности извео тек када би српска војска, притиснута на другим местима, била принуђена да повуче делове својих јединица из Смедерева (нарочито артиљерију). Важна разлика између овог плана и самог десанта на Смедерево у октобру 1915. године била је у томе што је према аустроугарском плану код Смедерева требало вршити само демонстративан прелаз у којем би учествовала једна дивизија, док би већина снага Банатског Рејона била у делу код Панчева. Када је напад стварно почео, код Смедерева су нападале две немачке дивизије, док код Панчева није ни покушаван прелаз: *Исто*, стр. 215–223.

112 Врховна команда одобрила је овај план армијске команде крајем августа: *Исто*, стр. 224.

113 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. VII (4. август 1915, Букурешт; Српски војни изасланик у Букурешту пуковник Драгомир Андоновић – министру војном Радивоју Бојовићу: о вестима да се припрема офанзива против Србије и транспорту немачких јединица из Будимпеште ка српској граници) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 26–27.

114 Овом броју би требало додати и један део јединица Заштите обале које су на Сави и Дунаву имале нешто више од 6000 пушака: *ВРС*, књига VIII, стр. 215.

115 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. VII (18. август 1915, Крагујевац; Тихомир Поповић из Штаба Врховне команде – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: извештај о распореду и снази непријатељских јединица према Србији у првој половини августа 1915.) у:

након великих победа на Руском фронту Немци су могли да одвоје јединице за Српски фронт. Већ 21. августа 1915. године стижу обавештајни подаци о пребацивању немачких јединица у Банат, као и пребацивању артиљерије и мостовног материјала.[116] Ситуација се у само две недеље драстично променила. Слутње српске команде су се показале као оправдане. Наиме, тада већ стижу нови подаци о груписању немачких јединица озбиљније јачине које пристижу из Варшаве у Банат. Примећени су бројни возови који су довозили људство и опрему (чамце, аутомобиле, артиљерију...).[117] Слично је било на читавом фронту великих река – Саве и Дунава. Дана 18. септембра

Сл. 42, *Долазак француских трупа у Србију. Воз натоварен аутомобилским камионима са возачима пролази кроз станицу у (Смедеревској) Паланци,* фотографија, 1915. година

Први светски рат у документима Архива Србије, Том 3, 1915 (август–децембар), стр. 56–61.

116 *ВРС*, књига VIII, стр. 242; Ово пребацивање немачких трупа у околину Оршаве, као и велике победе у Русији, имали су, између осталог, за циљ да оставе снажан утисак на Бугарску да се што пре определи за приклањање Централним силама.

117 Ови извори из Румуније садржали су и неке детаљније податке: „Немачки војници су од 17–46 година а има и старији; говоре да хоће по сваку цену да униште Србију и дођу у везу са Бугарском": АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1, дос. II (25. август 1915, Букурешт; Српски војни изасланик у Букурешту пуковник Драгомир Андоновић – министру војном Радивоју Бојовићу: о информацијама румунског војног министарства у вези са груписањем немачких трупа према Србији) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 74–75.

1915. године на обали Саве, српски вод Дебанжових топова је пуцао на два официра која су скицирала српску страну обале. „Уз извештај је додат и краћи опис официра: *На њима је било одело зелене боје, капе ниске, чизме полусувраћене, изгледа да су немачки официри*. Доласком немачке војске на српску границу артиљеријски дуели су постали нешто сасвим друго, а српска артиљерија је доспела у потпуно неравноправан положај.“[118]

Због новонастале ситуације, српској војсци на северном фронту је наређено појачано извиђање терена, највиши степен будности и предузимање корака у спречавању пребацивања непријатељских трупа преко Дунава. У том смислу, 27. августа 1915. године Врховна команда српске војске наредила је команданту Дунавске дивизије I позива да ојача Градиштански одред једним батаљоном III позива са Смедеревског одсека.[119] Осим тога, како би се уочи нових искушења подигао борбени морал војске, искоришћена је прилика да врховни командант војске, престолонаследник Александар изврши одликовање прво најзаслужнијих официра током пролећа 1915. године, а потом и подофицира и војника из Браничевског одреда „за заслуге стечене у рату противу Аустро-Угарске 1914–1915“. Ово је спроведено Указом ФАО№ 14017 од 13. септембра 1915. године у Крагујевцу.[120] Ово масовно додељивање нижих одликовања имало је за циљ да подигне морал војске, нарочито у светлу наступајуће и очекиване нове непријатељске офанзиве.

---

118 Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 80.

119 *ВРС*, књига VIII, стр. 245. На основу овог наређења командант Дунавске дивизије I позива је 4. батаљон 8. пука III позива пребацио са Смедеревског одсека на Рамски одсек: *Исто*, стр. 246.

120 Тако је на предлог војног министра и надлежних команданата извршено масовно додељивање прво златних медаља за храброст у Браничевском одреду: 7 наредника, 9 поднаредника, 23 каплара и 21 редов, а потом сребрном медаљом за храброст такође у истом одреду: 6 наредника, 7 поднаредника, 70 каплара и 203 редова. Истим указом одликовано је златном медаљом за храброст у Дунавској дивизији I позива: 50 наредника, 57 поднаредника, 36 каплара и 37 редова, а у Дунавској дивизији II позива: 66 наредника, 22 поднаредника, 17 каплара и 12 редова. У Дунавској дивизији I позива одликовани су сребрним медаљама за храброст: 65 наредника, 159 поднаредника, 295 каплара и 714 редова, а у Дунавској дивизији II позива: 184 наредника, 194 поднаредника, 296 каплара и 664 редова. Овом приликом додељене су и друге медаље попут сребрне медаље за ревносну службу и крста милосрђа. „Одликовања“, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 29, година 35, 18/31. септембар 1915, стр. 704–716.

„НА ПУШКОМЕТ ОД НЕПРИЈАТЕЉА“[1]

1 Употребљен је назив једног од поглавља књиге смедеревског војног историчара и публицисте Славољуба Штерића (С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 51).

Сл. 43, *Гранична патрола аустроугарског пешадијског пука бр. 61 на Смедеревској ади*, дописна карта, штампано уочи или током Првог светског рата

Становништво у сталном покрету

Ратно стање и повремена бомбардовања града натерали су један део Смедеревaца да крену у избеглиштво. Штампа је извештавала о избеглом становништву које је „поврвело у Ниш“, махом из пограничних градова и места.[2] Народ се склањао из угрожених подручја како је ко могао. Они богатији склањали су се у Врњачку Бању. Тамо почетком 1915. године затичемо смедеревског трговца Јеврема Младеновића, који је на позив за прикупљање помоћи за рањенике у хотелу „Сотировић“ у Бањи поклонио дуван и цигарете.[3] Смедеревска породица Јефремовић расула се у рату. Двојица старије браће[4] отишли су да се пријаве у добровољце, док је малолетни Спасоје са мајком пошао код родбине у Велику Плану да се склоне од ратних дејстава. Тамо је у Шојсовој кланици, где је био смештен одред српске коњице, посматрао егзерцир и припрему за рат.[5] Породица смедеревског адвоката Петра Максимовића избегла је у

2 Р., „Ниш, 8. октобра“, *Пијемонт* (Београд), бр. 256, година IV, 12/25. октобар 1914, стр. 2.

3 Анон., „Јавна захвалност“, *Српске новине* (Ниш), Бр. 1, година LXXXII, 1/14. јануар 1915, стр. 5.

4 Драгослав Јефремовић (Смедерево, 1890 – Аргентина, 1983) био је учесник у Првом светском рату, а током рата одликован је Обилићевом медаљом за храброст. После рата живео је у Београду, а након Другог светског рата у Аргентини као емигрант; Милорад Јефремовић (Смедерево, 1894 – ?), са 20 година се пријавио у добровољце, па је примљен у Дунавски артиљеријски пук I позива, у 4. батерију. Тамо је служио као резервни наредник. Са овом јединицом био је учесник многих бојева. На Солунском фронту пријавио се у авијатичаре па је послат у Француску на додатну обуку за ноћно летење. Примљен је у српско-француску ескадрилу у Врбену као ђак-пилот. Међутим, приликом једног лета, нападнут је, приморан на слетање и касније заробљен. Он је такође преживео рат и након тога био успешан у многим пословима: С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 260–261; „ЈЕФРЕМОВИЋ, Драгослав“, у: И. Стојић (ур.), *Енциклопедија СМЕДЕРЕВО, први том (личности)*, Смедерево, 2010, стр. 191; С. Микић, *нав. дело*, стр. 396–398.

5 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 222.

Пожаревац, код његовог брата, где су провели време до окупације Србије 1915. године.[6] Породица Милана Ј. Стоимировића склонила се у први мах код једне богатије породице у Смедеревској Паланци, у варош која је „тада била врло жива, пуна избеглица из Смедерева".[7]

Они сиромашнији зависили су највећим делом од помоћи државе. Према једном извештају Министарства унутрашњих дела избеглице су смештане „по државним зградама, по манастирима и школама, јавним и приватним зградама; огрев им је даван из државних, општинских, и манастирских шума бесплатно; храна им је давана како кад: у натури или у новцу. Учинило се, за први мах, све колико се могло, али, појамно, да то није могло бити до краја задовољавајуће".[8] Проблем са смештајем великог броја избеглица нарочито је кулминирао у јесен 1915. године и довео до неславних ситуација где „власници хотела и кафана, и други трговци су били немилосрдни према избеглицама. Гомилали сребрњаке и подизали у небеса цене намирница... Било је, наравно, и бројних случајева посвећености и пожртвовања. Али, уопште узев, бежање пред непријатељем у њиховој сопственој земљи натерало је несрећне избеглице да науче тешку лекцију стрпљења".[9] Да су се током првих ратних месеци многи склањали из Смедерева можемо посредно да закључимо и на основу матичних књига рођених, тачније по броју рођених беба. У Смедереву је у јуну 1914. године рођено 41, а у јулу 47 деце. Многе жене су вероватно желеле да се порађају у мирнијим околностима, јер је већ у августу 1914. године евидентирано само 13, а у септембру 12 порођаја.[10]

Међутим, од ратних дејстава нису бежали само цивили, већ је међу њима било и војних обвезника чиновничког реда,

6 Б. Дукић, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*, Смедерево, 2008, стр. 39.

7 М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", стр. 94.

8 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXIV, 60, дос. VII (13. децембар, Ниш; Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије обавештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о избеглицама у Србији и њиховом збрињавању) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 1, 1914*, стр. 559–560.

9 Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 40.

10 Матично подручје Смедерево поред вароши Смедерево односило се и на села: Вучак, Сеоне, Удовице, Шалинац, Кулич, Петријево: ИАуС, МКР, Смедерево, 1914.

због чега је министар војни морао крајем септембра 1914. године да издаје посебно наређење за обвезнике Дринске и Дунавске дивизијске области, којој је припадао и Подунавски срез. Овом наредбом, према којој је наглашавао да ће се неодазивање сматрати избегавањем војне обавезе, позивао је овакве обвезнике, па макар били и у пензији, да се пријаве команди дотичне дивизијске области.[11]

Бежање, а касније и повратак становништва из најугроженијих и махом пограничних градова и села правило је нарочите проблеме у функционисању железничког саобраћаја. Због овога је министар војни тражио помоћ министра унутрашњих дела, тачније полиције у регулисању проблема „одбеглица из Београда, Смедерева и других места са северног фронта", пошто су оне „прекрилиле готово све железничке станице, тражећи да се возовима врате у горња места".[12]

Избеглиштво је отежавало рад цркве. Свештенство Београдске и Шабачке епархије налазило се у збеговима,[13] па је тек повремено неки од свештеника одлазио у варош ради вршења свештеничких дужности.[14] Црква се током прве ратне године, а нарочито касније у време окупације Србије, „борила са недостатком свештеника и непопуњеним парохијама, јер су многи свештеници умрли или погинули, били мобилисани или у избеглиштву".[15] Осим тога, Сабор Архиепископије београдске и Митрополије Краљевине Србије није се састајао током рата, а након слома државе 1915. године у епархијама са простора Краљевине Србије није остао ниједан епископ. Чак се и сам митрополит Димитрије, противно вољи српске владе, повукао

11 Министарство војно, Ф│ЂОN№ 3397, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 29, година 34, 27. септембар/10. октобар 1914, стр. 855.

12 Министарство војно, И│ФОN№ 1348, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 29, година 34, 27. септембар/10. октобар 1914, стр. 853–854.

13 На основу прикупљених извештаја са терена од окружних протојереја, среских намесника и манастирских старешина, утврђено је да је 28 лица из Епархије београдске било у збегу. Највећи део њих избегао је у Јагодину, Параћин и Крагујевац: Р. Радић и М. Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918. године*, Београд–Гацко, 2014, стр. 76–77.

14 Извештај протојереја округа смедеревског о стању на његовом подручју у децембру 1914 у вези службе у Скобаљу: *Исто*, стр. 76 (нарочито напомена бр. 167)

15 *Исто*, стр. 81.

преко Албаније на Крф.[16] За време рата није радила ни Богословија, а Духовни суд била је једна од ретких установа СПЦ која је радила, додуше веома отежано, јер је зграда у Београду оштећена, па је Духовни суд премештен у Параћин.[17] Свештенство смедеревског краја углавном је делило судбину српског народа. Нешто специфичнију судбину имали су војни свештеници.[18] Мобилизација и ратно стање узроковали су одређени метеж. Телеграм команданта Смедеревског одсека упућен Штабу Врховне команде од 5. новембра 1914. године указује на ово, јер је дошло до извесних персоналних промена у кадру. „Околности које доноси рат у овом случају узроковале су да командант није имао на списку своје јединице свештеника који му је додељен на основу распореда".[19] Војни свештеници били су највише ангажовани у војним болницама, где су се старали о душевном стању рањених официра и војника.[20] Осим тога, били су ангажовани приликом заклетве војника, прославе државних и верских празника или обележавања пуковских слава, као и поводом парастоса и опела.[21] У ратним успоменама Арчибалда Рајса забележено је како је њега, између осталих, у Смедереву дочекао и „поп Воја Јањић, тада пуковски свештеник, који је касније постао министар вера".[22]

Након коначног слома аустроугарске офанзиве средином децембра 1914. године на захтев војног министра, Министарство просвете и црквених дела наложило је црквеним органима да се свештенство које је избегло врати у своје парохије како би несметано могло да обавља своје дужности од којих

16 *Исто*, стр. 87.

17 *Исто*, стр. 80.

18 Војни свештеници играли су важну улогу у свим ратовима од 1912. године. Тако је било и у Првом светском рату. Према раније устројеним правилима службе, на нивоу старих дивизијских области именован је, по годинама старости и службе, протојереј, који се старао о раду свештеника у својој дивизији. Све до преуређења српске војске на Солунском фронту сваки пук имао је свог војног свештеника: М. Милкић, „Војни свештеници у српској војсци 1914–1918", у: *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Београд 2011, стр. 118–121.

19 *Исто*, стр. 119.

20 *Исто*, стр. 122.

21 *Исто*, стр. 123–124.

22 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 45. (цитирано према А. Р. Рајс, *нав. дело*).

је зависио не само духовни живот већ и важан посао одбране земље. Наиме, Црква је у то време обављала и важну матичарску дужност, тачније свештеници су били обавезни да издају пуковским окружним командама податке о рођенима за 1895. годину, што је било од велике важности за организацију мобилизације нових регрута.[23] Међутим, поједини свештеници „нису журили са повратком, жалећи се на болест или недостатак средстава, као Радисав Крупежевић, ђакон из Смедерева".[24] Рат је утицао на све аспекте друштвеног живота, водећи ка повременом корумпирању очекиваних или устаљених моралних норми. Услед наглог пораста броја инвалида митрополит Димитрије је 26. јануара 1915. године издао окружницу којом је свештеницима забранио да се овим лицима наплаћују црквено-административне таксе. Па, ипак, било је случајева оглушивања о ову наредбу и извесних злоупотреба.[25]

Привиди нормалности

Упркос почетном шоку због избијања рата, живот се у Смедереву настављао својим неумитним током, иако је непријатељ био и те како видљив и присутан, ту на другој страни обале. Свакодневни живот јесте био драстично измењен, али ипак, живот у Смедереву није замро. Упркос томе што су неки трговци затварали радње и крили робу по селу, било је отворених радњи, а четвртак је и даље остао пазарни дан.[26] „Свет се увелико враћао, радње поново отварале и сељаци опет почели да долазе на пијацу. А, увече, пред пуним кафанама... причало се о победама, забављало уз свирку Цигана".[27] Упркос свему томе, сигурно је било тешко живети под сталном претњом аустроугарских топова који су спорадично дејствовали чак и по самом граду, где је, између осталог, била распоређена српска војска.

23 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 76.

24 *Исто*, стр. 77.

25 *Исто*, стр. 76.

26 М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", стр. 90 и 97–99.

27 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 224.

Сл. 44, *Одбрана Смедерева. Дејство 75 мм-ог топа*, фотографија, 1915. година

Хашке конвенције усвојене 1899. и 1907. године изричито су забрањивале бомбардовање небрањених насеља и „отворених градова". Међутим, ретко су се армије одрицале одбрамбених могућности које су пружала села и градови, као и коришћење истакнутих осматрачница, па макар оне биле и на вековима старим црквама.[28] Овакав је случај био и са Смедеревом, због чега је наредне, 1915. године, смедеревска црква претрпела оштећења, јер је сматрана за легитимну војну мету.

О томе да је живот ишао даље упркос преживљеним трауама током прве две ратне године веома речито сведоче написи из Службеног војног листа. Наиме, на страницама овог листа у секцији „Лични односи", одмах изнад уобичајених вести о погинулим и умрлим официрима („Читуља"), ишла је вест насловљена са „Женидба је одобрена".[29] Упркос ратним приликама, живот је налазио начина да превазиђе изазове тешке

28 Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 103.

29 Инжењерском капетану I класе Михаилу Д. Бодију коначно је одобрено венчање са „госпођицом Зорком, ћерком почившег Д-ра Лазе Димитријевића, бившег окружног физикуса из Смедерева": Анон., „Лични односи", *Службени војни лист* (Ниш), Бр. 30, година 39, 23. септембар/6. октобар 1915, стр. 741–742.

свакодневице. У Храму Светог Вазнесења Христовог у Друговцу од избијања рата до краја 1914. обављено је 9 венчања,[30] док је на матичном подручју Колари до успостављања окупације 1915. године забележено само 10 венчања.[31]

Током ових ратних месеци у смедеревском крају су се рађала деца, иако у мањем броју него пре рата. Од избијања рата па до краја прве ратне године, у Смедереву је рођено 60 деце,[32] док је у истом периоду у селу Липе рођено 8,[33] а на територији матичног подручја Мало Орашје 19 деце.[34] На жалост сачуван је само мањи број матичних књига са подручја Подунавског среза, па чак и код неких сачуваних подаци који се односе на ратне године су фрагментарни. Све то нам онемогућује неку детаљнију анализу демографске ситуације за време рата. Било како било, до новембра друге ратне, 1915. године, у Смедереву је рођено 159 деце, највише у марту те године.[35] У неким од осталих места овог среза рођено је мање деце: у Липама 7[36] и на територији матичног подручја Михајловац 8.[37]

Што се тиче броја умрлих, подаци до који смо дошли односе се на само нека места у Подунавском срезу. Током прве ратне године у Друговцу је сахрањено 24 особе, а у Бадљевици 7.[38] Међутим, наредне године сахране на гробљима у ова два села биле су много чешће. У Друговцу је до окупације сахрањено још 55 лица, а у Бадљевици 13. Од укупно 68 особа сахрањених у оба села, чак 27 била су деца узраста до 7 година, што је чак 40% од укупног броја умрлих. Ове бројке много говоре о рањивости најмлађих и тешким здравственим приликама у 1915. години.

30 Подаци се односе на села Друговац и Бадљевицу: ИАуС, МКВ, Друговац, 1888–1921.

31 Односи се на младожење из следећих села: Ландол, Биновац, Водањ, Суводол, Петријево, Колари, Врбовац: ИАуС, МКВ, Колари, 1908–1928.

32 Матично подручје Смедерево, поред вароши Смедерево, односило се и на села: Вучак, Сеоне, Удовице, Шалинац, Кулич, Петријево: ИАуС, МКР, Смедерево, 1914.

33 ИАуС, МКР, Липе, 1913–1915 (на основу реконструкције из 1949. године).

34 ИАуС, МКР, Мало Орашје, 1900–1916.

35 ИАуС, МКР, Смедерево, 1915, погледај претходне напомене у вези села на које се односе подаци.

36 ИАуС, МКР, Липе, 1913–1915.

37 ИАуС, МКР, Михајловац, 1899–1915.

38 ИАуС, МКУ, Друговац, 1914.

Међутим, бројке не могу да нам дочарају трагичне слике сахрањивања деце чији су очеви махом на борбеним линијама далеко од родног краја. Осим тога, од укупног броја умрлих чак 22 лица је умрло од тифуса.[39] Овом страдању требало би додати и војне обвезнике, који су током 1915. погинули или умрли: из Друговца њих 11, а из Бадљевице 5. Од укупно 16 преминулих, за 3 војна обвезника се наводи да су „погинули у борби", 7 је „умрло од рана у војној болници", док је 6 умрло „од тифуса".[40]

Највећи део 1915. године протекао је мирно, али се напетост осећала. Велики догађаји на удаљеним ратиштима имали су свој одјек и у Смедереву и често су давали повода да се ратно затишје прекине другачијим средствима. Према мађарским изворима, Срби су први започели ову чудну игру. Наиме, након што су Руси успели да сломе дугу опсаду важне тврђаве Пшемисл у Галицији 22. марта 1915. године, Срби су у знак овог великог успеха руске војске активирали звона на градским црквама. Одјек ових звона чуо се и у Ковину. Међутим, веома брзо, са аустроугарске стране могли су да узврате Србима истом мером. Успешна противофанзива здружених немачких и аустроугарских снага повратила је важан град Лавов у Украјини у јуну 1915. године, па су звона на ковинским црквама звонила у част ове победе, али и као одговор на пређашњу звоњаву смедеревских цркава. Овај сценарио поновљен је и након немачког заузимања Варшаве исте године.[41]

Са малаксавањем аустроугарских упоредних, али неуспелих офанзива, отворило се и питање третмана ратних заробљеника, те пружања адекватне помоћи са обе стране путем Црвеног крста. У том смислу је потпредседник Српског Црвеног крста др Војислав Суботић боравио у Софији, како би на директним преговорима са представницима Аустро-Угарског Црвеног крста одредио модалитете слања помоћи. На овом састанку одржаном почетком априла 1915. године договорено је да се одело и преобука шаље преко Смедерева у Ковин, и обрнуто. Осим тога, договорено је да ваљаност испоруке помоћи прате представници неутралних земаља, тачније амерички

39 ИАуС, МКУ, Друговац, 1915.

40 ИАуС, МКУ, Друговац, 1915.

41 S. Katona, *Hadak utja Szerbiába és Montenegróba*, Budapest, 1916, o. 19.

конзул у Београду, као и шпански у Бечу, који је именован за овлашћеног представника српске владе.[42] Ова испорука помоћи за ратне заробљеника аустроугарске војске била је обављена у јуну 1915. године и то преко Смедерева. Ово је сигурно био озбиљан логистички подухват пошто је евидентирана велика испорука материјала, највероватније преко смедеревске луке.[43]

Убрзани развој основног школства у Србији од почетка 20. века за резултат је имао пораст броја писмених, али је Први светски рат овај тренд нагло променио, јер током трајања рата највећи број школа није радио. Смедеревска гимназија је рат дочекала као значајна школска установа, које је баш у овим ратним годинама извршила важну трансформацију, када је током школске 1912/13. дошло до спајања мушке гимназије и приватне четвороразредне женске гимназије.[44] Убрзо након избијања рата дошло је до поремећаја редовних наставних активности у читавој земљи, а нарочито у пограничним подручјима која су била и најугроженија. Осим непосредне ратне опасности, несметан наставак рада образовних установа онемогућавао је и читав низ других фактора попут мобилизације наставничког кадра, да поменемо супленте смедеревске гимназије Драгишу Лапчевића и Милана Ванлића.[45] И касније, половином 1915. године, на војним дужностима налазили су се многи професори Смедеревске гимназије, попут директора Матије Станојловића, професора Димитрија Карапанџића, суплента Миољуба Тодоровића и учитеља Радивоја Ристића. Слично је било и са учитељима основних школа.[46] Судбине неких других биле су,

42 Анон., *Правда* (Београд), бр. 80, година XII, Ускршњи број 1915, стр. 3.

43 У овој акцији пренето је преко Смедерева у Србију „10.000 ћебади, 20.000 јастука, 20.000 блуза, 30.000 пари веша, 10.000 пари цивилног одела, 10.000 пари ципела и један вагон кондензираног млека": Анон., „Дневне вести. Аустријски Црвени Крст заробљеницима у Србији", *Правда* (Београд), бр. 174, година XII, 25. јун/8. јул 1915, стр. 2.

44 М. Боривојевић, „Средње школе у Подунавском региону до Првог светског рата", *Смедерево, часопис за културу, уметност и друштвена питања*, бр. 3–4 (1988), стр. 76.

45 У новинама је објављена вест о томе да је министар просвете уважио оставке неколицине супленатa различитих гимназија, међу осталим и суплентима Смедеревске гимназије Драгиши Лапчевићу и Милану Ванлићу, које су они поднели на своје функције: Анон. „Дневне вести. Уважене им оставке", *Пијемонт* (Београд), бр. 274, година IV, 31. октобар/13. новембар 1914, стр. 3.

46 Б. Перуничић, *Насеље и град Смедерево*, Смедерево, 1970, стр. 135.

донекле другачије, али свакако тешке.[47]

„Од 1914. до 1919. у Смедереву није било штампарске делатности.“[48] Међутим, одсуство штампаних медија у Смедереву није било последица ратних прилика, јер је последњи лист у Смедереву престао да излази још 1907. године.[49]

Друштвено-политичке и привредне прилике до почетка окупације 1915. године

Једна од првих ратних мера Народне скупштине Краљевине Србије била је забрана извоза људске и сточне хране. Осим тога, одлуком Министарског савета крајем 1914. године забрањен је извоз следећих артикала: 1. вуне и јагњећих и овчијих кожа са вуном; 2. чињених и сирових говеђих и крављих кожа; 3. бакра и бакарног посуђа.[50] Међутим, неопходност размене са савезничким земљама утицала је на српску владу да већ 26. септембра 1914. године дозволи извоз из Србије производа попут крупног пасуља који не користи војска, шљива и осталог свежег воћа, сувих шљива и пекмеза, кромпира и свежих јаја.[51]

47 У интернацији у Петроварадинској тврђави 1916. године умро је Димитрије К. Андрејевић, виши учитељ Смедеревске гимназије. Неки други, попут Ахила Калмана, професора, и Ђорђа Поповића, хонорарног вероучитеља Смедеревске гимназије, нису доживели да се врате на старе дужности. Први је умро убрзо по ослобођењу 17. новембра 1918. године, а други крајем наредне, 1919. године, обојица највероватније услед исцрпљености или лоших животних услова: Л. Павловић, *Смедеревска гимназија 1871–1918*, стр. 57.

48 Д. Лазић, „Штампа у смедеревском крају 1875–1945“, *Mons Aureus,* бр. 53 (2016), 153.

49 Л. Павловић, „Периодична штампа у Смедереву од 1875–1985. године“, *Смедерево, часопис за културу, уметност и друштвена питања*, бр. 1–2 (1988), стр. 147.

50 ЦБр. 19589. Из Канцеларије Царинске управе 30. децембра 1914/12. јануара 1915. у Нишу: „Обзнана“, *Српске новине* (Ниш), Бр. 1, година LXXXII, 1/14. јануар 1915, стр. 3.

51 М. Милкић, „Ангажовање српске војске на пољопривредним радовима 1914. и 1915. године“, у: С. Рудић и С. Ћалдовић-Шијаковић (ур.), *Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју,* Београд, 2017, стр. 248.

Осим тога, Влада Краљевине Србије усвојила је Закон о обустави извршења и обезбеђења, као и тока рокова, тачније увођење мораторијума на плаћања са важношћу од 12/25. јула 1914. године.[52] Оваква одлука је била је оправдана и очекивана. Међутим, једна њена одлука садржала је једну непотребну и рискантну одлуку: да мораторијум важи за све обавезе до објаве рата, али и за дугове који настају касније током рата.[53] Почетак рата пратила су и друга ограничења која су била заједничка готово свим земљама увученим у рат. Влада Краљевине Србије је донела одлуку о суспензији конвертибилности, тачније увела је забрану исплате банчиних новчаница у злату и сребру. Циљ јој је био да се избегне навала на банке како би се папирне новчанице конвертовале у сребро или злато, што би могло да исцрпи подлогу у племенитим металима. Осим тога, Влада је желела да сачува металну подлогу за будућност, јер се није знало како ће се одвијати предстојећи рат.[54]

Ове мере биле су свакако очекиване и уобичајене за ратне прилике. Међутим, оне су у потпуности онемогућиле прилив злата у земљу, јер је извоз пољопривредних производа био један од важнијих начина да се дође до злата. Самим тим био је ограничен и увоз, јер су се увозни артикли плаћали искључиво златном подлогом. Ово ограничење спутавало је увоз за личну потрошњу или набавку за производне потребе. Недостатак злата у односу на оптицај сребрног новца који је био у порасту утицао је на пораст ажије, тј. цене злата у односу на вредност сребра или сребрног новца.[55] Коначно, као последица свега овог у септембру 1914. године уследила је и забрана извоза злата, односно забрањено је изношење приватног злата из

52 Закон је донет 7. августа 1914. године. Овим законом до два месеца по демобилизацији одложена су плаћања по разним основама, обухваћени су сви комерцијални дужничко-поверилачки односи и омогућено је неплаћање постојећих обавеза, од кредитних и трговачких до приватних за кирије војника, подизање банкарских депозита и друго: B. Mijatović, „Novčano-kreditni poslovi Narodne banke Srbije 1914–1915", *Istorija 20. veka,* 2/2017, str. 43.

53 И друге земље које су ратовале доносиле су сличне одлуке, али су оне мораторијум проглашавале на тачно одређене рокове, покушавајући да само делимично угрозе слободу пословања и смање иницијалне негативне ефекте проглашавања ратног стања: *Исто*.

54 *Исто*, стр. 42.

55 *Исто*, стр. 45.

земље како би се у случају још тежих околности сачувале златне резерве за даљи ток рата.[56] Мимо тога, забрана је ограничила или у потпуности лишила прихода сељаке који су производили храну за извоз. Државне набавке хране за војску једним делом су биле замена за забрану извоза. Међутим, воће које се раније извозило није било од нарочитог интереса за војску, а житарице и стока су куповани од војске по ценама нижим од оних предратних.[57]

Најстарија банкарска установа у граду, Смедеревска кредитна банка, која је уједно била и једна од првих банака у Србији, радила је до 25. јула 1914. године. Након објаве рата „свој портфељ и готовину евакуисала је Банка благовремено са имовином Привилеговане Народне Банке Краљевине Србије".[58] Управа је услед непосредне ратне опасности одмах сву важнију имовину, попут готовине, меница, залога и осталих вредности, однела у Крушевац, где су прво чуване у Крушевачкој задрузи, а потом у поменутој Народној банци Краљевине Србије. Банчина архива, као и просторије, пострадали су касније за време окупације.[59] Међутим, редовне околности за банку биле су окончане још 16. фебруара 1914. године када је у просторијама ове банке одржана последња скупштина. Крај рата Банка је дочекала са руководством које није мењано од 1914. до 1919. године, наравно, из објективних и оправданих разлога које је проузроковао рат.[60] Како у Споменици ове банке наводи Никола Димитријевић, некадашњи њен директор, током рата, до окупације Смедерева у октобру 1915. године, „банка је враћала улагачима потребне суме улога за своје издржавање а тако

56 Иако је влада донела овакву, можда оправдану одлуку, није било јасно како би је у случају потребе могла спроводити у дело: *Исто*, стр. 45.

57 *Исто*.

58 Н. Димитријевић, *Споменица педесетогодишњег рада Смедеревске кредитне банке 1871–1921*, Смедерево, 1929, стр. 432.

59 *Исто*, стр. 432–433.

60 Управни одбор чинили су: Пера Симић, трговац, председник, Милан М. Стефановић, трговац, потпредседник, Јеремија Чупић, трговац, члан, Љубомир Ј. Рајковић, трговац, члан, Милутин М. Ковачић, индустријалац, члан. Надзорни одбор радио је у саставу: Никола Р. Младеновић, председник, Јован Банић, инжињер, члан, Милан Т. Марковић, трговац, члан, Миливоје Шиљаревић, банкарски директор, члан. Додајмо и то да је банка имала и запослене чиновнике: Никола Димитријевић, управник, Петар Ђ. Јовановић, благајник, Станоје Благојевић, ликвидатор, Милић Милићевић, адвокат, Велимир Ј. Ђорђевић, књиговођа, Михајло Т. Симић, ликвидатор, Младен Димитријевић, чиновник и Добривоје Јотић, привремени чиновник: *Исто*, стр. 487–488.

исто помагала је новчано и своје особље за време рата".[61]

Немамо јасан показатељ активности једне друге новчане установе у Смедереву – Смедеревске задруга за међусобно помагање и штедњу, али је остала сачувана преписка из прве половине 1915. године између Привилеговане Народне банке Краљевине Србије, измештене у Крушевац, и поменуте Смедеревске задруге. Према последњем сачуваном допису, ова Смедеревска задруга дуговала је Народној банци на дан 22. јула/4. августа 1915. године укупно 391.268 динара у сребру, од чега је 4883 динара отпадало на камату.[62] Осим тога, из сачуване преписке закључујемо да је и Смедеревска задруга исплаћивала својим члановима новац. Тако је 5. фебруара 1915. године исплаћено чак 3100 динара у сребру Пери Максимовићу, смедеревском адвокату и председнику Управног Одбора ове смедеревске установе.[63]

Како би се умањили трошкови набавке провијанта, али и онемогућило или барем ограничило деловање шпекуланата у ово тешко време, Врховна команда је преко Главне интендантуре наредила војним властима да храну набављају директно од произвођача и прописала цене за набавку одређених артикала по месту набавке. Тако су у смедеревском крају крајем августа 1914. године прописане следеће цене:[64]

Место куповине	Врста артикла	Пшеница	Пасуљ	Јечам	Овас
		Цена за сто килограма			
Осипаоница		19,40 дин.	16,60 дин.	11,20 дин.	11,20 дин.
Велика Плана		19,60 дин.	17 дин.	11,50 дин.	11,50 дин.
Смедеревска Паланка		20 дин.	17 дин.	11,80 дин.	11,80 дин.
Смедерево		20 дин.	17 дин.	11,80 дин.	11,80 дин.
Колари		20 дин.	17 дин.	11,80 дин.	11,80 дин.

Табела 1, Цене житарица у смедеревском крају, 1914. година

61 *Исто*, стр. 432.

62 ИАуС, *Привилегована Народна банка Краљевине Србије Смедеревској задрузи за међ. пом. и штед. Смедерево*, Крушевац 22. јул 1915.

63 ИАуС, *Привилегована Народна банка Краљевине Србије, Смедеревској задрузи за међусобно помагање и штедњу Смедерево, бр. 344*, Крушевац 23. јануара 1915.

64 Врховна команда, Главна интендантура, Наређење Е|ПБр. 2651, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 26, година 34, 26. август/8. септембар 1914, стр. 785–788.

Како бисмо боље разумели приказану табелу, напоменимо да је у тадашњој северној и средишњој Србији најскупља пшеница била 20 дин, а најјефтинија 17 дин, најскупљи пасуљ 20 дин, а најјефтинији 16,50 дин, најскупљи јечам 12 дин, а најјефтинији 11 и, најскупљи овас 12 дин, а најјефтинији 11 дин.

Упркос настојањима српске владе да у ратним условима очува економију, дошло је до пораста инфлације или „скупоће", како су је тада називали. Међутим, тадашња „веома несносна скупоћа" само је настављала да и даље расте, па су окупацију у јесен 1915. године становници неких делова Србије дочекали са ценама одређених производа које су користили у свакодневној исхрани од два, па чак и до четири пута вишим у односу на предратне.[65]

Попут престоног Београда и за свакодневни живот у Смедереву, које је такође било на првој борбеној линији, може се рећи да се „показао као веома прилагодљив променама које доноси рат. Власт и даље функционише добијајући неке нове функције, као што су борба против шпијуна и повећана брига за сиротињу. Рат има утицаја на цене, на такав начин што их за мерила тог времена енормно повећава. Снабдевање је веома отежано, народ осиротео. Многи користе прилику да се обогате, што наилази на осуду јавног мнења".[66] Увиђајући потребу да заштити становништво од шпекуланата држава је у децембру 1914. године донела Закон о помоћи невољницима, који је давао велику улогу, али и одговорност Месним одборима који су на основу локалних прилика прописивали највише могуће цене за све намирнице, уз запрећене затворске казне за прекршиоце ових уредби. Међутим, добре намере не значе много ако добрим не исходе. Тако ни овај закон није решио проблем инфлације.[67]

---

65 В. Mijatović, „Novčano-kreditni poslovi Narodne banke Srbije 1914–1915", str. 50–51.

66 П. Марковић, „Свакодневни живот Београда на почетку рата 1914. године", *Историјски гласник*, 1 (1986), стр. 118.

67 Ограничавање цена доводило је до несташица, па је бивши и будући министар привреде Велизар Јанковић навео неколико реалних разлога за пораст цена и појаве несташица: 1.) бројни трговци били су мобилисани, па су њихове радње или затворене или су животариле, 2.) преоријентација трговине са Аустро-Угарске и Немачке на друге државе није била лако изводљива, 3.) слаба и неразвијена железничка мрежа додатно је отежавала довоз робе са других тржишта, а све ово „главни су узроци поскупљивања, а спекулација њихова последица". Овоме би требало додати

Привреду су спутавале и одређене мере српске владе. Одлука да уведе мораторијум на плаћања додатно је отежала пословање, јер је „осетно допринела економској катаклизми Србије у првих петнаест месеци рата, а посебно у 1915. години".[68] Пословна делатност није заживела ни у краћим периодима предаха од рата, иако би, како оправдано претпостављају неки економски историчари, „... велике потребе становништва и војске, виталитет пословног света и тежња за животом и профитом нашли начина да и у тако неповољним околностима доведу до извесне обнове пословне активности".[69] Дакле, пословне активности су или потпуно замрле или се враћале у примитивне стадијуме пословања где се за робу плаћа одмах или се роба продаје само партнерима од изузетног поверења.[70] Све ово пратила је и незаобилазна инфлација, узрокована све већом количином новца у оптицају, као и ажија, која је попримила до тада невиђене размере од чак 50%.[71]

Несташице су узроковале енормна поскупљења одређених артикала, која су ишла на руку многим ратним шпекулантима. Осим примера самопрегора, жртвовања и јунаштва појединаца или група, рат је будио у људима и потпуно супротне особине: грамзивост, себичност, као и богаћење на туђој муци у тим тешким временима. Увиђајући ове проблеме и њене негативне политичке последице надлежно министарство привреде ангажовало се у јуну 1915. године у смислу израде новог закона о заштити потрошача.[72] Међутим, ове иницијативе нису биле у потпуности делотворне. Штампа је крајем јула 1915. године

и мишљење историчара економије Бошка Мијатовића како је повећање оптицаја новчаница изазвало стање у којем „пуно новца јури мало робе", а систем ограничавања цена на нереално ниским нивоима под претњом затворских казни додатно је дестимулисао трговачку активност: B. Mijatović, „Novčano-kreditni poslovi Narodne banke Srbije 1914–1915", str. 51–52.

68 *Исто*, стр. 44.

69 *Исто*.

70 Ниво привредне размене неколико месеци пред офанзиву 1915. године био је изразито низак, јер или није било са чиме да се тргује или је становништво скупљало залихе за предстојеће ратне дане: *Исто*, стр. 48.

71 *Исто*, стр. 47–48.

72 АС, ДС, Ф V, р 190/915 (19. јун 1915, Београд; Министар народне привреде Војислав Маринковић – Државном савету Краљевине Србије: упућује на разматрање пројекат Закона о заштити потрошача од претеране и несавесне шпекулације) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 516.

писала како је „Месни Одбор из Смедерева известио Средишњи Одбор да у Смедереву уопште нема соли а ако се и нађе по где једно кило плаћа се 5 дин. за килограм". Уредник ове вести додао је на ово саопштење још и следећу опаску: „Шта чини несавесност и грабљивост наших болтаџија!"[73] У истом броју објављена је вест сличне садржине, према којој је у Смедереву „једна кутија палидрваца продавана по цени од 0,40 п.д.", уз опет ироничан коментар „Благо нама тицама!".[74] Ситуација око несташице соли морала је да се решава на државном нивоу, јер је Средишњи одбор потраживао од Управе Државних Монопола да се Смедереву достави 20.000 килограма соли како би се решила вештачки изазвана несташица.[75] Ове малверзације добиле су и политичку конотацију, а највероватније и судски епилог, јер је утврђено да је благајник смедеревске соларе, извесни Рашић, трговао монополским артиклима само са одређеним трговцима у Смедереву којима је продавао по јефтинијој цени, а ови су на слободном тржишту касније подизањем цена изазвали велико негодовање грађана. Све то изазвало је реакцију и неких народних посланика и окружног начелника, као и Средишњег одбора који су га тужили.[76]

Победа српске војске у Смедереву 9. новембра 1914. године још дуго је имала одјека у јавном мњењу. Еуфорија победе и одбране града понела је одборнике смедеревске Окружне скупштине, који су, ако је веровати оновременој штампи, одобрили „2000 динара да њоме купе заставу вардарскоме пуку!". Наиме, орган Српске социјалне демократије – *Радничке новине*, објавиле су ову информацију позивајући се на „неке листове".[77] Они су овакву одлуку оценили као „једну глупост" и жестоко је критиковали као „улудо бачене паре", и то у времену када „...

73 Анон., „Дневне вести. Смедерево без соли", *Стража* (Београд), бр. 192, година V, 16/29. јул 1915, стр. 2–3.

74 Анон., „Дневне вести. Смедеревски специјалитет", *Стража* (Београд), бр. 192, година V, 16/29. јул 1915, стр. 3.

75 Анон., „Дневне вести. Тражња соли", *Стража* (Београд), бр. 192, година V, 16/29. јул 1915, стр. 3.

76 Анон., „Дневне вести. Ухваћене злоупотребе", *Правда* (Београд), Бр. 208, година XII, 30. јул/12. август 1915, стр. 2.

77 Један од листова који су пренели ову информацију био је и *Пијемонт*: Анон., „Дневне вести. Поклон вардарском пуку", *Пијемонт* (Београд), бр. 293, година IV, 29. децембар 1914/11. јануар 1915, стр. 3.

толики бегунци умиру и пропадају на сваком кораку од глади тако да се човеку мора коса да накостреши […] а смедеревски скупштинари не нађоше ништа паметније ни корисније него да тако велику суму утроше на куповину шарених крпа...“[78] Иначе, у време Смедеревског боја начелник Подунавског среза у Смедереву био је Лазар Кречковић,[79] а начелник Смедеревског округа Михаило Петровић.

Потпуно супротно од оваквих примера, вреди истаћи да је долазило до сарадње и узајамног помагања између војске и становништва. На страницама *Службеног војног листа* читамо да је Суд општине града Смедерева известио Војно министарство о прилозима грађана за војску. Овом приликом браћа Тодоровићи, трговци из Смедерева, поклонили су 60 пари опанака, Димитрије Михајловић, економ из Вучака, 250 грудњака, Живота Д. Петровић, кафеџија из Смедерева, 50 грудњака, и Димитрије Бутрић, јорганџија из Смедерева, 10 грудњака. Министарство војно се због тога захваљивало приложницима, који су нарочито инсистирали да се ова помоћ определи „сиротним војним обвезницим око Смедерева, што је и учињено“.[80] Сличних акција било је и поводом обележавања великих празника. Прослављајући Савиндан 1915. године, на иницијативу артиљеријске команде у Смедереву, Смедеревци су прикупили 900 динара за помоћ породицама осиротелих или изгинулих сугрђана. Овом приликом Драг. Тодоровић приложио је још 200 динара на име помоћи.[81] Смедеревски пословни људи су чак донирали и новац за куповину опреме за браниоце Београда.[82]

Рат је избио у тренутку када жетва није била довршена. Пшеница је била пожњевена, али је на кукуруз, који је био главна пољопривредна култура, морало да се чека. „Никад се

78 Анон., „Једна глупост. У лудо бачене паре“, *Радничке новине* (Ниш), 2/15. јануар 1915, стр. 1.

79 С. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године*, стр. 23.

80 „Захвалности“, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 33, год. 34, 16/29. новембар 1914, стр. 951–952.

81 Анон., „Пример за похвалу“, *Правда* (Београд), Бр. 4, година XII, 24. јануар/7. фебруар 1915, стр. 2.

82 Трговац Леон Бинић-Мандиловић из Београда је по Србији од својих пословних партнера, као и од избеглих Београђана, сакупио 2250 динара и послао Одбору за помоћ: Анон., „Дневне вести. Прилози из унутрашњости“, *Пијемонт* (Београд), бр. 281, година IV, 7/20. новембар 1914, стр. 3.

српском сељаку рат није чинио тако ужасним као те ране јесени кад су умирали двоструко: својим телима и смрћу својих њива. Док су 1915. година и велико повлачење били посебно сурови у испражњеним и опљачканим градовима, почетак рата је значио пре свега уништење пољопривреде".[83] Пољопривредна производња трпела је много јер је радно најспособније становништво било мобилисано и стављено у функцију рата. Министарство народне привреде упутило је распис свим начелствима како би се на најбољи начин превазишао проблем обраде земље. Министар др Велизар Јанковић је подстицао општинске власти да организују обвезнике из редова Последње одбране да са женама са села буду ангажовани на обављању пољопривредних послова.[84] У том смислу, „припадници српске војске су такође као домаћини привремено ослобађани војне дужности како би обавили неопходне послове у свом домаћинству".[85] За пољопривредне послове најчешће су били ангажовани обвезници из Последње одбране стараца и младића. „Са изузетком општина у пограничним деловима, све остале општине могле су да користе и заробљенике као радну снагу".[86] Ово би значило да се заробљеници нису могли употребити у Смедереву, али код Стоимировића налазимо да су аустроугарски ратни заробљеници коришћени по смедеревским њивама и виноградима.[87] Ситуацију је додатно отежавао недостатак волова и коња, који су такође стављени у функцију ратовања, па је наложено да се користе краве. О заједничким напорима да се прикупи летина посведочио је и Милан Ј. Стоимировић, који се сећао како је „концем септембра 1914. године, војска на свим странама земље почела да сарађује са сељацима

83 Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 69.

84 Министар је 3. септембра 1914. године упутио распис свим начелствима у старим границама Србије којим је објаснио како би требало да се поступа током предстојећих јесењих радова на пољима. Према упутству, „након сређивања стрних жита (пшеница, раж, јечам и овас) земљу је требало поугарити и припремити за сетву пролетњих усева, а након завршене бербе кукуруза, требало је њиве поорати и припремити за сетву озимих жита, а сетву извршити најкасније до 2. новембра": М. Милкић, „Ангажовање српске војске на пољопривредним радовима 1914. и 1915. године", стр. 249.

85 *Исто*, стр. 250.

86 *Исто.*

87 М. Ј. Стоимировић, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", стр. 99.

на збирању јесење летине и на орању и спремању за јесењу сетву. Нама је у Смедереву саветовано да што пре беремо винограде (и кукурузе) и да се све обрано што пре смести у подруме".[88]

У Србији је већ почетком 1915. године радост победе над далеко надмоћнијим противником била потиснута суровом реалношћу. Земља је била изнурена и привредно и финансијски. О више него тешкој ситуацији говори чињеница да је Србија до пролећа 1915. године била приморана да мобилише 707.000 људи, односно шестину становништва.[89] Од тога је 83% мушкараца старости између 18 и 25 година било у војној служби, дакле изван било какве привредне делатности. Како је и већи део крупне стоке из сточног фонда служио у комори за потребе војске, привреди је, осим људства, недостајало и запреге.[90] Производња хране је опала за 2/3, па је 1915. године морала да се увезе огромна количина хране из Русије и неутралних земаља.[91] Србија се налазила пред економским колапсом. Рат је налагао стављање духовног живота грађанства у функцију превазилажење ратних напора државе. Због тога је од архијереја Српске православне цркве тражен благослов да се ради недељом и празничним данима док траје рат. Наиме, обрада поља је падала углавном на жене, нејаке старце и децу који, уз сву вољу, ни приближно не би успели да на време посеју и обраде поља, ако се не би користио сваки радни дан. Поглавар српске православне цркве позитивно је одговорио на ову молбу и дао свој благослов.[92]

Упркос ратним сукобима на првој линији фронта, привредни живот у Смедереву је наставио да се одвија. Привремено затишје на фронтовима погодовало је успешном завршетку пољопривредних послова током лета 1915. године тако да снабдевање војске храном у наредном периоду није представљало

88 *Исто*, стр. 106.

89 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату,* стр. 154.

90 В. Стојанчевић, „Стварност Србије 1915. године", у: Д. Милић (ур.), *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 4, Београд, 1986, стр. 19.

91 *Исто.*

92 АС, МПсЦ, Ф I, р 140/915 (23. фебруар 1915, Ниш; Министар народне привреде Војислав Маринковић моли министра просвете Љубомира Давидовића да издејствује код митрополита благослов за рад у недељне и празничне дане док траје рат) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул),* стр. 138–139.

тешкоћу.[93] Како би се на што бољи начин спровела жетва и други пољски радови на селу, Начелство округа смедеревског је, позивајући се на акт Министарства народне привреде од 2. јула 1915. године, налагало Суду општине смедеревске и другим општинским судовима да по потреби ангажују ратне заробљенике за обављање неопходних послова. За ангажман ратних заробљеника општински судови имали су да се обрате непосредно Одбору за сејидбу, обраду и сређивање овогодишњих усева у Србији са седиштем у Нишу. Осим тога, како би се избегле неправилности, у *Српским новинама* објављена су „Правила о употреби заробљеника за пољске радове у селу".[94] Међутим, како видимо из извештаја Команде Шумадијске дивизијске области, одмах је дошло до злоупотребе дозволе коришћења ратних заробљеника за пољске радове. Ово се превасходно односило на бесправно смештање ратних заробљеника у приватне домове, њихово облачење у цивилну одећу и потом ангажовање на недозвољене послове. Како би се ова пракса спречила, командант надлежне дивизијске области наредио је начелнику Смедеревског округа Милошу Л. Ђорђевићу да се постара да се ово више не понавља. За кршење наредбе одговорност су имали да сносе не само лица која крше правила већ и општине на чијој територији се недозвољене радње спроводе.[95]

Многи објективни, ратом изазвани фактори утицали су на лоше стање српске привреде. Међутим, неким истакнутијим представницима српске политичке елите било је јасно да је и сама држава у доброј мери својом лошом организацијом допринела слабој продуктивности, инфлацији, али и несташицама или поскупљењима робе. Министар у неколико мандата Коста

93 С. Ђукић, *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878–1918*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2013. године, стр. 417.

94 АС, Реституција, III предаја, Ф XIV, мапа 76 (6. јул 1915, Смедерево; Начелство округа смедеревског – Суду општине смедеревске: о одредбама Министарства народне привреде Краљевине Србије о употреби ратних заробљеника за пољске радове на селу) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 562.

95 АС, Реституција, III предаја, Ф XIV, мапа 76 (10. јул 1915, Смедерево; Начелство округа смедеревског – Суду општине смедеревске: о наредби Команде Шумадијске дивизијске области по којој је забрањен боравак ратних заробљеника код приватних лица без одобрења војних власти) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул)*, стр. 581.

Стојановић оптуживао је војску да је неодговорним деловањем, претераном узурпацијом железнице и непланском мобилизацијом спутала економију и доприносила хаосу у земљи.[96] Наредбом министра војног Радомира Бојовића и начелника Генералштаба војводе Радомира Путника од јануара 1915. године, а позивајући се на ранију наредбу министра војног И. Бр. 897 од 5. септембра 1914. године, уведене су рестрикције по питању коришћења железничког саобраћаја. Ове рестрикције се уводе „... у интересу војних операција, у циљу да се спречи путовање беспослених и сумњивих лица железницом, као и да се регулише питање о давању допуштења за бесплатно путовање".[97] Ове наредбе, уз незнатне измене или допуне, поновљене су у неколико наврата текуће године и објављене такође у Службеном војном листу. Саобраћајни хаос био је додатно отежан веома лошим стањем српских путева. Ситуација у околини Смедерева, бар што се путева тиче, није била добра. О томе се лично уверио др Арчибалд Рајс: „Ићи до Смедерева у Пожаревац кад је равница поплављена пролећним кишама није лака ствар".[98] Уочи непријатељске офанзиве 1915. године радило се на прузи Мала Крсна – Пожаревац, а план је био да се радови

96 B. Mijatović, „Novčano-kreditni poslovi Narodne banke Srbije 1914–1915", str. 54.

97 Према 2. члану овог наређења, на пругама којима управља Војно-Железничка инспекција, а у које спада она од Лапова до Београда, као и на огранцима, између осталих, Велика Плана – Смедерево, „забрањује се приватан саобраћај путника, осем лица побројаних под тачком 6. ове наредбе". Тачка 6. ове наредбе односила се на приватна лица која нису била обухваћена одредбама о бесплатном путовању железницама и која су могла слободно да путују пругама северно од Лапова, као и огранком од Велике Плане ка Смедереву. Они су своје право о слободном путовању могли да остваре ако су имали претходно купљену карту на билетарници. Међутим, на билетарници су могли да купе карту само ако су испуњавали претходне услове из тачке 3. ове наредбе. Ова тачка одређивала је ко све може бити изузет из забране путовања поменутим пругама, па су сходно томе могли путовати лица која су: а.) избеглице које се враћају кућама, кад им то дозволи Врховна Команда, и ако су претходно набавили сва потребна уверења полицијских и општинских власти; б.) лиферанти који су добављачи за војску и о томе имају неопходне издате дозволе; в.) лица која путују приватним или службеним послом северно од Лапова, а која имају издате неопходне дозволе од стране надлежних војних органа. Ово се односило искључиво на српске држављане; г.) страни држављани који имају потребне дозволе издате од Министарства војног и Врховне Команде (обавештајног одсека): Анон., „ШТАБ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ ОСБр. 2.220", *Службени војни лист* (Ниш), година 35, бр. 5, 27. фебруар/12. март 1915, стр. 82–83.

98 М. Манојловић, „*Макензенова* офанзива и окупација Браничева 1915.", стр. 202.

окончају у року од месец дана.[99] Међутим, Макензенова офанзива све је то изненада окончала.

Иако је током јесени 1914. године највећи део пажње јавног мњења био усмерен ка одлучујућим борбама за одбрану земље, политички живот имао је своју динамику и мотиве. Потреба за образовањем коалиционе владе осећала се у свим политичким круговима. Због тога је таква влада и састављена без тешкоћа,[100] и то у до тада најделикатнијем тренутку вођења рата. Нова влада формирана је 5. децембра 1914. године, а за председника Министарског Савета именован је нови/стари премијер Никола Пашић.

И поред ратних дејстава политички живот се наставио у Нишу. Према извештају дописника *Правде* сазнајемо да је на седници Народне скупштине одржане 8. априла 1915. године посланик Самосталне радикалне странке за округ смедеревски „поднео оставку на мандат", али даље не сазнајемо из ког разлога.[101] У априлу 1915. дошло је до премештаја одређеног броја окружних начелника, па је тако начелник Ваљевског округа Милош Ђорђевић премештен у Смедерево, а дотадашњи начелник Смедеревског округа Михаило Петровић премештен је у Крагујевац.[102] Пре тога је, из непознатих разлога, министар правде Станка Лапчевића, јавног правозаступника при Смедеревском првостепеном суду, преместио у Битољ при тамошњем Окружном суду.[103]

Како би се утврдило стање у окрузима погођеним ратним дејствима, Средишни одбор Народне скупштине одлучио је да током маја месеца поједини чланови овог Одбора обиђу неке од округа, међу њима и смедеревски, за који је задужен Коста Тимотијевић.[104]

---

99 Анон., „Дневне вести. Мала Крсна – Пожаревац", *Правда* (Београд), Бр. 231, година XII, 22. август/4. септембар 1915, стр. 2.

100 В. Ј. Вучковић, *нав. дело*, стр. 200–201.

101 Анон., „Дневне вести. Поднео оставку", *Правда* (Београд), 10/23. април 1915, стр. 2.

102 Анон., „Дневне вести. Размештај окружних начелника", *Правда* (Београд), бр. 97, година XII, 9/22. април 1915, стр. 2.

103 Анон., „Из Смедерева у Битољ", *Пијемонт* (Београд), Бр. 270, година IV, 26. октобар/8. новембар 1914, стр. 3.

104 Анон., „Дневне вести. Пут чланова Средишног Одбора", *Правда* (Београд), бр. 123, година XII, 5/18. мај 1915, стр. 2.

Уочи велике непријатељске офанзиве 1915. године, дошло је до измена неких државних намештеника. Полицијским указом издатим од Министарства унутрашњих дела на место члана Врачарског квартита у Управи града Београда постављен је смедеревски адвокат Јоца Константиновић.[105]

Борба са невидљивим непријатељем – против тифуса и других заразних болести

Несумњиво је да су вођење рата и политика преовлађујући фактори ратног времена који су обликовали и све остале видове живота у Србији. Па ипак, не може се целокупан живот у ратним условима сводити само на војевање или политичке одлуке. Јер, већ сам почетак Првог светског рата затећи ће Србију суочену са заразама.[106] „Свакако, епидемије су стални пратиоци великих ратова, али је Србија, управо због драматичности епидемије, била изузетак".[107]

Рат је довео до великог кретања становништва, које је, нарочито из пограничних и области угрожених ратним дејствима, бежало у великом броју. Додајмо томе и велико присуство војних јединица и ратних заробљеника и добијамо прилично опасну ситуацију и у хигијенском смислу. Ова ванредна ситуација превазилазила је моћи војних и цивилних власти и створила предуслове за појаву незаобилазних пратилаца ратова – заразних болести: трбушног тифуса, дизентерије, шарлаха, богиња, колере, али пре свега пегавог тифуса. „Велики рат донео је другачију сценографију. Он је, где год да се водио, од Западног фронта до Галипоља, увек био *ту* – у простору блискости. Његова драматургија значила је одсуство повлашћених и

105 Анон., „Полицијски указ", *Правда* (Београд), Бр. 236, година XII, 27. август/9. септембар 1915, стр. 3.

106 Д. Маринковић, Л. Маринковић и Д. Ристић, „Улога женских страних мисија у Србији током Великог рата: трансфер медикализованих технологија и рађање биополитике", *Социолошки преглед*, год. XLVIII (окт–дец. 2014), бр. 4, стр. 472.

107 *Исто.*

заштићених места. Међутим, иза првих фронтова, Велики рат је створио сценографију и драматургију *другог фронта*: фронта великих кретања, миграција, лутања, хетерогеног мноштва које се креће, премешта, расељава; болесног, зараженог, патогеног мноштва које на подједнак начин прети великим жртвама".[108]

Читава Србија је у 1915. години морала да се избори са епидемијом тифуса, који су у Србију донели заробљени аустроугарски војници.[109] Србијом су харале три врсте тифуса: повратни, трбушни и нарочито пегави. Разлика међу њима је била углавном у начину преношења ове болести. Први од њих – повратни преносио се тако што у крв зараженог уђе једна мала гљива, микроорганизам, који осим код човека, може да живи и у вашима, које су незаобилазни пратиоци ратова. Српски санитет се већ сусретао са појавом *повратног тифуса* (научни назив је *febris recurens* или *Typhus recurens*) током српско-турских ратова у 19. веку и зато је српски сељак њега прозвао *турска* или *ратна грозница*.[110] Сада је овај облик тифуса беснео по Србији, нарочито у деловима земље захваћеним ратом, где због ратног пустошења и сталног покрета војски није било ни елементарних услова за одржавање хигијене.

Више од трећине српских лекара умрло је од тифуса и других заразних болести.[111] Стога је на апел српске владе још крајем 1914. године стигло око 2.000 лекара и помоћног санитетског особља из читавог света.[112] Како би се што ефикасније радило на сузбијању епидемије тифуса француска влада је одлучила да у Србију пошаље још 100 лекара са неопходним санитетским материјалом. У договору са Санитетским одељењем и Државним одбором за сузбијање болести утврђен је био програм

108 *Исто*, стр. 471.

109 Пегави тифус, пегавац (*Typhus exanthematicus*, *Febris petechialis*) акутна је инфективна болест која се јавља најчешће као епидемија у току ратова и гладних година, као последица лоших хигијенских и епидемиолошких прилика: Д. Дивљановић, „Пегави тифус у Србији", у: Д. Милић (ур.), *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 4, Београд, 1986, стр. 95–109.

110 Др Тома М. Леко, „Неколико речи о повратном тифусу као болести", *Ратни Дневник* (Крагујевац), бр. 171, Год. II, 12/25. јануар 1915, стр. 2.

111 В. Стојанчевић, „Стварност Србије 1915. године", стр. 15.

112 Из Русије, Енглеске, Француске, Сједињених Америчких Држава, Холандије, Данске, Италије, али и санитетског материјала из Јапана, Аргентине, Чилеа: *Исто*, стр. 15–16.

рада ове мисије. Према договору лекари су упућивани у различите крајеве, па је тако у округе „београдски, смедеревски и пожаревачки упућено 8 лекара".[113] Арчибалд Рајс је приликом посете Смедереву у мају 1915. упознао француске лекаре Валтера и Фалоа, који су тада били на дужности у овом граду.[114] Седиште француске лекарске мисије у Београду, које је било надлежно за поменуте округе, упутило је путем штампе позив „госпођама и госпођицама" да се пријаве на курс за дезинфекцију како би могле да пруже преко потребну помоћ у реализацији ових активности. На основу овога можемо да разумемо да је велики проблем био недовољан број медицинског особља, али и да је болест десетковала медицински кадар у Србији.[115] Па, ипак, током ових најкритичнијих месеци многе жене из различитих земаља одазвале су се апелима за помоћ и биле су од пресудне важности за спасавање многих живота. „Добровољне болничарке, које су походиле Србију током Првог светског рата не само да су биле укључене у организацију и надзор рањених пацијената, евакуацију рањених са ратишта, лечењу и помоћи током епидемије, спроводиле хигијенско-здравствену едукацију становништва и својим личним примером и непосредном едукацијом оснаживале Српкиње и утицале на њихову друштвену еманципацију, већ су, остављале писма, мемоарске белешке и дневничке записе којима су утицале на сузбијање негативних стереотипа и на обликовање другачије, афирмативне слике о Србији и српском становништву".[116]

Како би се спречило ширење заразе, Министарство војно је усвојило сугестије поменутог Државног одбора и 9. марта 1915. године упутило наредбу према којој су у наредних месец дана забрањене све посете по болницама, све посете војницима по командама и наложене су дезинфекције свих вагона који

113 Анон., „Дневне вести. Распоред француских лекара", *Правда* (Београд), бр. 86, Год. XII, 29. март/11. април 1915, стр. 2.

114 Овај други умро је за време повлачења кроз Албанију: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 46. (цитирано према А. Р. Рајс, *нав. дело*).

115 Шеф службе за дезинфекцију, мајор БИСНЕР, „Француска мисија", *Стража* (Београд), бр. 108, година V, 20. април/ март 1915, стр. 1.

116 Л. Вујошевић, „Сукоб између слободе и тираније", у: *Зборник радова са Међународне конференције* „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату" *29–30. октобар 2014. године,* Нови Сад, 2014, стр. 205.

су се користили за превоз путника.[117] Пошто је зараза и даље беснила широм Србије, донета је одлука да се обустави железнички саобраћај, како путнички тако и војни, у периоду од 16. до 31. марта 1915.[118] Ова забрана је на инсистирање Државног одбора за сузбијање заразе продужена до 14. априла исте године.[119] Осим тога, забрањена су било каква масовна окупљања, па је настава била прекинута неко време.

У спречавању ширења заразе укључио се и архиепископ београдски и митрополит Србије Димитрије који је писао Београдском духовном суду да се консултују са среским начелницима о евентуалном изостављању уобичајене свештеничке дужности свећења водице. Уважавајући мишљења среских лекара стварно је и обустављено обилажење домова од стране свештенства у областима захваћеним епидемијом тифуса.[120] Спорадични случајеви пегавог тифуса већ су се појављивали, али су они тек са доласком војске прерасли у епидемију. С обзиром да је главно место окупљања у овом крају било у Пожаревцу, то је епидемија тамо највише и покосила војнике и цивиле. О Смедереву немамо тачних података о броју заражених или умрлих, али с разлогом претпостављамо да није велики, бар у поређењу са другим местима у којима је било велико стециште војске. Међутим, индикатор стопе смртности могу да нам буду сачувани подаци из матичног подручја Друговац (Друговац и Бадљевица) према којима је, од 1. јануара до краја октобра 1915. године, од укупно 68 лица сахрањених у оба села, чак 22 лица умрло од тифуса.[121]

Од заразе, која се од краја 1914. до пролећа 1915. године претворила у велику епидемију, чија се стопа морталитета

117 Наређење Л | ОЊ 17585, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 5, година 35, 27. фебруар/12. март 1915, стр. 87.

118 Наређење ИОБр. 5584, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 6, година 35, 9/22. март 1915, стр. 107–110.

119 „На знање", *Службени војни лист* (Ниш), бр. 8, година 35, 29. март/11. април 1915, стр. 150.

120 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 75; АС, МПсЦ, Ф II, р 31/915 (9. март 1915, Ниш; Министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић моли министра просвете Љубомира Давидовића да издејствује да архиепископ нареди свештеницима да врше кратка опела и да прекину свећење водице по кућама због ширења заразних болести) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 2, 1915 (јануар–јул),* стр. 185–186.

121 ИАуС, МКУ, Друговац, 1915.

Сл. 45, Риста Марјановић, *Жртва епидемије*, фотографија, 1915. година

кретала више од 60%, до заустављања епидемије пред лето 1915. године, страдало је много људи. Тачан број ни данас није утврђен па тако у савременој литератури углавном имамо процене броја страдалих.[122] Крајем 1914. године из непознатих разлога умро је „дугогодишњи лекар из Смедерева Никола Велимировић".[123] Највероватније у тешким околностима борбе против заразе „у Смедереву је умро Ћирило Некић, магистар фармације, на раду у војној болници".[124] Још један у низу

122 Око 360.000 људи (од тог броја 60.000 су били војници, а остало цивили): Д. Маринковић, Л. Маринковић и Д. Ристић, *нав. дело*, стр. 472; Оболело више од 400.000 људи, а од тог броја готово половина (дакле 200.000) умрло. Од „три тифуса" умрло је око 35.000 српских војника, између 100.000 и 200.000 српских цивила и око 35.000 ратних заробљеника. Оно што се поудано зна јесте број умрлих медицинара и лекара – 122, као и 11 заробљених лекара, пописаних поименце: М. Пековић (ур.), *Српски санитет 1914–1918* (каталог изложбе), Нови Сад, 2015, стр. 8; Швајцарска болничарка Катарина Клара Штурценегер подробно сведочи о епидемији од које је, према разним проценама, за пет-шест месеци помрло између 160.000 и 360.000 држављана Србије: C. Sturzenegger, *Serbien im europäischen Kriege 1914/1915 : nach Briefen, Dokumenten und eigenen Erlebnissen, mit über 100 Original-Aufnahmen*; Страдало је око 360.000 цивила, од чега чак 130.000 деце до 15 година: В. Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*, Лесковац, 1988, стр. 99.

123 Анон., „Умрли лекари", *Пијемонт* (Београд), Бр. 293, година IV, 29. децембар 1914/11. јануар 1915, стр. 3.

124 Некић је био родом из Сења у Хрватској, али је у време рата служио при

страдалих у борби против болести био је и др Димитрије Мита Стефановић, санитетски капетан II класе 11. пеш. пука I позива и лекар Врњачке резервне болнице, који је „после дужег боловања“ преминуо у Смедереву 28. марта/10. априла 1915.[125] Осим од најтежих заразних болести, умирали су људи и од изнемоглости и клонулости изазваних тескобом живљења у рату.[126]

Сл. 46, Риста Марјановић, *Једно село на дунавском фронту*, фотографија, 1915. година

српској војсци: Анон.,„Читуља“, *Правда* (Београд), Бр. 69, година XII, 10/23. март 1915, стр. 2.

125 Читуља, *Правда* (Београд), Бр. 123, година XII, 5/18. мај 1915, стр. 2; Анон., „Умрли“, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 20, година 35, 25. јун/8. јул 1915, стр. 471–472. Он је уз присуство великог броја официра, војника и грађана Смедерева сахрањен на смедеревском старом гробљу, на чему се породица и најсрдачније захваљивала: *Правда* (Београд), бр. 123, година XII, 5/18. мај 1915, стр. 2; Овај санитетски официр сахрањен је у Смедереву, јер је наредбом министра полиције још од 27. августа 1914. године забрањено одношење погинулих војника у родно место ради сахране: „Распис свима начелствима у Управи града Београда“, *Службени војни лист* (Ниш), бр. 26, година 34, 26. август/8. септембар 1914, стр. 822.

126 Смедеревка Стевка К. Петровић-Бижо „преминула је 22. ов. м-ца у Смедереву где је и сахрањена вративши се из збега својој тако жељеној кући“: Читуља, *Правда* (Београд), Бр. 161, година XII, 12/25. јун 1915, стр. 2.

НА УДАРУ МАКЕНЗЕНОВИХ АРМИЈА

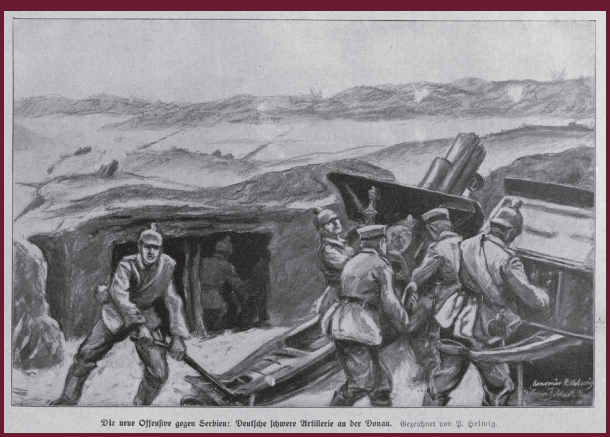

Сл. 47, П. Хервиг, *Нова офанзива против Србије: немачка тешка артиљерија на Дунаву*, цртеж, исечак из аустро-немачке ратне штампе, 1915. година

На путу германског *Drang nach Osten*

Дани када је северна граница Србије живела своје релативно мирне дане били су окончани након одлуке војних врхова Немачког рајха и Аустро-Угарске царевине да се крене у припрему напада на Србију у лето 1915. године. Директивом немачког кајзера Вилхелма II врховном команданту немачких снага фелдмаршалу Ериху фон Фалкенхајну[1] наређено је да се „српска војска одлучно порази и успостави и осигура веза преко Београда и Софије са Цариградом".[2] Фалкенхајн је веровао да Антанту треба ударити на њиховој најслабијој тачки – Србији. Иза овог успеха на споредном ратишту, крила се идеја неких кругова немачког политичког естаблишмента да се „позив" из Русије за разговоре о сепаратном миру може добити само сламањем Србије.[3] „До раног септембра 1915. године изгледало је извесно да ће интервенисати Бугарска: тако да победа буде осигурана, веза са Турском могла би да буде успостављена, осовина Берлин–Багдад успостављена, а безгранични хоризонт отворен".[4] У том смислу, нешто касније,

1 Генерал пешадије Ерих фон Фалкенхајн (*Erich Georg Anton von Falkenhayn*) био је пруски министар рата, а потом и начелник Штаба Врховне команде Немачког рајха од септембра 1914. до августа 1916. године. Његов рођени брат Еуген, генерал коњице, учествоваће у Макензеновом походу на Србију 1915. године као командант немачких јединица које су се бориле у оквиру аустроугарске 3. армије.

2 П. Опачић, „Борба за Балкан у јесен 1915. године", у: Милић, Даница (ур.), *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 4, Београд, 1986, стр. 209; Поред обезбеђивања несметаног протока људства и материјала пругом Београд–Цариград преко Софије, Немци су желели да обезбеде и несметан проток речним путем – Дунавом у Црно море: D. Showalter, „War in the East and Balkans 1914–1918", in: J. Horne (ed.) *A Companion to World War I*, Malden, MA, 2010, p. 73.

3 F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći – politika ratnih ciljeva carske Nemačke – 1914–1918*, Beograd, 2014, str. 146.

4 M. Ferro, *The Great War*, London, 2002, p. 79; Немачки Генералштаб је још у мирно доба придавао велики значај балканским државама у случају

док су борбе у Србији још трајале, „... цар Вилхелм II је говорио да се на Дунаву мора спроводити политика великог захвата за све прибрежне државе, почев од Баварске (Регенсбург) па до ушћа“.[5] Циљ ове амбициозне замисли био је да се обезбеди тзв. Балкански пут, који је подразумевао како речни пут Дунавом до Лома, Свиштова или Русеа у Бугарској тако и железнички ка Цариграду. Балкански пут представљао је део још веће средњоевропско-балканско-блискоисточне саобраћајнице[6] – „великог привредног простора“, у складу са идејама о Средњој Европи „од Берлина до Багдада“ и „од Северног мора до Персијског залива“.[7]

Осим замашних немачких планова, који су имплицирали повезивање Балтика и Блиског Истока, и Аустро-Угарска је имала своје интересе у овладавању речним коридором – Дунавом. „За аустроугарску политику продора на Исток дунавски пловни пут је био један од три најважнија саобраћајна правца. С обзиром да линија Будимпешта–Букурешт–Софија–Цариград није била сигурна због колебљивог става Румуније“, која је била под јаким руским притиском да се или приклони Антанти или, у крајњем случају, остане неутрална, „Бечу се наметала потреба за овладавањем моравско-вардарском долином“, тачније, да се поседне пруга преко Ниша или да се одстрани опасност од српске артиљерије на обалама Дунава од Оршаве до Видина, наиме да се осигура најсложенији део пловидбе Дунавом.[8]

Осокољена победама над Русијом код Горлице-Тарнова у Галицији, Немачка преузима и политичку и војну иницијативу у оквиру Савеза централних сила. Лоше вођене аустроугарске офанзиве на Србију током 1914. године ослабиле су углед Двојне монархије.[9] У ово војно-политичко надметање ширих

да дође до рата на два фронта: М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд, 1954, стр. 16.

5 А. Митровић, „Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године“, стр. 192.

6 М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата“, стр. 315.

7 А. Митровић, „Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године“, стр. 192.

8 М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата“, стр. 310–311.

9 H. H. Herwig, *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918*, New York, NY, 2014, p. 158; Иако још увек није био до краја упознат са поразним исходом Пођорекове офанзиве на Србију, немачки маршал фон дер Голц

геополитичких импликација на страну Централних сила увучена је Бугарска.[10] Упркос несугласица између Берлина и Беча, тачније фон Фалкенхајна и фон Хецендорфа, Немци преузимају врховну команду у новом нападу на Србију.[11] У духу те идеје оформљена је „Нова" група армија Макензен (*Heeresgruppe Mackensen*),[12] којом је командовао немачки фелдмаршал Август фон Макензен.[13] Желећи да оствари сигурну, и по могућству брзу победу, фон Фалкенхајн је на Балкан послао једног од својих најбољих команданата. Макензен је већ у то време имао ореол великог победника над Русима у више наврата, у Источној Пруској, Пољској и Галицији, а шеф његовог штаба био је један од најцењенијих официра генерал-мајор Ханс фон Зект[14]. Обојица су уочи почетка офанзиве били веома убеђени

(*Wilhelm von der Goltz*), саветник Отоманског царства и стручњак за Балкан, враћајући се из Турске, у Немачкој је 14. децембра 1914. године наваљивао на немачку Врховну команду да се немачке трупе употребе против Србије: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 17.

10 Централне силе потписале су споразум са Бугарском у чешком Плесу 6. септембра 1915. године. Конвенцијом у Плесу Бугарска се обавезала да ће до 22. септембра прогласити мобилизацију, а до 11. октобра 1915. године ставити на располагање четири дивизије. Ратне операције морала је да започне пет дана након отпочињања немачко-асутроугарских операција: *Исто*, стр. 105–107.

11 Осим стратешких и политичких разлога, војни разлози су и те како диктирали промену приступа у освајању Србије. Наиме, у борбама на руском и српском фронту током 1914. године највише су страдали кадровско људство и активни официри. Ови губици су изменили унутрашњу структуру аустроугарске војске које је, барем што се тиче неких јединица, више била налик милицијској војсци: *Исто*, стр. 29.

12 Назив „Група армија Макензен" задржан је извесно време и даље у Русији, да би се очувала тајност операције, па је она према Балкану називана „Новом": *Исто*, стр. 111; Она је формирана трансформацијом немачке Високе армијске команде 11 и била је у употреби од 18. септембра 1915.

13 Август фон Макензен (*Anton Ludwig August von Mackensen*) већ тада је уживао велику репутацију у армији. Пруски официр соколовог лица са оштрим зашиљеним брковима, великом војничком крзненом капом са кокардом у виду лобање и укрштених костију, инсигнијом његовог старог 2. хусарског пука, представљао је стару гарду, па су га неки звали и „последњим хусаром". Он је веровао у одлучујући продор на Балкан уз помоћ комбинације моћне артиљерије и фактора изненађења.

14 Генерал-мајор фон Зект (*Johannes Friedrich «Hans» von Seeckt*) био је креатор планова уз помоћ којих је Макензен остваривао своје велике победе. Касније је настала изрека: „Где је Макензен, ту је Зект; где је Зект, ту је победа". Због тога је током рата фон Зект одликован највишим немачким војним одликовањима и сматран је једним од најбољих немачких официра.

у победу и узбуђени због похода.[15] Дакле, можемо рећи да је малој борбеној Србији указана војничка част да на чело велике здружене армаде буду у то време најцењенији и најуспешнији немачки официри.

Припреме за офанзиву и прва борбена дејства на Дунаву уочи прелаза немачке 11. армије

На левој обали Дунава вршене су интензивне припреме нове офанзиве током читавог лета и рану јесен 1915. године. Српски дипломати су тек средином септембра 1915. године имали прилично поуздане податке о томе да је већ донета политичка одлука у Немачкој да се нападне Србија и омогући веза са Турском.[16] Макензен је тек 20. септембра 1915. године стигао у Темишвар како би преузео командовање.[17] Одавде, фон Макензен ће руководити нападом на Србију, све док, након успешног пробоја српских линија одбране, не пређе у Смедерево 30. октобра, а потом 13. новембра 1915. године у Крагујевац.[18]

15 Фон Макензен је своје убеђење пренео на аустроугарског цара Фрању Јосифа I у дворцу у Шенбруну 24. септембра 1915. године, после чега је стари цар изјавио: „Са оваквим људима не могу се имати лоша искуства", док је фон Зект својој супрузи два дана касније писао: „Ово је време у коме је војницима задовољство живети". Оба цитата према: A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, str. 269.

16 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. V (16. септембар 1915, Букурешт; Српски посланик у Букурешту Павле Маринковић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да је немачки министар спољних послова фон Јагов изјавио да је донета одлука о нападу на Србију); АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. V (16. септембар 1915, Атина; Српски посланик у Атини Живојин Балугџић јавља Министарству иностраних дела да грчки дипломата у Бечу сматра да је напад на Србију известан) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 117–118.

17 За команданта ове групе именован је 14. септембра 1915. године. Овом приликом именован је за *Oberbefehlshaber Heeresgruppe Mackensen*: *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 191.

18 H. Cron, *Imperial German Army 1914–1918. Organisation, Structure, Orders of Battle*, Solihull, 2001, 71; *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band). Die*

Група армија коју је предводио Макензен састојала се од немачке 11. армије, са укупно седам дивизија под командом генерала артиљерије Макса фон Галвица (*Max von Gallwitz*), аустроугарске 3. армије, са три аустроугарске и три немачке дивизије под командом аустроугарског генерала Хермана Кевеша фон Кевешхазе (*Hermann Baron Kövess von Kövessháza*),[19] потпомогнуте бугарском 1. армијом са четири дивизије под командом генерала Бојаџијева.[20] У нападу на Србију у јесен 1915. године, по неким подацима, активно су учествовале 22 пешадијске дивизије[21] савремено опремљене и са ваздухопловним јединицама у свом саставу.[22] Овој сили супротставила се махом српска војска снаге 11 пешадијских дивизија оперативне

Operationen des Jahres 1915; [3]. Die Ereignisse im Westen und auf dem Balkan vom Sommer bis zum Jahresschluß, Berlin, 1933, Seite 242.

19 У тренутку када су припреме за напад биле финализиране и требало је само одлучити о датуму почетка операција дошло је до изненадне смене команданта аустроугарске 3. армије генерала Тершћанског. Он је наређењем аустроугарске Врховне команде смењен 25. септембра 1915. године па је напустио Нови Сад већ сутрадан, не чекајући да га нови командант замени: *ВРС*, књига VIII, стр. 258.

20 „Све три непријатељске војске концентрисале су укупно 393 батаљона пешадије, 40 ескадрона коњице, 497 батерија, од којих 40 тешких и 7 најтежих, затим аустроугарску дунавску флотилу са 9 оклопних монитора и 49 топова и 20 осталих пловних објеката и 4 ескадриле авиона. У току октобра њихове пешадијске снаге на српском фронту повећане су на око 440 батаљона. Већина ових снага образовала је Групу армија Макензен": П. Опачић, „Борба за Балкан у јесен 1915. године", стр. 210; Међутим, ранија литература показује извесне разлике. Тако се у *ВРС*, књига IX, процењује да је снага аустроугарских, немачких и једног дела бугарских јединица потчињених Макензену на почетку офанзиве била 298 батаљона; Милан Зеленика износи податке о укупној јачини снага која су на дан 15. октобра 1915. године биле на располагању за ангажовање у Србији, укључујући трупе у Босни и Херцеговини и бугарске снаге ван 1. и 2. армије: 493 батаљона, 66 ескадрона и 483 батерије – укупно 492.000 пушака и 1.717 топова: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 122; Неслагања у броју јединица долазе у зависности од тога да ли се калкулисало са укупним бројем јединица ангажованим против Србије директно или индиректно. Овој огромној сили супротставила се српска војска укупне снаге 288 ½ батаљона, 40 ескадрона, 678 топова, односно око 150 батерија. У суочавању са двоструко бројнијим непријатељем српска војска могла је да рачуна на помоћ малене црногорске војске снаге 86 ½ батаљона: *ВРС*, књига IX, Београд, 1926, стр. 20. и П. Опачић, „Борба за Балкан у јесен 1915. године", стр. 212.

21 Од којих 10 немачких, око 4 аустроугарске и 6 бугарских дивизија: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 150.

22 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 208; С. Скоко и П. Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918*, Београд, 1974, стр. 480.

војске. Дакле, по питању пешадије Макензен је имао двоструко јаче снаге. По питању мобилне артиљерије однос је на српску штету био драматичније лошији.[23]

Припреме за напад на Србију почеле су још током летњих месеци 1915. године. Након потписивања Војне конвенције у Плесу са Бугарском 6. септембра, биле су већ у поодмаклој фази.[24] Већ тада отпочела је у Срему и Банату концентрација аустроугарско-немачких снага.[25] Према ранијој наредби аустроугарске команде, новоформиране бригаде нису више називане бројевима, већ по именима њихових команданата. Тако је рејонска команда у Банату од сада називана Команда групе генерал-мајора Филепа.[26] Овај одред имао је да уђе у састав немачких трупа које су увелико пристизале. Одред Филепа је у делу око Ковина тада располагао са једним батаљоном.[27] Од 7. септембра почеле су активности на исушивању северне обале Дунава, нарочито код Ковина.[28] Овог дана почеле су, у понтонирско-техничком смислу, припреме за прелаз Саве и Дунава.[29]

Чим је преузео нову дужност, фон Макензен је наредио демонстрације на Сави и Дунаву 18. и 19. септембра са циљем да се српска војска узбунама замара. Немци су вештом камуфлажом успели да прикрију своју концентрацију у Банату, али је ипак српска Врховна команда, захваљујући подацима добијеним из савезничких обавештајних служби, успела да се до

23 У почетном распореду, српска Врховна команда рачунала је са највише 300 артиљеријских оруђа, док је Макензен располагао са готово 1.200 оруђа: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 150.

24 Немачка Врховна команда је тада располагала свим потребним подацима о стању у Србији, како о распореду снага тако и о њеним борбеним способностима: *Исто*, стр. 107.

25 Концентрисање је успешно завршено за 32 дана. Дневно је просечно пристизало 37 возова: *Исто*, стр. 115.

26 *ВРС*, књига VIII, стр. 249.

27 *Исто*, стр. 255.

28 *Исто*, стр. 249.

29 *Исто*, стр. 250; На Смедеревској ади дешавале су се ужурбане припреме. Немачке јединице користиле су претходно изграђене импровизоване инжињеријске објекте, које су прошле године изградили војници аустроугарских ландштурмских јединица. С обзиром на мочварност и тешку проходност терена, пионири су изградили један мостић за комуникацију који је ишао од Мале аде попреко Смедеревске аде до обале која је гледала на Смедерево. Овај мостић умногоме је олакшавао прелаз војске: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 64–65.

почетка октобра 1915. године упозна са главним могућим правцима дејствовања непријатељских јединица.[30] У послеподневним часовима 19. септембра, са већ пласираном артиљеријом, снажно су гађани српски положаји на читавој ширини фронта, међу њима и Смедерево[31] са око 400 метака. Поред артиљерије, на српске положаје дејствовала је и пешадија пушчаном и митраљеском ватром.[32] Ова дејства поновљена су у поноћ 19/20. септембра. Српска артиљерија није одговарала. Српски губици били су: троје погинулих и петоро рањених.[33] Сутрадан, 21. септембра, пушчаном ватром гађан је Расадник у Смедереву, а над српским положајима на линији Велико Градиште – Дубравица – Смедерево – Гроцка непријатељ је извршио чак 7 аеропланских летења са циљем извиђања.[34] Наговештавајући скорашњу офанзиву, немачки авион је 21. септембра око 10 часова бацио две бомбе на логор јужно од Смедерева, између логора 5. пеш. пука I позива и села Вучака, и једну на Брестовик.[35] Већина ових аеропланских напада била је усмерена на Пожаревац, који је у наредним данима претрпео снажна бомбардовања. Аеропланским извиђањима 21. септембра српска Врховна команда обавештена је да се у рејону Ковина налази једна дивизија.[36] Осим тога, на северној обали Дунава код Дубовца,

30 Иако су послератна званична немачка историја Првог светског рата, као и Фалкенхајн у својим мемоарима били убеђени да је српска Врховна команда била у потпуности изненађена, М. Зеленика је мишљења да је српска војска очекивала главни напад из Баната, али да га је можда очекивала касније него што је он уследио: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 142.

31 *Исто*, стр. 115.

32 *ВРС*, књига VIII, стр. 283–284;

33 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. VII (21. септембар 1915, Крагујевац; Тихомир Поповић из Штаба Врховне команде – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: о извештавањима у Берлину и Бечу у вези са офанзивом на Србију), у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 134–135; АС, ПсЛ, ВИ, Ф II, 1915 (21. септембар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – српском војном изасланику у Лондону пуковнику Миливоју Николајевићу: о ситуацији на фронту и аустроугарским нападима на Дунаву и Сави) у: *Исто*, стр. 135;

34 АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/IБ, дос. III (22. септембар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – министру војном Радивоју Бојовићу: извештај о стању на дунавском, савском и дринском ратишту за 8/21. септембар 1915.) у: *Исто*, стр. 142.

35 Д. Милорадовић, „Ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915.“, стр. 199.

36 *ВРС*, књига VIII, стр. 286.

Плочица и другде, примећено је да се војска утврђује.[37] Већ 23. септембра аероплани настављају са честим прелетима изнад Дунава, а код Смедерева је тог дана опет било пушкарања.[38] Српске положаје око Смедерева интензивно су надлетали непријатељски аероплани од 24. септембра надаље свакодневно.[39] Готово свакодневно бацане су бомбе на Пожаревац, а нарочито су извиђани српски положаји код Костолца и Кулича,[40] као и два дана касније ушћа Млаве и Мораве.[41]

Како је касније писао немачки ратни дописник Курт Флерике, „све је зависило од тога да ли ће се Срби задржати ван главних правац пробоја. То је успевало вештим привидним маневрима и вештим прикривањем припрема, које су се вршиле на најобухватнији начин са правом, јасном темељитошћу".[42] Истовремено, кориштена је и пропаганда у циљу заваравања српске војске: преко новина пуштане су информације да ће офанзива почети за 8 дана.[43] У аустријској штампи се већ од 19. септембра 1915. године помиње присуство и активност немачке артиљерије код Смедерева.[44] Убрзо након тога, објављује се у бројним листовима саопштење немачке Врховне команде

37 АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/IБ, дос. III (24. септембар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – министру војном Радивоју Бојовићу: извештај о стању на дунавском и савском ратишту 10/23. септембра 1915.) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 162.

38 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. VII (21. септембар 1915, Крагујевац; Тихомир Поповић из Штаба Врховне команде – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: о извештавањима у Берлину и Бечу у вези са офанзивом на Србију) у: *Исто*, стр. 134–135

39 *ВРС*, књига VIII, стр. 295.

40 АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/IБ, дос. III (25. септембар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – министру војном Радивоју Бојовићу: извештај о стању на дунавском и савском ратишту 11/24. септембра 1915.) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 164.

41 АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/IБ, дос. III (26. септембар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – министру војном Радивоју Бојовићу: извештај о стању на дунавском и савском ратишту 12/25. септембра 1915.) у: *Исто*, стр. 182–183.

42 Цитирано према: С. Штерић (прир.), *Ето тако је то било. Ратни дневници 1912–1918*, стр. 153.

43 *ВРС*, књига VIII, стр. 256; Међутим, тек 28. септембра издао је Макензен директиву у којој су била изнета конкретна наређења за извршење прелаза: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 116.

44 Anon., „Belgrad unter Feuer!", *Karnisch-Julische Kriegszeitung*, Numer 26, 19. September 1915, Seite 8.

према којој је страшно дејство немачке артиљерије „истерало непријатеља напоље, а његова ватра је утишана".[45] Пошто је у зонама највеће концентрације немачке и аустроугарске војске махом живело национално измешано становништво, локалне власти су, уз помоћ војске, измештале српске породице које су означиле као сумњиве или недовољно поуздане.[46] Осим тога, становништво је измештано како би се од српске команде прикрила права снага за предстојећи напад.[47]

Међутим, овај план немачке Врховне команде није у потпуности остварио свој циљ, јер је, како су касније приметили војни историчари, самопоуздање српске војске било тако велико да су чак и поред ових дејстава пребацивали јединице са овог дела фронта ка Зајечару и на југ у Македонију.[48]

Ситуација постаје још тежа по јединице српске војске на овом делу фронта јер немачка Врховна команда 20. септембра одлучује да 11. немачку армију ојача још 3. армијским корпусом (6. и 25. резервна дивизија).[49] Већ 20. септембра, на најважнијим тачкама будућих прелаза, неприметно су смењиване аустроугарске посаде немачким.[50] Макензен је немачку 11. армију распоредио у јужни Банат, од Панчева до Оршаве. Штаб армије смештен је у Вршац. У прво време, до коначног размештаја јединица за прелаз Дунава, највећа концентрација јединица била је у околини Беле Цркве, док је мањи део ове армије био северно од Смедерева.[51]

Команда групе армија Макензен наредила је 28. септембра 1915. генералима фон Кевешу и фон Галвицу да изврше прелаз Дунава и Саве. Командант 11. немачке армије добио је следеће

45 Oberste Heersleitung, „Nachrichten aus den Hauptquartieren", *Feldblatt*, Numer 325, 21. September 1915, Seite 1.

46 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, München, 1916, Seite 35.

47 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. V (6. октобар 1915, Петроград; Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: о премештању немачких јединица са руског на српски фронт) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 250.

48 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 192.

49 *ВРС*, књига VIII, стр. 255.

50 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 123.

51 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band)*, Seite 201.

наређење: „... да прво заузме обалу Дунава од Смедерева до Базијаша и да, након поседања јужне обале [реке], као и обезбеђења тачака за прелаз са везом у позадини, одмах крене у продор ка Морави до линије Паланка–Жабари–Петровац“.[52]

За разлику од Поћорековог плана из 1914. године, план немачке Врховне команде у највећој мери ослањао се на план аустроугарских генерала Тершћанског и генерал-мајора Данија према којем је главни правац напада ишао са севера, преко Саве и Дунава.[53] Међутим, за разлику од аустроугарског плана из јула 1915. године, нови, модификовани аустроугарски ратни план, подразумевао је и учешће Бугарске.[54] Према основној директиви, операције аустроугарске и немачке војске морале су отпочети најкасније 6. октобра, а бугарске армије најраније петог дана од немачко-аустроугарског напада.[55] Главни напади немачке 11. армије биће код Рама и Костолца, помоћни код Смедерева, а код Оршаве и Молдаве демонстративни.[56]

Места прелаза великих речних баријера немачких и аустроугарских трупа била су са намером у зонама крајњих тачака мађарских железница како би се у случају успешног форсирања река несметано допремала појачања и ратни материјал. Уз помоћ железнице могла се допремити најтежа артиљерија, калибра 305 и 420 мм, чије дејство је било од изузетног значаја у предстојећој операцији.[57] Осим тога, места прелаза у

52 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 198.

53 П. Опачић, „Борба за Балкан у јесен 1915. године“, стр. 210; План је предвиђао да се што је више могуће искористи надмоћност у артиљерији и техници, што у случају напада из правца Босне не би било могуће. Незгода плана била је у томе што је подразумевао форсирање моћних речних препрека: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 110.

54 Бугарска војска је имала задатак да удари Србију са бока, пресече јој одступницу и онемогући долазак савезника у помоћ из Солуна. Требало је на тај начин осигурати везу преко Београда и Софије са Цариградом и присилити Србију на предају: С. Скоко и П. Опачић, *нав. дело*, стр. 479; Па, ипак, нападач на Србију био је прилично самоуверен у своју снагу, јер није чак инсистирао на моменталном олакшању ситуације уз помоћ Бугара, који би својим ранијим или бар истовременим нападом додатно олакшао форсирање Дунава и Саве: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 110.

55 О овоме аустроугарска и немачка званична историја рата (*Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]* и *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band)*.) нису у свему подударне, а оно у *ВРС*, књига IX 2 није тачно: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 113 (нарочито фуснота 12).

56 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 114.

57 Транспорт ових изузетних оруђа великог габарита био је искључиво везан

Сл. 48, *Смедерево. Цитадела*, фотографија, октобар 1915. година

предстојећој офанзиви била су условљена и топографијом терена. Наиме, сва места прелаза великих јединица била су у зонама већих или мањих речних острва – ада (код Београда, Смедерева, Костолца), која су, показаће се касније, била од велике важности за успех операције.[58] Концентрација јединица за прелаз на овим речним острвима знатно је скраћивала дужину река које је требало прећи у одсудном тренутку прелаза. Оне су биле и густо пошумљене, нудећи тако природан заклон од српског извиђања. Осим тога, концентрацијом одговарајуће артиљерије на овим адама, српски положаји били су додатно изложени разорном дејству супериорније немачке и аустроугарске артиљерије.[59]

за добре путеве и железничке пруге. Иако је тиме њихова маневарска способност била умањена, ово оруђе, показаће се у Макензеновој офанзиви, имало је изузетно важну улогу нарочито у нападима на фортификацијске објекте (тврђаве, форове и слично) и припреми терена за десант пешадијских и других јединица: С. Радисављевић, „Артилерија велике моћи у борбама око Београда 1915. године", *Годишњак града Београда*, књига V (1958), стр. 258.

58 D. W. Johnson, *Topography and Strategy in the War*, New York, NY, 1917, p. 166.

59 Већ поменути британски официр Е. Хилтон Јанг лично се уверио у

Места главних напада изабрана су због ретко повољних и тактичких и техничких разлога. Код Смедерева, међутим, теже је било решити питање прелаза немачког 3. корпуса јер се његов командант није сложио да се прелаз изврши источно од Смедеревске аде, као што је планом било пројектовано, већ је желео да једну дивизију пребаци западно, а другу источно од шпица Смедеревске аде. Командант фон Галвиц је усвојио овај план, иако се није са њим слагао.[60] Касније, већ након првог дана напада на Смедерево, испоставиће се да су Галвицове сумње биле оправдане, а да је фон Лохов, који је командовао нападом код Смедерева, погрешио.

Сл. 49, *Пребацивање немачке артиљерије преко Дунава код Смедерева уз помоћ аустроугарских инжењераца*, фотографија, 1915. година

Упркос томе што су били свесни своје убедљиве надмоћности у количини и калибру артиљеријског оруђа, немачка команда је веома озбиљно и темељно припремала прелаз

предности деловања немачке артиљерије са Смедеревске аде: „Аустријанци су заузели Смедеревску аду са својим пољским батеријама, и одатле су почистили српске ровове крај реке баражом гелера са непосредне близине од 500 јарди (492 метара, оп. аут.)": М. Лазић, „Српски војник у борби виђен очима британског официра", стр. 130.

60 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 123.

преко Дунава.[61] Инжињерија је радила пуном паром на изградњи понтона, зарад чега је лиферована огромна количина дрвне грађе, а донето је и на стотине понтона са Рајне и Везера. Архитекта немачке војне машинерије и њен потоњи начелник Врховног штаба маршал Ерих фон Лудендорф истицао је у својим мемоарима важност окупације шумом богатих предела западне Русије у лето 1915. године, тачније Литваније и Белорусије и њене импликације по даљи ток рата: немачка војска дошла је у посед богате дрвне грађе. Од тог материјала „били смо у могућности да испоручимо дрвну грађу Западу и Србији", записује Лудендорф.[62]

Аустроугарска војска је користила трајекте за превоз војске и опреме приликом повлачења из Србије у децембру 1914. године. Након тога ова пловила су одвучена у Дунав и тамо су размонтирана. Међутим, већ у пролеће 1915. године почело се са изградњом нових пловила (реморкера, трајекта, понтона и сл.). Са интензивирањем припрема за инвазију на Србију у касно лето 1915. године планирано је да се ове аустроугарске јединице употребе за пренос војске и опреме између Ковина и Смедерева.[63] За извршење овог захтевног задатка био је задужен један аустроугарски трајектни одред из редова њихових инжињеријских трупа, којима је придодато једно одељење немачке инжињерије. Ове јединице су имале посебну опрему за изградњу инсталација за повезивање Смедерева и Ковина: трајекте за вучу, посебне бродове за пристајање и премошћавање, као и мостове за укрцавање или искрцавање. Читав овај транспортни систем састојао се од два моста за пристајање заједно са пратећим пловилима и бродовима са обе стране Дунава. За потребе овог система довезена су два трајекта са две

61 Добро организоване, немачке јединице су брзо и предано радиле на терену: „Мноштво телефонских жица протезало се уздуж и попреко, преко скривених речних острва и носиле нужна наређења до најудаљенијих тачака. Свака чета је имала свој одређени ров, свој одређени пут до обале и одређен број понтона. Сваки митраљез је имао свој тачно одређен задатак", писао је ратни дописник Курт Флерике. Цитирано према: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 79.

62 E. Ludendorff, *Ludendorff's own story, August 1914 – November 1918; The Great War from the Siege of Liège to the Signing of the Armistice as Viewed from the Grand Headquarters of the German Army*, New York, NY, 1919, p. 235.

63 F. Kemmer, *K.u.k. Eisenbahnfähren auf Save und Donau im Ersten Weltkrieg*, Rankweil, 2013, Seite 7.

барже из аустријског градића Корнојбурга (*Korneuburg*) код Беча, и додељен је један трајект са линије Земун–Београд. Потребан материјал из Корнојбурга стигао је у Београд већ 17. октобра 1915. године, одакле је успешно превезен до Смедерева.[64] По завршетку посла овај радни одред се вратио у Корнојбург.

О озбиљности припрема сведочи и податак да је доведен чак и један одред морнара из Данцига (пољск. Гдањск) са чамцима специјализованим за пловидбу преко подводних стена. Они ће се посебно истаћи приликом превоза појачања током олујног времена.[65] Па, ипак, фон Галвицу је највише потешкоћа задавао недовољан број превозних средстава. На додељеном му речном одсеку није се могло пронаћи много превозних пловила. Велику непознаницу која је будила страх код Немаца представљала је кошава, чији су се предзнаци тада већ осећали.[66]

Војна возила, која су била претешка за српске блатњаве путеве, морала су бити преправљена и учињена лакшим и покретљивијим.[67] Поред тога, све што није било неопходно, у смислу пртљага и опреме, морало је да се остави и однесе у посебне депое. Ову опрему, као и додатну муницију или храну,

Сл. 50, *Аустроугарске и немачке инжењеријске трупе код Ковина*, фотографија, 1915-1916. година

64 *Исто*, стр. 25–26.

65 Из репортаже Курта Флерикеа: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 153.

66 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 124.

67 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 35.

имали су касније да доносе аустроугарске инжињеријске јединице. Међу њима су се својим црвеним фесовима и необичним панталонама издвајали Босанци, који су у мору војске махом одевене у сиво, били упечатљиви.[68]

Немци су планирали да у офанзиви користе топове у највећој могућој мери. Артиљерија велике разорне моћи требало је да изведе свој страшни задатак већ успешно опробан на руском фронту. „Овај метод се састојао у томе да се изабрани сектор за напад, од предњих линија до крајњих граница сигурног домета, бомбардује огромним количинама муниције великих и највећих калибара и то непрекидно и систематски, све док се код непријатеља не покажу знаци клонулости".[69] Пешадија је, након тога, углавном требало да поседа порушене и празне ровове. Међутим, имали су проблема у проналажењу одговарајућих положаја за своје топове јер је требало распоредити артиљерију дуж река у зонама где је било великих површина под мочварама. Осим тога, српска обала је била на вишим позицијама од аустроугарске, што је додатно уносило немир у немачким редовима.

При свему овоме, мора се имати у виду да је немачка артиљерија у сваком погледу надмашивала српску, што ће се касније показати од пресудног значаја. Када су Макензенове армије отвориле ватру на српске положаје, била је то ватра „какву Балкан није дотле доживео".[70] Осим тога, Немци су били супериорнији и у ваздуху, што им је додатно олакшало посао у правовременом и тачном коришћењу артиљеријске надмоћности.[71] Тако је „Галвицова Једанаеста Армија искористила лавину челика" како би на српску обалу Дунава довела своја пловила, од којих су неколико у ствари били јахте или већи чамци, које су Немци обложили лаганим оклопом и наоружали артиљеријом и митраљезима.[72]

Иако се налазила у неравноправном положају, српско-француска авијатика дејствовала је уочи и током непријатељске

68 *Исто*.

69 С. Радисављевић, „Артилерија велике моћи у борбама око Београда 1915. године", стр. 258.

70 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 137.

71 P. Strong and S. Marble, *Artillery in the Great War*, Barnsley, UK, 2011, p. 79.

72 G. I. Root, *Balkan Battles: A History of the Balkan Fronts of the First World* War, Baltimore, MD, 2010, p. 101.

офанзиве. Док је српска аеропланска ескадрила још увек била у Пожаревцу, француски капетан Данжелзер, са шест пилота и још толико апарата модел анри фарман, стигао је у Пожаревац да појача српску ескдару.[73] Они су, упркос неравноправном односу снага, извршавали наређења и достављали команди драгоцене податке са извиђачких летова, нарочито оне о могућим местима прелаза Дунава. Извиђања француских пилота, капетана Маве и мајора Данжелзера од 27. септембра 1915. године потврдила су гомилање непријатељских јединица у јужном Банату. На овом сектору приметили су жив покрет непријатеља, као и многе нове логоре. Концентрациона непријатељска тачка био је Ковин, одакле их је тукла немачка противавионска артиљерија.[74] Два дана касније, 29. септембра, наредник Сере и капетан Маве, опазили су многе нове логоре код Ковина и Францфелда (нем. *Franzfeld*; касније названо Качарево).[75]

Међутим, српско-француске авијатичке јединице биле су у сваком смислу надјачане. Осим тога, непријатељ је на располагању имао и противавионске топове, док српска артиљерија на овом потезу није имала такве топове за „управно гађање". „... Непријатељи су у то време већ постали господари ваздуха, јер су имали више ескадрила него ми, и њихови авиони су били много бржи".[76] Немачки аероплани су својим техничким перформансама[77] односили превагу у ваздуху, што је водило ка још већој доминацији немачке артиљерије на терену, јер су

73 С. Микић, *нав. дело*, стр. 118–119.

74 *Исто*, стр. 156.

75 *Исто*, стр. 157.

76 *Исто*, стр. 119.

77 „Немци лете 120 километара на сат, имају по 2 мотора и два митраљеза и три места. А наши фармани прелазе једва 80 км": Фери Пизани, „Макензен противу Живковића и Терзића. II Одступање Шумадијске дивизије", *Ратни дневник* (Солун), бр. 82, година V, 23. март/5. април 1918, стр. 327.

Сл. 51, *Немачка тешка артиљерија*, фотографија, 1915. година

аероплани вршили корекцију артиљеријске ватре и омогућавали јој да дејствује са великом прецизношћу по српским положајима. Због тога су, авион који је наводио артиљеријску паљбу, Београђани са добрим разлогом прозвали „гробар.“[78] Ситуација на српском небу на дунавском ратишту постаје још драматичнија са првим знацима могућег бугарског укључивања у рат. Српска команда је поделила бројем већ слабу авијатику на две групе. Једна је из Раље покривала северни фронт, док је друга група пребачена на исток према Бугарској.[79]

Дана 2. октобра аустроугарски и немачки аероплани су извршили чак 13 борбених летова над сектором Рам–Смедерево и овом приликом бацили две бомбе на село Липе, где им је мета било балонско одељење српског ваздухопловства.[80] Наиме, када је крајем септембра 1915. године непријатељска офанзива већ постала извесна, начелник Штаба Врховне команде наредио је 24. септембра премештај Балонског одељења Ваздухопловне команде у састав Браничевског одреда, тачније Дунавске дивизије I позива. Премештај је извршен 28. септембра када је Балонско одељење стигло у околину Смедерева.[81] Командир 1. балонског одељења I позива био је инжињеријски капетан I класе Јован Југовић.[82] Првих неколико дана одељење је било смештено у селу Липе, одакле је успешно вршило осматрање положаја и кретање непријатељских јединица. Ова дејства

78 Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 108.

79 С. Микић, *нав. дело*, стр. 118.

80 Д. Милорадовић, „Ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915.“, стр. 200.

81 Код Смедерева је распоређен један руски змај-балон система Парсевал, познат и као треугољник. Други балон из овог одељења послат је у Ниш као резерва: О. М. Петровић, „Балони српске војске“, стр. 125–126.

82 Јован А. Југовић (Београд, 1887 – Праг, 1926) био је војни пилот и балониста, један од шесторице првих српских пилота школованих у Француској. Као први српски аеронаут, извршио је први ратни задатак балоном: *Исто*, стр. 140.

Сл. 52, *На српском фронту. Напумпавање осматрачког балона српске војске*, фотографија, 1914-1915. година

српског балонског одељења изазвале су напад непријатељских аероплана, који су 30. септембра у околини Смедерева напали балон и бацили на њега три бомбе, али без икаквог ефекта. Са друге стране, ово српско одељење је у тим борбама пуцало на непријатељске аероплане и тог дана на целом фронту испалило преко 800 метака.[83] Истог дана на Смедеревску аду пребачен је један немачки батаљон. Уопште, на овом потезу примећена је велика живост код непријатеља.[84] Српски балон био је веома активан тих дана. Подизан је и током 2. и 3. октобра, а приликом подизања 4. октобра нападнут је од стране аустроугарске аеропланске чете Флик 1 са две бомбе, које нису изазвале никакву штету. Овај треугољник подизан је 5. октобра два пута, а 8. октобра открио је непријатељске батерије које су гађале Смедерево и околину.[85] Са јачањем немачког притиска наређено је повлачење балонског одељења, које је започело 9. октобра[86] 1915. године рутом преко Вранова, Михајловца, Милошевца даље на југ.[87]

Иако инфериорнија по снази, српска артиљерија одговарала је на непријатељске изазове.[88] У српским извештајима забележено је: „Наша је артиљерија тукла непријатељску лађу и шлепове код Смедеревског Острва... На Великом и Смедеревском Острву и према Остружници виђани су немачки официри. Један наш војник стрелац, убио је једног непријатељског официра, који је вршио рекогносцирање код Смедеревског Острва".[89] Сутрадан, 3. октобра, железницом је довлачена артиљерија на левој обали Дунава. Код Ковина је примећен

83 С. Микић, *нав. дело*, стр. 116.

84 *ВРС*, књига VIII, стр. 324.

85 О. М. Петровић, „Балони српске војске", стр. 126.

86 Осматрачки балон капетана Југовића био је подигнут на кратко 9. октобра код Радинца, након чега је повучен са овог положаја: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 67.

87 О. М. Петровић, „Балони српске војске", стр. 126.

88 Топ, односно артиљерија, била је најелтинији део српске војске, а у српском народу доживљавана је као симбол заштите, односно безбедности: Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 88.

89 АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/ІБ, дос. III (2. октобар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – министру војном Радивоју Бојовићу: о стању на дунавском, савском и дринском ратишту 19. септембра/2. октобра 1915.) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 216–217; *ВРС*, књига VIII, стр. 328.

један реморкер и неколико шлепова. На Смедеревској ади је нарочито било живо.[90]

Ишчекујући напад, српске јединице на Смедеревском одсеку нису биле само неми посматрач размаханог непријатеља. Из извештаја српске Врховне команде сазнајемо да је током ноћи 5/6. октобра „... на Дунавском фронту наша артилерија обасула кратком артилеријском ватром Смедеревско острво и леву обалу Дунава позади тог острва, тиме је на острву произведена забуна и ларма а од Ковина бежање коморе у назад".[91] Међутим, изгледа да српске јединице нису имале адекватан одговор за све јачи притисак из ваздуха, где су бројем и квалитетом били надмоћнији аустроугарски и немачки аероплани: „7 непријатељских аероплана летели су над Доњим токовима Мораве и Млаве од који су 4 летела над Осипаоницом и бацили 22 бомбе. Погинуло је 4 лица и убивено 10 волова и 3 коња".[92]

Српска Врховна команда одлучила је да дочека напад са равномерно подељеном снагом дуж аустроугарске и бугарске границе: на северозападу према Босни и Срему била је груписана Прва српска армија под командом војводе Живојина Мишића; на главном правцу напада према северу код ушћа Велике Мораве у Дунав Трећа српска армија под командом генерала Павла Јуришића Штурма; на истоку према Бугарској Друга српска армија под командом војводе Степе Степановића; престоницу су браниле Трупе одбране Београда под командом генерала Михаила Живковића. „Таквим кордонским распоредом снага без тежишта, могао се бранити само гранични фронт, уз мале маневарске могућности".[93] Дакле, основна идеја српске Врховне команде био је да се држи еластична одбрана на северном и источном фронту, чувајући војну снагу док не дође помоћ савезника.[94]

90 *Исто*, стр. 336.

91 АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/IБ, дос. III (6. октобар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде – министру војном Радивоју Бојовићу: извештај о стању на дунавском и савском ратишту 22. септембра/5. октобра 1915.) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 243–244.

92 *Исто.*

93 С. Ђукић, *нав. дело*, стр. 422.

94 С. Скоко и П. Опачић, *нав. дело*, стр. 480–482; У тренутку почетка напада српској Врховној команди било је веома тешко да предвиди да ли ће

Из данас доступних извора, као и на основу накнадне реконструкције догађаја, остаје недоумица да ли су надлежне команде српских јединица на терену учиниле све што је било у њиховој моћи да се можда боље припреме за напад који је требало да уследи. Послератни извештаји и српских и британских официра говоре у прилог чињеници да положаји јединица у инжињеријском смислу нису били довољно добро уређени.[95] Међутим, уколико је судити по извештају дописника Асошиејтед преса из Земуна, који је посетио Смедерево након што су борбе свршене средином новембра 1915. године, српски положаји западно од града, били су брижљиво припремани: „Брежуљци на којима је требало да Срби учине последњу одбрану били су добро утврђени. Седам линија ровова и препрека нижу се једна за другом...".[96]

О припремама за одбрану Смедерева писао је и један голобради српски добровољац из Београда – Александар Јовановић.[97] Осим што је значајно за реконструкцију догађаја са почетка офанзиве у октобру 1915. године, оно је и сведочанство о

успети да задржи непријатеља на почетним положајима или ће морати да се повлачи у виду маневарске одбране до наслона на савезничке снаге, пре свега јер у том тренутку није могла да буде сигурна у снагу дејствујућих аустроугарско-немачких јединца, а било је и неизвесности у погледу почетка ступања Бугарске у рат: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 142.

95 Већ смо указали на веома лошу припрему одбране од стране команданта мајора Срба, коју је након рата изнео потпуковник Добросав Миленковић (види поглавље „Рат се наставља"); Британски поморски резервни официр Е. Хилтон Јанг (*E. Hilton Young*), припадник Британске поморске мисије боравио је у Смедереву и околини непосредно уочи почетка офанзиве. У тексту публикованом у британском часопису неколико месеци касније, између осталог, забележио је и следеће: „Доле код обале били су српски ровови. Једва да су то били заклони, танке укопине у блату према реци, прикривене одозго грањем, и јарак на копненој страни не дубљи од три стопе (92 цм, оп. аут.) у најбоље ископаним деловима.": М. Лазић, „Српски војник у борби виђен очима британског официра", стр. 130.

96 Анон., „DANUBE RIVER IS MORE PEACEFUL AFTER TEUTONIC-SERBIAN CONFLICT", *Grand Forks Daily Herald* (Grand Forks, ND), Vol. 10, No. 302, December 20. 1915, Page 8.

97 Копију овог писма добили смо лично од његовог сина Јована Јовановића (*John Yovanovitch*), америчког држављанина српског порекла, који је 2016. посетио Смедерево и обишао Удовице са жељом да пронађе ровове у којима умало није погинуо његов отац. Ову причу објавио је и на порталу „Хероји Србије" (URL: http://www.heroesofserbia.com), а накнадно је објављено и у књизи: З. Радовановић, *Срби на Корзици*, Нови Сад, 2014, стр. 121–125.

патриотизму српских младића.[98] Он је описивао своје ангажовање у припреми одбране у селу Удовице код Смедерева[99]: „Двадесет дана у селу мирно смо проводили дане и стално копајући ровове, ходнике који воде од нашег стана из села до топова, и од топова до мотриље, која је била на самој ивици Дунава".[100]

У оквиру припрема одбране српских обала Дунава и Саве можемо рачунати и постављање пасивних минских препрека које су током 1915. године постављали руски минери. Оне су у претходном периоду наносиле одређене губитке аустроугарској ратној речној флотили и онемогућавале је да продре

Сл. 53, Риста Марјановић, *Заробљени немачки официр*, фотографија, 1915. година

98 Наиме, услед немогућности да се из резерви попуњавају јединице за одбрану, српска војска је прихватала и малолетне добровољце, из тзв. последње одбране. „Ви знате да сам ступио у Прву грађанску батерију под командом Господина Александра Срба мајора, лево од Смедерева у селу Удовице, удаљено од Смедерева ¾ часа поред Дунава.": *Исто*, стр. 123.

99 То је био положај једне хаубичке батерије од 120 мм. Биле су то крупове хаубице отете од Турака 1912. године. Обилазећи ове положаје Арчибалд Рајс је забележио да су их српски артиљерци вешто прикривали, јер су имале један грудобран засејан јечмом, како би их прикрили од аероплана који су извиђали овај терен из ваздуха: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 48.

100 З. Радовановић, *нав. дело*, стр. 123.

значајније у простор Доњег Дунава. Међутим, „нису могле да буду довољно делотворне да би спречиле форсирање Саве и Дунава од стране аустроугарских и немачких трупа, којима су активно помагали аустријски бродови. Само је артиљерија већих калибара могла успешно да реши овај задатак".[101]

Неактивност српске команде у вези непријатељског гомилања трупа и опреме како на смедеревској тако и другим адама на Дунаву и Сави, које су биле у зонама планираних прелаза, била је замерена од стране шефа Британске поморске мисије у Србији адмирала Трубрица.[102] Он је, наводно, информисао српског генерала Живковића да непријатељ размешта топове на Смедеревској ади, као и да је нагомилао флотилу малих бродова иза Аде. Међутим, српска команда је и даље остала пасивна по овом питању.[103] На трагу ових вести писао је и британски Тајмс у својој вишетомној историји рата (том бр. VII), штампаној убрзо након колапса Србије 1916. године. Донекле критичким тоном описивана је српску незаинтересованост „... за све оно што је непријатељ могао да ради на северној обали Дунава. Српска Врховна команда изгледа да није веровала да би било каква озбиљна опасност могла да се очекује било са Смедеревске аде, или из Панчева, па, под притиском цивилних власти, без сумње нерадо није урадила ништа што би могло да изазове осветничке мере против престонице".[104] Аутори ове

101 А. Тимофејев, „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата", стр. 174.

102 Наводно је адмирал Трубриџ обавестио генерала Живковића да непријатељ користи аде за гомилање људства, артиљерије и опреме, али га је генерал Живковић уверавао да је српска артиљерија спремна за дејство чим борбе започну: C. Cato, *The Navy Everywhere*, New York, NY, 1919, pp. 112–114; Војном историчару генерал-потпуковнику Милану Зеленики такође је „потпуно необјашњиво због чега српска Врховна команда није улагала веће напоре да заузме и одржи у свом поседу Острво (код Костолца, прим. аут.) и друге аде према великоморавском правцу. Њихов велики значај за офанзиван и дефанзиван рад био је за обе стране очигледан и ништа мањи, према нашем мишљењу, од значаја Аде Циганлије": М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 123 (нарочито фуснота 27).

103 Британци нису били сигурни да ли је у питању претерана самоувереност српских официра или недостатак људства и артиљерије да се крене у превентивни напад запоседање ада: C. Cato, *The Navy Everywhere*, p. 113.

104 *The Times History of The War,* Vol. VII, London, 1916, p. 367; Ово запажање је било врло вероватно најближе истини. Јер, свесни своје могуће опасности излагању града Смедерева дејству разорне непријатељске артиљерије, српска команда била је свесна и инфериорности у погледу ватрене

књиге добро су примећивали да је Смедеревска ада, „четири миље дугачка и пошумљена", нудила више него добре могућности за прикривање свих припрема од очију српских извиђача, па је стога „... било тешко, осим уз помоћ извештаја ваздухопловаца, да се дозна шта се тамо тачно дешава".[105]

Група немачких јединица у оквиру 11. немачке армије под командом генерала Макса фон Галвица била је распоређена на левој обали Дунава од Београда до Голупца. Груписање ове армије вршено је у периоду од 14. септембра до 5. октобра 1915. године.[106] У оквиру 3. армијског корпуса под командом генерала пешадије Евалда фон Лохова (*Ewald von Lochow*) дејствовале су 6. дивизија и 25. резервна дивизија. Овај корпус је запосео положаје од Панчева до Скеле код Ковина. Код Плочице и Ђурђева била је распоређена 6. дивизија, док се 25. резервна дивизија налазила код Брестовца.[107] Источно од 3. армијског корпуса, од Ковина до Рама, налазили су се 4. резервни корпус (11. баварска дивизија, 105. и 107. дивизија) под командом генерала пешадије Арнолда фон Винклера (*Arnold von Winckler*)[108] и 10. резервни корпус (101. и 103. дивизија) под командом генерала пешадије Роберта Коша (*Robert Kosch*). Далеко на крајњем истоку, у Оршави, преко пута Текије налазио се одред Филеп.[109] Овај одред имао је задатак да врши демонстративне нападе.[110] Укупна снага 11. армије била је 72 батаљона и 121 батерија,[111]

моћи у односу на непријатељску артиљерију која се размештала северно од Смедерева. Британци у Смедереву су добро приметили: „Српске батерије биле су надмашене и по домету и по снази, и врло разумно, нису одговарале на нападе аустријске ватре, радије бирајући да прикрију своје положаје и сачувају се за очекивани прелаз.": М. Лазић, „Српски војник у борби виђен очима британског официра", стр. 130.

105 *The Times History of The War,* Vol. VII, p. 367.

106 *ВРС*, књига IX, стр. 2.

107 *Исто.*

108 Он ће остати на балканском ратишту, где је у марту 1916. године преузео командовање немачком 11. армијом на Солунском фронту, на чијем челу ће остати нешто више од годину дана.

109 *Das Kriegsjahr 1915, II [Beil.], Von der Einnahme von Brest-Litowsk bis zur Jahreswende 3,* im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, Wien, 1932, карта: *Beilage 9 Lage auf dem Balkankriegsschauplatz anfangs Oktober 1915 Aufmarsch bei Freund und Feind und Operationsplan Mackensens*, Seite 9.

110 Код Оршаве се налазило 5 батаљона са 5 батерија, а код Молдаве 2 батаљона са 2 батерије: *ВРС*, књига IX, стр. 3.

111 „Povlačenje srpske vojske", *Vojna enciklopedija*, 7, Beograd, 1965, str. 325.

као и 6 ескадрила (овде су урачунате и јединице непосредно потчињене армијама).[112]

За нашу тему од нарочитог значаја су јединице 3. армијског корпуса које су имале да дејствују у правцу Смедерева. Као што смо већ напоменули, 3. армијски корпус су чиниле две дивизије: 6. и 25. резервна. Њихов идеални састав, дакле са почетка рата 1914. године, изгледао је овако:[113]

Прва од њих, 6. дивизија *(6. Infanterie-Division)*, била је део пруске краљевске војске Немачког рајха. Уочи напада била је сачињена од следећих јединица: 11. пешадијске бригаде (*11. Infanterie-Brigade*);[114] 12. пешадијске бригаде (*12. Infanterie-Brigade*);[115] 6. бригаде пољске артиљерије (*6. Feldartillerie-Brigade*).[116] Осим наведених, дивизија је имала и друге мање јединице уобичајене за састав једне дивизије.[117] Укупна борбена снага 6. дивизије била

112 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 119; Немачки извори нуде мало детаљнију и другачију информацију о снази немачке војске, према којој је уочи офанзиве ова армија имала укупно 74 батаљона са 124 батерије (од којих је 31 означена као тешка, а 5 батерија као најтеже). Осим тога, у оквиру 11. армије било је и 6. летачких одељења, као и инжињеријских јединица чији су састави били променљиви, у зависности од тога како су се борбе даље одвијале. У склопу инжињерије коришћена су различита пловила (појединачни понтони и барже различитих величина), а међу њима налазиле су се и аустроугарске инжињеријске јединице: *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 208–209.

113 Према идеалном саставу обе дивизије 3. корпуса би требало да имају укупно: 24. батаљона, 7 митраљеских чета, 6 ескадрона коњице, 18 батерија и 4 инжињеријске чете.

114 Састављене од 3. бранденбуршког пешадијског пука бр. 20 (*3. Brandenburgisches Infanterie-Regiment Nr. 20*) и Бранденбуршког стрељачког пука бр. 35 (*Brandenburgisches Füsilier-Regiment Prinz Heinrich von Preußen Nr. 35*). Подаци о војсци Немачког рајха доступни су онлајн на неколико веб-сајтова: URL: http://wiki-de.genealogy.net/6._Division_(Alte_Armee) и URL: https://de.wikipedia.org/wiki/6._Division_(Deutsches_Kaiserreich).

115 Састављене од 4. бранденбуршког пешадијског пука бр. 24 (*4. Brandenburgisches Infanterie-Regiment Großherzog Friedrich Franz II. von Mecklenburg-Schwerin Nr. 24*) и 8. бранденбуршког пешадијског пука бр. 64 (*8. Brandenburgisches Infanterie-Regiment General-Feldmarschall Prinz Friedrich Karl von Preußen Nr. 64*).

116 Састављене од 1. бранденбуршког пука пољске артиљерије бр. 3 (*1. Brandenburgisches Feldartillerie-Regiment Nr. 3*), Пука пољске артиљерије бр. 39 (*Feldartillerie-Regiment Nr. 39*) и дивизијски мостови трен бр. 6 (*Divisions-Brucken-Train Nr. 6*).

117 Остале јединице које су улазиле у састав ове дивизије биле су коњица, тачније једна половина хусарског пука бр. 3 (*1/2 Hussaren-Regiment Nr. 3*), инжињерија, тачније 2. и 3. чета инжињеријског батаљона бр. 3 (*2. und 3. Kompanie Pionier-Batallion Nr. 3*), као и санитетске јединице,

је следећа: 12 батаљона, 4 митраљеске чете, 3 ескадрона коњице, 12 батерија, 2 инжињеријске чете. Командант 6. дивизије био је Рихард Херхут фон Роден (*Richard Herhudt von Rohden*).

Друга дивизија која је улазила у 3. армијски корпус била је 25. резервна дивизија (*25. Reserve-Division*), која је такође била део пруске краљевске војске Немачког рајха. Чинили су је 49. резервна пешадијска бригада (*49. Reserve-Infanterie-Brigade*);[118] 50. резервна пешадијска бригада (*50. Reserve-Infanterie-Brigade*)[119] и резервни пук пољске артиљерије бр. 25 (*Reserve-Feld-Artillerie-Regiment Nr. 25*). Наравно, било је и других мањих јединица у саставу дивизије.[120] Укупна борбена снага 25. резервне дивизије на почетку рата била је следећа: 12 батаљона, 3 митраљеске чете, 3 ескадрона коњице, 6 батерија, 2 инжињеријске чете. Командант 25. резервне дивизије био је генерал-пуковник Тадеус фон Јароцки (*Thaddäus von Jarotzky*).

Међутим, јединице немачког 3. армијског корпуса које су имале да форсирају Дунав код Смедерева у октобру 1915. године биле су нешто другачије од тог идеалног састава. Све у свему, генерал фон Лохов је за ову операцију располагао са 21 батаљоном и 36 ½ батерија.[121] Дакле, овај корпус имао је 3 батаљона мање од свог мирнодопског састава, али чак 12 ½ батерија више, од којих је било неколико тешких, као и пар најтежих батерија великог калибра. Дакле, проблем артиљерије на немачком делу фронта на Дунаву није се постављао. Галвиц је у оквиру целе 11. армије имао на располагању 36 тешких батерија, а у делу фронта 3. корпуса поставио је једну батерију највећег

тачније санитетска чета бр. 2 (*Sanitäts-Kompanie Nr. 2*).

118 Састављене од 2. пешадијског пука Великог Војводства Хесен бр. 116 (*2. Großherzoglich Hessisches Infanterie-Regiment „Kaiser Wilhelm" Nr. 116*) и 4. пешадијског пука Великог Војводства Хесен бр. 118 (*4. Großherzoglich Hessisches Infanterie-Regiment „Prinz Carl" Nr. 118*).

119 састављене од 5. пешадијског пука Великог Војводства Хесен бр. 168 (*5. Großherzoglich Hessische Infanterie-Regiment Nr. 168*) и Резервног пешадијског пука бр. 83 (*Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 83*)

120 Остале јединице ове дивизије биле су: Резервни коњички пук бр. 4 (*Reserve-Dragoner-Regiment Nr. 4*), Резервно одељење мостових тренова бр. 6 (*Divisions-Brucken-Train Nr. 6*), Резервна 1. и 2. чета хесенског инжињеријског батаљона бр. 11 (*1. und 2. Reserve-Kompanie Kurhessisches Pionier-Bataillon Nr.11*), као и Резервна санитетска чета бр. 18 (*Reserve-Sanitäts-Kompanie Nr. 18*).

121 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 208; Са овим се слаже и М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 118, који је највероватније користио поменути немачки извор.

калибра од 420 мм на ободу Ковина, једну батерију калибра 280 мм и једну 210 мм око Плочице.[122]

Ово прегруписавање јединица, уз нарочити нагласак на појачаном бројном стању артиљерије, говори у прилог чињеници да је немачки план био да снажним дејством топова у потпуности или у највећој могућој мери избаце из борбе српску артиљерију, остваре првобитну тактичку, али и психолошку предност и на тај начин омогуће несметано пребацивање својих јединица на српско тле. Осим наведеног, морамо да истакнемо да је фон Лохов у оквиру свог корпуса имао на располагању и инжињеријске јединице, које су биле од велике важности за предстојећу офанзиву. Њихово бројно стање на дан 6. октобра 1915. године било је следеће: укупно 7 пионирских (инжињеријских) чета, од којих су две чете биле аустроугарске. Њима је касније прикључено једно веслачко одељење аустроугарских маринаца. Међу превозним средствима која је користио 3. немачки корпус био је један велики пароброд, као и 6 бродова.[123] Капацитет ових пловила био је око 8000 људи.[124]

Иако је било јасно да се спрема напад здружених непријатељских снага са севера, српска одбрана на рекама састојала се од танких линија одбране подржаних од слабих резерви у људству. Истрошена борбама у претходној години, додатно десеткована епидемијом тифуса, српска команда била је уочи напада приморана да додатно ослаби одбрану слањем одређеног броја јединица на границу са Бугарском. На првој линији одбране од ушћа потока Средњак у Дунав испод Гроцке до Бољетинске реке источно од Голупца истурен је био Браничевски одред на челу са пешадијским пуковником Пантом Грујићем и начелником штаба пешадијским потпуковником Владимиром Белићем. Штаб Одреда био је у Пожаревцу. Одред су чинила три пука III позива снаге 12 батаљона: 8, 9. и Комбиновани пеш. пук III позива. Артиљерија је била снаге укупно 44 топа.[125] Осим наведеног, Одред

122 *Исто*, стр. 123 (као и Скица бр. 4).

123 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 209.

124 Капацитет се заснивао на употреби понтона као појединачних возила, а не као трајекта; Понекад врло високи бројеви настају услед употребе пароброда или моторних баржи, који су могли да вуку по неколико великих баржи појединачно или у низу: *Исто*.

125 3, 4, 5. и 6. позицијска батерија Дунавске дивизијске области; 5. и 6. позицијска батерија Тимочке дивизијске области; комбинов. позицијска

је имао и један ескадрон коњице III позива.[126] Нешто пре тога, 28. септембра 1915. године, у састав одреда увршћено је и Балонско одељење, које је смештено у село Липе. Код села Брежане на Великој Морави постављен је понтонски мост, који је требало да олакша комуникацију јединица Браничевског одреда на левој и десној страни реке.[127]

Дана 5. октобра 1915. године Смедеревски одсек Браничевског одреда од ушћа Велике Мораве до потока Средњак код села Сеоне западно од Смедерева покривале су следеће јединице: Комбиновани пук III позива (три батаљона на фронту и један батаљон у резерви); Батерија дугачких топова 120 мм (Пиротски одред) код Удовица; 3. позицијска батерија (два топа на Југову и четири топа на Молеровом шанцу); 5. позицијска батерија Тимочке дивизије (четири топа на Володеру – Царини, и два топа код Скеле у Годомину); два брзометна топа у Смедеревској тврђави; два брзометна топа на западној ивици вароши; Турска заплењена хаубичка батерија на Лештару; један вод коњице код Брестовика; један рефлектор у винограду источно од Молеровог шанца. Муницијска колона била је у Коларима, муницијско слагалиште у Осипаоници, где се налазила и исхрана војних станица.[128] Осим поменутих јединица Браничевског одреда, на овом потезу налазиле су се и неке јединице Дунавске дивизије I позива: 18. пеш. пук у Коларима; 5. позицијска батерија код Смедерева, а један део пионира био је размештен у Смедеревској тврђави.[129]

Према наредби начелника Врховног штаба српске војске од 5. октобра 1915. године упућене команданту српске 3. армије генералу Павлу Јуришићу Штурму и начелнику штаба

батерија; хаубичка батерија; вод 10. хаубичке батерије 150 мм; вод брдске брзометне батерије; градска батерија Скопског одреда; градска батерија Пиротског одреда: *ВРС*, књига IX, стр. 16.

126 У новијој литератури налазимо другачије бројно стање јединица Браничевског одреда на дан 6. октобра 1915. године: 197 официра, 858 подофицира, 15.688 војника, 52 топа, 6 митраљеза и само један рефлектор (Г. Бојковић, *нав. дело*, стр. 188.). Ово бројно стање, делимично увећано, нарочито у погледу артиљерије, резултат је појачавања прве одбрамбене линије од армијске резерве, тачније из Дунавске дивизије I позива 5. октобра 1915. године: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 182.

127 Г. Бојковић, *нав. дело*, стр. 188; Међутим, у извештају команданта 3. српске армије ОБр. 7239 од 6. октобра помиње се завршетак моста на Морави у Драговцу, који је нешто јужније од Брежана: *ВРС*, књига IX, стр. 51.

128 *Исто*, стр. 32.

129 *Исто*.

генералштабном пуковнику Душану Пешићу, Браничевски одред и Дунавска дивизија I позива стављају се на располагање команданту 3. армије, који је требало 5. октобра да дође у Пожаревац и преузме одбрану овог дела фронта. Увиђајући непосредну опасност, наложено је и да се архиве окружних пуковских команди склоне на безбеднија места, па је архива 8. пуковске окружне команде премештена у Смедеревску Паланку.[130] Осим поменутих јединица, командант 3. армије добио је на располагање још и Дринску дивизију I позива која се у то време налазила на простору око Младеновца. Новом наредбом Дринска дивизија I позива морала је да што хитрије крене ка Смедеревском одсеку Браничевског одреда и да се до поднева 6. октобра улогори на потезу Скобаљ–Сараорци.[131] Тимочка дивизија II позива, која је до тада била у саставу 3. армије, имала је да се стави под Врховну команду.[132] Главни недостатак ове наредбе лежао је у томе што је нов распоред трупа имао да се изврши у току три наредна дана (7, 8. и 9. октобра), што прикривеније у мањим ешелонима, како би се избегло уочавање њиховог померања од стране непријатељских аероплана. Међутим, 5. октобра српској Врховној команди требало је да буде јасно да је касно за извршење ове заповести, с обзиром на очекиван напад непријатеља. Самим тим, овакав начин њеног извршења није ишао за тим да се пропусти колико-толико неутралишу.[133] Данима уназад, пристизало је са разних страна довољно обавештајних података да је нова непријатељска офанзива извесна, мада су тачни правци продирања били вешто прикривани, а српски фронт без резерве развучен. Па, ипак, неодлучност српских команданата у распоређивању трупа наговештавала је епилог који нико тада није могао ни да наслути. „Било је много трагедија – националних трагедија – током Великог рата, али ниједна није дошла уз такву

130 АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/IБ, дос. III (6. октобар 1915, Крагујевац; Штаб Врховне команде извештава министра војног Радивоја Бојовића о наређењу да се Команда тимочке дивизијске области и окружне пуковске команде са архивом повуку са истока у унутрашњост земље) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 242.

131 *ВРС*, књига IX, стр. 33.

132 *ВРС*, књига VIII, стр. 340–341.

133 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 182–185.

драматичну изненадност попут оне која је самлела Србију".[134]

Према новом распореду, Штаб 3. армије био је у Пожаревцу. Укупна снага јединица којима је генерал Јуришић Штурм имао да располаже била је 40 батаљона, од којих 12 батаљона III позива, 16 батерија са 108 топова, од којих 44 позицијска топа, као и 7 ескадрона коњице, од којих један III позива.[135] У армијској резерви биле су Дринска дивизија I позива која се прикупљала и Дунавска дивизија I позива која је већ била на потезу Михајловац – Касидол – Пожаревац – Мала Крсна.[136] Дринска дивизија I позива на челу са генералштабним пуковником Николом Стефановићем и начелником штаба генералштабним потпуковником Пантелијом Јуришићем од 6. октобра налазила се око Осипаонице, са штабом у селу Осипаоница. Састав дивизије био је следећи: 5. пеш. пук I позива; 6. пеш. пук I позива; 3. прекобројни пеш. пук I позива; Дрински артиљеријски пук (9 батерија), коњички пук од три ескадрона са четири митраљеза, као и пионирски полубатаљон. Укупно: 12 батаљона, 36 топова и 3 ескадрона коњице.

Дунавска дивизија I позива на челу са пеш. пуковником Миливојем Анђелковићем и начелником штаба генералштабним потпуковником Радојем Лазићем налазила се на другој страни Велике Мораве око Мајиловца, са штабом у Мајиловцу. Састав дивизије био је следећи: 9. пеш. пук I позива; 18. пеш. пук I позива; 4. прекобројни пук I позива; 12. кадр. пук; Дунавски артиљеријски пук (7 батерија) и Коњички пук од три ескадрона. Укупно: 16 батаљона, 28 топова и 3 ескадрона коњице.[137]

На основу наредбе Врховне команде генерал Јуришић Штурм је 6. октобра из Пожаревца изјутра издао своју заповест о новом распореду јединица за одбрану граничног фронта у којој је, углавном, предвиђао да се заузме следећи распоред:[138]Десни одсек од потока Песаче до Ђураковачке реке

134 C. Cato, *The Navy Everywhere*, p. 110.

135 *ВРС*, књига IX, стр. 16–17; М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 144–145; „Povlačenje srpske vojske", *Vojna enciklopedija*, 7, Beograd, 1965, str. 325; Све укупно, вероватно рачунајући Крајински одред и Тимочку дивизију II позива, 3. српска армија имала је 65 батаљона, 9 ескадрона и 175 топова: *ВРС*, књига IX, стр. 20.

136 *Исто*, стр. 31.

137 *Исто*, стр. 16.

138 Заповест ОБр. 7237, *Исто*, стр. 45; М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 183.

Сл. 54, *Немачке трупе прелазе Дунав*, фотографија, 1915. година

Сл. 55, *Бомбардовање Смедерева*, фотографија, 1915. година

држаће Браничевски одред са 12 батаљона III позива, 2 ескадрона и 14 топова (10 Дебанжових и 4 хаубице); Средњи одсек од Ђураковачке реке до Велике Мораве држаће Дунавска дивизија I позива са 12 батаљона, 3 ескадрона и 7 пољских батерија са 28 топова; Леви одсек од Велике Мораве до потока Средњак држаће Дринска дивизија I позива са 12 батаљона, 3 ескадрона и 9 пољских батерија са 36 топова. Међутим, у том тренутку Дринска дивизија I позива тек се окупљала. Армијска резерва налазиће се у селу Љубићу: 5 батаљона и 2 топа.

Према наредби команданта српске 3. армије, задатак поменутих српских јединица био је следећи: „Спречити непријатељу прелаз на десну обалу реке упорном и активном одбраном положаја... до доласка појачања са суседних одсека и из позадине".[139]

Застрашујуће дејство Галвицове артиљерије

На целом северном и западном фронту током 5. октобра 1915. године вршено је контролно (коректурно) гађање, а на појединим одсецима прешло се и на групно гађање према откривеним батеријама и обалским постројењима.[140] Српски извиђачи приметили су нарочиту живост на целом простору преко пута линије Смедерево–Рам и око Беле Цркве у виду спуштања чамаца у воду или дејства артиљерије.[141]

Прво ишчекивање, а онда од 6. октобра и снажно дејство немачке артиљерије, отерало је многе Смедеревце у збег. Из каснијих написа у штампи сазнајемо да „... што год је могло побјегло је, а и оно мало становника што је остало, склонило се у подрум".[142] Готово извесно разарање града могло се

139 Заповест ОБр. 7237, *ВРС*, књига IX, стр. 45. Из наредбе се види да је команда српске 3. армије била свесна да са јединицама којима располаже неће моћи дуго да издржи, јер је план одбране подразумевао брзо оснаживање јединица појачањима.

140 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 185; *ВРС*, књига IX, стр. 21.

141 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 185

142 Anon., „Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši", *Beogradske*

очекивати зато што је Смедеревска тврђава у то време била војни објекат и важна одбрамбена позиција српске војске. Осим тога, у самом граду, уз Дунав источно од Језаве у Годомину, али и на околним насељеним брежуљцима (Царина, Молеров шанац, Југово, Удовице) налазиле су се размештене јединице српске војске, што је град и околне цивилне објекте чинило метом. Међутим, нико није могао ни да замисли величину разарања и количину порушених јавних и приватних зграда, кућа и привредних објеката. Тек ће прве гранате, које су на читаве линије фронта почеле да падају већ 6. октобра, наговестити трагедију која је погодила Србију и Смедерево нарочито. Поменути добровољац Александар Јовановић забележио је како се „23. IX 1915 (6. октобар по новом календару; оп. аут.) чула јака борба код Београда, и тако смо знали да ће сутра исто снаћи нас, и заиста тако и би“.[143]

Према Макензеновој наредби генералу Галвицу од 4. октобра 1915. године, требало је на целом фронту прво извршити систематско коректурно гађање. Групно артиљеријско гађање прво је требало да започне одсек 10. резервног корпуса

Сл. 56, *Фелдмаршал фон Макензен осматра са генералом фон Галвицом борбе на дунавској обали код Рама*, фотографија, исечак из аустро-немачке ратне штампе, 1915. година

novine (Beograd), br. 25, godina II, 27. februar 1916, prilog, str. 2 (6).

143 З. Радовановић, *нав. дело*, стр. 123.

већ 6. октобра,[144] а да рано 7. октобра почне прелаз Дунава. Поштујући наредбу, немачке јединице почеле су 7. октобра ујутру пребацивање код Рама и код Паланке[145] и то у присуству фелдмаршала фон Макензена.[146] Западније од њега 4. резервни корпус и 3. армијски корпус имали су да отпочну са групним гађањем 7. октобра. На потезу Острва, према Костолцу, имао је да почне прелаз 8. октобра, док је прелаз код Смедерева требало да почне најраније тог дана.[147]

Већ 6. октобра почели су јачи артиљеријски напади на Смедерево. На положаје у Смедереву испаљено је 35 метака калибра већег од 150 мм из велике даљине.[148] Дана 7. октобра 3. армијски корпус вршио је пре подне контролно, а после подне групно гађање према постројењима око Смедерева.[149] „Артиљерац Галвиц није заиста штедео топове. Топови са благим нагибом, хаубице и кратки топови најтежег калибра, били су постављени у великом броју. Та богата разноликост на околним узвишењима, накитила је падине на оној страни и долине иза њих, ланцем праскавих граната. Све до северних балканских брда чуло се потмуло дејство немачких топова и дубоко у Банату".[150] На Смедеревском одсеку је бомбардовање свих положаја и саме вароши трајало цео дан, а продужено је и ноћу 7/8. октобра,[151] међутим до прелаза није дошло. Тешком артиљеријом Немци су тукли положаје, а лаком обалу Дунава.[152]

144 Ноћу је лака артиљерија требало да туче ватром сва места одређена за прелаз: *ВРС*, књига VIII, стр. 340.

145 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 186.

146 *ВРС*, књига IX, стр. 64; Судећи по оновременим ратним хроникама и новинским репортажама, за немачку јавност ово је био један веома значајан догађај: „Био је то тренутак за историју светског значаја, када су ујутру 7. октобра, Макензен и Галвиц – велики војвода од Макленбурга и његов брат принц од Виртенберга стајали на висоравни код Паланке, на којој је шумео ветар и када је одавде објављена очекивана заповест за напад". Цитирано према: С. Штерић, *Ете тако је то било*, стр. 155.

147 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 124. (према Max Gallwitz, *Meine Führertätigkeit im Weltkriege 1914–1916*, 395.)

148 *ВРС*, књига IX, стр. 46.

149 М. Зеленика, *нав.* дело, стр. 186.

150 Из репортаже немачког ратног дописника др Курта Флерикеа, који је убрзо по освајању Смедерева боравио у граду, у: С. Штерић, *Ете тако је то било*, стр. 153.

151 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 187.

152 *ВРС*, књига IX, стр. 75.

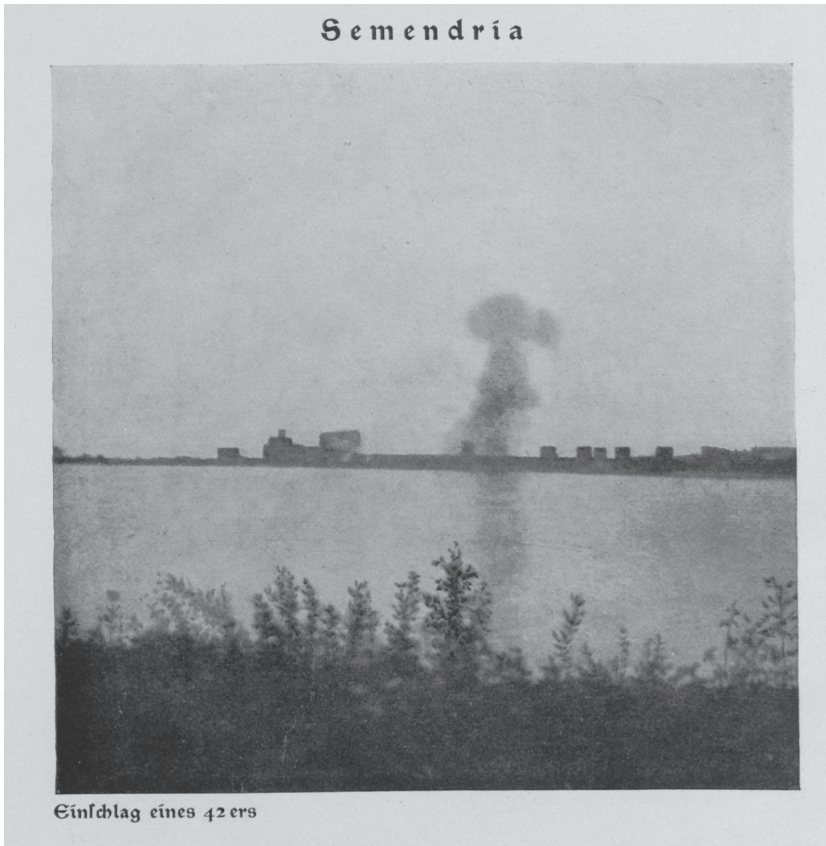

Сл. 57, *Смедерево. Дејство једне 42-ојке* (тешког топа-мерзера калибра 42 цм), фотографија, октобар 1915. година

Ватра из артиљеријских оруђа свих калибра,[153] од оних мањих из арсенала пољске артиљерије до топова највећег калибра, попут оних од 420 мм (шаљиво називаних „Дебела Берта“)[154]

153 Овај топовски арсенал укључивао је артиљеријско наоружање различитих перформанси и калибара: од опсадних мерзера калибра 420 мм, преко мерзера 280 мм и 210 мм, до топова калибра 180 мм, 150 мм и 120 мм. Наравно, било је ту и топова мањег калибра, из арсенала пољске артиљерије. Поменути топови калибра 420 мм негде се у литератури називају хаубица, јер се производио са дужом цеви (мисли се на модел L/16 из 1911. године, са цеви дужине 16 метара), али и са нешто краћом цеви (модел L/12 из 1913. године, са цеви дужине 12 метара). Међутим, ми ћемо га, као што стручна литература то сугерише, називати мерзером, како је то било уобичајено: С. Радисављевић, „Артилерија велике моћи у борбама око Београда 1915. године“, стр. 250 (нарочито напомене 12 и 13).

154 За време Првог светског рата једино је хаубица Шнајдер (*Schneider*) од 520 мм била већег калибра од Дебеле Берте, док је најтежу гранату испаљивао британски ратни брод *HMS General Wolfe*, чија је тежина била невероватних 1560 килограма.

из арсенала маринске и опсадне артиљерије тукли су Смедерево готово без престанка два дана, не прекидајући ватру чак ни ноћу. „Око пет часова изјутра почели су Немци бомбардовати варош и град Смедерево тешким топовима, калибра 30 ½ цм, 21 цм, 15 цм и обичним пољским топовима".[155] Приликом ових напада најтежом артиљеријом, нарочито су пострадали Београд и Смедерево: „Зидови су се урушавали, Смедерево је горело, предграђа Београда су постајале рушевине, ровови и бетонски подруми су се испуњавали лешевима. Али Срби нису бежали из рушевина, упркос стравичном дејству артиљерије без преседана".[156] У каснијим описима порушеног Смедерева забележено је следеће: „... мјесеца октобра, пет дана и пет ноћи, на положаје око Смедерева била је управљена права паклена ватра"[157] из немачких топова. Међутим, истина је да је непрекидно бомбардовање трајало 48 часова, а да је

155 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 203. Примећујемо да у овом прегледу ратних дешавања аустријске провенијенције није поменута употреба мерзера највећег калибра, оног од 420 мм, који други извори и литература помињу када говоре о нападу на Смедерево (М. Зеленика, *нав. дело*, који се у приказивању распореда артиљерије ослањао на немачке послератне званичне историје Првог светског рата). Топови најтежег калибра се не помињу ни у званичној српској историји Првог светског рата, већ се у опису непрекидног ноћног бомбардовање Смедеревског одсека 7/8. октобра каже да је гађано „... из топова тешких калибара од 18 до 21 см и из пољских брз. топова" (*BPC*, књига IX, стр. 100). Тек сутрадан 8. октобра помиње се увођење у употребу четири топа калибра 305 мм, али је могуће да су бар два од укупно четири грешком замењени за топове 420 мм. Са друге стране, код М. Зеленике се не помињу аустроугарски мерзери калибра 305 мм, док их, као што смо видели, аустроугарска званична историја Првог светског рата, као и С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 73, помињу. Осим тога, не знамо који модел мерзера од 420 мм је коришћен приликом напада на Смедерево – да ли први Крупов модел са дужом цеви L/16 из 1911. године, за чији транспорт се искључиво користила железница нормалног колосека, а који је имао домет до 14 км и могао да избаци зрно од чак 800 кг, или каснији модел са нешто краћом цеви L/12 из 1913. године, који је могао да се транспортује растављен специјалним колима која су вукли трактори. Овај други модел је самим тим имао нешто краћи домет од 9,3 км, али је избацивао и нешто теже зрно од 930 кг: С. Радисављевић, „Артилерија велике моћи у борбама око Београда 1915. године", стр. 250. С обзиром на чињеницу да је батерија била распоређена код Ковина, узимајући у обзир удаљеност, као и могућност употребе железнице, врло је вероватно да је коришћен први модел L/16.

156 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 203.

157 Anon., „Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši", *Beogradske novine* (Beograd), br. 25, godina II, 27. februar 1916, prilog, str. 2 (6).

кулминација била у зору 9. октобра, када је бомбардовање уочи почетка немачког прелаза преко Дунава изненадно прекинуто. Јасан и упечатљив опис овог бомбардовања оставио је британски официр Е. Хилтон Јанг, који је у Смедерево пристигао 5. октобра и био ту за све време вишедневног бомбардовања града: „Дан и ноћ током четрдесетосмочасовног бомбардовања непријатељ је преоравао ове ровове научном прецизношћу. Избацивали су мале високоексплозивне гранате целом дужином рова, а сваку је пратио шрапнел у интервалу од неколико секунди, са несумњивом намером да закачи оне који би кренули да беже ван рова након што се високоексплозивна граната распрсне. Поврх свега, све време су велике високозапаљиве гранате великих хаубица падале на брежуљак, толико близу да би на многим местима граната пуна гелера прозујала тик изнад рова и ударила у воду уз јак одјек".[158]

Према британским изворима немачки арсенал од не мање од 200 топовских оруђа свих калибара тукао је град Смедерево и околину.[159] Тек са почетком ове канонаде испоставиће се да су слутње о припреми офанзиве биле озбиљније од претпоставки српских команданата. Чак 20 артиљеријских оруђа налазило се у густој шуми Смедеревске аде[160] одакле су, из готово непосредне близине, гађали српске положаје на десној обали Дунава. Није био у питању само квантитет артиљеријског оруђа, већ и квалитет његовог дејства, који је унапређиван аеропланским и балонским осматрањем. На овај начин вршена је корекција ватре.[161]

О последицама дејства артиљерије сазнајемо накнадно из новина окупационих аустроугарских власти: „Смедерево је она варош у Србији, преко које је прешла најстрашнија бујица рата. Некада још лијеп, чувени град, данас је скоро сама

158 М. Лазић, „Српски војник у борби виђен очима британског официра", стр. 130–131.

159 *The Times History of The War,* Vol. VII, p. 371.

160 *Исто*; Исти податак, вероватно из истог извора, али као „двадесет аустријских топова" доноси и C. Cato, *The Navy Everywhere*, pp. 113, додајући да је нарочито дејство ових топова са аде „почистило српску обалу"; Разумевши значај природног заклона од густе шуме и један немачки официр касније је, описујући ове догађаје, описивао Смедеревску аду као „Предивно пошумљену": R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 38.

161 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 210.

развалина... Што је год могло побјегло је, а и оно мало становника што је остало, склонило се у подрум". Овај суморни извештај о последицама офанзиве Макензенове армаде, завршен је, не без разлога апокалиптичним тоном: „Тих дана изумрло је сасвим Смедерево".[162] Чак је и величанствени црквени торањ Цркве Светог Георгија,[163] један од највиших у Србији, погођен са два немачка метка калибра 15 цм, јер је на њему наводно био смештен српски митраљез.[164] Немачки топови су немилосрдно тукли, сејали панику међу становништвом и рушили зграде по Смедереву. Тешко су оштећени Смедеревска тврђава, Зграда општине, Гимназија, Зграда начелства, хотел „Лав",[165] као и многе друге јавне и приватне куће и зграде. Батеријом тешке артиљерије командовао је немачки поручник Солф, који је оставио запис о бомбардовању Тврђаве, у којем хладнокрвно описује разарања: „Снага ове грађевине (се) показала невероватно отпорна. Ја сам гађао Град. Бацао сам зрно по зрно, али жељене резултате нисам могао постићи... Иако је после сваког зрна летело у ваздух камење и прашина, ипак су куле и зидине и даље стајале... Напослетку сам успео да отворим брешу у градском платну поред обале. Једно зрно пало је у округлу кулу на саставу платна, у којој изгледа да су били митраљези. На све стране покуљала је ватра. Ипак је горњи део остао, мада ништа живо није могло да остане у кули." Покушавајући да ублажи хладнокрвност описа, Солф завршава опис одајући признање чврстој одбрани града: „Стари Смедеревски град од овог бомбардовања задобио је много часних ожиљака, али је срећом ипак остао сачуван. Поносне куле огледаће се још вековима у водама Дунава."[166]

---

162 Anon., „Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši", *Beogradske novine* (Beograd), 27. februar 1916, str. 2.

163 О страдању Цркве Светог Георгија остављена су сведочанства у виду фотографија које се чувају у Историјској збирци Музеја у Смедереву, инв. бр. 320/66; Р. Милошевић, *Саборни храм светог Ђорђа у Смедереву*, Смедерево, 2006, стр. 73–74.

164 *Österriech-Ungarn in Waffen, Mappe III: Serbien*, Wien-Budapest, 1916, Seite 11.

165 Најугледнија кафана старог Смедерева. Налазила се на домаку Смедеревског пристаништа. У Првом светском рату, приликом артиљеријског бомбардовања Смедерева, била је директно погођена гранатом великог калибра, тешко оштећена и након тога више није била за употребу: С. Домазет, *нав. дело*, стр. 7–8.

166 Цитирано према: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 27;

Дејство непријатељске артиљерије било је вишеструко: српска артиљерија је добрим делом уништена или ослабљена, командне везе покидане, рефлектори разбијени, ровови оштећени, а губици у људству знатни. Осим тога, на морално-психолошком плану оваква ватра је морала деловати страшно, како на војнике, тако нарочито на цивилно становништво.[167] „Цивили Београда су артиљерију нападача често идентификовали као најстрашније чудовиште, једну једину неконтролисану машину. Томе су нарочито допринеле гранате *Дебеле Берте* чији је пад звучао као *кретање железничког воза*".[168]

Динамика промене у начинима вођења рата изненадила је како стратеге тако и војнике у рововима. „Зато се учило у ходу, што значи врло крваво. Захтеви нове технологије су захтевали и ново понашање; домет топова је постао незамислив, али да би се мете погађале, било их је неопходно тачно одредити".[169] Међутим, понеки милиметар погрешно подешеног артиљеријског оруђа правио је разлику између живота и смрти у насељеном месту на линији фронта. Оновремене матичне књиге умрлих откривају имена једанаесторо цивила из Смедерева и околних села (Кулич, Шалинац, Вучак, Удовице), који су се нашли на путу продора непријатеља. Ови цивили су пострадали „од непријатеља", „од непријатеља при улазу у нашу земљу" или „од непријатељске гранате при заузећу Смедерева".[170] Погинули су били махом старије животне доби па нас то оправдано наводи на закључак да нису хтели или нису могли да крену у збег пред почетак офанзиве. Један од учесника одбране Београда, такође града који је био тешко погођен дејством топова највећег калибра од 305 мм и 420 мм, описује како је изгледало када је 5. октобра започела артиљеријска припрема напада: „... и посматрали смо дејство ове чудне и за нас још невиђене артиљерије, чија су зрна једним поготком дизала читаве куће и читава градска платна у ваздух, уз страховиту детонацију, од које је дрхтала атмосфера. Призор

Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево, 1980, стр. 333.

167 М. В. Петровић, „Из велике историје мале Србије", у: *Трновити пут Србије 1914–1918*, Београд, 1974, стр. 21.

168 Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 89.

169 R. Petković, „Da li je bilo Prvog svetskog rata?", *Sarajevske sveske*, № 43/44 (2014), str. 121.

170 Р. Милошевић, *Смедеревски ратни поменик*, Смедерево, 2003, стр. 127–128.

је био страховит и у исто време сатански величанствен.“[171]

Ситуација је била изузетно тешка услед дејства немачке артиљерије, која је у свему, тачније по бројности, као и по величини калибра и дејству, далеко надмашивала српске батерије. Ратни пресбиро је путем *Ратног дневника*, или Органа Врховне команде покушавао да подигне морал војсци објављујући извештаје према којима у току 8. октобра, као и током ноћи између 8. и 9. октобра „... положаје код Смедерева непријатељ безпрекидно туче јаком артилеријском ватром, на коју наша артилерија успешно одговара“.[172] Међутим, у којој мери су стварно српске батерије у Смедереву одговарале на ову ватру не можемо тачно да знамо.[173] Јер, постојала је велика опасност да српске батерије компромитују своје положаје и изложе их готово извесном уништењу од стране немачких топова, чак и пре него што крене десант немачких јединица преко Дунава.[174]

Српски добровољац-артиљерац, Александар Јовановић је касније забележио: „прва зрна из тешких Немачких топова пала су у самом штабу где је био мој командант – он се срећом спасе, и одмах дође на положај и нареди нам да одмах отворимо ватру на суседну варош Плочица, Брестовик и Ковин. Одмах смо отворили и за непуних 3–4 часа биле су вароши запаљене, од наших нових панцерних и фугастих граната; пошто је непријатељ видео да и ми бијемо из тежих оруђа почео је искључиво нас туђи, и то пакленом ватром.“[175] Међутим, према писању немачког официра немачки положаји у Ковину нису били озбиљније угрожени („... само неколико шрапнела је пало на јужни крај града и учинило мало штете“).

171 Ђ. Рош, *На Дунавском кеју септембра 1915*, Београд 1931, стр. 11.

172 „Извештаји Врховне Команде“, *Ратни Дневник* (Крагујевац), бр. 427, година II, 26. септембар/9. октобар 1915, стр. 1–2.

173 Читаве ноћи 7/8. октобра Немци су непрекидно бомбардовали читав Смедеревски одсек, али српска артиљерија није одговарала: *ВРС*, књига IX, стр. 100.

174 Оваквог је мишљења и Џејмс Лајон који, позивајући се на српске послератне извештаје, пише како је ефективно противдејство српске артиљерије било невероватно тешко, ако не и немогуће. „Тешка српска артиљерија била је у потпуности уђуткана. Највећи део српске артиљерије остао је нем на прикривеним положајима, отварајући ватру тек кад се пешадија Централних сила искрцала“: J. Lyon, “Serbia`s Artillery during the First World War”, in: S. Marble (ed.), *King of Battle. Artillery in World War I*, Leiden, 2016, p. 247.

175 З. Радовановић, *нав. дело*, стр. 123.

Сл. 58, *Смедерево, средиште вароши након бомбардовања*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 59, *Смедерево, средиште вароши након бомбардовања*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 60, *Смедерево, средиште вароши након бомбардовања*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 61, *Смедерево,средиште вароши након бомбардовања*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 62, *Смедерево,средиште вароши након бомбардовања*, фотографија, 1915-1916. година

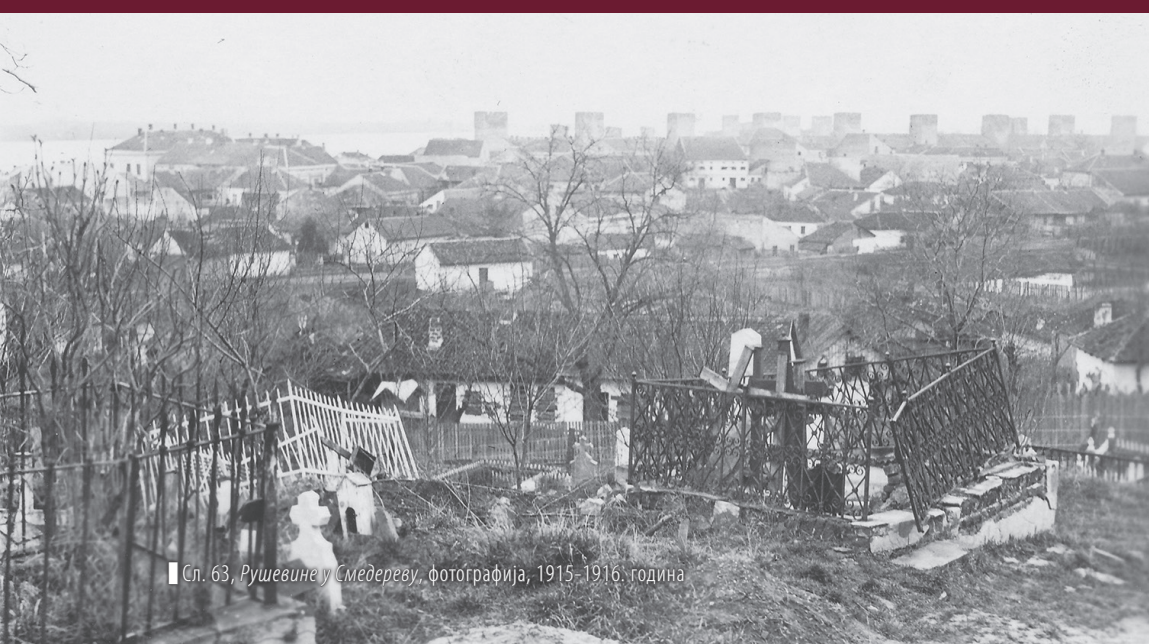

Сл. 63, *Рушевине у Смедереву*, фотографија, 1915-1916. година

Узнемирено локално становништво било је алармирано присуством великог броја немачке војске, очекујући противударе српске артиљерије када је немачка артиљерија отпочела дејство.[176] Током 8. октобра 1915. године настављено је бомбардовање града и околине са циљем да се униште српски ровови, бункери и, нарочито, осматрачнице на самој обали Дунава:. „... једна граната тешког калибра удари испод саме мотриље, на 20 метара тако силно да су сви зидови од бетона и трегери попрскали и телефонску везу прекинули...“.[177] Ту негде, на овим положајима био је и британски официр Е. Хилтон Јанг, који се одушевљавао издржљивошћу српских војника, који су изузетно добро подносили артиљеријску паљбу: „Изложеност концентрисаној ватри великих топова било је, изнад свега, ново ратно искуство за њих. Они се никада раније нису срели са топовима приближним у калибру великим аустријским хаубицама, или ни близу концентрацији артиљерије по снази великој као што је она која је била далеко на другој страни реке. Сумњам да би било чије трупе могле да покажу потпунију равнодушност према овако непријатним околностима. Свакако да су они имали одговарајући темперамент за такав посао... кад је чудовиште праснуло у винограду тик уз брдо, а његови делићи се разлетели по околини зујећи лагано попут љутих оса, неко би рекао *Ако!* са уморном резигнацијом“.[178]

Немци прелазе Дунав

Војни историчари немачке провенијенције су касније за брз и успешан прелаз преко Саве и Дунава писали како је то

176 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 35.

177 З. Радовановић, *нав. дело*, стр. 123.

178 Из текста Е. Хилтон Јанга *The Serbian Soldier in Action*, оригинално објављеног у америчком часопису *The Living Age* током ратне 1916. године. Преведено и приређено у: М. Лазић, „Српски војник у борби виђен очима енглеског официра“, стр. 131.

„... једно од најупечатљивијих чуда надљудских постигнућа овог моћног рата“.[179] Прелаз је био изводљив јер је планом предвиђао обимну и темељну техничку припрему, која је „превазилазила све дотада познате у ратној историји“.[180] Па, ипак, у самој реализацији прелаза није све ишло тако лако, пре свега услед нарочитих природних, тактичких и техничких тешкоћа и организаторских пропуста. Шта више, упркос надмоћној техници и надмоћности у људству, једва су успели да одговоре оперативним захтевима.[181]

Са пребацивањем немачких јединица код Рама ујутру 7. октобра и делимичним прелазом код Костолца дошло је до драматичне измене ситуације, јер је овај прелаз захтевао одговор српске команде. Дакле, непријатељ је предухитрио распоређивање српских јединица према плану команданта српске 3. армије, па је последично дошло до измешаности јединица по одсецима одбране услед убацивања јединица Дринске и Дунавске дивизија I позива у дотадашњи фронт Браничевског одреда.[182] Како би превазишао проблем командовања измешаним јединицама, командант српске 3. армије издаје 7. октобра 1915. године поподне нову заповест ОБр. 7265 којом фронт дели на четири одсека и именује команданте одсека. По овој заповести, у армијској резерви остаје са Дринском дивизијом I позива пуковник Никола Стефановић. За новог команданта Смедеревског одсека постављен је артиљеријски пуковник Драгомир Ж. Стојановић.[183] С обзиром на убрзавање догађаја, јасно је да он није имао времена да се добро упозна са стањем на фронту, па је одлуке доносио по инерцији. На тај начин је изгубљена почетна иницијатива, што је резултирало да јединице нису пружиле очекивани отпор.[184]

---

179 F. Zach, *Das Kriegsjahr 1915 (2. Band)*, im: *Geschichte des Weltkrieges. Heldenzeit der verbündeten Mittelmächte*, Klagenfurt, 1918, Seite 164.

180 Укупни пловни материјал на читавом простору Групе армија Макензен омогућавао је 6. октобра превожење око 74.000 људи у једној тури: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 128.

181 *Исто*, стр. 128.

182 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 65; *ВРС*, књига IX, стр. 65.

183 Он је 7. октобра увече преузео дужност од дотадашњег команданта одсека потпуковника Цвијовића, иначе команданта 10. комб. пеш. пука III позива: *Исто*, стр. 66.

184 *Исто*, стр. 65.

Јединице на левој обали Велике Мораве биле су додатно ослабљене наређењем команданта српске 3. армије да се из састава Дунавске дивизије I позива пошаље 18. пеш. пук у помоћ Рамском одсеку. Овај пук похитао је из Осипаонице око 17 часова и увече је био источно од Анатеме.[185] Осим тога, новим наређењем командант Дринске дивизије I позива повео је са собом још два пука (3. прекобројни пук и 6. пеш. пук) са дивизионом артиљерије преко Мораве и похитао ка Ћириковцу, где је имао задатак да брани прелаз непријатеља на леву обалу Велике Мораве.[186]

Преузимајући дужност, нови командант Смедеревског одсека пуковник Стојановић одмах је поделио свој сектор на два пододсека. Били су то: десни пододсек од ушћа Велике Мораве до ушћа Језаве под командом команданта Дринског коњичког пука пуковника Владимира Петковића; и леви пододсек од ушћа Језаве до ушћа потока Средњак, под командом команданта 10. комб. пеш. пука III позива потпуковника Светомир Цвијовића.[187] Укупна ширина овог одсека износила је око 20 км. Подела на пододсеке остала је као из претходне године. Штаб одсека налазио се на Царини у Смедереву.

Увече на дан 7. октобра 1915. године командант Смедеревског одсека имао је на располагању, поред постојећих јединица које су дотада браниле Смедеревски одсек, и неке јединице из Дринске дивизије I позива. Све заједно: 5. пеш. пук I позива (4 батаљона); Дрински коњички пук (3 ескадрона и 4 митраљеза), који је распоређен одмах у поље Годомин источно од Смедерева; Вод Дунавског коњичког пука III позива;[188] Дрински пионирски полубатаљон; од артиљерије имао је 9 батерија; један осматрачки балон и један рефлектор.[189] Додајмо и то да су на овим положајима већ недељу дана били припадници једног

185 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 186; *ВРС*, књига IX, стр. 72–73.

186 Наређење команданта српске 3. армије ОБр. 7255: *Исто*, стр. 75.

187 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 66; у даљем праћењу операција обеју војски фокусираћемо се на Смедеревски одсек, док ћемо остале одсеке на фронту српске 3. армије помињати само у контексту бољег разумевања дешавања и померања трупа на самом Смедеревском одсеку.

188 Овај вод је на дан немачког прелаза већ био распоређен ван одсека на линији Рујиште–Брестовик, са задатком да врши патролирање, осматрање и да одржава везу са суседном јединицом на Грочанском одсеку: *Исто*, стр. 66–67.

189 *Исто*, стр. 66; *ВРС*, књига IX, Београд, 1926, р. 75.

мањег маринског одељења Британске поморске мисије у Србији под командом поручника Џорџа Булока. Ова група у Смедереву била је наоружана једном четвороцевном торпедном батеријом са одређеним бројем мина.[190] Њихов учинак у борбеном смислу није се показао значајним. Међутим, правдаће их касније британски Тајмс, „... ништа нису могли да учине што би ефикасно могло да спречи искрцавање... Све што су могли да учине било је да остану на својим положајима, што су они и учинили под тешком ватром, док год је било какве прилике да буду од користи, а потом да униште материјал који нису могли да понесу, пре него што су се придружили остатку британског контингента на Торлаку".[191] Наводно је приликом бомбардовања Смедерева оштећен механизам за испаљивање торпеда, па је поручник Булок, након што је повукао на сигурно своју малену групу, сишао на реку и испалио једну мину у правцу непријатеља, након чега је демонтирао торпедну станицу и под јаком непријатељском ватром се повукао и придружио остатку својих људи.[192] За своје храбро држање, поручник Булок и поручник командир Е. Хилтон Јанг награђени су српским орденьем.[193] Њихово присуство у тешким данима непријатељске

190 Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, стр. 548; Не наводећи извор Славољуб Штерић (С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 67) пише како је ово британско одељење поставило шест торпедних цеви код ушћа потока Јаблан, мало пре Југова западно од Смедерева, као и на ушћу Језаве. Пловеће мине су поставили од кеја до ушћа Језаве, па ћемо овај податак узети са резервом.

191 *The Times History of The War,* Vol. VII, p. 372.

192 Sir H. E. Blumberg (comp.), *Britain's sea soldiers. A record of the Royal marines during the war 1914–1919*, Devenport, 1927, pp. 410–411. О томе колико су се стварно храбро борили британски војници и официри немамо податке из српских извора. Слика о њиховом држању највећим делом је обојена субјективним доживљајем непосредних британских учесника или каснијим интерпретацијама њихових претпостављених заснованим на казивањима учесника ових догађаја.

193 М. Лазић, „Српски војник у борби виђен очима британског официра", стр. 126–127; Због учешћа у одбрани града, као и за свеукупно држање британских официра и војника у оквиру мисије у Србији неки од њих јесу били награђени српским одликовањима. Поменути поручник Булок је награђен српском Златном медаљом за храброст, као и Орденом Светог Саве III степена: Sir H. E. Blumberg (comp.), *Britain's sea soldiers*, p. 413. Међутим, Бранко Богдановић пише да се ради о Ордену Св. Саве IV степена (указ 29516 од 21. марта 1916. године), а Златну медаљу не помиње: Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, стр. 554. Ово друго је сасвим извесније, јер се у Лондонској газети такође наводи да је Булок одликован

офанзиве било је од већег значаја у моралном смислу, одржавајући наду српских војника да ће помоћ савезника ускоро стићи.

Упркос многих тешкоћа са којима се суочавало током борби, уочи и за време непријатељског прелаза Дунава, српско балонско одељење је извршавало све задате наредбе. Последње узлетање спроведено је из села Липе 8. октобра, када су осматране непријатељске батерије које су тукле Смедерево и околне положаје. Већ сутрадан, 9. октобра, одељење је почело са одступањем преко Вранова и Михајловца даље на југ.[194] Настављајући припрему прелаза Дунава код Смедерева, немачки 3. армијски корпус током 8. октобра вршио је групно гађање и пребацио делове 25. резервне дивизије на Смедеревску аду.[195] Из правца Ковина најтежом артиљеријом гађан је Смедеревски град и притом је погођена једна кула у којој је била 5. позицијска батерија која је уништена.[196]

Сл. 64, Е. Хилтон Јанг, фотографија, око 1917. године

Сл. 65, Златна медаља за храброст *Милош Обилић*

Орденом Светог Саве IV степена: "Royal Navy Medals – Honours and Gallantry Awards", *London Gazzette*, Nr. 29377, 23rd November 1915; Поручник командир Хилтон Јанг одликован је нешто касније орденом Карађорђеве звезде са мачевима IV степена: „Royal Navy Medals – Honours and Gallantry Awards", *London Gazzette*, Nr. 30147, 22nd June 1917; Међутим, приликом анализе начина и разлога одликовања морамо узети и тадашње дипломатске и политичке обзире који су у великој мери диктирали разлоге за бројна одликовања представника страних војних мисија у Србији.

194 С. Микић, *нав. дело*, стр. 117.

195 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 188.

196 Српска артиљерија је од читаве Тврђаве користила једино тзв. Водену кулу на ушћу Језаве у Дунав за смештај једне батерије. Била су то два топа 5. позицијске батерије, који су директно погођени, онемогућени за даље дејство, а кула је овом приликом веома оштећена. Том приликом погинула су седморица војника, а четворица су рањена. Неким чудом неповређени су били поручник Драгутин Крстић и тројица војника. Међу погинулима били су син генерала Павла Бошковића, Бора П. Бошковић, трговац и резервни пешадијски капетан I класе, и поручник Живко Караклајић: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*,

Сл. 66, *Заробљени српски топ у тврђави Смедерево*, фотографија, 1915. година

Овом тешком артиљеријом био је нарочито изложен десни пододсек одбране узводно од града. Нарочито су Скелу у Годомину тукли топови из арсенала пољске артиљерије.[197] Судећи по живости на другој обали Дунава, српска војска је знала да је тренутак напада врло близу. Тог дана немачке јединице увелико су се пребацивале код Рама и узводно код Костолца потискујући српске прве линије одбране, користећи у великој мери подршку своје артиљерије.[198] Јасно је било да је ситуација критична. Само делимично увиђајући са каквом непријатељском силом српска војска има да се суочи, из Врховне команде су алармирали српску владу да ургира за што хитније долажење савезничких јединица, јер „... наше трупе на томе фронту довољне су као прва борбена линија; оне имају да нагоне непријатеља да открије своју главну снагу. Кад се непријатељ изјасни потребно је да имамо резерву која би гурнула и разбила ту главну снагу непријатељеву. Како ми то немамо јер то је она, што отишла на источни фронт. Савезничка помоћ била би та резерва".[199]

стр. 73; Умрлица, *Новости* (Ниш), Бр. 539, година III, 7/20. октобар 1915, стр. 2.

197 *ВРС*, књига IX, стр. 100, 104.

198 *Исто*, стр. 93–100.

199 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. VII (8. октобар 1915, Крагујевац; Тихо-

На дан немачког искрцавања српске јединице на Смедеревском одсеку биле су јачине 3 коњичка ескадрона, 8 батаљона пешадије, 8 митраљеза и 9 батерија (18 спорометних и 20 брзометних оруђа).[200] Осим што су бројчано били далеко инфериорнији од нападача, документи који се односе на Комб. пеш. пук потпуковника Цвијовића, сачињен махом од трећепозиваца, сугеришу да је имао проблем са недовољно високим борбеним моралом, недостатком официрског кадра или слабом стручном обуком.[201] Српске снаге на овом одсеку у односу на непријатеља јесу биле слабе, међутим, анализирајући распоред српских јединица и њихову борбену припрему С. Штерић закључује да „... није све учињено и да је било пропуста,

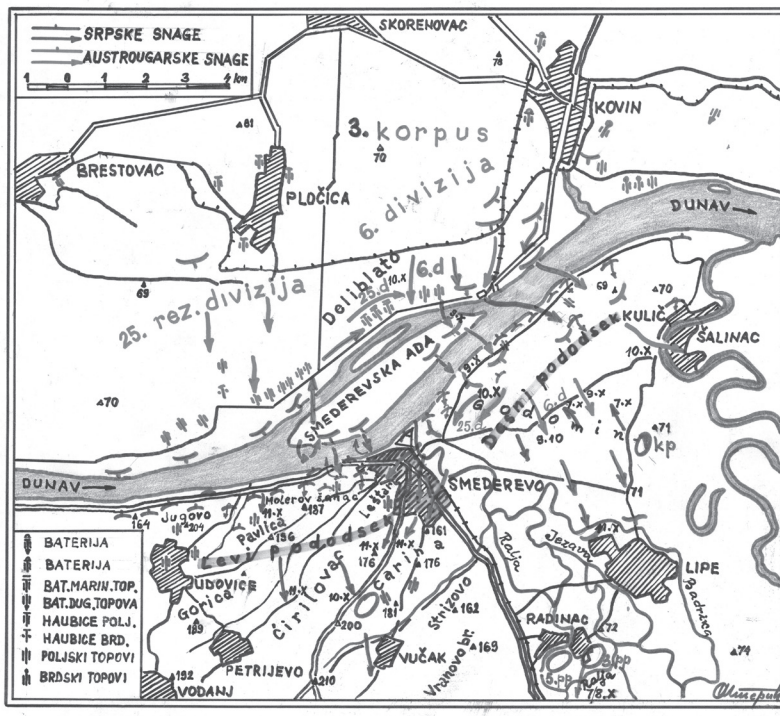

Сл. 67, Скица *Бој код Смедерева 6–11. октобар 1915*, реконструисао Славољуб Штерић

мир Поповић из Штаба Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о јаком непријатељском притиску са севера и недостатку резерве код српске војске због слања јединица на исток према Бугарској) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 260.

200 Детаљнији приказ распореда и бројног стања јединица које су браниле град: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 67–71.

201 *Исто*, стр. 71.

нарочито при употреби артиљерије док је непријатељ прелазио Дунав".[202] Немци су озбиљно радили на прикривању маневара својих трупа, па је било тешко проценити где ће се десити искрцавање. Српска одбрана очекивала је главнину снага код Расадника, где су се годину дана раније искрцали Аустроугари, па је и артиљерија била распоређена тако да покрије Дунав и његову десну обалу у правцу горњег дела Смедеревске аде. То место је осветљавао и једини рефлектор, постављен на Молеровом шанцу.[203]

Међутим, командант немачког 3. корпуса одлучио се за искрцавање на два места. Десни пододсек српске одбране у Годомину био је далеко слабије брањен и погоднији за искрцавање. Одлучили су да истовремено покушају искрцавање на левом пододсеку код Расадника, и десном, од Језаве до Велике Мораве. За српску одбрану десног пододсека коришћен је насип поред обале Дунава подигнут ради заштите од поплава. Два Дебанжова топа, укопана у самом насипу, нису омогућавала косу и уздужну ватру. Испред њих, на самој обали, била је подигнута жичана мрежа у четири реда. Генерално, одбрана Смедерева била је у много чему импровизована. Поред плитких ровова, који су се често урушавали, без изграђених склоништа и препрека, позиције артиљеријског оруђа биле су маскиране само грањем. Телефонска веза је била доста непоуздана па су се користиле службе ордонанса.[204] На Смедеревском одсеку одбране у почетним сатима немачког прелаза српска артиљерија на левом пододсеку показала се делотворнијом јер је успешно дејствовала по немачким понтонима, док је артиљерија у Годомину пропустила најважнији моменат за дејство. Иако по квалитету и квантитету много снажнија, немачка артиљерија била је смештена у равници, за разлику од српске артиљерије која је имала одличан преглед терена са околних брегова изнад Смедерева, што је уносило неспокој у немачке редове.[205] „Најснажнију непријатељску противодбрану су имале да преброде јединице које су нападале српску обалу код Смедерева.

202 *Исто*, стр. 70–71.

203 Б. Дукић, *Немачко војничко гробље*, стр. 24.

204 М. Лазић и М. Стефановић, *Смедерево у Великом рату*, Смедерево, 2014, стр. 23.

205 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 215.

Сл. 68, *Извлачење понтона који су потонули у Дунав за време напада код Смедерева*, фотографија, 1915. година

Српски главни положаји били су сакривени у виноградима, који су разбацани око овог осунчаног града. Међу њима, српска артиљерија је доминирала Дунавом".[206]

Стара Смедеревска тврђава није била много значајна у контексту модерног ратовања, свакако је уливала страхопоштовање код непријатеља. Осим тога, непријатељ је знао да је Смедерево имало железничку везу са позадином, па су морали да калкулишу и са евентуалним брзим пребацивањем српских снага из позадине током борби. Поред побројаног, велики изазов за немачке војнике био је нимало лак захтев преласка реке попут Дунава. Током 1915. године руски минерски одред постављао је минске препреке, које су успешно онемогућавале продор аустроугарског бродовља у доњи ток Дунава.[207] Па ипак, пасивне минске препреке нису биле довољне за заустављање велике концентрације аустроугарско-немачког напада. Приликом Макензенове офанзиве 1915. године аустроугарски и немачки пионири превазилазили су проблем мина у Дунаву постављањем дрвених крстова „који су се окретали у силовитој бујици, спуштани су низ реку, да би тиме учинили безопасним присутне мине. Нека изненадна експлозија доказала је колико је ова мера била сасвим на месту".[208] Да ли од мина или због

206 F. Zach, *Das Kriegsjahr 1915 (2. Band)*, Seite 163.

207 А. Тимофејев, „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата", стр. 173.

208 Из репортаже немачког ратног дописника др Курта Флерикеа, који је убрзо по освајању Смедерева боравио у граду, у: С. Штерић, *Ете тако је то било*, стр. 153.

дејства српске артиљерије, али један понтон са инжињеријом био је потпљен, повлачећи са собом на дно Дунава бар осморицу војника.[209] Дејство руских и британских торпеда било је готово неприметно, а прелазак великог броја јединица преко великих речних баријера – Саве и Дунава, уз помоћ дејства аустроугарске речне флотиле, могло је бити спречено једино уз помоћ већег броја топова великог калибра, којих у јесен 1915. године није било довољно ни на основним фронтовима, а камоли у Србији.[210]

Поред свега побројаног, бројни војни историчари су у каснијим описивањима ових догађаја нарочито истицали страшно дејство кошаве. Сведок овог преласка, ратни извештач Курт Флерике, дао је занимљив опис овог ветра: „Дувала је кошава, јесењи ветар ових предела, застрашујући оркан, бич земље, планинско дете, као фен суви ветар са Алпа".[211] Међутим, у најодлучнијим тренуцима преласка Дунава код Смедерева, у зору 9. октобра, кошава се примирила, па је олакшала превоз војске и опреме. Убрзо, након краткотрајног смираја, кошава је поново звиждала и завијала, а што је за Немце било најважније, узбуркала воде Дунава. Упркос опасности да немачке јединице, које су већ биле пребачене на српску обалу буду одсечене од снабдевања, немачки и аустроугарски инжињерци су били припремљени за овакву операцију и успели су да је наставе.[212] У операцији пребацивања немачких јединица у делу код Острова и Смедерева учествовао је и један аустроугарски брод са посадом од 200 људи. Приликом ове захтевне операције пострадао је један њихов морнар.[213]

На основу Макензенове директиве од 4. октобра, командант 11. немачке армије фон Галвиц издао је наређење да 3. армијски корпус након снажног бомбардовања града и

209 О овоме сазнајемо из каснијих извештаја о изградњи Немачког ратног гробља, када је са дна Дунава извучен један потопљени понтон у којем је било осморо мртвих немачких или аустроугарских инжињераца: Dušan Lončarević, „U vrtu prave ljubavi. Podlistak", *Beogradske novine* (Beograd), godina II, 1. septembar 1916, str. 1.

210 А. Тимофејев, „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата", стр. 173–174.

211 С. Штерић, *Еме тако је то било*, стр. 154.

212 F. Zach, *Das Kriegsjahr 1915 (2. Band)*, Seite 163.

213 *A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI HADITENGERÉSZET MAGYAR HŐSI HALOTTAINAK EMLÉKÉRE 1914 – 1918*, oldal 47.

околине 7. октобра пређе Дунав кад и где нађе за најзгоднije.[214] Ова наредба садржала је и друга упутства из којих се назиру планови операција, као и први непосредни циљеви након преласка Дунава. Требало носити са собом храну за пет дана, док је у слагалиштима на јужној обали требало обезбедити муницију за 5-7 дана. Важно је да овом приликом истакнемо и Галвицова упутства немачким војницима за опрезно наступање кроз српску територију, јер наводно српско становништво „... нагиње сваком ратном лукавству... узимати таоце... и ако треба поступити строго, нарочито против комитских препада".[215] Ово истичемо, јер ће касније у борбама јужно од Смедерева, а нарочито око села Селевац, ово упозорење снажно утицати на понашање немачких војника, који су услед страха од комита и заседа прекорачивали устаљене норме понашања у рату и неселективно и по кратком поступку убијали многе цивиле, па чак и жене и децу.[216]

Немачки 3. корпус имао је задатак да 9. октобра у зору започне прелаз Дунава код Смедерева. У претходно направљен заклон у врбацима на самој обали Дунава у 1 сат ујутру 9. октобра имали су задатак да се сместе немачки бригадни официри.[217] Осим немачких инжињеријских јединица и немачке опреме, овај корпус био је појачан са аустроугарским помоћним инжињеријским јединицама (*Kriegsbrückenequipagen*) и опремом. Ове јединице са опремом биле су распоређене северно од

214 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 125.

215 Цитирано према Галвицовим сећањима у: *Исто*.

216 Иако је у Првом светском рату штампа често коришћена за намерно пласирање дезинформација, овом приликом ћемо ипак истаћи да су чак и новозеландски листови, позивајући се на агенцијске вести из Женеве, у неколико наврата писали о злочинима немачке војске над цивилним становништвом у околини Смедерева и Пожаревца приликом војних операција у октобру 1915. године. У вестима се спомиње „општи масакр над цивилним становништвом у Селевцу, јужном Смедереву". Према том чланку, Немци су из кревета извели на јавни трг старе и немоћне (инвалиде), где су их, у присуству сведока, стрељали. У вестима се даље истиче да су немачка оправдања за ове злочине лажна, јер цивили нису пуцали на војнике: Anon., „Reign of terror. German blood-lust in Serbia. Shocking massacres reported. Huns apparently go mad: young and old butchered", *Poverty Bay Herald* (Gisborn, NZ), Volume XLII, Issue 13834, 6 November 1915, Page 3. О истом догађају: „Blood mad Germans. Slay with senseless fury", *Northern Advocate* (Whangarei), 8 November 1915, Page 1.

217 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 36.

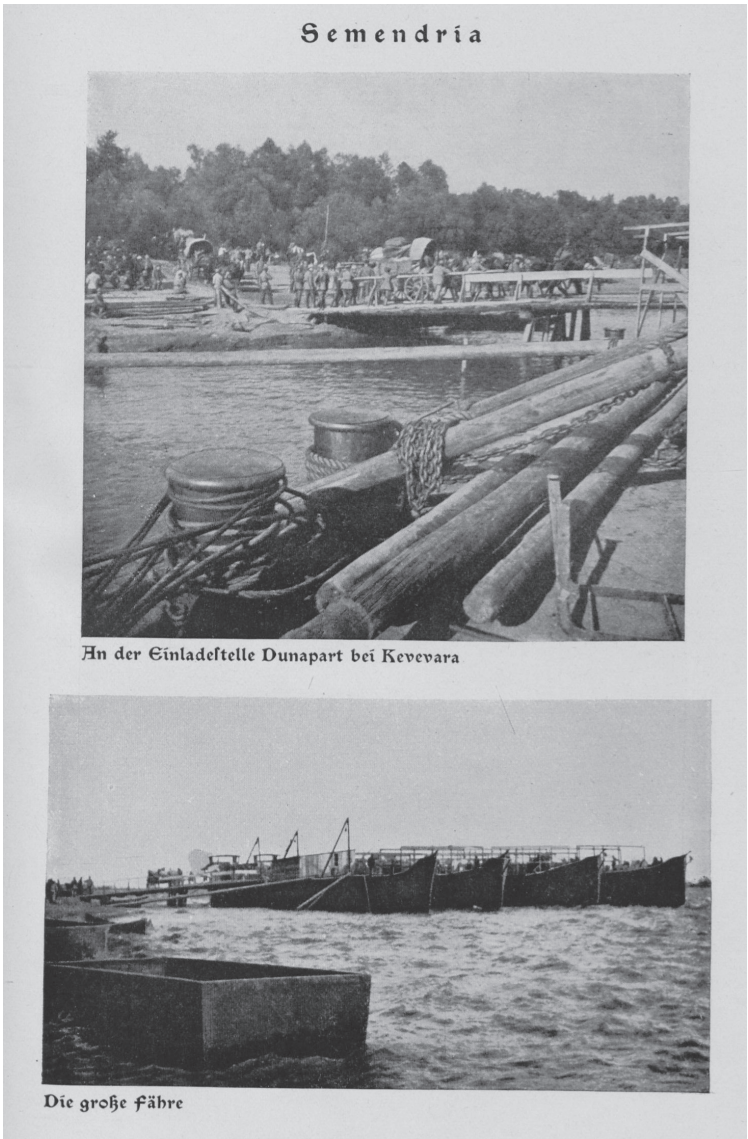

Сл. 69, *Смедерево. Место утовара Дунапарт код Ковина* и *Велики трајект*, фотографије, 1915-1916. година

Смедеревске аде и биле су заштићене пешадијом, митраљезима и брдском артиљеријом.

Јединице немачке 6. дивизије успешно и без већег отпора су се искрцале низводно од североисточног шпица Смедеревске аде. Према плану, ове јединице је требало да крену преко Дунава баш испод железничке станице Ковин-Дунапарт

(*Kevevara-Dunapart*) уз помоћ највећег дела аустроугарских инжињеријских трупа. У зору 9. октобра у 4 сата и 10 минута[218] кренуле су ове јединице у четири ешалона по мрклом мраку ка смедеревској обали.[219] Два ешалона кренула су са банатске обале, а друга два са источног шпица Смедеревске аде.[220] Они су се кретали Дунавом без већих потешкоћа. Немачки рефлектори су успели да обаве добар посао заслепљивања првих српских борбених редова, који су, дочекујући први непријатељски талас пуцали превисоко.[221] Да ли због мрака и слабе видљивости, недовољно добре организације или нечег трећег, српски топови нису дејствовали. Тек када је непријатељ пришао на 50-ак метара од обале, српски војници су из пушака, митраљеза и топова отворили ватру. Међутим, учинак ове насумичне и хаотичне ватре био је слаб. Аустријски историчари су касније забележили да је тек један понтон погођен, а на други су убачене ручне гранате, услед чега је у редовима немачке војске било мртвих и рањених.[222] Па, ипак, ово су били губици далеко мањи од очекиваних за једну овакву операцију.

Немци су убрзо наставили гомилање својих трупа на овом потезу. Наиме, они су у наредној тури превезли још четири ешелона, овога пута око два километра низводно од места где су се прве јединице искрцале.[223] До 10 сати читав један немачки пук био је на српској обали успевши да зароби два српска топа[224] и уз мање губитке заузме село Кулич.[225] До поднева 9. октобра читава пешадија и пет батерија ове дивизије било је на српској

218 Према каснијим аустријским изворима било је то око 3 сата ујутру: A. Veltzé, *Die Geschichte des Weltkrieges. Band II*, Wien, 1919, Seite 499; Код Славољуба Штерића (С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 74.) искрцавање је планирано за 3 часа и 45 минута.

219 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 37.

220 A. Veltzé, *Die Geschichte des Weltkrieges,* Seite 499.

221 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 37.

222 A. Veltzé, *Die Geschichte des Weltkrieges*, Seite 499.

223 *Исто.*

224 У Годомину са била постављена само два Дебанжова топа и они су највероватније напуштени а да нису испалили озбиљнију ватру на нападаче: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 75.

225 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 37.

обали Дунава.[226] Све време док је ужурбано вршено пребацивање војске преко Дунава, немачка тешка артиљерија упорно је тукла пристаниште и обалу у Смедереву,[227] као и средњовековну тврђаву: „Чврсти, црни облаци дима издизали су се из измаглице која је покривала рушевни град. Са двогледом сте могли видети како су зидови тврђаве, који датирају у време Турака и изгледају прилично детињасти у времену [топова од] 42 цм, стајали пркосно и наизглед неоштећени у диму".[228]

Много тежа и са далеко више губитака била је операција пребацивања немачких јединица из редова 25. резервне дивизије, која је према наредби фон Лохова имала да се пребацује понтонима са западног шпица Смедеревске аде у правцу српске обале на западним ободима Смедерева. Међутим, инжињеријске јединице чији су понтони били распоређени око југозападног шпица Смедеревске аде морали су нарочито да се боре и са јаким речним струјама које су проузроковане великим падавинама,[229] а стрепели су и од речних мина.[230] Услед тих проблема, почетак пребацивања 25. резервне дивизије каснио је у односу на пребацивање 6. дивизије.[231] Ово је добро искористила српска артиљерија која је веома успешно гађала немачке јединице које су понтонима ишле узводно од шпица Смедеревске аде. Зато је само осам понтона са око 150 војника од укупно 53 понтона из 25. резервне дивизије успело да пређе набујали Дунав западно од Смедерева и дочепа се смедеревске обале.[232] Они су се, упркос снажном српском отпору, учврстили на десној обали Дунава код Расадника. Немци су ту имали снаге јачине једне чете са два митраљеза, као и добар стрм положај који

226 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band)*, Berlin, 1933, 215; Према Милану Зеленики (М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 125.) читава пешадија ове дивизије била је на српском тлу до 13 часова када је избила на друм Смедерево– Кулич.

227 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 37.

228 *Исто*, стр. 38.

229 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 215–216.

230 F. Zach, *Das Kriegsjahr 1915 (2. Band)*, Seite 163.

231 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band)*, Seite 215; У новијој српској литератури помиње се број од укупно 42 немачка понтона, од којих је само 10 успело да стигне на српску обалу: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 82.

232 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band)*, Seite 215.

су вешто искористили за формирање грудобрана. У исто време два понтона из ове немачке групе покушала су да се искрцају код града, али их је тамо сачекао поручник Михаило И. Маџаревић и успео да зароби без борбе посаду једног понтона, док се други вратио.[233] Због неуспешног пребацивања највећег дела 25. резервне дивизије, одлучено је да се током дана јединице из ове дивизије, које су већ биле на српском тлу, пребаце назад северно од Смедеревске аде.[234] Једна српска чета из 5. пеш. пука, која је добила задатак да истера Немце из Расадника, када је увече стигла на место искрцавања, тамо није затекла немачке војнике.[235] Због оваквог развоја догађаја, командант немачког 3. корпуса одлучио је да и јединице 25. резервне дивизије, које још нису започеле прелаз, пребаци источно од Смедеревске аде, на место искрцавања 6. дивизије.[236] Аустроугарски бојни брод „Оршава", који се налазио сакривен иза Смедеревске аде, послужио је као трајект за пребацивање ових јединица на место искрцавања немачке 6. дивизије.[237] Српска артиљерија, међутим, у тим тренуцима није била ефикасна или се уопште није оглашавала, па су понтони наставили да несметано плове Дунавом и превозе људство и опрему.[238] До краја дана 9. октобра, Немци су успели да и 25. резервну дивизију пребаце источно од Смедерева, успевајући да тако читав свој корпус групишу[239] у зони од Годоминског поља према Куличу, Шалинцу и Липама. Стабилизујући се на српској обали Дунава код Смедерева, ове немачке јединице добиле су наређење од команданта армије да сутрадан 10. октобра очисте пут Кулич–Шалинац, да се обезбеде према селу Липе, а са главним снагама да припреме напад на Смедерево и висове јужно од вароши обухватајући

233 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 82.

234 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 216.

235 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 83.

236 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 216.

237 A. Veltzé, *Die Geschichte des Weltkrieges*, Seite 499.

238 До вечери 9. октобра српске позицијске батерије биле су већ неутралисане, а 5. дунавска пољска батерија повукла се око 18 часова са губицима. Цела осматрачница рефлектора на Молеровом шанцу изнад саме Провалије била је разрушена. Такође, заплењеној турској хаубичкој батерији разрушена је осматрачница са муницијом: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 83.

239 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band)*, Seite 215.

их са југоистока.[240] Тог дана француски пилоти капетан Маве и потпоручник Мер полетели су у извиђачку мисију на линији Иваново–Рам, пратећи ток Дунава, и приметили велику живост непријатеља на овом потезу. Видели су да непријатељ чамцима пребацује трупе код Ковина, Острва, Костолца и Рама.[241]

Увиђајући критичност ситуације на терену, српска Врховна команда одлучује да железницом од Зајечара и преко Ниша за Осипаоницу упути као појачање Смедеревском одсеку Шумадијску дивизију I позива, која се налазила код Књажевца.[242]

Борбе за Смедерево и наставак немачког продора ка обронцима Шумадије

Током 9. октобра 1915. године вођене су борбе у Годомину у којима су учествовале јединице Дринског инжињеријског полубатаљона, слабо опремљеног и са недовољно муниције, као и јединице Дринског коњичког пука под командом пуковника Владимира Пековића. Они су се грчевито борили са Немцима, али су због недостатка бочних заштита и недостатка муниције морали да одступе око 15 часова, када им је стигао у помоћ 5. пеш. пук I позива.[243] Овај пук наставио је да води борбе са Немцима до 19 часова и на достигнутој линији заноћио. Немци су задржани испред села Липе и села Шалинац.[244] Упоредо са овим борбама, српска артиљерија дејствовала је спорадично на немачке лађе и друга пловила која су превозила војнике и опрему, као и на немачке положаје код Мале аде и Смедеревске аде, покушавајући да онемогући окупљање непријатеља.[245] Међутим, око поноћи 5. пеш. пук био је нападнут и бранио се током читаве ноћи. Око 4 часа ујутру Немци су рокирали

240 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 189.

241 С. Микић, *нав. дело*, стр. 158.

242 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 190.

243 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 85.

244 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 190.

245 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 84.

трупе и припремали напад на Смедерево. Немачка 25. резервна дивизија са левим крилом према селу Липе спремала се за напад на Смедерево, а 6. дивизија заузела је Шалинац и спремала је продор даље на југ.[246]

Током 10. октобра под притиском непријатеља 5. пеш. пук повукао се у село Липе, где је остао до 16 часова, а потом је кренуо на Царину. Тог дана одбрану овог одсека вршили су поменути 5. пеш. пук, Дрински коњички пук, као и делови 6. пеш. пука. Значајан моменат наступио је када је касно увече 10. октобра у Радинац стигао један ешелон 19. пеш. пука Шумадијске дивизије I позива. Команданту 19. пеш. пука наређено је да се одмах стави под команду команданта одбране Смедерева.[247]

Иако је српски *Ратни пресбиро*, извештавајући о стању на дунавском фронту током ноћи 9. и 10. октобра јавио како је једно непријатељско одељење, које је прешло „... код саме вароши Смедерева, делом уништено, а делом се при бегању подавило“,[248] Немци су већ тада успели да остваре грудобран на десној обали Дунава, на који ће наредног дана наставити да пребацују своју војску и опрему. На Смедеревском одсеку Немци су током читавог 10. октобра превозили трупе и опрему. Око 19 часова препадом су заузели село Липе, а у 20 часова отпочео је

246 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 191.

247 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 86.

248 „Извештаји Врховне Команде“, *Ратни Дневник* (Крагујевац), бр. 428, година II, 27. септембар/10. октобар 1915, стр. 2.

Сл. 70, *Смедерево. Старе куле турске тврђаве порушене мерзером калибра 42 цм*, фотографија, 1915-1916 година

снажан напад на Смедерево са источне стране.[249] Међутим, у огорченим борбама Срби су у току ноћи 10/11. октобра повратили село Липе.[250]

Већ током 10. октобра било је јасно да Немци распоређују трупе за напад на Смедерево, па су сходно томе заузимани нови положаји. Положаји су поседнути од Тврђаве, па на југ поред пруге и на обали Језаве. Ова река била је за нападача велика препрека јер се излила око 100 м, а дубина је местимично износила од 2 до 3 м.[251] Зато су напади били усмерени ка мосту на Језави. Били су интензивни током ноћи 10/11. октобра, али су успешно одбијани.[252] Српски *Ратни пресбиро* је 11. октобра извештавао да су се око села Липе током ноћи између 10. и 11. октобра водиле тешке борбе. „Најжешће борбе на овом делу фронта вођене су око села Липе, које је више пута прелазило из једних руку у друге".[253] Наиме, село је непријатељ заузео, „али вештом употребом наших резерви и налетом наших храбрих трупа Липе су отете натраг од непријатеља, који се морао

249 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 192.

250 *Исто*, стр. 194.

251 Уопште надирање Немаца било је отежано због тешког терена. Земљиште је било обрасло трском, шипрагом и шумарцима. Тешка возила и артиљерија заглављивали су се у блату. Местимично кукуруз и висока трава сакривали су непријатеља.

252 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 87.

253 М. В. Петровић, *нав. дело*, стр. 23.

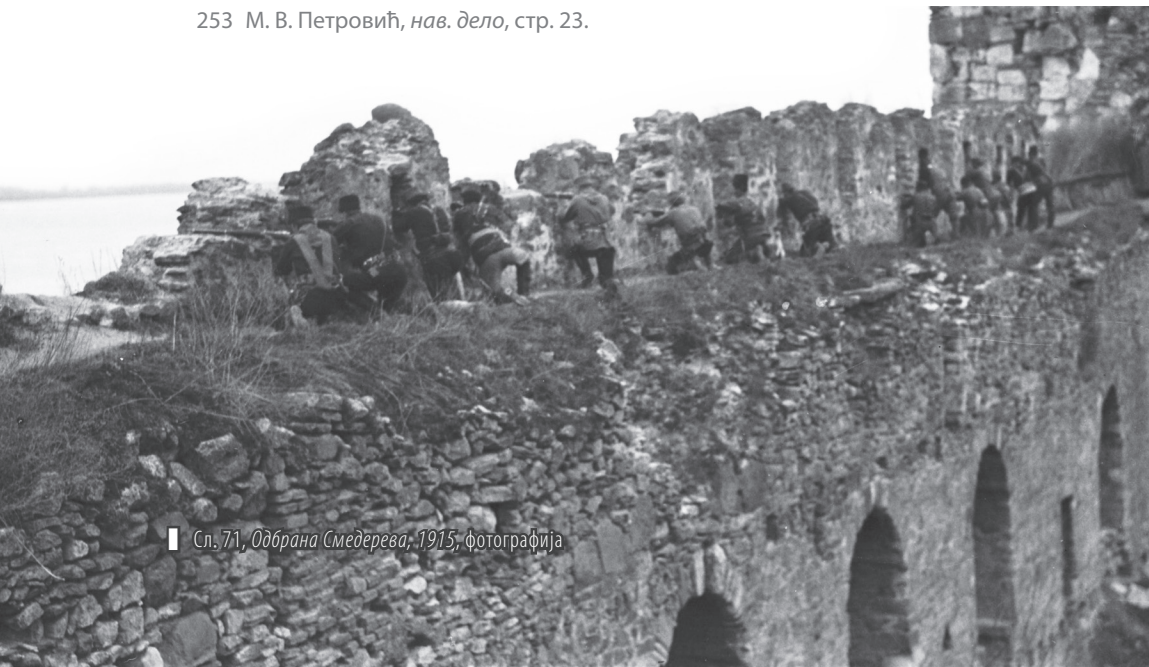

Сл. 71, *Одбрана Смедерева, 1915*, фотографија

повући са осетним губицима".[254] Исте ноћи, непријатељ је чинио два покушаја да ноћним нападом заузме Смедерево град и варош. Оба су та покушаја осујећена. У овим понављаним нападима непријатељ је имао знатне губитке.[255] О крвавим борбама код Липа говори и извештај у дневној штампи према којем „... Ни у једној борби од почетка ове нове офанзиве непријатељ није имао тако велике губитке. Поља су сва застрта лешевима његових војника".[256] Потврда је, додуше нешто касније, дошла и из немачких извора: „... Тек после дуге борбе, трупе су могле да заузму мост преко Бадрике и тек после огорчених уличних борби успеле су да очисте село од непријатеља".[257]

За време ових тешких борби наредник Сере и капетан Маве вршили су извиђања из ваздуха и опазили да се главне непријатељске снаге концентришу између Смедерева и Рама.[258] Са друге стране јединице српске Шумадијске дивизије I позива које су пристизале биле су усмераване ка Смедереву, тачније ка селу Радинац.

Почевши од 11. октобра на фронту немачке 11. армије настављене су тешке борбе. Немцима је требало доста времена да се на добро утврђеним српским положајима дефинитивно сломи српски отпор. Осим тога, услед кошаве је и саобраћај између двају обала Дунава бивао све тежи. Раскаљани путеви отежавали су комуникацију трупа. Због свега тога, командант армије фон Галвиц је привремено одустао од опште офанзиве док се прилике не поправе. У том тренутку сматрао

Сл. 72, *Немачки транспорт заглављен у блату*, фотографија, 1915. година

254 „Извештаји Врховне Команде", *Ратни Дневник* (Крагујевац), бр. 429, година II, 28. септембар/11. октобар 1915, стр. 1.

255 *Исто.*

256 Анон., „Најновије вести. Извештаји краљ. срп. пресбироа. Евакуација Смедерева", *Новости* (Ниш), бр. 532, година III, 1/14. октобар 1915, стр. 2.

257 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 40.

258 С. Микић, *нав. дело*, стр. 158.

је потребним да се хитно заузму Смедерево и Пожаревац, јер су представљали „главне оперативне ослонце и важне комуникацијске чворове при даљем наступању на југ".[259]

Команда немачког 3. корпуса форсирала је 25. резервну дивизију и њен прелазак преко Језаве. Ова дивизија добила је наређење да настави продор даље на југ и запад.[260] Сходно тим плановима, 11. октобра у 8 сати почела је јака артиљеријска припрема, а потом од 10 часова напад на фронт Липе–Смедерево. Нарочито јака артиљеријска ватра била је усмерена на Карађорђево брдо. Ситуација је била критична. Српска Врховна команда у 10.20 часова наређује команданту српске 3. армије да обрати најозбиљнију пажњу на одбрану Смедеревског града, јер од његовог одржавања зависи и линија јединица Одбране Београда. Међутим, упркос овим упозорењима Смедерево није могло бити одржано без појачања, које нажалост, није пристизало. Немачке снаге биле су бројније и далеко надмоћније по питању артиљерије. Дана 11. октобра 1915. године у 13 часова јединице немачке 25. резервне дивизије кренуле су у напад на Смедеревски град, коју су убрзо освојиле на јуриш. После борбе код Циганске мале поред железничке пруге, град је морао бити евакуисан у 14.50 часова, а Немци су у град ушли око 16 часова.[261] У борбама за одбрану града поново се својим осведоченим јунаштвом исказао и један од тада најодликованијих српских ратника – Михаило Маџаревић. Он је приликом евакуације града до самог краја држао одступницу на Језави, а потом је на новим положајима у селу Петријеву рањен у леву руку.[262]

259 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 193.

260 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 216.

261 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 87–88.

262 Михаило Маџаревић (1894–1965) био је у то време поручник и је већ тада је био познат као изузетно храбар и спретан официр, носилац највиших ратних одликовања (Карађорђева звезда, Сребрна и Златна медаља за храброст, а касније и Албанска споменица, Орден белог орла са мачевима, Легија части, Ратни крст). Према неким подацима у Смедереву је приликом немачког десанта на град 9. октобра 1915. године заробио један понтон пун војника немачког 83. пешадијског пука, чији ће војници два дана касније на јуриш узети Смедеревски град: М. Радојчић, „Михаило Маџаревић – јунак ратова 1912–1918", *Гласник*, бр. 49 (2015), стр. 32–33.

Сл. 73, Фриц Нојман, *Хесенске трупе јуришају на Тврђаву Смедерево 11. октобра 1915. године*

Јединице Смедеревског одсека повукле су се како би се прегруписале и потом заузеле нову линију гледано од истока на запад: Радинац-к. 106-село – Вучак – Петријево – Удовице, док је резерва пребачена на Враново брдо, а штаб у Михајловац. Без потребе су напуштени обала Дунава, као и Павлица.[263] Са Царине је повучен 5. пеш. пук на брег Стризово (к. 162 м). Из српске Врховне команде стизали су само кратки извештаји: „Изгубљене Липе и Смедерево", при том само слутећи да су последице борби тешке: „Изгледа да је Смедерево потпуно разорено".[264]

Увече 11. октобра српске јединице на овом делу фронта биле су распоређене на следећи начин: 3. прекобројни пук Дринске дивизије I позива на Новој Мртваји на левој обали Мораве, северно од Драговачког моста. Испред, нешто севернije, налазио се Дрински коњички пук. Северно од Радинца, фронтом ка истоку и северу, распоређен је 19. пеш. пук. На Стризову је био 5. пеш. пук без 1. батаљона и митраљеског вода, али са Браничевским комбинованим батаљоном III позива. Линију села Вучак–Петријево посео је 10. комб. пеш. пук III позива са 1. батаљоном 5. пеш. пука и 4. батаљоном 19. пеш. пука. У резерви су се налазили: Дрински полубатаљон у селу Раља, као и одређене артиљеријске јединице у Коларима и Суводолу.[265] Сазнавши да су Немци заузели Смедерево, командант Грочанског одсека Одбране Београда упутио је око 21 час један батаљон и један брзометни вод преко Дрења да загрози бок непријатељу.[266]

Убрзо по освајању Смедерева немачке јединице овладале су важном котом 140, јужно од Смедерева, што им је давало могућност доброг увида у српске положаје, нарочито оне на Вранову на коти 160. Иако су на том врху били изложени могућој ватри српске артиљерије, Немци су били самоуверени, знајући да српска војска мањка са артиљеријском муницијом,

263 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 97.

264 АС, МИД, ПО, 1915, Ф I, 1/IA, дос. VII (11. октобар 1915, Крагујевац; Тихомир Поповић из Штаба Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да Врховна команда није наредила да се поседну важне граничне тачке према Бугарској) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 283.

265 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 97–98.

266 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 179.

па су овде поставили своје нове положаје.[267] Осим тога, користили су и све важније преимућство у ваздуху. Српске јединице надлетали су дирижабли и аероплани, вршили рекогносцирање терена и коректуру артиљеријске ватре, али и митраљезима дејствовали по српским положајима.[268]

О паду Смедерева српски *Ратни пресбиро* само је штуро јавио „... борбе се воде јужно од Градишта и југозападно од Смедерева. Варош Смедерево евакуисана је".[269] Овај лапидаран извештај одговарао је у потпуности стању на терену. Јер, евакуација града извршена је дословно. Наиме, са српском војском повлачили су се и Смедеревци, заправо, они који већ то нису учинили уочи почетка офанзиве. Као и за време Смедеревског боја 1914. године, из Смедерева и околних села сливале су се колоне избеглица према унутрашњости земље. Збег своје породице описао је Боривоје Стевановић из Михајловца: „Сви смо обукли топла одела, понели поњаве за спавање и покриваче. Брашно, сланину и све што више може. А деда је повео краве и кола на капију."[270] Први непријатељски напади на почетку офанзиве Централних сила у октобру 1915. године довели су до „масовних покрета цивила који су пратили ка југу повлачење двора, владе и преосталих оружаних снага, доприносећи општем утиску о целом народу у збегу".[271] Становништво је морало бити у страху, како од непосредног страдања од непријатељске ватре, тако и од могућег непријатељског терора. Догађаји који су се десили претходне године, као и они који ће уследити, дали су им за право.[272] Ситуација

267 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 42.

268 Како је у свом ратном дневнику забележио потпоручник Славко Јоксимовић 29. септембра/12. октобра „један је војник рањен у руку митраљезом непријатељским са аероплана": С. Штерић, *Ете тако је то било*, стр. 291.

269 Извештаји Врховне Команде", *Ратни Дневник* (Крагујевац), бр. 430, година II, 29. септембар/12. октобар 1915, стр. 1.

270 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", *Mons Aureus*, бр. 46 (2014), 27.

271 М. Ристовић, „Разорени оквири приватности: рат и приватност", у: *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, 582.

272 Историчар Радомир Ранковић је забележио казивања старих Липљана да су тројица мештана села Липе стрељани за одмазду по заузимању села, јер је један њихов мештанин, извесни Милош Живановић, са намером упутио немачке војнике у живо блато, због чега су се неки немачки војници тамо подавили: Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом

на терену била је веома тешка. Стално тучена надмоћном немачком артиљеријском ватром, српска војска се, бранећи се, полако повлачила. Међутим, повлачење је било отежано због избеглицама пренатрпаних[273] и једва проходних блатњавих путева: „жалосне поворке избеглица из села која су бомбардовали и угрожавали Немци куљали су друмовима ка југу. У једном селу остало је само 30 жена и деце од 3000 становника".[274] Осим тога, „рањеници су стизали са бојног поља путем и воловским колима, а дуж пута су гомиле бегунаца бежале из бомбардованих села".[275] Бежање становништва, као и вишедневно бомбардовање, затим борбе на ободима и у самом граду, учиниле су да Смедерево у очима завојевача оставља тужан призор: „Касно увече стигли смо у град, који је, у потпуности напуштен од стране људи, остављао тужан утисак због погођених, разбијених, опљачканих и спаљених грађевина".[276] Немачки војници, свесни супериорности своје војске по питању ватрене моћи, ратне технике, али и по опремљености уопште, посматрали су српске заробљенике смештане унутар Смедеревске тврђаве: „... све стари браниоци земље, лоше одевени. Нису могли да схвате да силна река није била препрека".[277]

Наредних неколико дана бројни новински листови широм Аустро-Угарске и Немачке егзалтирано пишу о немачким победама у Србији. Смедерево се у том тренутку појављује на насловним странама великог броја новина у земљама Централних сила, што само иде у прилог чињеници колики је у том тренутку за освајаче био значај заузимања Смедеревске

светском рату", *Mons Aureus*, бр. 46 (2014), стр. 27.

273 Немачки извори истичу како јужно од Смедерева нису сретали српске сељаке: R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 42.

274 М. С. Стобарт, *Пламени мач у Србији и другде*, Нови Сад–Београд, 2016, стр. 157.

275 *Исто*, стр. 154.

276 Ово је опис једног немачког официра, који је са својом јединицом дошао у град 12. октобра 1915. године касно увече: R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 41.

277 Из дневника у рукопису Курта Вилхелма Кеслера (*Kurt Wilhelm Kessler*), немачког ратног телеграфисте, који је само делимично преведен и објављен у: С. Штерић, *Е мој синко, дуга је то прича*; Цео дневник може се наћи на порталу *Europeana*, секција *1914–1918*. URL: https://www.europeana.eu/portal/en/record/2020601/contributions_12545.html?q=kurt+wilhelm+kessler , посећено 17. 10. 2018.

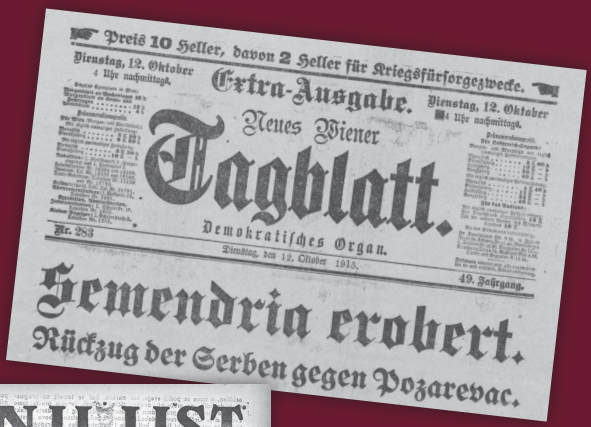
Preis 10 Heller, davon 2 Heller für Kriegsfürsorgezwecke.
Dienstag, 12. Oktober 4 Uhr nachmittags.
Extra-Ausgabe.
Neues Wiener Tagblatt.
Demokratisches Organ.
Nr. 283
Dienstag, den 12. Oktober 1915.
49. Jahrgang.
Semendria erobert.
Rückzug der Serben gegen Pozarevac.

JUTARNJI LIST
Broj 1277.
Zagreb, srieda 13. listopada 1915.
Godina IV.
Grad i tvrdjava Smederevo zauzeti. – Neprijatelj uzmiče prema Požarevcu. – Uspjesi kod Dvinska.

6 Uhr-Ausgabe.
Grazer Volksblatt
Nummer 707.
Graz, Dienstag den 12. Oktober 1915.
43. Jahrgang.
Semendria von den Deutschen besetzt.

Nr. 335.
Lwów, Czwartek dnia 14. Października 1915.
Rok XXXIII.
KURJER LWOWSKI
WYCHODZI DWA RAZY DZIENNIE
Zdobycie miasta i twierdzy Semendrji

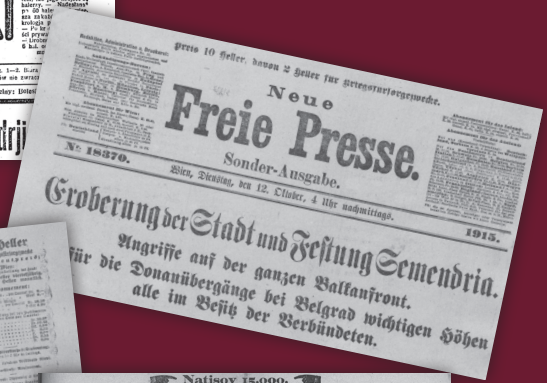
Preis 10 Heller, davon 2 Heller für Kriegsfürsorgezwecke.
Neue Freie Presse.
Sonder-Ausgabe.
Nr. 18370.
Wien, Dienstag, den 12. Oktober, 4 Uhr nachmittags.
1915.
Eroberung der Stadt und Festung Semendria.
Angriffe auf der ganzen Balkanfront.
Für die Donauübergänge bei Belgrad wichtigen Höhen alle im Besitz der Verbündeten.

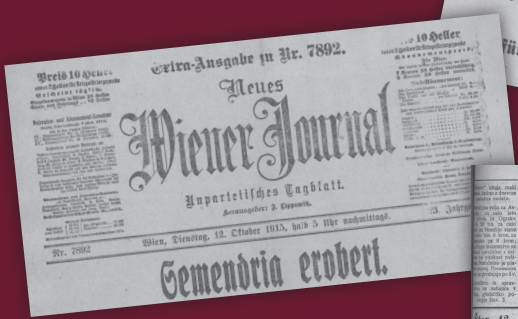
Extra-Ausgabe zu Nr. 7892.
Neues Wiener Journal
Unparteiisches Tagblatt.
Nr. 7892
Wien, Dienstag, 12. Oktober 1915, halb 5 Uhr nachmittags.
Semendria erobert.

Natisov 15.000.
Stajerc
Štev. 42.
V Ptuju v nedeljo dne 17. oktobra 1915.
XVI. letnik.
Svetovna vojska
Belgrad padel! — Nemci zavzeli Semendrijo. — Naše in nemške čete zmagovitem prodiranju v Srbijo. — Bolgarija pričela vojno proti rbom. — Na vzhodu in zapadu položaj nespremenjen. — Italijanski napadi kakor vedno odbiti.

Сл. 74, Исечци насловних страница новина из Аустро-Угарске, 12-17. октобар 1915. године

тврђаве и вароши[278] као важног полазишта за даљи продор у Моравску долину.

Након заузимања Смедерева јединице Галвицове 11. армије наставиле су продор у три колоне, западно, јужно и источно од Смедерева. Њихов напредак био је делимично успорен 12. октобра 1915. године, јер је кошава опет значајно узбуркала Дунав, правећи таласе у правцу супротном од тока Дунава, чинећи неупотребљивим мање понтоне за превоз људства и ратног материјала. Тог дана само је један пароброд наставио да довози појачања. Међутим, већ сутрадан, 13. октобра, превоз људства, опреме и других потрепштина настављен је без сметњи.[279]

Нарочито огорчене борбе водиле су се на прилазу и у самом селу Липе. Претходно су, услед малог маневарског простора за одбрану, напуштена села Кулич и Шалинац, која су прва била на удару немачких јединица. Разлог овоме треба тражити у следећем: увиђајући стратешки значај очувања села Липе зарад одбране Смедерева, српска команда је на томе нарочито инсистирала. Осим тога, топографија села Липе и околине отежавала је продор Немаца у мери у којој би они то због бројчане и ватрене надмоћности могли да користе. Овде се налазио читав низ отока Мораве, које су као меандер текле Годоминским пољем, при том га плавећи и отежавајући кретање јединица, и у близини Смедерева се спајале са Језавом и Бадриком. Осим тога, у време напада, реке и речице су набујале, са мноштвом опасних вирова. Приликом форсирања Рашаначке баре једна немачка топовска посада пропала је са дрвеног моста у водени канал.[280] Ово су вешто користили српски војници, који су од мештана користили информације о терену. О степену огорчености борби најбоље сведочанство је учешће локалног становништва, који су дали допринос личним ангажманом у

278 У градском историјском музеју у Лајпцигу (*Städtgeschichtliches Museum Leipzig*) у Немачкој, под инвентарним бројем V/576/2007 чува се лента (дим. вис. 38,7 цм, шир. 6,4 цм) посвећена освајачу Смедерева генералу Максу фон Галвицу. Лента је сачињена атласним повезом, и то је подужа трака са црном штампом на светлољубичастој полусвили на којој пише: „Живела Семендрија 12. октобар 1915." са портретом команданта немачке 11. армије Макса фон Галвица.

279 A. Veltzé, *Die Geschichte des Weltkrieges,* Seite 499; О проблемима са превозом услед дејства Кошаве пише и: R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 43.

280 Р. М. Јовановић, *Хроника села Липе*, Смедерево, 2013, стр. 48.

борбама. „Жестоком борбом смо бранили Липе. У борбу се укључило становништво Липа. Изузетно храбре жене и деца и становништво латили су се оружја и као прави ратници, храбри и вични борби, тукли су непријатеља...“. Међутим, „притисак је био погубан и морали смо напустити Липе. Официри су прегруписали наше снаге, организован је противудар у коме су учествовали мештани села и непријатеља смо протерали“. Након ноћног предаха „на овим положајима борбе су настављане целог дана, врло оштро са обе стране, у којима су храбро истрајавали борбени мештани Липа.“[281]

Интензитет борби био је узрокован и храброшћу српских бораца, потпомогнутих локалним становништвом, и одлучношћу командног кадра. Са друге стране, немачке јединице су упорно наваљивале јер су морале да осигурају грудобран за друге јединице које су се искрцавале. Један немачки официр се први пут сусрео са отпором цивилног становништва, тачније жена које су учествовале у одбрани села: „Мртве жене, са ножем у замрзнутој руци, такође су пронађени међу бројним непријатељима. Никада нисам чуо или видео да су Срби активно укључени у борбу, тако да мислим да се овај случај може сматрати изолованим, али изнад свега и као изузетан“.[282]

Упркос наређењу команданта српске 3. армије да „трупе одбране Смедерева употребе надчовечанску снагу да одрже положај на коме се боре“, српски браниоци су постепено и под борбом устукнули. Наиме, „први пут се наши војници срећу са толико моћном артиљеријом и са рововским оруђима“,[283] који су односили превагу. Према српским извештајима резултати које је непријатељ остваривао били су плод „далекометне тешке артиљерије“. Осим тога, показало се у непосредној пешадијској борби „да непријатељска пешадија апсолутно не може да издржи наш напад бомбама“.[284] Немци су у овим борбама

281 Ови догађаји делимично су реконструисани и захваљујући накнадно забележеним сећањима Станише Марковића, војника српске Дринске дивизије I позива из Стублина код Обреновца, које је забележио Данило Буха: *Исто*, стр. 229–230.

282 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 40.

283 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 95.

284 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 195.

користили и думдум метке.[285] Већ неколико пута наглашавајући далеко већу надмоћност у артиљерији, нарочито оној већег калибра, немачке јединице су надвладале отпор. Ту у селу Липе борише су се јединице Шумадијске дивизије I позива и немачке 6. дивизије. Тек 12. октобра надмоћније немачке јединице успеле су да се својим левим крилом пробију на југ до Мораве у висини села Брежане.[286] Приликом повлачења пристизале су и остале јединице Шумадијске дивизије I позива које су одиграле значајну улогу заштитнице Дринске дивизије и становништва у збегу.[287]

Чак и месецима након ове борбе у српској штампи помињале су се анегдоте у вези са борбама код Липа.[288] Тачан број избачених из строја у борбама за Смедерево и Липе не знамо, али према неким подацима, на српској страни погинуло је више официра и подофицира, затим 56 војника, рањено је 95, један је контузован, а нестало је 35 војника.[289] Код Немаца имамо само податке за поједине пеш. пукове. Код Липа су Немци имали 28 погинулих и 96 рањених из 24. пеш. пука 12. пеш. бригаде, а само 3. батаљон 20. пеш. пука из исте бригаде имао је 12 погинулих, 63 рањена и 2 нестала војника.[290]

Француски пилоти су извиђањима опазили да се концентрација

285 Према сведочењу војника Милутина Арсића из 11. пеш. пука, који је био учесник ових борби: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 93.

286 *Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.]*, Seite 216.

287 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 89.

288 Када је 10. октобра 1915. године у помоћ са бугарске границе стигла Шумадијска дивизија I позива, борба се нарочито распламсала око Радинца и Липа, о чему је касније сведочио извесни наредник Николић: „... Воз иде полако да се не би чула лупа машине. Кад смо били у Вранову разлеже се шапат *силази* и ми журно поскакасмо из воза на земљу. Брзо се уредисмо и пођосмо у с. Радинце где смо преноћили. 28. септембра (11. октобра) око пола дана дошли смо у додир с непријатељем у с. Липама, код Смедерева. Одмах се развила крвава борба, чији је врхунац био око 6 часова по подне. Немци су нас силно тукли тешком артиљеријом. Црни и густи димови од великих разорних граната помешани са огромном прашином од порушених кућа гушили су нас. Када смо јако прорeђени почели малаксавати, неко гласно рече *ето команданта пука.* Чувши ово сви се окренусмо, на лицу нам засија радост. Кроз кишу куршума и граната он је полако корачао поред нас који смо лежали, довикивајући нам *Не бојте се јунаци!* Његове речи дале су нам нову снагу, те смо зауставили непријатеља...“: D., „Подлистак. Ето команданта пука“, *Ратни Дневник*, бр. 132, година III, 16/29. септембар 1916, стр. 4.

289 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 96.

290 *Исто*, стр. 97.

и прелаз непријатељских трупа нарочито врши код Ковина.[291] За 12. октобар командант немачке 11. армије наредио је, између осталог, да 3. корпус заузме вис Павлица (западно од Смедерева), Враново брдо и Радинац и да се ту среди. Лево крило 6. дивизије требало је бити приправно између села Липе и Велике Мораве да потпомогне 4. резервном корпусу који је дејствовао ка Пожаревцу.[292] Међутим, на Смедеревски одсек увелико су пристизали остали делови Шумадијске дивизије I позива, чији је командант примио команду над свим трупама одсека.[293] Он је примио наредбу српске команде да држи што јачу резерву на простору Враново – Драговачки мост због маневрисања на обалама Мораве и одбране Смедерева и Пожаревца.[294]

Упркос успешном превазилажењу реке и разбијању првих одбрамбених линија српске војске, Макензенове армије нису продирале унутар српске територије нарочито брзо. Макензен је захтевао одлучан наставак продирања 3. аустроугарске армије, како би се отворио саобраћај Дунавом између Панчева и Смедерева, јер је због тога било укочено напредовање 11. немачке армије.[295] „... Напредак тевтонских армија био је упадљиво спор. За шест недеља просечна стопа напредовања била је око једне миље дневно. Упркос огромној супериорности у великим цевима, напредовање је коштало Аустро-Немце много времена и људских живота како би отерали Србе“[296] са њихових одбрамбених положаја. У јеку борбе за Смедерево, млади српски потпоручник Славко Јоксимовић из 19. пеш. пука I позива, који је тек пристигао на овај део фронта, разматрајући новонасталу ситуацију и пун самопоуздања, забележио је у свом дневнику следеће: „... А и ти Немци за четири дана направили фронт свега неких 89 км по ширини, а 6–7 по дубини. Смешна ствар!“.[297]

---

291 С. Микић, *нав. дело*, стр. 158.

292 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 193.

293 *Исто*, стр. 196.

294 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 98.

295 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 180.

296 D. W. Johnson, *Topography and strategy in the war*, p. 166.

297 Исечак из ратног дневника Славка Јоксимовића, потпоручника и командира вода из 4. чете 4. батаљона 19. пеш. пука Шумадијске дивизије I позива. Приредио и објавио: С. Штерић, *Ете тако је то било*, стр. 291.

Deutsche Soldaten auf den Hügeln bei Semendria, im Hintergrund die Donau.
German soldiers viewing Semendria from the hills; the Danube river in the background.

Сл. 75, *Немачки војници на брдима код Смедерева, у позадини је Дунав*, фотографија из америчких новина, 1916. година.

Разлог овоме треба тражити у упорним узастопним одбрамбеним положајима Срба, што је условило спорији напредак офанзиве Аустро-Немаца од очекиваног.[298] Српска војска стајала је чвршће него што је то противник очекивао: „Њена отпорна снага и издржљивост натерале су га (Макензена, оп. аут.) да из основа мења своју тактику напада. Дотле би Немци прво далеко надмоћнијом артилеријом просто преоравали ровове, које би после пешадија без великих тешкоћа и посела. Међутим, српски војници су се укопавали појединачно, тако да је било потребно освајати јаму по јаму. На тај начин, само код села Липе, био је задржан за пет дана развој целе његове офанзиве“.[299] Српска војска је у духу оперативне концепције о добитку времена како би пристигла помоћ савезника, упорно бранила положаје, користећи се и повременим контранападима.[300] Ову тактику је лапидарно, али веома јасно описао у својим сећањима Смедеревац који се борио на фронту према Немцима код Велике Мораве: „Тако у одступање и борбу сваког дана. Сачекамо непријатеља, одмах мало водимо борбу и одступи-

298 J. Lyon, “Serbia`s Artillery during the First World War”, p. 247.

299 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 215.

300 С. Ђукић, *нав. дело*, стр. 423.

мо“.[301] Са друге стране Аустро-Немци нису хтели да се одрекну изузетне премоћи у артиљерији, која се због разлоканих путева споро кретала. „Ишло се напред. Слободно се може рећи да то више није био марш, већ само гацање... Точкови возила нису могли да се препознају јер су на њима били слојеви блата“.[302] Чак је и окупациона пропаганда, додуше нешто касније, одала признање жилавом отпору јединица српске војске: „Овај град био је једно од мјеста гдје се продрло у Србију, и Срби су на оближњим висовима имали врло јаке положаје, са којих су давали снажан отпор њемачким четама, које су овдје имале да изврше прелазак“.[303] Иако много касније, похвале на рачун храбрости и постојаности српског војника дошле су од најближег Макензеновог сарадника, генерала Ханса фон Зекта, који је у својим успоменама забележио како је Србин „... по природи рођен борац“.[304] Осим тога, немачки командири који су предводили претходницу, морали су да превазиђу и проблеме непоузданих војних карата, изузетно лоших путева и константног успостављања комуникације са осталим јединицама на терену.[305]

Већ 12. октобра 1915. године око 8 часова и 45 минута Немци су почели да туку одсек 5. пеш. пука на Стризову, највише из тешких артиљеријских оруђа. Српске положаје су нападали и аероплани, који су, додуше неуспешно, митраљирали неке од српских положаја.[306] Из једног немачког аероплана бачене су три бомбе на гвоздени мост на Морави, али без икаквог успеха.[307] Немачки аероплани господарили су небом изнад смедеревског краја. Да је немачка авијатика несметано дејствовала, сведочанство је оставила и госпођа Стобарт, у то време

301 Сећања Вукашина Бутрића (1891–1960) из Смедерева, у: С. Штерић, *Еме тако је то било*, стр. 83.

302 Из репортаже немачког ратног дописника др Курта Флерикеа, који је убрзо по освајању Смедерева боравио у граду: *Исто*, стр. 162.

303 Anon.,“Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši“, *Beogradske novine* (Beograd), 27. februar 1916, str. 2.

304 Цитирано према Д. Денда, „Официрски кор војске Краљевине Србије у Првом светском рату“, *Војно-историјски гласник*, 2/2016, стр. 47.

305 R. Gans, *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Seite 39.

306 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 99.

307 Из ратног дневника Стојана Ј. Ивковића, командира једне батерије из Шумадијске дивизије I позива. Приредио и објавио: С. Штерић, *Еме тако је то било*, стр. 418.

управница Англо-српске пољске болнице, која је са својим људима возом стигла у позадину фронта, тачније на последњу станицу у Великој Плани 13. октобра и одатле кренула за Смедеревску Паланку. Међутим, одмах на путу, „док смо обављали последње припреме, немачки авиони бацише бомбе на пругу поред нас".[308] На крају дана српски положаји су углавном задржани, осим код 5. пеш. пука на Стризову, где се десно крило повукло на линију Враново брдо – с. Вучак, а за толико је заломљено и лево крило 19. пеш. пука око Радинца.[309] И овде је немачки напад успех дуговао снажној ватри, о чему сведоче извештаји српских артиљераца: „Непријатељ је не живом силом, већ огромном техничком надмоћношћу тешке и најтеже артиљерије рио наше стрељачке заклоне, мрцварио и затрпавао земљом наше борце и под овим најтежим околностима центар 5. пеш. пука нагло се повлачи...".[310]

Немачки напади били су добро планирани. „Пре сваког напада Немци су организовали детаљно борбено извиђање испред сваког батаљона... Немачка пешадија није полазила у напад пре него што је извршена артиљеријска припрема. На изабрани фронт концентрисали су дејство више батерија."[311] Са друге стране, српска војска била је у оскудици у артиљеријској муницији, са мало митраљеза и морала је често да импровизује.

Међутим, већ око 16 часова дана 12. октобра на овај потез избио је својим првим деловима 11. пеш. пук који је сменио и посео положаје 5. пеш. пука, који се онда прикупио позади иза десног крила Врановог брда.[312] Са комплетирањем Шумадијске дивизије I позива, која је пристизала у ешелонима, већ од 13. октобра на Смедеревском одсеку одбране српске јединице биле су снаге 3 ескадрона, 20 батаљона, 15 батерија са 58 топова и хаубица (12 спорометних) и 22 митраљеза.[313]

---

308 М. С. Стобарт, *нав. дело*, стр. 153.

309 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 99.

310 цитирано према: *Исто*, стр. 104.

311 *Исто*, стр. 108.

312 *Исто*, стр. 105. Губици 5. пеш. пука били су следећи: један официр погинуо и два рањена, погинуло 27, рањено 150, контузовано 16 и нестало 261. Уопште, у извештајима српских јединица појављује се велики број несталих без неких додатних образложења: *Исто*, стр. 105–106.

313 *Исто*, стр. 106.

Следећег дана, 13. октобра, 3. немачки корпус привлачио је артиљерију на фронт и углавном се задовољавао да одбије српске нападе код Петријева и Радинца.[314] Па, ипак, Немци су предузимали и неке офанзивне операције тог дана. Припремали су напад на друм Смедерево–Раља, на коту 106 са неколико чета и шест митраљеза. Ове операције немачка војска изводила је под заштитом јаке артиљеријске ватре из села Липе. Српске јединице на овом потезу око гробља имале су врло много губитака. Због тога се део 5. пеш. пука повукао у Радинац.[315] Фронт српске одбране који се пружао од Велике Мораве код села Живице, па ишао линијом Радинац–Стризово–Вучак–Петријево–Удовице (око 18-20 километара) био је, због динамике ратних дејстава, повијен у једном делу. Десно крило одбране било је повучено уназад, а део на центру код Стризова обухваћен.[316]

Током ноћи 13. октобра, немачке и аустроугарске инжињеријске јединице чистиле су Дунав од мина. Пошто се Немцима журило, чак и пре него што су ови послови обављени, Дунавом су упућене лађе за Смедерево.[317] Тог дана у 17 часова и 30 минута добијена је вест да је и Пожаревац евакуисан од стране српске војске.[318] Падом Пожаревца и Смедерева генерал Галвиц је постигао циљеве које је сматрао неопходним за сређивање база на обали и припрема даљег напредовања ка југу. „Пошто је српско становништво давало отпора немачким трупама и пошто се бојао њиховог напада на немачку позадину, он (генерал Галвиц, оп. аут.) је одобрио да се становништво потпуно евакуише у концентрационе логоре, организоване у Србији. Ту је отпочела његова свирепост која га је после рата довела на листу ратних злочинаца“.[319]

---

314 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 196.

315 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 101.

316 *Исто*, стр. 106.

317 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 200.

318 *Исто*, стр. 196.

319 *Исто*, стр. 197; Галвиц се касније у својим сећањима на рат правдао како је у тешким борбама на бреговима јужно од Смедерева „у непрегледном земљишту, при жилавом отпору, при чему се морало борити за сваку поједину кућу, са лукавим непријатељем уз учешће жена и деце у борби“ (цитирано према: *Исто*, стр. 206.); Вероватно позивајући се на исте изворе, тј. Галвицове мемоаре, и код Андреја Митровића налазимо да је немачка војска нарочито код Селевца водила дуготрајну борбу, у којима су са српске стране „учествовале нарочито жене“: А. Митровић,

Нешто раније, према наредби начелника српског ратног санитета пуковника др Лазара Генчића, енглеска болница г-ђе Стобарт, допуњена српским персоналом, преименована је у Англо-српску пољску болницу и придодата Шумадијској дивизији I позива. Штаб болнице био је у том тренутку смештен у Михајловцу код Смедерева. Одатле је шеф српског санитета, пуковник Терзић наложио да се у Смедеревској Паланци, близу железничке станице, подигне болница.[320] Међутим, након обиласка терена, гђа Стобарт и пуковник Генчић 14. октобра су донели одлуку да се до сумрака подигне логор са шаторима за пољску болницу насупрот шуми надомак Азање, на 20 минута од Смедеревске Паланке. Одмах су почели да пристижу и рањеници. Након указивања прве помоћи, они који су могли да путују пребацивани су на железничку станицу у Смедеревској Паланци.[321]

Два дана пре тога, српска команда је већ 12. октобра на овај део фронта команданту српске 3. армије на располагање ставила и Коњичку дивизију, која је имала да пристигне у Осипаоницу железницом. Командант армије генерал Јуришић Штурм имао је намеру да је употреби у долини Велике Мораве.[322]

С обзиром на чињеницу да, готово по правилу, немачка пешадија ноћу није нападала, и ноћ 13/14. октобра била је мирна. Међутим, рано ујутру 14. октобра већ у 5.30 активирала се немачка артиљерија. Циљ је био продор у село Враново. Осим тога, немачка команда се надала и да ће бугарски напад, који је коначно почео тог дана, растеретити њихов део фронта. Тај дан, 14. октобар, на фронту српске 3. армије углавном је прошао без већих борби, осим на фронту Шумадијске дивизије I позива где је непријатељ од раних јутарњих, па све до вечерњих часова, уз константно гађање артиљеријом вршио притисак. Због тога је на осматрачницу дивизије код Врбовца у 9 сати стигао командант дивизије са оперативним делом штаба, а у 15.40 и сам командант армије генерал Павле Јуришић Штурм.

У то време немачка артиљерија је тукла простор од Вранових брда према Вучаку. Српске батерије су одговарале гађајући

Србија у Првом светском рату, стр. 210.

320 М. С. Стобарт, *нав. дело*, стр. 154.

321 *Исто*, стр. 154–155.

322 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 207.

Сл. 76, *Развучена колона пука на маршу. Јуриш на Враново 14. октобра 1915. године*, дописна карта, 1915. година

са Врановог брда Радинац. Пешадијска борба вођена је на крајњем левом крилу одсека на Камену и Павлици. Увече у 19.45 Немци су разорним гранатама тукли Враново брдо – Парлог – Петријево и друм Радинац – Мала Крсна.[323] Током 14. октобра најтеже борбе водио је 11. пеш. пук под командом потпуковника Томића. Овај положај је било изузетно важно очувати како се не би угрозила одбрана Београда. Међутим, Немци су били решени да заузму брдо. Уосталом, користили су и надмоћност у ватреном и техничком смислу. За српске војнике ово је био сусрет са многим новотаријама које је војна техника донела на српски фронт: „Немци бацају неке звезде – ракетле. Само засветли и све се види", забележио је један српски војник на положају у Вучаку. Осим тога, лично се уверио у предност неких других средстава модерне војне технике: „Луфт балон се издигао као џак и све види ди се шта ради и ди бије њихова граната".[324]

Пред сумрак 14. октобра, немачки официри су командовали *нож на пушку* и кренули у јуриш. Сведочанство о интензитету борби оставио је командант немачког 64. пеш. пука, који је

323 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 113.

324 Из дневника Рајка Бзенића, младог војника-регрута из околине Трстеника. Објављено у: С. Штерић (прир.), *Е мој синко дуга је то прича*, стр. 501–502; Иначе, ракете за сигнализацију и осветљавање су у Београду звали „змије": Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 108.

записао да је у целом рату још само једном морао да изда ту команду. Након огорчене борбе прса у прса, непријатељ је заузео Враново брдо, али је притом много немачких војника и официра било избачено из строја. До краја дана Немци су освојили Вучак и западну страну Врановог брда.[325] Вредно помена је крајње необично дејство српске батерије током борби овог дана. Наиме, на торњу сеоске цркве у Липама налазила се једна немачка осматрачница која је усмеравала артиљеријску ватру. Зато је српска артиљерија тешка срца одлучила да гађа овај немачки положај и у томе успела. Погођен је и срушен црквени торањ са три гранате, а немачка осматрачница избачена из борбе.[326]

За сутрашњи дан, 15. октобар, командант српске 3. армије наредио је да се задрже сви поседнути положаји, осим артиљерије Шумадијске дивизије I позива којој је дозволио да тешку артиљерију може пребацити на десну обалу реке Раље.[327] Истог дана на фронту Шумадијске дивизије I позива развила се жестока борба током читавог дана. Од 5.30 часова до сумрака вођена је упорна борба, док је немачка артиљеријска ватра била снажна целог дана – тучен је не само фронт него и десни бок и позадински положаји. Немци су до краја дана заузели Југово, Удовице, Враново брдо, а после огорчене уличне борбе и Радинац.[328]

Док су ове борбе трајале, у Осипаоници је почело искрцавање првог ешелона Коњичке дивизије. Задатак Коњичке дивизије, која је имала да врши операције између Велике Мораве и Шумадијске дивизије I позива, био је веома сложен. Имала је да што јачим притиском на север отежава непријатељски напад на Шумадијску дивизију I позива и обезбеђује јој десно крило и бок. Ова дивизија морала је стално и по сваку цену да спречи пребацивање немачких трупа са десне на леву обалу Велике Мораве.[329] Командант српске 3. армије примио је директиву Врховне команде ОБр. 22391 у којој је, између осталог, наведено да је могуће евентуално постепено повлачење

325 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 206.

326 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 114.

327 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 207; Командант дивизиона имао је да заузме положај код села Биновца, а 9. батерија код села Врбовца: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 118.

328 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 208.

329 *Исто*, стр. 209.

само „на случај крајње потребе, и кад би ваше трупе биле силом прилика потиснуте са својих досадашњих положаја или би повлачењем суседних вам трупа ваш садашњи положај био угрожен".[330] Осим тога, из ове директиве види се намера српске Врховне команде да се што је могуће више издржи и истраје са одбраном „... докле нам савезници са довољно снаге не притекну у помоћ". Значи, упркос незавидној ситуацији, још увек је постојала жеља да се истраје у борби, а нада у помоћ савезника требала је да оснажи морал српског војника.

У касније објављеним успоменама немачких војсковођа, борбе за Смедерево и околне висове истичу се својом жестином као најупечатљивије.[331] Све ово узроковало је да замишљени план генерала Галвица не буде остварен. Упорна одбрана српских положаја, као и немиран Дунав, правили су велике проблеме немачком напредовању. До 15. октобра најтежа артиљерија још увек није била пребачена преко Дунава, а тада су Немци већ имали и проблема са снабдевањем својих трупа. Зато је Галвиц наредио да се након тешких борби 14. октобра обуставе већи напади док се трупе не одморе и не стабилизује снабдевање. За сређивање прелаза императив је био ослобађање саобраћаја на Дунаву, како би могао доћи до тешког материјала за мостове, који му је био све неопходнији, тим пре што је кошава ограничавала употребу лаких ратних мостова.[332] Немачки ратни план је због упорне одбране Смедерева и моравских села био продужен за пет дана. На Макензеново инсистирање упућен је из правца Београда ка Гроцкој један одред са намером да ослободи пут за пловидбу. Коначно, ноћу 14/15. октобра успостављен је саобраћај између 3. аустроугарско-немачке и 11. немачке армије.[333] Те ноћи се до Смедерева пробио један

330 *ВРС*, књига X, Београд, 1926, стр. 57; Према овој директиви евентуално повлачење српске 3. армије имало је да се спроводи следећим правцима: Пожаревац–Свилајнац–Поповић–Ћуприја и Смедерево–Паланка–Рача–Баточина–Багрдан.

331 Генерал фон Лохов је у предговору књиге Добросава Миленковића о Шумадијској дивизији I позива исказао велико поштовање према некадашњем непријатељу – српским браниоцима. Сличног мишљења био је и сам фелдмаршал фон Макензен, који је, услед упорног и жилавог отпора Срба, морао да мења првобитне планове и тактику напада: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 32–33.

332 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 197–198.

333 *Исто*, стр. 201.

конвој од 4 параброда из Панчева.[334] Немачки команданти су сада радили на припреми одлучног напада са циљем одбацивања српске војске што даље од Дунава.[335]

Како би угрозили десни бок немачке 25. резервне дивизије, из трупа Одбране Београда послат је у околину Петријева један батаљон и један брзометни вод.[336] Трећи немачки корпус водио је 16. октобра огорчене ноћне борбе са положаја заузетих претходног дана код Смедерева.[337] Иако је Шумадијска дивизија I позива одбијала ове напоре нападача, њен командант, који је истовремено био и командант овог одсека одбране, био је приморан да због пада авалских положаја Одбране Београда повуче своје јединице на нове положаје. Сагледавајући целокупну ситуацију, одлучио је да се у току ноћи 16/17. октобра трупе ове дивизије повуку на нове положаје на десној обали реке Раље. Артиљерија је имала да се пласира на одсеку према распореду команданта артиљерије. Дивизијски штаб и телеграфско одељење били су у Селевцу.[338]

Киша је падала скоро непрекидно, а расквашена земља додатно је отежавала кретање. Током повлачења запаљен је сењак у селу Враново и срушен железнички мост на реци Раљи.[339] Веза је одржавана са Грочанским одредом Одбране Београда. Немачки 3. корпус одмах се спустио ка реци Раљи на одсеку Водањ–Враново. Јаком артиљеријском ватром српски 10. пеш. пук III позива одбачен је из Петријева. До 13 часова Немци су запосели села Водањ и Ландол.[340] Дана 17. октобра Срби су још увек држали села Раљу, Колари на левој обали реке Раље, као и важно железничко чвориште Малу Крсну.[341] Међутим, тог дана је немачка 11. армија већ имала „прикупљен фронт према југу. Саобраћај се поправио и дивизије су се биле средиле. У духу намере коман-

334 *Исто*, стр. 206.

335 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 222.

336 АС, МИД, ПО, 1915, Ф XXVII, 1/IV, дос. VII (16. октобар 1915, Младеновац; Командант одбране Београда генерал Михаило Живковић извештава министра војног Радивоја Бојовића о борбама око Београда и новим положајима српских јединица) у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, *Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 310.

337 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 208.

338 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 121.

339 *Исто*, стр. 123.

340 *ВРС*, књига X, стр. 99.

341 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 210.

данта Групе армија, Галвиц се одлучио да идућег дана предузме општи напад".[342] Ни Макензен, као ни начелник немачког Врховног штаба фон Фалкенхајн, нису били задовољни дотадашњим развојем ситуације. Био је већ 17. октобар, а још увек се нису спојили фронтови аустроугарске 3. и немачке 11. армије. Између њих у ширини 15 км налазиле су се српске трупе које су им раздвајале крила. Због заостајања 3. армије, 11. армија се морала ширити према западу. Обе армије су фронтално нападале, а већ им је била смањена тешка артиљерија која им је до тада олакшавала тако ефикасно извођење напада да су обе армије осећале да су још увек слабе за енергичније напредовање ка југу. Ни улазак Бугарске није донео очекивану премоћ. Због свега тога Фалкенхајн је одлучио да на фронт немачке 11. армије хитно упути помоћ – немачки Алпски корпус (јачине једне дивизије).[343] Осим тога, иако су поједина пловила успела да прођу Дунавом, морали су да буду изузетно опрезни јер је ова река још увек била пуна мина.

Са друге стране српска команда није могла да дође до правилних одлука јер ју је кочио замршен однос између Србије и савезника. „На основу овако неодређеног држања Савезника, војводи Путнику је заиста било скоро немогуће створити унапред неки одређени план, а тешко су се могли избећи и пропусти који су услед тога настали".[344]

Сл. 77, *Смедерево 1915*, фотографија

342 *Исто.*

343 *Исто*, стр. 214–215.

344 *Исто*, стр. 218.

Бој на Врбовачким косама

Фронт Шумадијске дивизије I позива протезао се од Мале Крсне до потока Царевца, у укупној дужини од око 18 км. Подељен је на четири одсека са јединицама приближно једнаке снаге. Десни одсек - 19. пеш. пук, од железничке пруге у Малој Крсни до к.174 (Церјак к.182). Имао је задатак да држи везу са коњичким јединицама десно. Командант пука био је потпуковник Добросав Миленковић. Дремановачки одсек – 11. пеш. пук поседа Дремановац од к.174 до Барског потока. Командант пука био је потпуковник Војислав Томић. Биновачки одсек – 5. пеш. пук са комбинованим батаљоном III позива држао је положај од Барског потока са селом Биновац. Командант пука потпуковник Стеван Милетић. Леви одсек – 12. пеш. пук од Биновца преко Дивљачког брда до потока Царевац. Командант пука потпуковник Милован Ивановић. Општа резерва – 10. комб. пеш. пук III позива на северној страни села Друговац. Испрва је било наређено да овај пук запоседне леви одсек, али су после 12. и 10. пеш. пук заменили места.[345] Шумадијски коњички пук упућен је ка Мађарској равни са задатком да штити леви бок дивизије, одржава везу са 12. пеш. пуком, јединицама Грочанског одсека, као и да спречава немачки продор у правцу Умчара, Камендола и Малог Орашја.[346]

Положај који је посела Шумадијска дивизија I позива топографски карактеришу две целине: равничарско земљиште од пруге Смедерево – Мала Крсна до пута Раља–Михајловац, и маневарско брдовито земљиште од Врбовца према селу Друговцу. Положај се није могао избећи, узимајући у виду положаје Трупа одбране Београда. Тактички кључ одбране био је положај Церјак к.182, за непријатеља најпогоднији правац. Пробијањем ове линије отварала му се комуникација Раља–Михајловац–Паланка. Изазов је био већи тим што се та тачка налазила на месту споја два сектора српске одбране.[347] Ту на обронцима Шумадије, код Врбовца и Михајловца, имала је

345 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 124–125.

346 *ВРС*, књига X, стр. 93.

347 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 130–132.

Шумадијска дивизија I позива да прими удар немачких јединица и да покуша да одбрани продор у Моравску долину.

Немци су успевали да се пробију пре свега захваљујући супериорности у погледу артиљерије. Њихови топови крчили су пут пешадији у тој мери да се француски књижевник Фери Пизани[348] запитао: „У осталом, има ли уопште тај непријатељ бајонета? Има ли пушака? Човек има права да у то посумња, јер они се крећу напред само помоћу топова".[349] Ипак, од јутарњих часова 18. октобра немачке јединице су кренуле у борбеном поретку ка српским положајима. Немачка 25. резервна дивизија кретала се од села Сеоне и заузела је село Водањ. Друга дивизија из овог корпуса, 6. немачка дивизија, била је ангажована у огорченим борбама за важно железничко чвориште Малу Крсну.[350] Од 7 часова Немци су хаубицама тукли Малу Крсну, а ватра је касније појачавана. До 13 часова одбрана је истрајавала, али је тада немачка војска свом жестином ударила на ово место, као и на мост на Језави. Српске јединице из 1. батаљона 12. пеш. пука поднеле су највећи терет ових борби. Међутим, морале су под притиском у сумрак да се повуку према Скобаљу. Губитком Мале Крсне откривен је бок Шумадијске дивизије, као и веза са Коњичком дивизијом, која је сада држала положај Скобаљ – Љубичевски мост. Српска резерва није била добро постављена, далеко од ових борби и није стигла да помогне у овим борбама.[351] Током читавог 18. октобра вођене су жестоке борбе западније на потезу Дивљачко брдо – Врбовац.[352] Због губитка Мале Крсне положај Шумадијске дивизије I позива морао се повијати. Она се за сада ипак задржала на својим положајима, али су већ почеле припреме за повлачење на положаје у висини Селевца.[353] Поред наведених борби, према наређењу Макензена један одред немачке 11. армије упућен је у позадину српских снага које су још увек држале положај

348 Он је у својој књизи „Српска драма", превод Н. П. Петровића, између осталог, описао немачку офанзиву јужно од Смедерева, када се Шумадијска дивизија I позива огорчено борила против Немаца на Врбовачким косама.

349 Фери Пизани, „Макензен противу Живковића и Терзића", *Ратни дневник* (Солун), Бр. 80, Год. V, 21. март/3. април 1918, стр. 320.

350 *ВРС*, књига X, стр. 111.

351 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 132–133.

352 *ВРС*, књига Xстр. 117.

353 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 221.

југоисточно од Гроцке. Лево крило аустро-немачке 3. армије имало је задатак да се споји са немачком 11. армијом. Захваљујући ватри две мониторске дивизије са Дунава, они су успели током 18. октобра да остваре овај задатак, чиме је коначно постигнут један од најважнијих стратешких задатака у првој фази офанзиве – спајање двају армија и добијање јаке ослоне тачке с које се бочно угрожавао српски нови положај.[354]

Сутрадан, 19. октобра, немачка артиљерија није давала мира нити одмора српској одбрани па је већ од 6 часова почела да дејствује нарочито на Церјак. Та ватра била је „тако страшна да су се наши ровови резерве тресли, а пуцње нисмо ни чули. Наши су нерви били страшни...“.[355] Од 9.30 часова отпочела је концентрација артиљеријске ватре на ове српске положаје.[356] Немачка пешадија је убрзо кренула преко реке Раље и освајала под борбом терен. Немци су надирали јачом снагом на десно крило 19. пеш. пука. Српски 11. и 19. пеш. пукови нису се могли одржати, већ су око подне почели да прелазе на резервне положаје – 19. пеш. пук се прикупио код Михајловца, а 11. пеш. пук код Врбовачких њива, да би потом прешао на десну обалу реке Коњске. Како је овај положај био незгодан за упорну одбрану, командант дивизије наредио је повлачење током ноћи на утврђене положаје Азања–Голобок, остављајући јаку заштитницу на десној обали реке Коњске. Извлачење 11. пеш. пука је, према извештају команданта овог пука потпуковника

354 *Исто*, стр. 219.

355 Из дневника потпоручника Славка Јоксимовића, у: С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било*, стр. 296.

356 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 139.

Сл. 78, *Аустријски транспортни одред пролази поред старог смедеревског замка*, фотографија из енглеских новина, 1915. година

Војислава Н. Томића „... извршено под борбом, јер нас је непријатељ стално гонио артиљеријском ватром до крајњих граница. Њеова пешадија задржана је на пристојном одстојању. Примећено је да се нерадо креће напред, чим је артиљерија не помаже ватром, мада је непријатељ био два пута јачи".[357] Коњички пук Шумадијске дивизије I позива успео је да ухвати везу са Одбраном Београда код Бадљевице.[358] Због повлачења фронт Трупа одбране Београда, чији је десни бок остао јако откривен, повукао се у току ноћи на Малу Десимачу.[359] Источно од њих, Коњичка дивизија била је такође изложена јакој артиљеријској ватри великог калибра. Услед притиска повлачила се, и увече 19. октобра налазила се предњим деловима у висини Осипаонице, са 2 пука и 2 батерије у близини Сараораца, а са резервом код Милошевца.[360] Увече, 19. октобра, немачка 11. армија већ је стајала на положајима Другoвац–Михајловац–Осипаоница–Бубањ.[361]

Колико је тешка била борба на Врбовачким косама веома добро приказује гђа Стобарт, описујући вече 18. октобра: „Те вечери и целе ноћи били смо у великом послу; стигла су 102 тешка рањеника у групама са оближњег бојишта... Не изненађује што су неки војници већ били мртви када су скинути са грубих возила без опруга".[362] У бој у на Врбовачким косама српске снаге из 11. пеш. пука имале су 397 погинулих и рањених, а из 19. пеш. пука 224 војника, подофицира и официра.[363]

Због немачког притиска штаб српске пољске болнице морао је да се 16. октобра из Михајловца пребаци у село Бачинац,

357 Цитирано према: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 168.

358 *ВРС*, књига X, стр. 143.

359 АС, МИД, ПО, 1915, Ф XXVII, 1/IV, дос. VII (19. октобар 1915, Младеновац; Командант одбране Београда Михаило Живковић извештава министра војног Радивоја Бојовића о повлачењу јединица на десном боку одбране Београда на нове положаје) у: *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 3, 1915 (август–децембар)*, стр. 319.

360 *ВРС*, књига X, стр. 142.

361 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 221.

362 М. С. Стобарт, *нав. дело*, стр. 158.

363 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 168; На жалост, на касније постављеној спомен-плочи – Поменику Српских ратника изгинулих 1915. год. на Церјаку и Врбовачким косама налази се само 27 уклесаних имена и презимена. Свесни да ово није коначни биланс жртава тешких борби, они који су постављали плочу на крају су додали и ово „И остали јунаци чија имена зна Господ Бог. Вечан им помен и лака земља!": А. Марковић, *У спомен на Велики рат*, Смедерево, 2014, стр. 29–30.

а потом у Добри До.[364] „Гранате су пале на Михајловац у коме је колико јуче било седиште штаба", записала је гђа Стобарт.[365] Последице борби осећале су се још дуго година. Богдан Крекић, војник у униформи аустроугарске војске, који је кроз село Михајловац прошао у марту 1918. године приметио је следеће: „Приликом задњег упада Нијемаца у Михаиловац, водиле су се жестоке борбе. Многе од кућа су демолиране, неке су поправљене, а неке су још и данас онако како су остале иза борбе. И црква је срушена до темеља".[366]

Док су се пукови Шумадијске дивизије I позива огорчено бориле код Врбовца, на другој обали Мораве, трупе Дунавске дивизије I позива, међу којима је било и бораца из смедеревског краја, после упорних борби између Млаве и Мораве, морале су такође да се повлаче ка Жабарима. Већ 20. октобра немачке јединице наставиле су да искоришћавају резултате борби од претходна два дана. Под слабијом борбом током 20. октобра 25. резервна дивизија избија на Селевац, 6. дивизија на Добри До, а 11. баварска дивизија на село Сараорци.[367] Ту у Селевцу и Добром Долу 21. октобра, према каснијим сећањима Галвица, 25. резервна дивизија водила је огорчене уличне борбе за сваку кућу. Како је он касније писао, то је био прави герилски рат у којем су учествовале и жене, где је заробљено чак 400 жена које су наводно учествовале у борбама. Неке од њих су за одмазду стрељане. Према каснијим сећањима преживелих очевидаца догодило се да је сплетом несрећних околности побијено неколико мештана Селевца и избеглица из Смедерева. Међу стрељанима, поред жена, било је старих и немоћних, али и малолетних дечака.[368] Због овог злочина њему потчињених трупа,

364 М. С. Стобарт, *нав. дело*, стр. 155.

365 *Исто*, стр. 157.

366 В. Krekić, *Kroz Srbiju i Rumuniju sa austrijskom vojskom 1916–1918. Impresije i doživljaji*, Sarajevo, 1919, str. 62.

367 *ВРС*, књига X, стр. 160.

368 Наиме, када је немачка претходница стигла у Селевац, мештани су их обавестили да је српска војска напустила село и да одступа према Азањи. Међутим, пошто се на путу од Селевца до Азање заглавила једна српска батерија, послата је српска одступница назад ка Селевцу да штити извлачење ове батерије. Због тога је на ободу Селевца и дошло до сукоба српске одступнице и немачке претходнице. Верујући да су их српски цивили намерно обманули, Немци су за одмазду из кућа извлачили људе и стрељали их у дворишту. Овом приликом рањен је и срећом прежи-

након свршетка рата генерал фон Галвиц био је међу првима на листи ратних злочинаца које је Краљевина СХС тражила од међународне заједнице.[369]

Успостављањем нове линије Азања–Голобок српске јединице напустиле су Подунавски срез. Истог дана немачке јединице чврсто су стајале у седишту среза и округа – у вароши Смедереву у чијој непосредној близини су ставили у функцију понтонски мост.

Сл. 79, *Велики мост у близини Смедерева који су подигли немачки инжењерци*, фотографија из америчких новина, 1916. година.

Die von deutschen Pionieren gebaute grosse Brücke bei Semendria.
Great bridge near Semendria, built by German pioneers, across the Danube.

Десет дана од почетка преласка Дунава на фронту немачке 11. армије напредак није био очекиван. Немци су напредовали колико и аустро-немачка 3. армија западно. Било је потребно

вео Смедеревац Светозар Ф. Петровић, који је, нажалост, према својим каснијим записима, изгубио мајку, деду, бабу, малолетног стрица и две тетке девојке. Он и његова двојица браће преживели су ову страхоту: С. Петровић, „Један трагичан доживљај и болно сећање на пад Смедерева из 1915. г.", *Mons Aureus*, бр. 46 (2014), стр. 104–106. Оригинално објављено као запис Светозара Ф. Петровића, „чиновника бановинске болнице у Смедереву" у: *Мала Самоуправа* (Смедерево), Год. 1 (1936), бр. 5.

369 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 224.

више од две недеље упорних и тешких борби српских и немачких војски како би дунавска обала у зони прелаза немачке армије била ван домета српске артиљерије.[370] Тек када су се у залеђу Гроцке спојиле немачке јединице фон Галвица са аустро-немачким јединицама фон Кевеша, могла је немачка 11. армија да започне премошћавање Дунава. Ова захтевна операција почела је изградњом привременог бродског моста код Смедерева 18. октобра.[371] Овај мост немачки инжињерци су већ 20. октобра успешно поставили и мост је пуштен у употребу.[372] Овде се мисли на успостављање понтонског моста преко Дунава код Смедерева који је омогућио наставак немачке офанзиве.

Двоструки мост на шлеповима дугачак око 980 метара био је завршен за 37 сати[373] и одмах је, 20. октобра 1915. године, стављен у функцију. О томе колико је важно било омогућити железнички транспорт писао је и начелник Штаба немачке Врховне команде Ерих фон Фалкенхајн, истичући да „све до 21. октобра нисмо успели да изградимо два моста за ову армију".[374] Један мост сачинили су немачки, а други аустроугарски инжињерци. Наиме, јединице 2. аустроугарског мостовног батаљона су у то време код Смедерева поставиле тзв. Хербертов мост (*Herbertbrücke*).[375] Српски ратни заробљеници који су одвожени из Смедерева преко Дунава упамтили су „... ова два моста на понтонима, тако један за лакши саобраћај, а један за тежи. Чини ми се онај један мост могао би и воз да одржи да пређе".[376]

---

370 D. W. Johnson, *Topography and strategy in the war*, p. 167.

371 A. Veltzé, *Die Geschichte des Weltkrieges,* Seite 499.

372 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 235.

373 Подаци су са реверса фотографије на којој је усликан овај мост преко Дунава. Фотографија је власништво *National WWI Museum and Memorial*, Kansas City, Missouri, USA, инв. бр. 1998.38.53.

374 Мисли се на немачку 11. армију: E. von Falkenhayn, *General Headquarters 1914–1916 and its Critical Decisions*, London, 1919, pp. 176.

375 Именован је по његовом дизајнеру, аустроугарском инжињерском официру Францу Херберту (*Franz Herbert*). Овакав мост се понекад назива и „Италијански Мекано (*Meccano*) мост". Био је то фиксни тип моста, тачније композитни гвоздени мост, који се може градити на плутајућим или стационарним елементима. Овакав мост се користио и као пешачки ратни мост (*Straßenkriegsbrücke*): Коришћени су подаци са веб-сајта Савеза аустријских ратних инжењера у Кремсу, URL: http://www.pioniere.at/index.php?der-traditionstag-des-panzerstabsbataillons-3&highlight=Semendria , посећено 11. 1. 2018.

376 Из дневника Рајка Бзенића, објављено у: С. Штерић (прир.), *Е мој синко дуга је то прича*, стр. 504.

Сл. 80, *Двоструки мост на шлеповима преко Дунава код Смедерева направљен за 37 сати, 980 метара дугачак*, фотографија, 1915. година

Тек тада су преостале јединице фон Лохова могле несметано да наставе пребацивање на српску обалу. Значај овог моста код Смедерева био је у том тренутку веома велики, јер су јединице генерала Коша имале великих потешкоћа у успостављању моста код Рама, чије је монтирање започето тек 20, а завршено 23. октобра. Између ова два моста јединице генерала Винклера наставиле су да оперишу преко Дунава уз помоћ трајекта.[377]

О постојању моста на Дунаву могли су да се увере и француски пилоти, поднаредник Бастид и капетан Маве, који су 25. октобра узлетели у једну извиђачку мисију, прву у овом делу још од 14. октобра 1915. године.[378]

Упркос томе што је од краја октобра увелико радио и речни саобраћај трајектом, који је превозио железничке вагоне, ови понтонски мостови су још увек средином новембра 1915. године били у употреби у Смедереву. „Близу Смедерева два понтонска моста повезују обале. Један је начињен од баржи и носи на себи железничке шине, а други, од војних понтона, служи као пешачки и мост за возила...“ записао је у свом извештају дописник америчког Асошиејтед преса из Земуна, приликом обиласка Смедерева 13. новембра 1915. године.[379]

377 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band)*, Seite 235.

378 С. Микић, *нав. дело*, стр. 160.

379 Анон., „DANUBE RIVER IS MORE PEACEFUL AFTER TEUTONIC-SERBIAN CONFLICT“, *Grand Forks Daily Herald* (Grand Forks, ND), Vol. 10, No. 302, December 12.1915, p. 8.

Стављајући у функцију трајект Смедерево-железничка станица Ковин на Дунаву (*Kevevara-Dunapart*) 29. октобра 1915. године, већ 30. октобра у смедеревску луку Дунавом почео је да пристиже први материјал за обнову порушене или оштећене железнице.[380] Немци су на овај начин оснаживали своју ратну машинерију, која је била најважнији предуслов за успешно окончање кампање у Србији. У бројним америчким дневним новинама добро се уочавају и анализирају узроци напада на Смедерево, јер оно „... доминира железничком пругом која води од мађарске границе до привремене престонице у Нишу".[381] Оно што се у оваквим анализама не спомиње јесте важност осигуравања и речног коридора Дунавом у Црно море, на којем се испречило утврђено Смедерево.[382] Ово је веома важан моменат у ратној кампањи на Балкану. С обзиром на чињеницу да се Румунија тада још увек држала неутрално, Немци су сада могли да путем Дунава допремају помоћ својим савезницима – Бугарској и Турској, као и да наставе са допремањем појачања у људству, муницији и ратном материјалу за наставак борби у Србији.

О неким жртвама током борби у октобру 1915. године

Борбе за Враново брдо, Радинац, Малу Крсну, Врбовачке косе и друге положаје, сведочиле су о дивним примери-

380 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 246.

381 Анон., „GERMANS WIN FIRST BATTLE ON SERB LINE", *The Washington herald.* (Washington,D.C.), No. 3264, September 21. 1915, p. 1; Осим тога, амерички новинари добро су разумели неопходност немачког заузимања Смедерева како би се овладало стратегијским и комуникацијским правцем који води кроз долину Мораве. Америчка штампа истиче да је ово „пречица за Турску" (*The Ogden standard*, Ogden City, UT), која је у то време била притиснута од стране англо-француског експедиционог корпуса код Галипоља и у мореузу Дарданели у Турској. Више о овоме: М. Лазић, „Смедерево у америчкој штампи током Првог светског рата", стр. 153–160.

382 Осим обезбеђивања несметаног протока људства и материјала пругом Београд–Цариград преко Софије, Немци су желели да обезбеде и несметан проток речним путем – Дунавом у Црно море: D. Showalter, „War in the East and Balkans 1914–1918", p. 73.

ма храбрости и пожртвовања, као и страдању на упорним линијама одбране.[383] Међутим, ове борбе су истовремено и почетак осипања српске војске. Наиме, велики број несталих војника у извештајима српских команданата говоре о паду морала, због чега је било много заробљених.[384] Поред тога, долазило је и до појаве недисциплине, па и дезертерства.[385] Стање у борбама налагало је да се команданти и војници налазе у првој борбеној линији. Због тога су страдали и многи официри, чији ће губици касније бити тешко надокнадиви. Њихово одсуство ће се веома осећати у каснијим борбама.[386] На спомен-плочи – Поменику Српских ратника изгинулих 1915. год. на Церјаку и Врбовачким косама са уклесаним именима и презименима од 27 погинулих бораца 5 су били официри.[387]

Разумљиво је што у оновременој немачкој публицистици

383 Држећи линију одбране ђак-наредник Душан А. Пантић рањен је митраљеским метком у ногу, па је одлучио да се не повуче са остатком своје јединице, већ да сачека непријатеља. Приликом касније истраге о заробљавању наредника Пантића, каплар Живан Милановић изјавио је следеће: „наредник Пантић узео је две бомбе, одшрафио их и казао *Ја ћу да сачекам Немце и да поделим мегдан, па шта ми Бог да. Да одступим, нећу.* Тако је и урадио": С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 165–166.

384 Код 19. пеш. пука било је 246 несталих, док је тај број у 11. пеш. пуку још већи – 482: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 168.

385 Према сећањима Смедеревца Вукашина Бутрића, који је био учесник борби у смедеревском и пожаревачком крају у октобру 1915. године и том приликом заробљен од Немаца код села Трновче, сазнајемо да су Немци заробљавали и веће групе српских војника: „дотераше нас у село пред њихову компанију и ту код једног дрвета лежи около 50–60 наших заробљених војника": С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било*, стр. 84.

386 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 168–169; У том смислу захвалан је „списак неких учесника врбовачког боја" који је реконструисао Славољуб Штерић. На основу списка види се да су у почетној фази борби у Смедереву погинули резервни капетан I класе Боривоје П. Бошковић, командант 3. батаљона 10. комб. пука, и поручник Живко Караклајић, командир 2. чете 3. батаљона 10. комб. пука, који се већ истакао у Смедеревском боју претходне, 1914. године. У каснијим борбама на Врбовачким косама погинуло је још официра, између осталих и резервни капетан I класе Лазар Љ. Ћурчиновић, резервни потпоручник Живан М. Бркић, капетан II класе Милан Мијушковић Мијушко, капетан II класе Исаило Михајловић из Чачка, капетан II класе Крста Аксентијевић из Ужица, поручник Драгољуб Матић (Марић?) из Краљева, потпоручник Бранко Мандић и други: С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 169–174.

387 А. Марковић, *У спомен на Велики* рат, стр. 29–30. Овај попис никако се не може сматрати за списак свих погинулих у овим огорченим борбама на Врбовачким косама, већ је само један део познатих бораца.

нема података о погинулима у борбама за Смедерево и околна села.[388] Међутим, релативно скроман напредак на ширини од око 60 километара дунавског фронта Немци су платили са око 5000 људи избачених из строја.[389] Попис погинулих у борбама за Кулич, Липе, Смедерево или касније за Враново брдо и Врбовачке косе, говорио је о тешким борбама и великим губицима у људству на обе стране.[390] Из дневничких бележака једног немачког војника, који је касније такође код Смедерева прешао Дунав, сазнајемо да „... око 880 мртвих били су жртве преласка реке. На стрмим обронцима винограда искрвавило је пуно наших храбрих и одважних другова из пешадије".[391] Од почетка офанзиве 7. октобра, до свршетка борби за постизање линије фронта Смедеревска Паланка – Петровац, која је команданту немачке 11. армије генералу Галвицу била постављена као први циљ, а који је он постигао тек 23. октобра 1915. године, немачки губици на фронту целе немачке 11. армије били су 231 официр и 7814 војника.[392] Велики део ових немачких жртава последица су огорчених борби за освајање Смедерева и других насељених места или важних кота у непосредном залеђу Смедерева. Према неким подацима из рецентне литературе укупне немачке жртве у неколико дана борби за Смедерево и околне висове јужно од града биле су око 1700 војника избачних из строја.[393]

Осим тога, имамо неке податке о немачким губицима у

388 Наиме, као што је био случај код готово свих ратом захваћених држава, тако су и у Немачкој све публикације и дневна штампа подлегале ригорозној цензури. Све што би могло да подрије борбени морал, а подаци о погинулим свакако то јесу, било је предмет аутоцензуре аутора или каснијих измена цензора.

389 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band),* Seite 223.

390 Увидом у списак погинулих или од задобијених рана преминулих немачких војника, подофицира и официра код само неких од пукова који су наступали у зони напада 3. немачког корпуса разумећемо да је немачки продор у унутрашњост Србије и овладавање мостобраном плаћено сразмерно високом ценом. Више о томе на независном онлајн пројекту – немачком ратном меморијалном веб-сајту URL: http://www.denkmalprojekt.org/ , посећено 1. 6. 2018.

391 Овај број жртава се вероватно односи само на потез око Смедерева, где је прелазио 3. немачки корпус. Из дневника у рукопису Курта Вилхелма Кеслера, у: С. Штерић (прир.), *Е мој синко, дуга је то прича*, стр. 452.

392 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 226.

393 Према извештају смедеревског листа *Глас Подунавља*, које је писало о посети немачке делегације, учесника борби око Смедерева и на Балкану уопште, 1936. године: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 142.

појединим јединицама које су дејствовале на овом терену. Само у немачком пешадијском пуку бр. 64 (8. бранденбуршки пук)[394] било је укупно 253 погинула војника,[395] рачунајући и нешто касније преминуле од задобијених рана. Овом попису страдалих додајмо и 7 подофицира и 8 официра ове јединице која је дејствовала у оквиру 12. пеш. бригаде из 6. дивизије. Анализирајући даље место и време погибије или рањавања, најчешће се појављује формулација „bei Semendria" (поред Смедерева),[396] што је могло да се односи не само на борбе за заузимање града, већ и, вероватно на читаву операцију заузимања залеђа града. Гледано по данима, убедљиво највише их је страдало 14. октобра. О томе је 15. октобра своје надлежне известио и командант српског 11. пеш. пука. Наиме, само код моста на реци Бадрики налазило се 20–30 немачких лешева.[397]

Рат измешта људе из свакодневних и уобичајених ситуација или мотива, разбацујући људе по местима која вероватно никада не би посећивали или видели. Један глобални рат чини ову појаву још израженијом и невероватнијом. Тако се догодило да у октобру 1915. године бранденбуршки сељаци, службеници из Хесена, занатлије из Баварске или јункери из Пруске походе Смедеревско Подунавље и ту скончавају свој животни пут. Са друге стране, обалу Дунава и брежуљке начичкане виноградима и на брзину обраним кукурузиштима бранили су српски ратници-сељаци из различитих крајева Србије. На плодним пољима Стига и Браничева, на смедеревским брежуљцима, као и у барама и рукавцима речица или канала око слива Мораве у Дунав, борили су се и гинули српски пешадинци из Подрињa, Шумадије или Браничева, артиљерци из Пирота и Смедерева, а официри из разних градова Србије.

„У великим писаним историјама појединац је број.

394 Пун назив пука био је *Infanterie Regiment Generalfeldmarschall Prinz Friedrich Karl von Preußen (8. Brandenburg.) Nr. 64*, а јединица је била део пруске армије.

395 Код Бранка Дукића помиње се број од 293 погинула војника и официра: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 142.

396 Поред навођења Смедерева као места страдања, у пописима често се помињу и следеће формулације: "bei Vranovoberg" (код Врановског брега), "Vrbovac" (село Врбовац), "Kulic" (село Кулич), "Mijailowac" (село Михајловац), "Godomin-Waldchen" (Годоминска шумица), па и "an der Donau" (на Дунаву). Више о томе на веб-страници URL: http://www.denkmalprojekt.org/verlustlisten .

397 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 115.

Историје ратова не препознају појединца, означавају га као једног од бројних – најчешће: у тој и тој бици погинуло је толико и толико... Бројеви у историји сведоче, илуструју, дају снагу исказу историчара, наглашавају, доказују, али проучавање појединачних судбина људи доприноси свеобухватности сагледавања, бољем разумевању времена, уочавању лица и наличја неке прошле стварности и друге стране историје".[398] Зато ћемо овде именом и презименом поменути неке ратнике војске Немачког рајха чија судбина дочарава рат који је у Смедеревско Подунавље довео људе из разних крајева Немачке који су овде скончали живот борећи се са жилавим противником какав је био српски борац. Погинули Немци из покрајине Бранденбург били су из различитих родова војске, а процентуално највише погинулих било је из реда стрељачке пешадије (*Musketier*). Међу погинулим било је и редовних војника тако и ландштурма (резервиста) и добровољаца. Из исте јединице (12. пеш. бригада), али из другог пука – пеш. пука бр. 24 (4. бранденбуршки)[399] у истом периоду погинуло је или касније од рана преминуло укупно 55 војника и 7 официра. Од овог броја убедљиво највећи број страдао је у огорченим борбама за село Липе 11/12. октобра. Немачке јединице су овде заузимање села платиле смрћу чак четворице поручника и једним мајором, иначе командиром батаљона.[400] Међу онима који су погинули приликом борби за Смедерево било их је и из других немачких провинција. Међу њима налази се и један поданик Немачког рајха француске националности, извесни Теофил Буви (*Théophile Bouvy*)[401] који је погинуо у борби са српском војском у Смедереву 9. октобра 1915. године. Место сахрањивања није познато.[402] Његова смрт је занимљива, али свакако

398 М. Перишић, „Страдање и хуманизам. Ваљевска болница 1914/1915", *Историјске* свеске, бр. 4 (2014), стр. 2.

399 Пун назив пука био је *Infanterie Regiment Grossherzog Friedrich Franz II. von Mecklenburg-Schwerin (4. Brandenburgisches) Nr. 24*, а јединица је била део пруске армије.

400 Ради се о грофу Валтеру фон Херцбергу, командиру 3. батаљона.

401 Подаци о њему на основу два интернет портала: http://www.memorialgenweb.org и http://monumentsmorts.univ-lille3.fr/ . Рођен је 1892. у месту Лакенекси (*Laquenexy*). Редов немачког 5. пеш. пука Великог Војводства Хесен бр. 168 (*5. Großherzoglich Hessische Infanterie-Regiment Nr. 168*)

402 Поменут је на споменику у месту Лакенекси (*Laquenexy*), натпис на споменику: *À NOS ENFANTS MORTS À LA GUERRE 1914–1918.*

трагична прича о ратним и послератним дешавањима везаним за примену неких одредби Версајског уговора.[403] Међу погинулим српским ратницима били су, између осталих, „један од најелитнијих српских официра, капетан Бора Бошковић, ожењен Смедеревком из познате породице Тодоровића, син чувеног генерала Бошковића из доба краља Милана".[404]

Смедерево је, као важно комуникационо чвориште током Макензенове офанзиве било и место где је испрва била смештена резервна пољска болница.[405] За немачке рањенике биле су задужене 2. санитетска чета (*Sanitäts-Kompanie 2*), која је деловала у склопу 6. немачке дивизије, и Резервна санитетска чета бр. 18 из 25. резервне дивизије. Немачки рањеници са фронта у околини Смедерева довожени су у немачку 68. резервну пољску болницу (*Reserve Feldlazarett 68*), која се у почетку налазила у Смедереву.[406] Касније, када су немачке јединице чврстом ногом

403 У евиденцији умрлих и погинулих Француза налазе се и поједини војници француске националности из региона Мозел (*Moselle*), које је Немачки рајх анектирао 1871. године. Осим у посебним случајевима, ови војници који су служили у редовима немачке војске нису могли да буду уврштени у спискове са напоменом „умрли за Француску", осим ако то њихове породице, према одредбама Версајског мировног уговора, нису изричито захтевале „поновно увођење у француско држављанство". У овом случају, то је тражено и Теофил Буви јесте поменут као „Умро за Француску" иако је страдао од српског оружја.

404 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 215.

405 У попису погинулих и умрлих немачких војника из немачког града Вормса (*Worms*), између осталих, налази се и име војника Ота Лудвига (*Otto Ludwig*), мускетира 118. пеш. пука који је преминуо у помоћној пољској болници у Смедереву (*Reserve-Feldlazarett zu Semendria in Serbien*): *Liste der vom Standesamt beurkundeten Kriegsgefallenen aus Worms 1914–1918 (mit Nachträgen bis ca. 1930*), Worms, 2013, Seite 11. Осим тога, на основу једног од потпунијих пописа погинулих и умрлих немачких ратника, може се закључити да су рањени у борбама јужно од Смедерева довожени у пољску болницу, у којој су неки умрли од задобијених рана – пример поручника Герхарта Вакса (*Gerhardt Wachs*), који је рањен код Мале Крсне 19. октобра, а преминуо у Смедереву дан касније, 20. октобра 1915, URL: http://www.denkmalprojekt.org/2015/lutherstadt-wittenberg_frdhf-dresdner-str_lk-wittenberg_wk1_wk2_sachs-anhalt.html , посећено 24. 10. 2016.

406 На почасној табли посвећеној погинулима у Првом светском рату у цркви Светог Лаврентија у Кепенику–Берлин (*St. Laurentius-Kirche und Gefallenenliste Heimatmuseum Berlin-Köpenick*) налази се и име десетара Аугуста Штелтера (*Gefreiter August Stelter*) који је преминуо у Резервној болници бр. 68 у Смедереву 16. окотбра 1915. године: URL: http://www.denkmalprojekt.org/2012/berlin-koepenick_st-laurentius-kirche_u_gefallenenliste-heimatmuseum_wk1_r-z.html , посећено 11. 6. 2018; Ове податке сазнајемо из оновремене немачке ратне штампе, која је објављивала информације о рањеним и погинулим војницима. Тако је објављена вест да је немачки мускетар Дитрих Мајер (*Dietrih Meyer*) из 7. чете 83. резервног пеш. пука рањен код Колара 19. октобра, а касније

стајале на српском тлу, претворена је у сталну војну болницу.

Осим тога, због пристизања великог броја рањеника санитетске јединице радиле су и на Дунаву. Тако су за потребе санитета парни бродови и бродови за вучу понтона прерађени у неку врсту санитетских бродова за пријем и обраду рањеника. Овакви бродови су покривали простор од Београда до Будимпеште за аустроугарске војнике, и од Смедерева до Базијаша, за немачке војнике.[407]

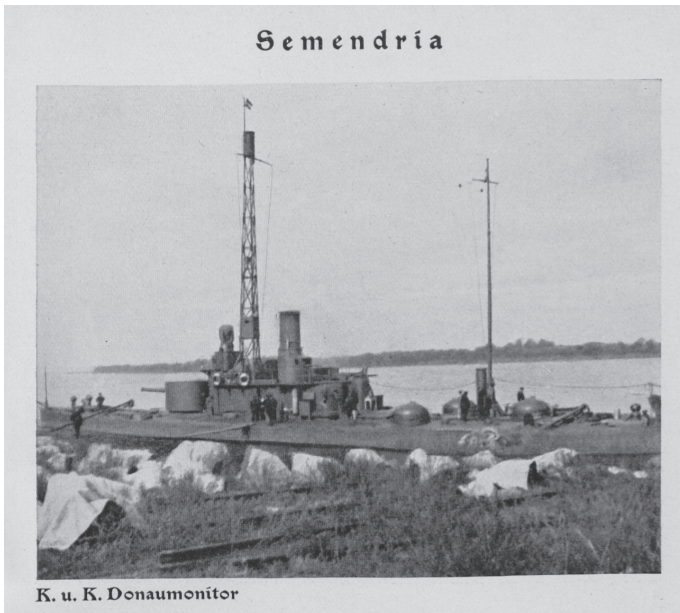

Сл. 81, *Смедерево. Аустроугарски дунавски монитор*, фотографија, 1915-1916. година

Пут у неизвесност

Након тешких борби на Врбовачким косама, вођених са великим упорношћу и свешћу да од успеха одржавања ове линије зависи несметано повлачење српске војске, уследиће

преминуо у поменутој пољској болници у Смедереву 22. октобра 1915: Anon. „Nachrichten aus dem Kirchspiel Obersuhl", *Heimatgrüße aus den Kirchspielen*, Obersuhl, Heringen, Philippsthal, Nr. 9, Dezember 1915, Seite 2.

407 C. Pirquet, "Volksgesundheit im Krieg", Teil I., im: J. T. Shotwell (ed.), *Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges: Österreichische und ungarische Serie*, Wien, 1926, Seite 106.

повлачење прво из Подунавског округа, а потом и даље на југ. Када је постало јасно да се српски положаји не могу одржати, евакуисан је и авијатички парк у Смедеревској Паланци, а оно од авијатичког материјала што се није могло понети уништено је.[408] Повлачење пољске болнице из Смедеревске Паланке за Глибовац и даље на југ у Јагодину наређено је 20. октобра 1915. године.[409] Тежину ситуације осликава и одлука да се због близине борбених дејстава већ 23. октобра Штаб Врховне команде српске војске пресели из Крагујевца у Крушевац. У то време фон Макензен је већ имао упутства како да прими српску понуду за капитулацију, не у име Немачког рајха, већ у име команданта коалиционе војске.[410]

Како би сломио борбени дух једног немирног и слободољубивог народа фелдмаршал Макензен је у новембру 1915. године у Крагујевцу објавио проглас „Срби!“[411] у којем се набрајају готово сви важнији градови у Србији које је окупатор запосео. Пада у очи да међу чак седамнаест побројаних градова није поменуто Смедерево, иако је у овом граду пре објављивања прогласа био смештен штаб Макензена. Било како било,

Сл. 82, Риста Марјановић, *Избегличка колона на смедеревском путу*, фотографија, 1915. година

408 С. Микић, *нав. дело*, стр. 111.

409 М. С. Стобарт, *нав. дело*, стр. 161.

410 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 213.

411 АС, ЗП-109, *СРБИ!*, Србија 1915.

Сл. 83, Риста Марјановић, *Егзодус на моравском путу*, фотографија, 1915. година

овај проглас вредан је помена због специфичног језика којим се завојевач обраћа окупираном народу. „На овим прогласима може се видети суптилни механизам пропаганде, где се немачки и аустријски званичници обраћају српском народу као побеђеном, али не и потчињеном народу, тј. жеља окупатора је била да прикаже своју власт као легитимну и одлучну да поштује права српског грађанства: *Ми се боримо само противу српске војске, а не противу српског народа*, каже Макензен“.[412]

Овај проглас био је у супротности са ратном реалношћу, где су бројни цивили страдавали од непријатељевог оружја. Наиме, избеглице из Смедерева и смедеревског краја делиле су тешку судбину народа у збегу. Повлачећи се испред војске или заједно са њом, ходајући закрченим и блатњавим путевима, одавали су јадну слику државе која се урушавала пред огромном непријатељском силом. Посланик царске Русије је јављао да „Србија представља покретну масу избеглица без крова и хране, масу која одступа по невремену и беспућу, па је страховао да ће се поново појавити страшне епидемије“.[413]

412 С. Јовановић, *„ДАЈЕ СЕ НА ЗНАЊЕ!* (Штампане прокламације на територији Краљевине Србије током Првог светског рата)“, у: В. Чех (ур.), *Рат и плакат: 1914–1918*, Београд, 2015, стр. 178.

413 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 210–211.

Један део ових избеглица крајем октобра 1915. године затекао се у Јагодини, не знајући при том шта их овде очекује. Док је непријатељ надирао са свих страна, српски цивили били су гладни, уморни и утучени због неизвесности, док су неки од њих у овом метежу чак и животе изгубили. У недељу 31. октобра немачки аероплан бомбардовао је центар Јагодине и овом приликом усмртио више цивила. Међу њима било је и несрећника из смедеревског краја: Живота Живковић (56 година), поткивач из Смедерева, као и дечаци Михајло Радовановић (12 година) из Скобаља и Пантелија Ж. Костић (8 година) из Радинца код Смедерева.[414]

Међутим, у тим тешким тренуцима када је било само питање времена када ће уследити слом српске војске, многи цивили су ипак наставили повлачење са српском војском и тежак пут у непознато. Други су, савладани очајем или муком, одлучивали да се врате својим кућама у неизвесност окупације. Породица Спасоја Јефремовића вратила се из бежаније из Врњаца у Смедерево. „Стајали смо беспомоћно, са пртљагом у рукама, пред по други пут срушеном кућом, овог пута потпуно".[415] Повлачење под сталном борбом и уз бригу о цивилима који су се повлачили заједно са војском, али и неодазивање савезника да озбиљнијим снагама помогну српске напоре, свакако је утицало на борбени морал војске. Коначно, након неуспешног покушаја да се једним одлучним пробојем ка Качаничкој клисури омогући веза са Французима у долини Вардара, српској војсци није преостало много могућности. Капитулација или наставак повлачења преко тешко проходних и завејаних планина ка албанској јадранској обали. У овим суморним тренуцима донета је једна од најважнијих и по последицама најдалекосежнијих одлука у српској историји – да се крене у повлачење преко Црне Горе и Албаније. Ова одлука, одредила је судбину више десетина хиљада српских војника и цивила и касније ће бити један од најпрепознатљивијих мотива у послератној публицистици. „Доминантан догађај у рату у Србији није нека велика битка, већ велико повлачење, оно које је Србе одвело у избеглиштво, преко Албаније, а које је било само последња етапа од

414 Д. Дедић, „Окупација Јагодине 1915–1918. године", *Корени*, *I* (2003), стр. 2.

415 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 216.

толиких других етапа које би уследиле после сваког напредовања непријатеља".[416]

У доношењу ове одлуке превагу су однели политички кругови Краљевине Србије, који су били вођени идејом да би „... капитулација била најгоре решење, јер се њоме губи држава... Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, иако на туђем земљишту, доклегод је ту владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била".[417]

Док су се Дунавом до Смедерева и даље на југ кретале немачке и аустроугарске јединице осокољене победама над исцрпљеном српском војском, „искушења су се кроз магле, мраз и вејавице новембра и децембра 1915. пела свом врхунцу. И поново масовна смрт, сада по беспућима и од глади и хладноће".[418] Одлука највиших представника српске државе да се крене у „прави егзодус или нову Анабазу"[419] водила је у повлачење армије и народа без преседана у историји. „Крајем 1915. године, узнемиравана од ненаклоњених локалних племена и непријатељевих авиона, похарана тифусом, остављена на милост и немилост немилосрдном тлу и клими, српска војска је табанала ка јадранској обали, одакле су их Французи одводили у склоништа на Крфу. Због изузетног херојизма и издржљивости, српско повлачење може се мерити са мало чим".[420]

Оно што је уследило након слома одбране у октобру и новембру 1915. године и губитка државне територије јесу специфичне околности за које Андреј Митровић сматра да би се могле обележити изразом „вишеструко расцепљена историја", имајући у виду да се становништво Краљевине Србије историјским околностима нашло исцепкано и у потпуно незавидној ситуацији. Наиме, „једни су се нашли под окупацијом двеју сила и у три војна гувернмана,[421] а многе хиљаде у герили,

416 Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 38.

417 Цитирано према С. Ћукић, *нав. дело*, стр. 426.

418 А. Митровић, „Реч приликом отварања изложбе Историјског музеја Србије – *Србија 1915.*", *Зборник Историјског музеја Србије*, 26 (1992), стр. 146.

419 M. Ferro, *The Great War*, p. 80.

420 R. J. Crampton, "The Balkans, 1914–1918", in: H. Strachan (ed.), *The Oxford Illustrated History of The First World War*, Oxford, UK, 2014, p. 70.

421 Мисли се на аустроугарски ВГГ/С, као и већи део територије који је окупирала Бугарска и поделила га у два гувернмана – један са седиштем у Нишу и други са седиштем у Скопљу.

раздробљеној али сталној и распрострtој широм земље, изузетно жилавој. Други су се нашли у туђини, главнина на новом фронту северно од Солуна, многи по неутралним и савезничким земљама. Трећи, укупно сигурно преко сто хиљада њих, чамили су у мизерији заробљеничких и интернирачких логора трију непријатеља".[422]

Сл. 84, Риста Марјановић, *Трагично повлачење*, фотографија, 1915. година

422 А. Митровић, „Реч приликом отварања изложбе Историјског музеја Србије – *Србија 1915.*", стр. 147.

ЖИВОТ ПОД ТЕРЕТОМ ОКУПАЦИЈЕ

Сл. 85, *У Србији. У Смедереву. Српски заробљеници под надзором Немаца поправљају железничку пругу*, фотографија, 1916-1918. година

Оснивање аустроугарског Војно-генералног гувернмана Србија

Крајем јесени 1915. године, када је слом Србије већ био известан, три државе чији су војници запосели Србију – Аустро-Угарска, Немачка и Бугарска, имале су мање-више исту намеру у погледу уништења независности Србије, али су им се планови о начинима реализације те намере разликовали.[1] Окупирана територија Србије била је подељена између земаља које су учествовале у њеном освајању: Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске. Подела је извршена на основу претходног договора из Софије 6. септембра 1915. године, дакле пре почетка војних операција, а тачна демаркациона линија окупационих зона, иако не без затезања између Аустро-Угарске и Бугарске, утаначена је и потписана тек 1. априла 1916. године.[2] Према том договору, један део предратне Србије био је под управом Аустро-Угарске, други под бугарском управом, а Немачка је за себе узела најважнији саобраћајни коридор – Моравско-вардарску долину и организовала Етапну зону са седиштем у

1 Међутим, унутар саме Аустро-Угарске на релацији Беч–Будимпешта појављују се велика размимоилажења по питању уређења окупиране Србије: M. B. Fried, *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I*, New York, NY, 2014, pp. 107–168; H. H. Herwig, *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918,* New York, NY, 2014, pp. 156–164. Оно око чега се фон Хецендорф, начелник штаба аустроугарске војске, и гроф Тиса, председник мађарске владе, нису разилазили јесте обострана жеља да се окупирана Србија безобзирно и у сваком погледу искористи до максимума: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 273–310.

2 Убрзо након пораза српске војске долази до сукобљавања Аустро-Угарске и Бугарске око разграничења окупационих зона. Испоставиће се да је бугарски улазак у рат на страни Централних сила дошао по неочекивано високој цени. Демаркационе линије су утврђене тек 1. априла 1916. године, и то тек након посредовања Немаца. Према том споразуму дефинисане су окупационе зоне између Аустро-Угарске и Бугарске, док Немци нису тражили окупациону зону, иако су њихове трупе биле одлучујући фактор у освајању Србије: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 283.

Скопљу,[3] са нескривеном намером немачког војно-политичког врха да ову комуникациону жилу куцавицу на Балкану задржи у немачким рукама, без обзира на формирање окупационих зона.[4]

Због све већих неслагања са Бугарском, команда аустроугарске војске је журила и већ 1. јануара 1916. године издала наредбу о образовању Војно-генералног гувернмана у Србији. Ово је учињено након што је аустроугарска команда већ 20. децембра 1915. године послала немачкој Врховној команди акт у коме се налази обавештење о налогу за стварање окупационих области на етапном подручју аустроугарске 3. армије.[5] Аустроугарска иницијатива је формализована доношењем „Општих основа за царско-краљевски Војно-генерални гувернман у освојеној области Србије" *(Allgemeine Grundzüge für die k.u.k. Militärverwaltung in den besetzen Gebieten Serbiens)*, практично статута Гувернмана са снагом правног акта.[6] Службени назив за нову окупациону зону био је **Царско-краљевски Војно-генерални гувернман у Србији (*K.uk. Militärgeneralgouvernement in Serbiens*)**.[7] Седиште ВГГ/С било је у Београду. Формиран је по моделу аустроугарске окупације руског дела Пољске,[8] али је царско-краљевска војска и пре званичног формирања ВГГ/С у појединим окрузима у северном делу Србије већ имала успостављену администрацију, међу осталим и у Смедереву.[9]

Нова управа формирана је постепено и у складу са даљим развојем војних операција, кроз тзв. *Etappenkommando* систем обласних (окружних) команди.[10] Поред већ постојећих, нови

3 Осим тога, Немачка је запосела и најважније руднике у источној Србији, као и део плодне земље у поменутој долини: *Исто*.

4 А. Митровић, „Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)", *Историјски гласник*, 1–2 (1977), стр. 19.

5 *Исто*, стр. 23.

6 Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", *Историјски часопис*, књ. XLIX (2002), Београд 2002, стр. 248.

7 У даљем тексту, због честе употребе термина, користићемо скраћени назив ВГГ/С (Војни генерални гувернман Србија).

8 D. Djordjević, „The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", *Balcanica* XLVI (2015), p. 111.

9 H. Kerchnawe, „Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", im: J. T. Shotwell (ed.), *Die Militärverwaltung in den von österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten* (*Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges*), Wien, 1928, Seite 56.

10 У строго војном погледу окупациони режими су посматрани као део позадине фронта па су стога потпадали под одговорност војске и њених

округи образовани су 1. јануара 1916. године, али су формално укључени у ВГГ/С нешто касније – 11. фебруара 1916.[11] Територијално обликовање аустроугарског Гувернмана пратиле су размирице са Бугарима због њихових великих апетита. Наиме, 10. фебруара 1916. године током разговора бугарских и немачких представника Бугари су изнели захтев за железницом Смедерево–Ниш у целости, као и територијама Смедерева, Смедеревске Паланке, Раче и других делова Шумадије. Ово је изазвало велико незадовољство Аустро-Угарске, па се одустало од њихових захтева.[12]

Ново проширење ВГГ/С уследило је 15. марта 1916. године, када су постојећим окрузима прикључени и окрузи јужне Србије – Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље (тзв. Нове области). Са овим, последњим прикључењем, заокружена је територија ВГГ/С, који је сада био подељен на 13 управних јединица (Београд–Област, Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац, Чачак, Ужице, Крушевац, Смедерево, Нови Пазар, Пријепоље и Косовска Митровица) са укупном површином од 29.664 км^2. Један од првих важнијих послова гувернера након разграничавања окупационих зона са Бугарском био је организовање пописа становништва. Овај посао обављен је између 10. и 15. јула 1916. године. По аустроугарском попису становништва на територији ВГГ/С, у којем се налазио и смедеревски крај, било је 1.373.511 становника.

јединица. Уколико би се окупиране територије проширили, онда су изузимане из одговорности војске и долазило је до успостављања војне управе. Међутим, када би војна управа постала гломазна, долазило је до успостављања владе (гувернадура или гувернман): Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", у: С. Рудић и М. Милкић (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Београд, 2015, стр. 345–346.

11 Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918", *Зборник радова Народног музеја Чачак*, XXXVII (2007), стр. 101–102. Овај рад, иако номинално упућује на округ Чачак за време аустроугарске окупације током Првог светског рата, веома је захвалан како за нашу тему тако и за анализу структуре и организације окупационе управе у ВГГ/С. Рад нуди одличан приказ организације окупационе управе, као и начина њеног успостављања, функционисања и мењања током времена. С обзиром да је рад утемељен на архивској грађи, писаним изворима које су сачинили оновремени најважнији актери окупационе управе, као и релевантној рецентној литератури, не треба да чуди често реферисање на њега.

12 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 281.

Сл. 86, *Делимичан поглед на железничку станицу у Смедереву и Тврђаву*, дописна карта, 1916-1918. година

Окупација Србије била је војнички наглашена. ВГГ/С је био у надлежности Врховне команде аустроугарске војске. У управном смислу, окупација је била потчињена Врховној војној команди (*Armeeoberkommando – AOK*) на челу са начелником штаба фон Хецендорфом. На челу ВГГ/С био је генерални гувернер, којег је именовао цар, а био је из ранга највиших официра у рангу команданта корпуса.

За првог гувернера постављен је фелдмаршал-лајтнант Јохан гроф Салис-Севис (*Feldmarschalleutnant Johann Ulrich Graf von Salis-Seewis*),[13] који је у Београд стигао 29. децембра 1915. године у пратњи потпуковника Ота Гелинека (*Otto Gellinek*),[14]

13 Гроф фон Салис-Севис рођен је у Карловцу, у данашњој Хрватској 1862, а умро је у Загребу 1940. Пре Првог светског рата био је војни аташе аустроугарског посланства у Београду.

14 У време балканских ратова 1912–13, тада мајор Ото Гелинек, био је војни изасланик у дипломатском представништву Аустро-Угарске царевине у Београду. Био је аутор извештаја о стању српске војске и њеном учинку у овим ратовима. Вредно помена је да у овом завршном извештају Гелинек није имао високо мишљење о борбеним способностима српске војске, нарочито у Првом, а нешто мало боље мишљење у Другом балканском рату. Проблем по аустроугарску војску је лежао у томе што су се ови извештаји користили као референтни материјали у 15. корпусу аустроугарске војске приликом кампање у Србији 1914. Стога, с обзиром на велики неуспех ове кампање и Гелинек сноси свој део одговорности (В. Б. Каширин, „Борбена вредност српске војске на почетку Првог светског рата према оценама руских војних стручњака", у: С. Рудић и М. Милкић (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Београд, 2015, стр. 238–239). Касније, са избијањем Првог светског рата, постављен је за шефа обавештајног одељења аустроугарске војске на балканском ратишту, где је био до априла 1915. године.

начелника његовог штаба. Званично, гроф Салис-Севис је дужност преузео 3. јануара 1916. године, када, како је писало у званичном гласилу Гувернмана, и званично „... престаје свака друга влада, него она, коју репрезентира *general-gouverneur*“.[15] Убрзо након преузимања положаја гувернер је објавио један пропагандни проглас „српском народу“, писан са позиција силе, ауторитативан по тону и наредбодаван по својој суштини. Међутим, истовремено, у једном свом делу, писан је у духу, столећима уназад успостављене реторике по којој је обавеза аустроугарских владара и њихових официра да спроводе „племените“ намере умиривања и цивилизовања вечито немирног Балкана. Тако се, између осталог, у прогласу позива становништво „да пуним поверењем подпомогне области и управне органе у њиховоме раду, да се наредбама безусловно покори и да се клони сваког политичког посла. Противљење ће се казнити најоштријом мјером“. Овај проглас се завршава пропагандним флоскулама које су имале за намеру да бар мало одобровоље становништво којем се обраћао гувернер: „Сигурном и праведном управом хоћу да у земљи опет установим ред, тако, да се српски народ, којег су његове пријашње вође завели, опет поврати у срећени живот“.[16]

Под генералним гувернером била је команда града Београда, окружних команди и општина. Очекивано је било да у ВГ-Г/С буде најизраженија војна контрола готово свих аспеката живота, јер су области где је вођен рат означаване као *Armee im Felde* (ратна зона). Међутим, због сукоба интереса и аспирација у освојеном подручју ускоро су се појавила трвења и размимоилажења у тумачењу основних циљева и задатака окупације. Ти сукоби су се прво исказали између аустроугарских и бугарских, па затим аустроугарских и немачких интереса на Балкану, а затим између аустријских и угарских интереса унутар саме Аустро-Угарске и, најзад, између војних и цивилних власти унутар аустроугарског Гувернмана.[17]

15 Anon., „Njegova Preuzvišenost general-gouverneur podmaršal grof Salis Seewis u Beogradu“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 7, godište I, 30. decembar 1915, str. 1.

16 Car. i kralj. vojni generalni guverner grof Salis podmaršal, „Srpskom narodu!“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 4, godište II, 9. januar 1916, str. 1.

17 D. Djordjević, Dimitrije, “The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918”, p. 112; Чак и пре оснивања Гувернмана Србија мађарски премијер Иштван Тиса изјављивао је да Србија припада

Генерални гувернер је био највиша власт у домену војних, административних и економских питања.[18] Међутим, окупационе области су биле нека врста зоне надметања војних и цивилних власти, што ће нешто касније у сукоб увући и највише политичке чиниоце у Аустро-Угарској. Као последица ових политичких надметања у управни апарат су врло брзо додати цивилни комесар и начелник штаба као помоћни органи. Успевајући да ојача мађарске позиције у Србији, председник мађарске владе гроф Иштван Тиса (*István Tisza*) у ову организацију укључио је и цивилног комесара, који је деловао као заменик генералног гувернера.[19] Дужност цивилног комесара поверена је 17. јануара 1916. године Лудвигу Талоцију,[20] реномираном мађарском историчару, архивисти, балканологу, али и високом државном службенику. [21]

До септембра 1916. године уређење ВГГ/С два пута је мењано, да би коначно биле успостављене основе за његово функционисање. Како би се решила питања надлежности, успостављена су три сектора:

1) Војни сектор (Президијал, Војно одељење, Обавештајно одељење, Жандармерија, Војно-судско одељење, Здравствено, Интендантура и Статистичко одељење);

мађарској интересној сфери. Ангажовање великог процента војних јединица, али и чиновника из мађарског дела Царевине били су последица оваквог става: Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)", *Војно-историјски гласник*, 2 (2009), стр. 40.

18 M. Ristović, „Occupation during and after the War (South East Europe)", in: U. Daniel et. al. (ed.), *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, онлајн пројекат на веб-сајту http://encyclopedia.1914-1918-online.net , Berlin 2014.

19 *Исто.*

20 Лудвиг (Лајош) Талоци (*Lajos Thallóczy*, помиње се и као *Ludwig von Thallóczy* или *Ljudevit Taloci*) рођен је 1857. у Будимпешти као *Ludwig Strommer*. Студирао је словенске језике, био доцент на Универзитету у Будимпешти, у Бечу радио као директор Архива заједничког министарства финансија, а такође и референт за школске послове у Босни и Херцеговини. Погинуо је у саобраћајној несрећи 1. децембра 1916. када се враћао са сахране цара Фрање Јосифа: С. Ћирковић, „Талоци (*Thallóczy*) Лајош", у: *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997, стр. 668–9.

21 Талоци је функцију преузео 26. јануара 1916, о чему сазнајемо из *Београдских новина*: „Његова Преузвишеност, први тајни савјетник Његовог Величанства и одјелни предстојник др. Људевит пл. Талоци, који је именован грађанским земаљским комесаром, започео је јучер уредовањем у згради *gouvernementa*". Anon., „Gragjanski zemaljski komesar za Srbiju", *Beogradske novine* (Beograd), br. 1, godište II, 27. januar 1916, str. 3.

2) Привредни сектор (Пољопривредно, Дирекција шума, Индустријско, Централа за искоришћавање жетве и Централа за промет робе);

3) Комесаријат за цивилна питања (Президијал, Политичко-административно одељење, Културно-просветно, Цивилно-судско и Финансијско одељење). [22]

Наведени сектори стављени су у функцију кроз четири групе: војну, политичку, привредну и судску[23] са укупно 21 одељењем. Одељењима су руководили војни и цивилни стручни референти. Војно одељење је било под командом начелника штаба и састојало се од гарнизонског, транспортног, жандармеријског и одељења за снабдевање; Политичко одељење, на челу са штабним официром, имало је своје обавештајне и политичко-полицијске одсеке (са канцеларијама за образовна, културна и здравствена питања); Привредно одељење је имало привредни и финансијски одсек, од којих је први имао канцеларије за трговину, пољопривреду, шумарство, рударство и погоне за војну производњу, а други (финансијски) канцеларије за директне и посредне порезе. Коначно, судско одељење је имало одсеке за питања криминала и грађански законик.[24]

Анализирајући новонасталу аустроугарску окупациону управу у једном делу Србије историчарка Божица Младеновић закључује како су „у Војно-генералном гувернману у Србији постојала на истом географском простору два упоредна друштва. Промене које је окупациона власт извршила у привреди, здравственој и социјалној заштити, образовању домаћег становништва и др. задирале су у све сфере друштвеног живота становника Србије.“[25] Само уз помоћ војне и полицијске силе већинско српско становништво било је у сваком погледу потчињавано представницима мањинске аустроугарске окупационе силе и са њима придошлим

22 Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918“, стр. 103.

23 D. Djordjević, “The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918”, p. 111.

24 *Исто.*

25 Б. Младеновић, „Уређење простора у градовима Војно-генералног гувернмана у Србији 1916–1918: прилог проучавању односа између паралелних друштава“, у: Б. Миљковић-Катић (ур.), *Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Зборник радова, Београд 2011, стр. 271.

држављанима Двојне монархије који су дошли да успоставе нови окупаторски систем. Окупатор је под стално присутном претњом силе и казне до танчина уређивао друштвени живот наредбама и указима, а не законима. Осим тога, потчињеном српском становништву није остављана ни најмања могућност учествовања у доношењу било какве одлуке од животног значаја.[26]

„Свакодневни живот био је под утицајем великих немаштина, као и под утицајем (непријатељског) војног система, који се трудио да регулише све области живота. У суштини велико присуство огромног броја странаца (мушкараца и жена) створило је неуобичајено окружење".[27] Ово се нарочито односило на градове, пре свега на оне који су били седишта гувернманске администрације.

Полицијску службу у ВГГ/С служили су већином Срби-пречани, Чеси и Хрвати, углавном због могућности споразумевања на српском језику. Пољска полиција, односно жандармерија, била је састављена од „интелигентнијих аустријских војника: чиновника, трговаца и занатлија – који говоре српски", како је остало записано у једном ратном документу српског министарства спољних послова из 1916. године.[28]

Због могуће потребе брзог реаговања у циљу гушења евентуалних устанака или организовања потера за комитским четама, жандармерији је додељено 16 потерних одреда са 150–200 људи наоружаних пешадијским наоружањем и митраљезима. Међутим, не знамо да ли је један од таквих одреда био распоређен и на територији Смедеревског округа, у шта оправдано сумњамо због одсуства било какве организоване побуне у овом округу током трајања окупације. Одсуство организованих побуна у овом крају било је разумљиво и оправдано. Наиме, смедеревски крај налазио се у

26 О веома лошем третману чак и оних делова становништва која су нагињала колаборацији, без обзира да ли је она схватана као нужда или политичко убеђење, или оних који су били сматрани за аустрофиле, види: А. Митровић, *Србија у првом светском рату*, стр. 325–327; Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", стр. 252–256.

27 Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)", стр. 47.

28 Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918", стр. 118 (нарочито напомена бр. 107); Међутим, у литератури налазимо нешто другачије податке о националном пореклу жандарма/полиције.

пограничном појасу, у зони виталних комуникацијских тачака (трајект Смедерево–Ковин и железничка пруга Смедерево – Велика Плана), а и сама конфигурација терена није погодовала евентуалном развијању комитских чета. Истини за вољу, локалне окупационе војне власти су се суочавале са проблемом сузбијања организованих пљачки и отимачина, које су спорадично спроводиле организоване групице.[29] Међутим, имаћемо у виду да укупан број окупационих војника у ВГГ/С, који се временом смањивао не само квантитативно, већ и квалитативно, јер су окупационе јединице највећим делом састављене од војне милиције (*Landsturm*) или војника махом другог, па и трећег позива, свакако није био довољан да окупатор директно одлучује у сваком малом засеоку у Србији.[30] С обзиром на тренутну војну слабост аустроугарске војске, у ВГГ/С налазио се мали број окупационих јединица, који је максимално досезао број од једва 50.000[31] до 70.000 војника, од којих је само 50.000 било способно за војне операције.[32] Са уласком Румуније у рат и настављањем жестоких борби на осталим фронтовима евидентно је било да ће се број војних јединица у оквиру ВГГ/С смањивати, што се и догодило. Поред тога, борбени квалитет присутних јединица није био на завидном нивоу. Били су лоше храњени и опремљени, па је и војнички морал је био низак. „Како би покорили 1.375.000 људи, колико је процењено да је насељавало аустроугарску окупациону зону у Србији, са релативно малим и слабим контингентом окупационих трупа, предузимане су оштре превентивне мере против цивила: депортације (интернирање), разоружавање и узимање талаца“.[33]

29 У једном обавештајном извештају за Смедеревски округ помињу се случајеви разбојништва уз употребу оружја, па чак и преметачина станова окупационих официра који су били на одсуству. Сузбијање ових банди било је отежано због јаташтва, тачније прикривања од стране локалног становништва: Б. Николајевић, *Под Немцима*, Београд 1923, стр. 78.

30 J. E. Gumz, „Norms of war and the Austro-Hungarian encounter with Serbia, 1914–1918", *First World War Studies (2013),* 4:1, p. 99.

31 *Исто*, стр. 98.

32 M. Ristović, „Occupation during and after the War (South East Europe)".; Овај број је у 1917. години пао на свега 23.000 људи: Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918", стр. 120.

33 D. Djordjević, Dimitrije, "The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 126.

Војска је покушавала да управља смањеном Србијом на „аполитичан" начин у мери у којој је то било највише могуће. Међутим, овакав програм је у својој суштини био политички обојен, иако војска није желела да га види на тај начин.[34] Осим тога, војни кругови сматрали су да је рат јединствена прилика да се „санирају" нагомилани унутрашњи проблеми у Царевини и да се оформи нови поредак у држави по укусу официрског кора.[35] Аустроугарска армија је сматрала окупацију Србије сјајним успехом, нарочито ако се узме у обзир лоше вођење ратних напора, посебно у аустријској половини Царевине. Међутим, војна окупација Србије и неутралисање српске националне политике били су краткорочни успеси. Само у очима владајућих елита бунтовна балканска земља измењена је у просперитетну земљу у којој се зна ред. У стварности је окупација омогућила армији да још једном постане доминантан политички фактор, нарочито ако се узме у обзир све већи значај пољопривредних производа који су пристизали из Србије. Овде је армија играла важну улогу у организовању пољопривредних послова и прикупљања жетве. Питања исхране и снабдевања све више су постајала од прворазредног значаја како је рат одмицао, а блокада од стране Антанте постајала све тежа. Међутим, овај привид моћи армије над цивилним структурама доживео је свој слом убрзо након бугарско-немачког пораза на Солунском фронту и веома брзог урушавања окупационе управе у Србији током октобра 1918. године.

Сукоб који је тињао у троуглу између војних власти, краљевске владе у Будимпешти и царске у Бечу, имао је своје корене у нејасно дефинисаној улози војних и цивилних власти, као и у различитим виђењима решавања будућег статуса

34 Како примећује Тамара Шер „У случају Србије, на пример, планови су ишли од анексије до дипломатских напора који би је ставили у зависан положај. Крајњи исход је био тај да поједини окупациони режими нису имали искључиво војно обележје, већ – како је сама војска ценила – и политичку агенду – која се заснивала на сарадњи са делом локалне популације": Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 347.

35 Х. Лајдингер, „Завођење реда", у: Х. Лајдингер, В. Мориц, К. Мозер и В. Дорник (ур.), *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*, Нови Сад, 2016, стр. 188.

дела Србије под аустроугарском окупацијом.[36] Гроф Тиса је био изразито незадовољан потезима гувернера Салис-Севиса у Београду зато што је многе од његових одлука схватао као мале кораке ка увећању утицаја војних власти преко прихватљиве мере као и због протежирања анексионистичке политике војних власти које су биле противне интересима мађарског дела Двојне монархије. Гроф Салис-Севис правдао је своје потезе испуњавањем својих војничких обавеза и позивао се на свог шефа фон Хецендорфа.[37]

Међутим, Тиса је у својим захтевима за сменом био неумољив. Сматрао је Салиса-Севиса неспособним и „србофилом".[38] На крају, сукоб је решен царевом одлуком од 6. јула 1916. године. Исход ових политичких неслагања била је смена гувернера ВГГ/С грофа Салис-Севиса, коју је мађарски гроф Сечењи описао као „гром из ведра неба".[39] Салис-Севис се бесно покупио и аутом напустио Београд. О томе да се све заиста десило изненада сведочи и вест о смењивању, која је објављена у новинама тек 10. јула 1916. године.[40]

---

36 Српско питање изнедрило је поделе између војног и државног апарата. Армијска врховна команда се залагала за анексију Србије, док су политички кругови били при ставу да је довољно „само" слабљење српских позиција и довођење тако ослабљене Србије у економску зависност од Царевине: В. Дорник, „Наличје окупације. Под војном управом", у: Х. Лајдингер, В. Мориц, К. Мозер и В. Дорник (ур.), *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*, Нови Сад, 2016, стр. 230–231.

37 Мађарски политичари су, између осталог, нападали Салис-Севиса због његових наводних покушаја да похрвати Србе. Међутим, „иако се термин *хрватизација* јавља у многим документима, она није била део званичне политике у окупираној Србији": Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 357.

38 В. Дорник, „Наличје окупације. Под војном управом", стр. 217.

39 Цитат из Сечењијевог писма у: D. Djordjević, "The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 124.

40 Сада већ бивши гувернер Салис-Севис је путем новина поздравио своје дојучерашње сараднике, правдајући се да није стигао да се поздрави са свима лично. Овом приликом је, између осталог саопштио да је поносан на резултате свога рада, јер је „становништво мирно и задовољно, те са захвалношћу признаје праведност и човјечно заузимање војне управе": Anon., „Oproštajna zapovjest NJ. Pr. glavnog guvernera", *Beogradske novine* (Beograd), br. 146, godina II, 10. juli 1916, str. 1; У Гувернману су тек од 10. јула, три дана за редом почели излазити пригодни текстови писани апологетским тоном о кратком, али значајном и наводно успешном деловању бившег гувернера Салис-Севиса. Уредништво новина претеривало је са нарочитим истицањем „очинске бриге" гувернера према Србима, омладини нарочито, који су му на свему наводно „безмерно захвални": Anon., „Prvi glavni vojni guverner u Srbiji", *Beogradske novine* (Beograd), br.

На чело ВГГ/С постављен је генерал пешадије Адолф Фрајер фон Ремен (*Adolf Freiherr von Rhemen*).[41] За новог начелника штаба постављен је пуковник Хуго Керхнаве (*Hugo Kerchnawe*),[42] док је дотадашњи начелник фон Гелинек остао у штабу у Београду. Нови гувернер је стигао у Београд 24. јула 1916. године, где је, након свечаног дефилеа, преузео дужност.[43] Фон Ремен је на овој функцији остао до пред сам краја рата, тачније до почетка октобра 1918. када га је заменио фелдмаршал Кевеш фон Кевешхаза (*Feldmarschall Hermann Kövess von Kövesshaza*) Ово није била једина промена у врху ВГГ/С. Наиме, наредне године, у јануару 1917. године, након изненадне смрти Талоција,

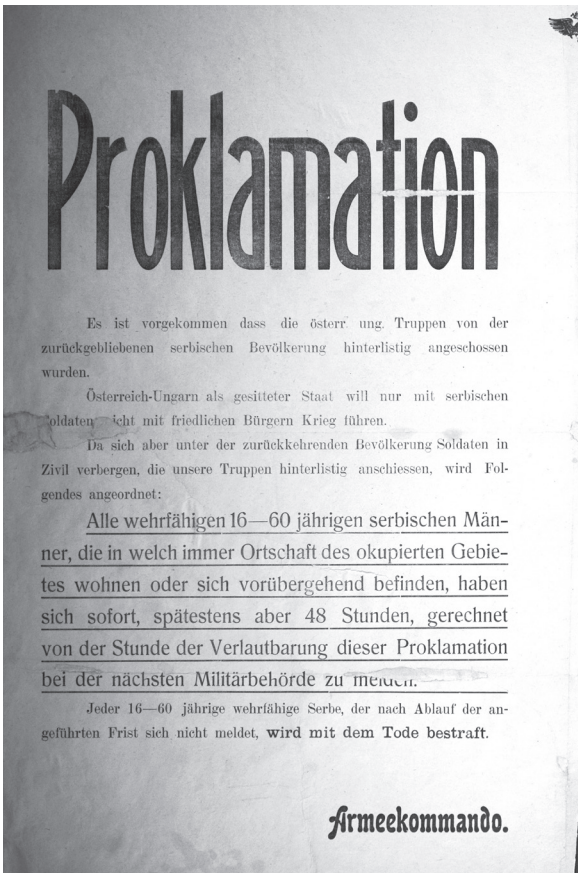

Proklamation

Es ist vorgekommen dass die österr. ung. Truppen von der zurückgebliebenen serbischen Bevölkerung hinterlistig angeschossen wurden.

Österreich-Ungarn als gesitteter Staat will nur mit serbischen Soldaten nicht mit friedlichen Bürgern Krieg führen.

Da sich aber unter der zurückkehrenden Bevölkerung Soldaten in Zivil verbergen, die unsere Truppen hinterlistig anschiessen, wird Folgendes angeordnet:

Alle wehrfähigen 16—60 jährigen serbischen Männer, die in welch immer Ortschaft des okupierten Gebietes wohnen oder sich vorübergehend befinden, haben sich sofort, spätestens aber 48 Stunden, gerechnet von der Stunde der Verlautbarung dieser Proklamation bei der nächsten Militärbehörde zu melden.

Jeder 16—60 jährige wehrfähige Serbe, der nach Ablauf der angeführten Frist sich nicht meldet, **wird mit dem Tode bestraft.**

Armeekommando.

Сл. 87, *Proklamation / Објава : Armeekommando / главно-командујући генерал аустро-угарске војске у Србији*, плакат, крај 1915. године

147, godina II, 11. juli 1916, str. 1; Anon., „Grof Salis-Seewis i Srbi", *Beogradske novine* (Beograd), br. 148, godina II, 12. juli 1916, str. 1.

41 Адолф фон Ремен (1855–1932) учествовао је у борбама у Србији 1915. године као командант једног корпуса, а касније 1917. године унапређен је у чин генерал-пуковника (*Generaloberst*).

42 Од 1909. године до избијања рата био је војни изасланик Аустро-Угарске у Београду, па је, поред војних заслуга током рата, и ово сигурно била најбоља препорука за његов нови ангажман. Начелник штаба је играо веома важну улогу у окупационом режиму. Био је одговоран за све тзв. војне послове, укључујући судске казне, обавештајне послове, штампу и жандармерију. Иако је цивилни комесар био задужен за образовање, инфраструктуру и таксе, овај штабни официр био је на челу економског одељења. Сам Керхнаве је након рата писао како је „на неки начин био на челу владе": Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)", стр. 41.

43 Anon., „Grad i okolica. Dolazak novog vojnog glavnog guvernera u Beograd", *Beogradske novine* (Beograd), br. 161, godina II, str. 2.

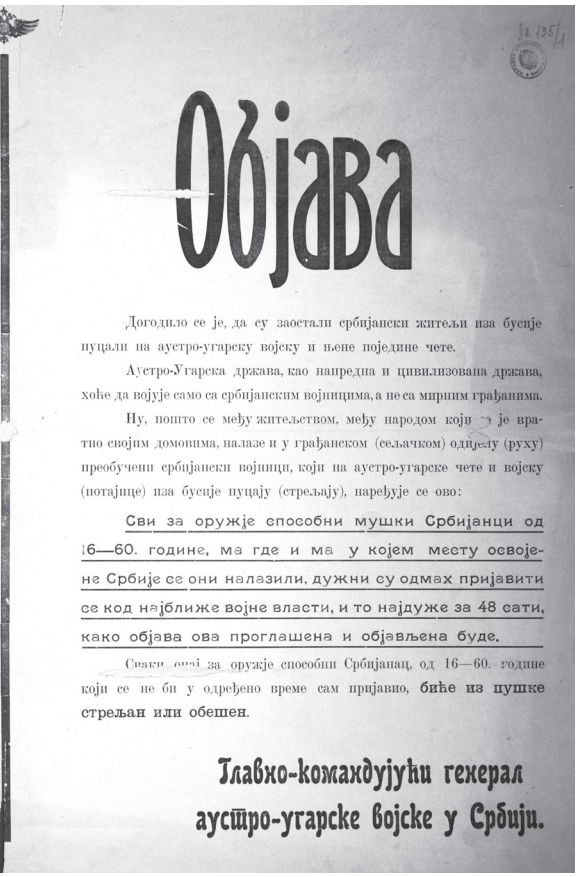

Објава

Догодило се је, да су заостали српјански житељи иза бусије пуцали на аустро-угарску војску и њене поједине чете.

Аустро-Угарска држава, као напредна и цивилизована држава, хоће да војује само са српјанским војницима, а не са мирним грађанима.

Ну, пошто се међу жителъством, међу народом који је вратио својим домовима, налазе и у грађанском (сељачком) одијелу (руху) преобучени српјански војници, који на аустро-угарске чете и војску (потајице) иза бусије пуцају (стрељају), наређује се ово:

Сви за оружје способни мушки Српјанци од 16—60. године, ма где и ма у којем месту освојене Српје се они налазили, дужни су одмах пријавити се код најближе војне власти, и то најдуже за 48 сати, како објава ова проглашена и објављена буде.

Сваки, који за оружје способни Српјанац, од 16—60. године који се не би у одређено време сам пријавио, биће из пушке стрељан или обешен.

Главно-командујући генерал аустро-угарске војске у Српји.

дужност цивилног комесара преузео је Теодор Кушевић, који је до тада био високи чиновник Земаљске владе у Босни и Херцеговини.

Међутим, велике промене у ВГГ/С нису се тицале само измена људи на врху. Усвојен је нови Статут Гувернмана према којем је знатно проширена моћ цивилних власти. Цивилног комесара је од сада, баш као и гувернера, именовао цар. Он је био овлашћен да решава сва питања везана за цивилну администрацију, да именује, смењује и награђује чиновнике. „Читава политичка, економска, финансијска и правна служба у Гувернману, у потпуности одвојена од војничких функција, била му је потчињена“.[44] Само је улазак Румуније у рат на страни Антанте у августу 1916. године одложио имплементацију ових одлука све до 15. октобра 1916. године, када су оне коначно заживеле у ВГГ/С.

У лето 1916. године цивилне власти однеле су победу у овом сукобу са војним властима. Међутим, питање решавања коначног статуса Србије остављено је за касније јер је рат и даље био у пуном јеку на свим фронтовима. „У међувремену, Србијом је требало да се влада челичном песницом војне окупације“.[45] Ова промена у врху ВГГ/С више је била огледало унутрашњих превирања између аустријског и мађарског дела Монархије него што се тицала покореног становништва. Сам гроф Тиса залагао се да се настави са искоришћавањем свих ресурса покорене

44 D. Djordjević, “The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918”, p. 124.

45 *Исто*, стр. 125.

Србије, нешто што је већ истицао фон Хецендорф, начелник штаба аустроугарске војске, као један од најважнијих планова окупационе управе.[46] Оваква политика водила се наводно државним разлозима у ратним приликама, али је једним делом произлазила и из доказаног и нескривеног анимозитета првог човека аустроугарске војске према Србији.[47]

Смена гувернера Салис-Севиса означавала је тренутну победу мађарског утицаја у Србији. Подозривост и анимозитет између официра и цивилних представника Монархије у Србији јављала се и између различитих етничких група.[48] Наиме, у окупираној Србији од свих аустроугарских војника убедљиво највише је било оних мађарске, потом хрватске, па тек онда румунске и немачке националности.[49] Због тога је долазило до нереда и проблема у функционисању окупационог апарата, што се одражавало и на локално становништво. Резултат овога је био појачан утицај локалних команданата, који су са собом доносили свој матични језик и начин управљања.[50]

Међутим, „док су мађарски политички лидери држали на оку окупациони режим у Србији, Одељење за снабдевање

46 Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", С. Рудић и М. Милкић (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Београд, 2015, стр. 364.

47 „Конрад се први пут залагао за превентивни рат 1906, затим поново 1908–1909, 1912–1913, у октобру 1913. и у мају 1914. године: укупно, између јануара 1913. и 1. јануара 1914. године двадесет и пет пута је предложио рат против Србије": H. Strachan, *The Outbreak of the First World War,* Oxford, 2004, 86–87. (цитирано према преводу Душана Батаковића у: Д. Батаковић, „Србија у Првом светском рату – Изазови, страдања, исходи", Зборник радова међународног научног скупа *Православни свет и Први светски рат*, Београд, 2015, 26.); Историчар Лоренс Зондхаус (*Lawrence Sondhaus*) га је назвао „архитектом апокалипсе" (L. Sondhaus, *Franz Conrad von Hotzendorf: Architect of the Apocalypse,* Boston, 2000.), отварајући врата критичком приступу биографији овог јастреба аустроугарске политике. Од тада се он све више посматра кроз призму нападачке доктрине и социо-дарвинистичких погледа на свет (W. Dornik, "Conrad von Hötzendorf and the *Smoking Gun*: A Biographical Examination of Responsibility and Traditions of Violence against Civilians in the Habsburg Army", in: G. Bischof and F. Karlhofer (eds.), S. R. Williamson Jr. (guest ed.), *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I* New Orleans-Innsbruck, 2014, pp. 55–56).

48 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 358–359.

49 *Исто*.

50 *Исто*, стр. 359.

(*Quartiermeisterabteilung*) армијске команде било је заправо главно у војној администрацији".[51] У пракси, ово је значило да је војна администрација преузела сву одговорност. „Цивилни органи су распуштени, осим у домену комуналне управе... Уз сузбијање нереда и побуна, главни задатак окупационих трупа у Србији био је да организује производњу и испоруку прехрамбених ресурса".[52]

Положај становништва под аустроугарском окупацијом

О положају становништва за време окупације могло би се писати на основу дневника, казивања, исечака из новина, али и докумената окупационе управе. Оно што је углавном заједничка црвена нит свих ових личних драма под туђинском влашћу јесте „борба за елементарни опстанак, у непрекидном сударању с прописима и властима окупационих сила".[53] Осећај безнађа и беспомоћности ширио се код становништва. Један од преживелих сведока ових тешких дана бележи како „од сад не помаже више јунаштво, него само молба и понизност".[54] Посебна врста страха развила се код сеоског становништва – била је то велика стрепња од губитка имања. Овај страх био је разумљив и оправдан, јер су непријатељски војници по налогу својих команданата често отимали све што је војсци било потребно, а неретко и разарали оно што је преостајало.[55] По сведочењу Драгише Лапчевића „чим је окупатор ушао у земљу, сместа је укинуо све земљорадничке задруге, Српско пољопривредно

51 Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)", стр. 41.

52 В. Дорник, „Наличје окупације. Под војном управом", стр. 217.

53 В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године", у: Љ. Алексић (ур.), *Србија 1917. године*, Београд, 1988, стр. 17.

54 Ј. Миодраговић, *Трагични дани Србије. Белешке из злогласне трогодишње владавине Аустрије у Србији 1915 – 1918*, Београд, 1921, стр. 47.

55 Ј. Туцаковић, „Рат велики, а народа мало", стр. 63.

друштво с његовим подружницама, Пољопривредне станице, Воћне и Виноградарске...“.[56]

Рат и окупација су довели до великих друштвених промена које су резултирале урушавањем дотадашњих социјалних елита. Ову друштвену промену донекле је дочарала једна смедеревска удовица, супруга некада успешног смедеревског пословног човека: „Рат је створио нову врсту сиротиње“.[57] Наиме, она је на основу личног ратног искуства то појаснила на следећи начин: „Они којима је било најбоље пре рата, сада су најсиромашнији“.[58] Иако је овај опис субјективан и можда претеран, свакако сведочи о наглим и свеобухватним променама које је динамика рата наметнула грађанству Смедерева. Ово се најбоље види на основу примера Бранке Вукојевић, супруге некадашњег среског начелника из Смедерева, која је путем огласа апеловала на исплату пензије коју није примила већ годину дана, а живи са петоро деце „... у великој оскудици и очајању“.[59] Дакле, „становништво се све више раслојавало богаћењем појединих слојева, поред осталог и окупатора“.[60] Ово је последично водило још већем осећају бесперспективности одређених слојева становништва.

У тим данима када је већина становништва само гледала како да преживи, становништво се сналазило на различите начине. Јеврејској заједници у Смедереву у два наврата, у јесен 1916. и почетком 1917. године, достављана је финансијска помоћ за набавку животних намирница и огрева (или горива) од стране америчког Комитета за здружену прерасподелу америчких фондова за јеврејске ратне страдалнике (*The Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers*).[61] Колико је новца од ове помоћи послато у

56 Цитирано према: В. Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*, стр. 24.

57 H. Folks, *The Human Costs of the War*, New York, NY, 1920, p. 62.

58 *Исто*.

59 Anon.,„Nestali i korespondencija“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 261, godina II, 2. novembar 1916, str. 3.

60 Д. Милић,„Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године“, у: Љ. Алексић (ур.), *Србија 1917. године*, Београд, 1988, стр. 38.

61 Уколико су поуздани извештаји о расподели помоћи, коју је за поменути амерички комитет вршио Израелићански савез Беча (*Israelitische Allianz zu Wien*), преко извесног Давида Дојча (*David Deutsch*), директора филијале

Смедерево, немамо податке.

Иако су аустроугарске власти пропагандом желеле да неке од својих мера прикажу као просветитељске и за добробит окупираног народа, стање на терену је било заиста тешко. Наиме, у ВГГ/С истовремено су постојала два друштва на истом географском простору. „У паралелним или упоредним друштвима био је, делатношћу војне управе, успостављен хијерархијски однос између аустроугарског (*надређеног*) и српског (*подређеног*) друштва".[62] Од неколицине српских политичара који су остали у земљи није било велике политичке користи.[63] Напротив, иако многи од њих познати аустрофили, били су веома лоше третирани од стране окупационих власти. Чак су се и неки од проминентнијих аустрофила, попут др Живојина Перића и др Јована Б. Јовановића жалили како аустроугарске власти подједнако интернирају аустрофиле као и радикале.[64] „Зато је за српско становништво аустроугарска окупација била обележена не само невиђеним материјалним лишавањима, већ исто толико и низом мучних моралних тортура. Најбољи доказ за то је чињеница да Аустријанци нису успели, током трогодишњег периода, да привуку себи ниједног поштеног човека, нити да постигну било какав политички успех".[65]

Због изузетно лоше ситуације у којој се нашло становништво, српски социјалисти су у свом Меморандуму из 1917. године навели и следеће: „Целокупна окупациона управа у Србији само је један непрекидан рат против мирног становништва. Уосталом, то и није окупациона управа, већ пре

Пештанско-мађарске комерцијалне банке у Београду, у 1916. године је исплаћено 5000, а почетком 1917. године додатних 15.000 круна српским Јеврејима. Од ове друге исплате, 8000 круна исплаћено је сефардским Јеврејима у Београду, Шапцу, Смедереву, Обреновцу и Крагујевцу: Anon.,„Sixth and Final Installment of the Report of the Israelitische Allianz Zu Wien Showing How Funds from America are Spent", *The Bulletin of The Joint Distribution Committee representing American Jewish Relief Committee, Central Relief Committee and People`s Relief Committee* (New York City), Vol. 2, April 1918, No. 8, p. 126.

62 Б. Младеновић, „*Beogradske novine* – Оглед о паралелним друштвима у Војно-Генералном Гувернману Србија 1915–1918", *Историјски часопис*, LX (2011), стр. 542.

63 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 348.

64 Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", стр. 255–256.

65 Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 33.

казнени поход од стране Аустро-Угарске, а још више од стране Бугарске". Иако је у ВГГ-у стање било тешко, постојала су макар нека правила у складу са међународним правом и моралом. У бугарској окупационој зони, одмах преко реке Мораве, „све то потпуно престаје... С оне стране Мораве почиње Азија".[66]

Међутим, о правом карактеру аустроугарског дела окупационе зоне не би требало имати илузије. Наиме, о томе најречитије говоре сами креатори окупационе политике у Србији. Начелник генералштаба аустро-угарске војске Конрад фон Хецендорф у писму од 15. марта 1916. године упућеном председнику мађарске владе грофу Тиси пише како је још на почетку офанзиве против Србије врховни командант армије наредио безобзирно коришћење освојених подручја. „Војни гувернман баш сада спроводи разоружавање становништва и обезбеђење земље употребом драконске силе, док ће материјална средства Србије, без обзира на становништво, бити коришћена до крајних граница".[67]

Иако је Аустро-Угарска била потписница Хашких конвенција из 1899. и 1907. године, њена војска је на најразличитије начине, веома често и врло оштро, кршила одредбе ових конвенција. Тако су се још за време првих офанзива догађала најсвирепија убиства цивилног становништва, а касније за време окупације узимани су таоци, иако је колективно кажњавање било забрањено поменутим конвенцијама. Уведен је и принудни рад па је локално становништво морало да ради на поправци старих и изради нових путева, у рудницима и на фармама, што је у крајњој инстанци такође представљало подршку ратним напорима Аустро-Угарске. Одузимани су сви метални производи, а многи некадашњи чиновници изгубили су посао и приходе за преживљавање само из политичких разлога. „Свугде је уведено ванредно стање, свугде су примењиване интернације, принудни рад и реквизиције".[68]

По освајању Краљевине Србије, окупациона власт је сву државну и већи део приватне својине прогласила за ратни плен.

66 Наводи из Меморандума према: В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године", стр. 11.

67 Наводи из поменутог писма према: В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године", стр. 12.

68 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 348.

Већ у јесен 1915. године спроведено је обимно реквирирање вуне, бакра, месинга, никла, цинка и легура, животних намирница и коже. Пљачка ће се наставити и касније, у нешто другачијој форми, попут конфискација, реквизиција и контрибуција.[69]

Како би се ове активности спровеле што детаљније, образовани су и посебни одреди за вршење претреса (*Suchdetaschement*), које су чинили један подофицир, каплар, писар, бравар (за обијање врата и катанаца) и неколико војника. Принудна старатељства заведена су над свим српским фирмама чији су власници напустили земљу са српском војском.[70] У складу са прихваћеном немачком ратном доктрином, дужност окупираних подручја била је да снабдевају окупациону војску и цивилно становништво, а вишак производа требало је да се шаље за јединице на фронту. Како би се остварили неопходни приноси за прехрану, према овој доктрини, требало је локално становништво добровољно, а ако је то било неопходно и силом натерати да обрађује земљу.[71] У том смислу ВГГ/С је „представљао посебан војно-полицијски режим, чија је непосредна сврха била двострука: одржавање власти над покореним становништвом, и драстична систематска експлоатација природних и привредних извора заузете земље".[72]

Оваква политика свакако је погоршала већ веома тешку ситуацију коју је окупатор затекао након повлачења српске војске. Оно што је најтеже погађало окупирано становништво била је глад. У првим данима окупације нова власт је немаром, нечињењем, па чак свесним и планским онемогућавањем снабдевања, реквизицијама и, нарочито за градско становништво, рационалисањем количине хране,[73] погоршавала већ постојеће

69 Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 364.

70 D. Đorđević, „Austro-ugarski okupacioni režim u Srbiji i njegov slom 1918", *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Zagreb, 1969, str. 222.

71 Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 365.

72 В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године", стр. 17.

73 „На сваког одраслог је дневно долазило по 400 грама хлеба, а на свако дете по 200 грама; у октобру 1916, ова количина је за одрасле била смањена на 320 грама. У Београду је у јануару 1918, на дете од пет до тринаест година долазило дневно 80 грама меса и недељно 30 грама масти, а на особе старије од тринаест година, дневно 120 грама меса и недељно 60 грама

катастрофално стање.[74] Последице овакве политике у Србији биле су погубне: неколико хиљада помрлих од глади, као и лоше здравствено стање становништва услед неухрањености и болести.[75] Оваква безобзирност проистекла је из наредбе врховног команданта аустроугарске војске према којој ће, између осталог, „... материјална средства Србије, без обзира на становништво, бити коришћена до крајњих граница".[76]

У повременим пљачкама и отимачини касније су учествовале и немачке јединице, за које су неки угледни српски грађани након рата[77] истицали да су у најтежим моментима били благонаклонији ка српском становништву и да се нису понашали попут аустроугарских и, нарочито, бугарских војника. Пред крај рата забележени су случајеви отвореног и бахатог отимања летине српских сељака, тачније неовлашћено брање грожђа у смедеревским виноградима, које су чинили немачки војници.[78] Из писама Смедеревaца, који су се после бежаније враћали у Смедерево, сазнајемо да се крађа грожђа из винограда дешавала и пре тога. По свему судећи или су окупационе власти отимале летину или је било случајева крађе.[79]

Креатори политике у Бечу и Будимпешти усмеравали су на дужи рок окупациони апарат у ВГГ/С у правцу остваривања темељне депопулације српског народа примењивањем посеб-

---

масти. Међутим, пошто су три дана у недељи била *безмесна*, недељно је на сваку одраслу особу стварно долазило 400 грама меса, или дневно 70 грама.": А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 329–330.

74 *Исто*, стр. 328–329.

75 *Исто*, стр. 328–329; Б. Младеновић, „Здравствене прилике у окупираној Србији 1915–1918", *Историја медицине, фармације и народне медицине*, Београд–Зајечар, 2007, стр. 29–38.

76 Цитирано према В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године", стр. 12.

77 Б. Николајевић, *нав. дело*; Драгољуб Јовановић указује на Николајевићеву књигу, али се позива и на Драгишу Лапчевића, који је, попут Николајевића, у Немцима видео трагове витештва и цивилизованог понашања на почетку окупације: Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 31.

78 Стога је из Президијума ВГГ/С упућен документ Немачкој етапној инспекцији бр. 11 у Нишу, која је била надлежна за немачке војнике и у Смедереву, да се постара да се ови проблеми отклоне: АС, ВГГ, 16–266.

79 Тако се Боса Банић јада Јовану Банићу, начелнику железничке дирекције, који је једно време био у Атини, да може преживети само до Нове године. Нешто мало прихода су имали од воћа, а у три винограда затекла је „само 2300 килограма грожђа": Anon., „Nestali i korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 261, godina II, 2. novembar 1916, str. 2.

ног правног статуса на окупираној територији.[80] „На демографску ситуацију у Србији, сем непосредних последица ратних операција (погинулих, умрлих рањеника, одведених војника у ропство, затим цивилних интернираца и депортованих, убијених од окупационих власти, пропалих за време повлачења), јако су утицале опште здравствене и прехрамбене прилике (од краја 1915. до јесени 1918. г.), затим укупан третман власти према становништву, нарочито с обзиром на принудне акције тешког физичког рада за потребе окупационе војне привреде у експлоатацији економских извора Србије, најзад политички прогони и ликвидације због стварних или умишљених повреда прописа војних управа...“.[81]

Промене броја становника нарочито су биле упадљиве у градским насељима. У том смислу нарочито су упадљиве промене у броју становника градова у северном делу Србије, где је већи број градова изгубио и више од половине предратног (1910. године) мушког становништва. У том смислу Шабац је прошао најгоре. Уколико упоредимо последњи предратни попис из 1910. и ратни попис које су спровеле окупационе власти током 1916. године, у Шапцу је било чак 71% мање мушког становништва, док је у Смедереву било 43,79% мање мушкараца.[82]

Подаци о броју становништва у Смедеревском округу за време окупације само су делимично сачувани. За реконструкцију кретања броја становника послужили смо се у највећој мери пописом становништва које су окупационе власти спровеле у читавом ВГГ/С у јулу 1916. године,[83] дакле мало пре него што ће се тај број смањити услед великог талас интернирања становништва у Аустро-Угарску. Осим тога, у Историјском архиву у Смедереву сачуване су само неке матичне књиге рођених, умрлих и венчаних, па смо и њих укључили у ову

80 В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, стр. 17.

81 В. Стојанчевић, „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914–1918. године“, *Годишњак града Београда*, књ. XXI (1974), стр. 63. У том смислу 1915. година се може сматрати најтрагичнијом ратном годином. Наиме, до краја ове године већ је погинуло, нестало или било одведено у интернацију око 1.050.000 Срба, што чини више него 4/5 укупних ратних губитака које је Србија имала током четворогодишњег ратовања: В. Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*, стр. 21–22.

82 Б. Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд, 2006, стр. 43–44.

83 АС, ВГГ, 20–53

анализу.[84] Додајмо и то да су сачувани подаци ВГГ/С о броју рођених у Смедеревском округу током 1916. године.[85]

У табели која следи дати су упоредни резултати пописа присутног становништва из 1910. године (последњи српски попис пре Првог светског рата) и пописа окупатора из лета 1916. године у Смедеревском срезу.[86] На крају табеле, исказана

84 ИАуС, МКР, МКУ и МКВ.

85 АС, ВГГ 14–74 (*Geburten im Kreise Smederevo vom 1. Januar bis 31. Dezember 1916*).

86 АС, ВГГ, 20–53; С. Поповић и Љ. Поповић, *Из историје Смедерева у Првом светском рату*, Смедерево 1995, стр. 8–9; Овим питањем се такође студиозно бавио и колега Р. Ранковић, *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату,* необјављен мастер рад одбрањен на

Р. бр.	Име општине и припадајућих места (села)	Број домаћинстава према попису од		Број становника према попису од		
		1910.	1916.	1910.		
				Мушко	Женско	Укупно
1.	Бадљевица	92	96	350	346	696
2.	Биновац	98	99	364	356	720
3.	Друговац	299	315	1.099	1.147	2.246
4.	Дубона	227	222	853	849	1.702
5.	Колари	120	124	287	308	595
6.	Кулич	79	71	244	223	467
7.	Ландол	159	161	557	536	1.093
8.	Липе	501	490	1.621	1.589	3.210
9.	Лугавчина	599	579	1.805	1.801	3.606
10.	Мала Крсна	181	178	590	573	1.163
11.	Мало Орашје	205	159	758	752	1.510
12.	Михајловац	536	510	1.758	1.697	3.455
13.	Осипаоница	628	566	2.045	2.022	4.067
14.	Петријево	109	98	331	347	678
15.	Радинац	215	198	659	697	1.356
16.	Раља	125	125	369	349	718
17.	Шалинац	112	102	336	347	683
18.	Сеоне	113	113	350	339	689
19.	Скобаљ	295	297	963	925	1.888
20.	Смедерево	1.667	1.132	4.182	3.229	7.411
21.	Суводол	141	141	499	475	974
22.	Удовице	199	200	605	594	1.199
23.	Водањ	148	151	465	485	950
24.	Враново	217	202	672	642	1.314
25.	Врбовац	202	190	645	585	1.230
26.	Вучак	109	111	319	306	625
Укупно						
Смедеревски срез		**7.376**	**6.630**	**22.726**	**21.519**	**44.245**

Табела 2, Резултати пописа становништва у Подунавском срезу 1910. и 1916. године

је бројем и у процентима разлика у броју становника између два пописа. Овај проценат веома је индикативан за разумевање депопулације у Смедеревском срезу, али не може се узимати као апсолутан. Наиме, велики део недостајућег мушког становништва можемо сматрати за погинуле, умрле или нестале. Међутим, треба имати у виду да је један део недостајућих људи био жив, али на новом фронту у Грчкој, затим у заробљеништву или интернацији у непријатељским земљама, на опоравку у Француској, другим земљама или у избеглиштву другде по Србији, што нарочито важи за становнике града Смедерева.

Филозофском факултету у Београду 2013. године.

Број становника према попису од			**Разлика у броју/процентима становника између два пописа**	
1916.				
Мушко	Женско	Укупно		
232	330	562	-134	-19,2%
257	335	592	-128	-17,8%
846	1.196	2.042	-204	-9,08%
557	869	1.426	-276	-16,2%
255	318	573	-22	-3,7%
114	199	313	-154	-32,97%
385	555	940	-153	13,99%
1.065	1.579	2.644	-566	-17,6%
1.297	1.805	3.102	-504	-13,97%
362	571	933	-230	-19,77%
443	605	1.048	-462	-30,59%
1.148	1.613	2.761	-694	-20,18%
1.345	1.927	3.272	-795	-19,5%
226	343	569	-109	-16,07%
398	653	1.051	-305	-22,49%
231	361	592	-126	-17,54%
204	299	503	-180	-26,35%
251	365	616	-73	-10,59%
649	909	1.588	-300	-15,88%
1.694	2.471	4.165	-3.246	-43,79%
356	493	849	-125	-12,8%
397	625	1.022	-177	-14,76%
313	482	795	-155	-16,31%
620	651	1.271	-43	-3,27%
402	602	1.004	-226	-18,37%
224	323	547	-78	-12,48%
14.271	**20.479**	**34.750**	**-9.495**	**-21,46%**

Попис становништва од стране окупатора обављен у јулу 1916. године показао је да је слична ситуација била и на нивоу Смедеревског округа. Упоређивањем два поменута пописа из 1910. и 1916. године можемо да приметимо да је у Подунавском округу 1910. године било 102 мушкарца на 100 жена, а у 1916. години било их је само 69. Што се укупног броја људи, тиче стање је било следеће: 1910. године је у Смедеревском округу било присутно 143.216 становника (од тога 72.800 мушког и 70.416 женског становништва),[87] а 1916. године 117.254 становника (од тога 47.777 мушког и 69.477 женског становништва).[88] То значи да је у Смедеревском округу присутно мушко становништво у 1916. години смањено за чак 25.023 становника или 34,37% у односу на 1910. годину, а женско у истом периоду за 939 становника или само 1,3%. На нивоу Смедеревског среза (пре рата Подунавски срез) мушко становништво је смањено са 22.726 на 14.271 становника, тачније разлика у између два пописа је укупно 8455 мушкараца или 37,2%. Уколико сагледавамо само проценат губитака мушког становништва између 18 и 55 година живота током читавог трајања рата (1914–1918. година), слика је још мрачнија.[89] Приликом разматрања бројева који објашњавају трагедију смањивања броја становника требало би узети у обзир и „губитке" становништва услед пада наталитета због ратних неприлика.

Од свих општина Смедеревског среза, ситуација је била најтежа у граду Смедереву: са 7411 становника из предратне 1910. године, град је у 1916. години спао на само 4165 становника, што је за 3246 или чак 43,79% становника мање. О тежини ситуације говори податак да је Смедерево, као важан град и центар среза 1916. године имао 4165, а најнасељеније село у срезу Осипаоница исте те године 3272 становника.

Иако ове бројке делују застрашујуће, Смедерево и Смедеревски округ, процентуално гледано, били су међу окрузима где је опадање броја мушког становништва било мање него у

87 *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. декембра* 1910, стр. 57–58.

88 АС, ВГГ, 20 – 53

89 Наиме, чак 53% укупне мушке популације наведеног годишта у Србији страдало је у рату: В. Стојанчевић, „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата", *Историјски часопис*, књ. XXXV (1988), стр. 159.

другим окрузима.[90] Смедеревски округ је, уколико не рачунамо Београд, и даље био најгушће насељен – на укупно 1.277 квадратних километара територије округа 1910. године живело је 112 становника по квадратном километру, а 1916. године 91 становник по квадратном километру.[91] У односу на друге срезове у Србији ситуација је боља и по питању броја домаћинстава, којих је било 741 мање или око 10% у односу на 1910. годину.

У Смедеревском округу током 1916. године рођено је укупно 1591 дете, 811 дечака и 780 девојчица. Од укупног броја рођене деце 81 дете је рођено ван брака, а 3 детета су рођена мртва.[92] Према матичним књигама рођених, које су сачуване, у Смедереву је од 1. октобра до 31. децембра 1915. године рођено само петоро деце. Наредне године, до 1. августа 1916. године рођено је још само једанаесторо. Дакле, за првих 10 месеци окупације све заједно само шеснаесторо деце.[93] Од почетка окупације до краја 1915. године у Малом Орашју рођено је двоје, а у Михајловцу једанаесторо деце, док је наредне, 1916. године, у Малом Орашју рођено деветоро, а у Михајловцу седморо деце.[94] Подаци о броју рођених и умрлих у 1917. години у Смедеревском округу нису сачувани.[95] Признајући да је рат заиста преполовио број житеља Смедерева, у Београдским новинама су покушавали да оправдају суморну слику подацима о становништву Смедеревске Паланке: „Смедерево је јако спало за овога рата; прије 7411, данас има само 4165 душа. Сједиште смедеревачког окружног заповједништва Паланка има данас 3484 житеља, готово исто толико, као и прије рата“.[96]

Први светски рат су каснији историчари називали првим „тоталним ратом“ са добрим разлозима, јер је „укључивао не само војску већ целокупно друштво. [...] Већ одавно није било довољно добити битку, читаво непријатељско окружење

90 Anon., „Narodna privreda. Posljednji popis ljudstva u Srbiji 10. jula 1916.“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 253, godina II, 25. oktobar 1916, str. 2.

91 Анон., „Posljednji popis ljudstva u Srbiji“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 254, godina II, 26. oktobar 1916, str. 2.

92 АС, ВГГ 14–74 (*Geburten im Kreise Smederevo vom 1. Januar bis 31. Dezember 1916*).

93 ИАуС, МКР, Смедерево, 1915–1916.

94 ИАуС, МКР, Мало Орашје, 1900–1916; ИАуС, МКР, Михајловац, 1899–1916.

95 Б. Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, стр. 53.

96 Josip Brodjanac, „Popis mjesta u Srbiji“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 132, godina III, 15. maj 1917, str. 2.

морало се оборити с ногу блокадама, глађу и другим средствима“.[97] У том смислу, „процес радикализације дошао је до потпуног изражаја када су силе Осовине заузеле Србију“.[98] Ширењу насиља према локалном становништву допринела је охолост аустроугарске администрације која је деценијама била инструментализована „да бди“ над поданицима и имала инструкције да стално заводи ред.[99] „Равнали су се према такозваним католичко-монархистичким вредностима и сматрали обавезом да *васпитавају* поданике у духу јозефинизма“.[100]

Сл. 88, *Чишћење улице у (Смедеревској) Паланци*, фотографија, 1916-1918. година

Како би се у дело спроводиле оштре мере окупатора у ВГГ/С уведен је читав низ ограничења и забрана, које су се поштовале услед претњи оштрим казнама у виду глобе, батина, затвора, принудног рада, интернирања и, на крају, смртном казном. У Гувернману је био на снази полицијски час, што је узроковало да ноћу улице буду пусте. Осим тога, сва политичка

97 H. Mak, *na. delo*, str. 83.

98 В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета“, у: Х. Лајдингер, В. Мориц, К. Мозер и В. Дорник (ур.), *Пръави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*, Нови Сад, 2016, стр. 122–123.

99 Х. Лајдингер, „Завођење реда“, стр. 187.

100 *Исто*, стр. 188.

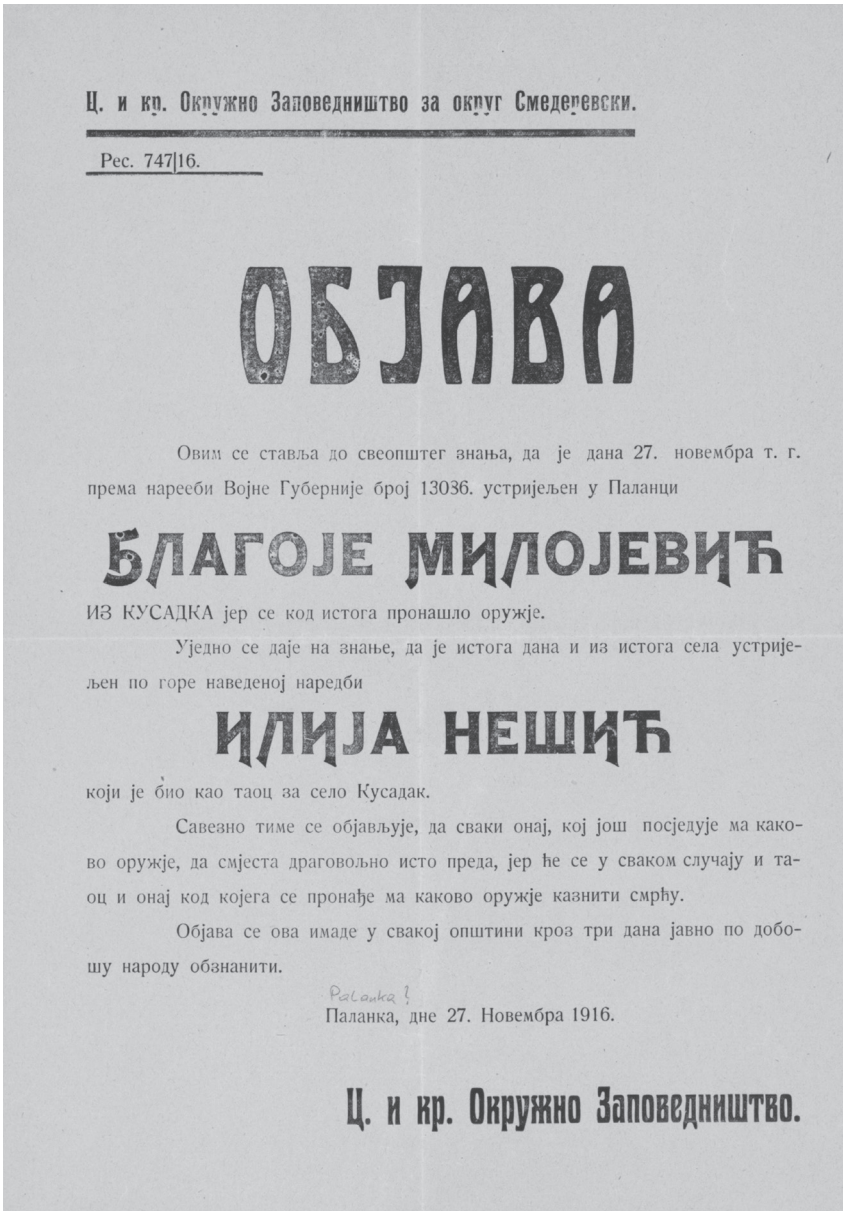

Ц. и кр. Окружно Заповедништво за округ Смедеревски.

Рес. 747|16.

ОБЈАВА

Овим се ставља до свеопштег знања, да је дана 27. новембра т. г. према нареби Војне Губерније број 13036. устријељен у Паланци

ЂЛАГОЈЕ МИЛОЈЕВИЋ

ИЗ КУСАДКА јер се код истога пронашло оружје.

Уједно се даје на знање, да је истога дана и из истога села устријељен по горе наведеној наредби

ИЛИЈА НЕШИЋ

који је био као таоц за село Кусадак.

Савезно тиме се објављује, да сваки онај, који још посједује ма какво оружје, да смјеста драговољно исто преда, јер ће се у сваком случају и таоц и онај код којега се пронађе ма каково оружје казнити смрћу.

Објава се ова имаде у свакој општини кроз три дана јавно по добошу народу обзнанити.

Palanka ?

Паланка, дне 27. Новембра 1916.

Ц. и кр. Окружно Заповедништво.

Сл. 89, Објава о стрељању таоца, плакат, Смедеревска Паланка, 27. новембар 1916. године

и приватна окупљања била су строго забрањена, па се и за венчања морала добијати посебна дозвола од окружног команданта уз услов да се весеље оконча најкасније до 22 часа.[101]

101 Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)", стр. 50.

Да би упозорили становништво у одлучност својих намера окупационе власти штампале су разне прогласе, наредбе и прокламације. На ступцима ових плаката „... окупационе власти без икаквих двоумљења дају до знања да планирају дуготрајан боравак на тлу Србије, стога је језик којим се пишу прокламације чиновнички официјелан и ауторитаран и регулише сваки вид живота грађанства, од промене банкнота и адреса улица, предаје наоружања и потказивања *одметнутих бораца*, до регулисања поседовања и трговине кожом и производима од коже или објављивања извођења смртних казни".[102] У септембру 1916. године више пута је преко Београдских новина објављивано упозорење становништву Србије обнародовано 15. септембра да ће, уколико буду на било који начин помагали војним бегунцима, бити изведени пред преки суд.[103] У многим местима узимани су таоци као гарант да ће становништво предати оружје и сав други запаљиви материјал који би могао бити употребљен против окупатора.[104] У архивским документима забележено је неколико случајева смртних казни стрељањем због разбојништва, вешањем због разбојништва и ношења оружја, те стрељањем због злочина против војне силе у селима Смедеревског среза. *Machen Sie Ordnung!* или „Направите ред!" повикали би аустроугарски официри резервним официрима или војницима, када би од њих тражили да се неко од српских цивила обеси или стреља.[105] Овај двосмислени еуфемизам са великом дозом

102 С. Јовановић, *нав. дело*, стр. 180.

103 C. i k. zapovjedništvo mosne brane grada Beograda, kao okružno zapovjedništvo, „Naredba", *Beogradske novine* (Beograd), br. 217, godina II, 19. septembar 1916, str. 2.

104 Објава окружног команданта у Смедеревској Паланци Максимилијана Петере од 16. децембра 1916. године: *Abgabe von Waffen – Kundmachung – Palanka – Mehrsprachiges Plakat*, ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung (POR), KS 16213739; 1914–1918/IV, http://data.onb.ac.at/rec/baa14277554 , посећено 24. 6. 2014. Ова наредба је уследила након објаве истог команданта од 27. новембра 1916. године, према којој се становништво обавештава да је извесни Благоје Милојевић из села Кусадак стрељан у Смедеревској Паланци, јер је код њега пронађено оружје. Међутим, осим њега, стрељан је и Илија Нешић из истог села, који је био талац, тј. гарант за поштовање наредбе о предаји оружја: *Geisel erschossen – Kundmachung – Palanka – In serbischer Sprache*, ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung (POR), KS 16213741; 1914–1918/IV, http://data.onb.ac.at/rec/baa14277568 , посећено 25. 6. 2014.

105 H. Baerlein, *The Birth of Yugoslavia*, Vol. I, London, 1922, p. 225.

цинизма говори о односу једног дела аустроугарских окупационих власти спрам локалног српског становништва.[106]

Житељи смедеревског села Липе, Ђока Мартић и Петар Стекић Браганац,[107] осуђени су на смрт и стрељани 15. децембра 1915. године, како се у штампи наводи „због грабежи и неповласног ношења оружја".[108] Село Липе остало је упамћено као место где је страдао велики број немачких војника. Због тога је оправдано веровати званичном гласилу Гувернмана који је писао како су сељаци из Липа Милан Живановић и Данило Илић стрељани 3. јануара 1916. године у Смедереву, „... јер су ухваћени да преобучени у униформи њемачких војника врше пљачку".[109] У новембру 1916. године на казну вешањем осуђен је Михајло Ђурић из Михајловца због разбојништва. На казну стрељања због разбојништва осуђени су Љубомир Гаић и Александар Дашић из Удовица и Филип Пауновић из Лугавчине, а у децембру 1916. године због исте оптужбе стрељан је Милутин Миљковић из Сараораца.[110] Уопште, током 1916. године насилном смрћу у Смедеревском срезу умрло је 80 лица: убиство 24, самоубиство 7, друго 49 лица.[111] Нарочито ових 49 лица би могло да се воде као убијени због казне јер је окупатор вероватно намерно остао недоречен по том питању. За 1917. годину немамо тако детаљних података. Фебруара 1917. године стрељани су Милија и Светозар Батинић због злочина против

106 У том смислу вредно помена је размишљање британског социолога Зигмунта Баумана који истиче „... да ратови новијих времена нису одраз човекове архајске ратоборности, већ су пре резултат *баштованства* савременог доба: У настојању упоредивом са апстрактном манијом завођења реда, савремене државне творевине (њихове елите) настојале су да *култивишу* свет према својим мерилима и сносе одговорност за највеће злочине 20. века". Цитирано према: Х. Лајдингер, „Ескалација насиља", Х. Лајдингер, В. Мориц, К. Мозер и В. Дорник (ур.), *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*, Нови Сад, 2016, стр. 60.

107 У хроници овог села, у делу који се односи на „списак грађана Липа жртава ослободилачког рата Србије 1914–1918" не налазе имена поменутих: Р. М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 245–255.

108 Анон., „Smaknuće radi grabeža", *Beogradske novine* (Beograd), br. 4, godina II, 9. januar 1916, str. 6.

109 Анон., „Pljačkaši u njemačkoj uniformi", *Beogradske novine* (Beograd), br. 8, godina II, 18. januar 1916, str. 4; У хроници овог села Липе налази се име Милана Животе Живановића, пописаног уз надимак Штрпски, за којег се наводи да је стрељан 1915. године у Липама: Р. М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 246.

110 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", стр. 37.

111 АС, ВГГ 14–74 (*Gestorben im Kreise Smederevo vom 1. Januar bis 31. Dezember 1916*).

војне силе.[112] Немаштина, ратне прилике или користољубље, подстицале су и даље на разне врсте криминалних радњи, па је окупациона власт и даље потврђивала круту стегу војне управе преким казнама. У селу Шалинац стрељани су 21. август 1918. године тројица Срба „по пресуди суда – непријатељског", један опет из села Липе, други из Вучака, а трећи из пожаревачког села Пругова.[113]

Међутим, пракса кажњавања била је „врло дискутабилна". Наиме, „у области обавештајног одсека Смедерево ухапшена је и предата суду једна старица у чијој је кући приликом претреса пронађена стара, зарђала пушка...".[114]

Тек у последњој години окупације приметни су покушаји успостављања флексибилнијег односа између представника управе и локалног становништва. Разлог овоме требало би тражити у поспешивању занатства и унапређењу економије.[115] У том смислу можемо посматрати, иако са дозом скепсе, јер се ради о журналистичком тексту објављеном у окупационом листу, импресије Милана Ј. Стоимировића током његовог боравка у Смедереву у јануару 1918. године: „На славама затичете интернационално друштво: Немце, Русе, Талијане, Мађаре. Српкиње говоре немачки и руски, Немци и Руси одлично говоре српски, да задивљују".[116]

112 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", стр. 37.

113 Стрељани су Милан Цветковић, земљорадник из Вучака, стар 40 година, Милан Давидовић, земљорадник из Липа, стар 45 година, и Александар ? из Пругова, стар само 18 година: Р. Милошевић, *Смедеревски ратни поменик*, стр. 129.

114 Х. Лајдингер, „Завођење реда", стр. 198 (Извор је извештај о обавештајној делатности у периоду од 1. до 15. новембра 1916. године, обавештајни одсек Смедерево: АС, ВГГ Србија, секција 17, обавештајно бр. 35, 2).

115 Б. Младеновић, „*Beogradske novine* – Оглед о паралелним друштвима у Војно-Генералном Гувернману Србија 1915–1918", стр. 543.

116 de T., „Jedno putovanje u Smederevo" *Beogradske novine* (Beograd), godina IV, br. 5, 5. januar 1918, str. 2.

Велика промена – живети у „женском друштву“

Пишући о Првом светском рату историчари су склони да један тако комплексан историјски период своде на попис војних и политичких догађаја, који највећим делом у себи садрже „један мушки наратив“,[117] с обзиром на чињеницу да су политику и војску тада чинили искључиво мушкарци. Па ипак, увек морамо имати у виду и значај тзв. „другог фронта“, оног иза „првог фронта“ на коме су се водиле борбе. „Први фронт је убијао; други фронт је спасавао животе. Први фронт је представљао биополитику смрти; други фронт биополитику живота. Међутим, упркос доминацији историје и политике првог фронта, други фронт женског ангажмана у лекарским и добротворним мисијама у Првом светском рату драматично је променио улогу жена у двадесетом веку, као што је, засигурно, својим деловањем умањио трагичне последице рата“.[118]

Сл. 90, *Српска породица на сахрани (задушницама)*, дописна карта, 1916-1918. година

117 M. Pisarri, „Prilog istoriji Prvog svetskog rata iz ženskog ugla“, у: Д. Ћираковић и М. Јаћимовић (ур.), *Зборник радова са Међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату“ 29–30. октобар 2014. године,* Нови Сад, 2014, стр. 180.

118 Д. Маринковић, Л. Маринковић и Д. Ристић, „Улога женских страних мисија у Србији током Великог рата: трансфер медикализованих технологија и рађање биополитике“, стр. 479.

Знамо да су нова истраживања показала промену улоге жене у готово свим друштвима захваћеним ратом. Стога се намеће питање ако: „... знамо да су жене радиле у фабрици, у пољопривреди, као болничарке, […] шта знамо шта је све за њих то значило, како су гледале на те *новости*, како је то утицало на њих и нарочито, како су се кроз та искуства односиле према рату“?[119] У нашој студији само ћемо дотаћи ово питање издвајањем неких од ратних епизода из ратом опустошене и окупиране земље. „Српско друштво за време окупације у Првом светском рату може се назвати и женским друштвом, због огромне бројчане премоћи жена“.[120]

Супруга српског војника Јована Живковића из Смедерева Вукосава Живковић, преко Београдских новина обавештава свог супруга да су она и деца добро, додајући овој уобичајеној размени елементарних информација о здрављу и следеће: „... оба винограда радим“.[121] Дакле, жена у окупираној Србији силом прилика преузима и друштвене улоге мушкараца. У овом драстично измењеном друштвеном миљеу улога жена постала је веома важна. „За одржавање сеоског домаћинства потребно је много рада. У условима недостатка мушке радне снаге највише су жене преузимале њихове послове, додајући их својим, уобичајеним задужењима“.[122] Током трогодишње окупације показала је српска сељанка да „може самостално да води газдинство, да буде домаћин и старешина“.[123] Аустроугарска војна власт максимално је користила сву расположиву радну снагу, у већини случајева сведену на жене, децу и старије мушкарце, затим ратне заробљенике и интернирце, у крајњем случају и своје војнике.[124] Приликом обнављања производних капацитета у окупационој Србији, аустроугарске власти су наглашавале

119 M. Pisarri, *nav. delo*, str. 183.

120 Б. Младеновић и М. Пешић, „На *кућном фронту* – Српкиње у Великом рату“, у: *Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења,* Ниш, 2016, 514.

121 „Nestali i korespondencija“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 205, godina II, 7. septembar 1916, str. 3.

122 Ј. Туцаковић, „Рат велики, а народа мало“, у: *Велики рат и мали човек*, Београд, 2014, 57–58.

123 M. Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Beograd, 2008, 89.

124 Б. Младеновић и М. Пешић, „На *кућном фронту* – Српкиње у Великом рату“, у: А. Растовић (прир.), *Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења,* Ниш, 2016, str. 516.

„велике заслуге жена".[125] Безобзирност војника се појачавала са приближавањем рата крају. Стога, не треба да нас чуде ни колевке на њивама, које нису биле редак случај. „Оставши да чува огњиште, незаштићена, препуштена на милост и немилост непријатељу, изложена оскудици и невољама, пуна бриге за својим мушкарцима на бојишту и у заробљеништву, а препуна бола за најмилијима изгинулим на ратним поприштима, борила се с многим недаћама, пожртвовано и без *роптања*... И интересантна је ствар, да су жене, тако страшно погођене и тако очајно усамљене, не само као курјачице радиле и подносиле сав терет с радом скопчан, већ још без роптања подносиле своју до страховитости тешку судбину..."[126] Жена, дакле, постаје „представник породице пред окупационом влашћу, а својој деци и отац и мајка, и васпитач и лекар и учитељ и неисцрпни извор љубави и подршке".[127]

Црква, војска и породица били су три стуба где се развијао национални дух и изграђивао културни идентитет. Међутим, породица, или оно што је остало од породице на окупираној територији, сада се нарочито променила. Српска породица била је дубоко уздрмана великим променама које је изазвао дотадашњи ток рата. За време окупације осећао се велики недостатак мушкараца, што је за последицу имало велике промене у друштвеној сфери: мали број склопљених бракова, повећан број „дивљих" бракова или бракова између жена и недораслих младића, низак наталитет, повећан број ванбрачне деце, упадљиво учешће жена и деце у обављању „мушких" послова, појава притајене проституције и др.[128] „Слика овог *женског друштва*, како показују истраживања, креће се између крајности: патриотско-емоционалне идеализације (примери моралне чврстине и чистоте) и онога што је собом донела бруталност окупације и свакодневно мучно преживљавање... Попуштање норми традиционалног понашања довело је и до повећања броја ванбрачно рођене деце. Везе с припадницима окупационе силе касније су осуђиване као чин националне издаје".[129]

125 В. Дорник, „Наличје окупације. Под војном управом", стр. 217.

126 Д. Лапчевић, *Окупација*, Београд, 1923, стр. 71.

127 Б. Младеновић и М. Пешић, *нав. дело*, стр. 517.

128 М. Лазић и М. Стефановић, *нав. дело*, стр. 36.

129 М. Ристовић, „Разорени оквири приватности: рат и приватност", у:

Сл. 91, *Српско венчање испред порушеног Хотела "Лаф" у Смедереву*, дописна карта, 1915-1918. година

Каснији извештаји су указивали и да становништво не улази у контакт са ратним заробљеницима на овом простору.[130] Попис становништва у ВГГ/С из 1916. године јасно указује на друштвене консеквенце страдања мушког становништва током прве две ратне године или њиховог каснијег одласка у избеглиштво или интернацију. У прилог овоме иду статистички подаци према којима је по српском попису из 1910. године, на 100 жена долазило 107 мушкараца, док је по аустроугарском попису из 1916. године на 100 жена долазило 69 мушкараца.[131]

Ово се и те како одразило на новонастале друштвене феномене из домена брачног живота. Током 1916. године у Смедеревском округу склопљено је 1322 брака. Ако даље анализирамо ову статистику видећемо да је у Смедеревском округу било чак пет пута више новосклопљених бракова са удовицама од оних са удовцима, док је у чак готово 50% случајева новосклопљених бракова жена била старији партнер.[132] Млади мушкарци или чак недорасли момци били су изузетно тражени, о чему

М. Поповић, М. Тимотијевић и М. Ристовић (ур.), *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, стр. 579.

130 АС, ВГГ, 20–98.

131 Б. Младеновић и М. Пешић, *нав. дело*, стр. 514.

132 АС, ВГГ 14–74 (*Trauungen im Kreise Smederevo vom 1. Januar bis 31. Dezember 1916*); Ово су приметили и окупациони известиоци, сматрајући да то није у складу са моралним понашањем: АС, ВГГ, 20–98.

говори податак да је од укупног броја бракова било чак 824 у којима је младожења млађи од 20 година.[133] Нажалост, сачуване су само неке матичне књиге венчаних из смедеревског краја. У Храму Светог Вознесења Христовог у Друговцу током окупације обављено је укупно 85 венчања младожења рођених у Друговцу и Бадљевици, од чега највише у 1916. години – 36. Повремено су обављани групни обреди венчавања, када је у једном дану обављано и 6 венчавања.[134] На матичном подручју Колари,[135] за време окупације, венчано је 176 младожења. И овде је највише венчања обављено 1916. године, а такође било је и групних венчавања истог дана. [136]Међутим, многи од ових бракова били су интересног карактера, што је чудило окупационе извештиоце. Они су примећивали појаве да муж истера супругу након завршетка сезоне пољских радова, па су жене у зимским месецима преко судова тражиле издржавање.[137]

Неизвесност је отежавана и упорном пропагандом окупатора, која је имала за циљ да потпуно сломи народни дух. Па, ипак, „напори које су чиниле жене, борећи се да преживе и очувају породицу, радећи у домаћинству и на пољу не могу се посматрати изоловано од онога што су њихови мушкарци у униформама учинили на борбеним линијама. Заправо су сви напори жена ишли у правцу помоћи онима на фронту. Свака активност била је на неки начин у функцији ратних напора“.[138]

Главе породице, мушкарци у најбољим годинама, били су на фронту далеко од домова, мртви или рањени, интернирани или у избеглиштву. Општи метеж изазван сломом из 1915. године довели су у тежак положај многе породице, нарочито оне из вароши и варошица. Државни службеници који су остали у земљи живели су у великој „беди“ и „оскудици“, јер од слома у јесен 1915. године многи нису примали плате. Ово нарочито важи за службенице поште, учитељице или удовице државних пензионера. Многе од њих нису имале никакве приходе

133 АС, ВГГ 14–74 (*Trauungen im Kreise Smederevo vom 1. Januar bis 31. Dezember 1916*).

134 ИАуС, МКВ, Друговац, 1881–1921.

135 У коларској цркви венчаване су младожење из следећих села: Колари, Ландол, Биновац, Водањ, Суводол, Петријево и Врбовац: ИАуС, МКВ, Колари, 1908–1928.

136 ИАуС, МКВ, Колари, 1908–1928.

137 АС, ВГГ, 20–98.

138 Б. Младеновић и М. Пешић, *нав. дело*, стр. 515.

од пољопривреде. Иако није имала никакве ингеренције на државној територији, српска држава је покушавала да настави да функционише. Српска влада на Крфу донела је одлуку у јулу 1916. године да се из Удовичког фонда шаље удовицама у Србију три четвртине пензије њихових мужева.[139]Државни чиновници, који су остали у Србији, покушавали су да издејствују плате или дуговања.[140] Уопште, у другој половини 1916. године учестали су огласи Смедеревки у којима апелују на чланове породице или пријатеље да им се упути новчана помоћ, јер су „у оскудици". Тешку судбину супруга српских војника можемо донекле спознати кроз ратну причу Љубице Деспотовић из Смедерева, удовице Бранка Деспотовића, обвезника из 3. чете 4. батаљона 8. пеш. пука I позива, који је рањен на Мачковом камену 1914. године, заробљен, па интерниран у Ашах у Аустро-Угарској, број 10735, барака 49, где је након три и по године у заробљеништву преминуо 11. јануара 1918. године. Она се путем огласа јавила Јовану Премовићу у Женеви са молбом да се код надлежних органа српске владе поради на исплати помоћи, јер је остала удовица са двоје мале деце, приходе нема, па је приморана да надничи.[141]

Сл. 92, *Српска деца у селу код Смедерева*, фотографија, 1916-1918. година

139 В. Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*, стр. 41–42.

140 Државне службенице Даница Радовановић, поштарка, Босиљка Стефановић и Зорка Панајотовић, телефонисткиње, све из Смедерева, путем огласа обраћале су се господину Тими Станимировићу, начелнику пошта и телеграфа, преко Црвеног крста у Женеви да им се, уколико је могуће, уплате заостале плате: Anon., „Korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 245, godina II, 17. oktobar 1916, str. 2.

141 „Korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 85, godina IV, 30. mart 1918, str. 4.

Semendria erobert.[142] Видљиви знаци немачког војног присуства

Убрзо након освајања Смедерева велика војска слила се у ову разрушену варош јер се овде налазило важно раскршће за даљи транспорт војске, наоружања и ратног материјала. У Смедереву се од 30. октобра до 13. новембра 1915. године налазио и Штаб Групе армија Макензен.[143] Немачко војно присуство у Смедереву биће нарочито наглашено све до краја окупације, иако је овај део Србије касније био део аустроугарске окупа-

Сл. 93, *Макензенов пароброд (Zsofia Herczegno)*, фотографија, 1915. година

ционе зоне. Смедерево је представљало један од изузетака у односу на већи део аустроугарске окупационе зоне у Србији и због тога што су се током читавог трајања окупације у граду и околини, а нарочито око железничке пруге, налазиле јединице

142 „Смедерево освојено". Ово је био чест наслов новина у немачкој или Аустро-Угарској 12. октобра 1915. године, дан након заузимања Смедерева.

143 УРЛ: https://www.bundesarchiv.de/oeffentlichkeitsarbeit/bilder_dokumente/01077/index.html.de, посећено 18. 8. 2014; У поклон-албуму колекционара Душана Напијала из Амстердама налази се фотографија луксузног пароброда Мађарског паробродарског друштва под називом *Zsófia Hercegnő*, испод које пише *Mackensen`s dämpfer in Semendria* („Макензенов пароброд у Смедереву"), Музеј у Смедереву, инв. бр. 1671. У даљем тексту само *Албум Душана Напијала*.

немачке војске. О односима између припадника немачке и аустроугарске војске имамо само назнаку, али највероватније ти односи нису били далеко од оних какви су били у другим деловима Европе. Ти односи кретали су се у распону од срдачних до конкурентских и заједљивих. Не ретко су се аустроугарски војници осећали као „други“ или „у сенци великог брата“ (*Im Schatten des grossen Bruders*).[144] Како је рат одмицао, овај однос се погоршавао, нарочито са последицама поморске блокаде Антанте и недостатка ресурса, али и аустроугарске војне слабости.[145] Кулминирало је пред крај рата, чак и сукобима у вези отимачине пољопривредних ресурса из Србије.[146]

Као симболичан знак присуства немачке победоносне војске са знатно оштећене тзв. Водене куле Смедеревског града, која се налазила на ушћу Језаве у Дунав, вијорила се немачка застава.[147] Нешто касније подижу се и други видљивији јавни симболи присуства немачке војске у окупираном Смедереву: омањи споменик на почетку дрвеног моста на градској страни реке Језаве код Куле са турским натписом, дакле веома близу Смедеревске тврђаве, који је окупациона војска нешто касније подигла у част преласка фелдмаршала фон Макензена у Србију код Смедерева;[148] тзв. „Немачко ратно гробље“,

144 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата“, стр. 347; Касније, током 1917. године видимо да су ти односи морали и да се званично уређују, јер није све функционисало најбоље. Сачуван је један документ из којег сазнајемо да су етапне јединице немачке 11. армије у Смедереву захтевале од аустроугарских органа задужених за искоришћавање жетве да уколико не могу да у млину у Смедереву мељу жито, које је стизало из Румуније, да омогуће немачким јединицама да то саме раде у поменутом млину: АС, ВГГ, 16–56.

145 У том смислу парадигматично је гледање начелника Штаба немачке Врховне команде фон Фалкенхајна, који је још у 1915. години Аустрију гледао као на „мртваца“, а на њену војску као „успавану“ или „смотану“. Цитирано према: F. Fišer, *nav. delo*, str. 160.

146 Услед слабе координације јединица на терену и конкуренције око ресурса које треба отети из Србије, односи су постали чак и заоштрени. О томе говоре аустроугарски извештаји са терена, тачније из Смедерева, где је долазило чак и до сукобљавања немачких официра са жандармеријом око хране: АС, ВГГ, 16–269.

147 Немачка ратна дописна карта *Die deutsche Flagge auf dem Fort der eroberten Festung Semendria*, издавач *Karl Voegels*, Berlin, O. 27, Blumenstr. 75. (382): Приватна колекција Милана Лончара из Смедерева. Ову кулу смо већ помињали као место где се налазила једна српска батерија коју је директно погодила немачка артиљерија неколико дана раније.

148 У време када је Леонтије Павловић писао о овом споменику, он се налазио

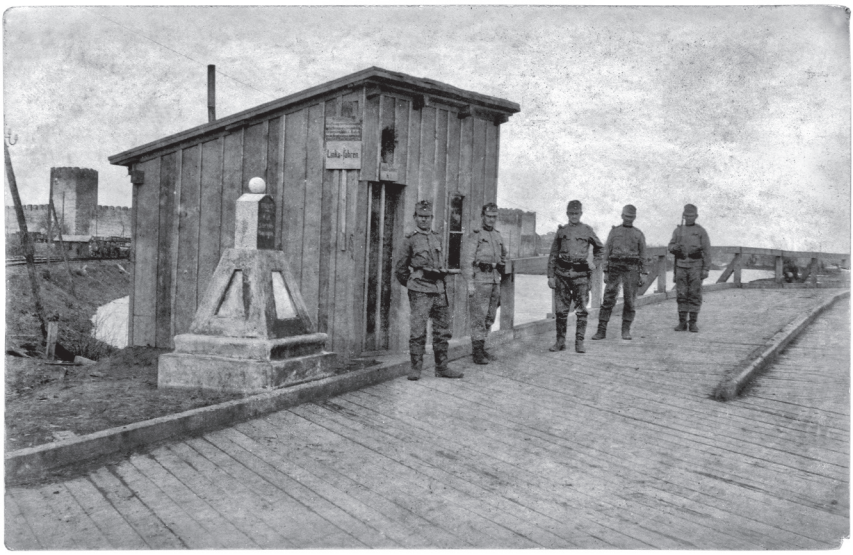

Сл. 94, *Споменик посвећен фон Макензену уз стражарску кућицу на почетку дрвеног моста преко реке Језаве*, фотографија, 1916-1918. година

Сл. 95, *Смедерево. Споменик на немачком ратном гробљу*, дописна карта, 1916-1918. година

испред фабрике „Херој Срба" у близини оригиналне локације. Тада је преостало само постоље споменика, док је горњи део са натписом уништен: Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, стр. 339. Међутим, захваљујући фотографијама из *Албума Оскара Шимка* може се реконструисати изглед и оригинална локација овог споменика. Био је то омањи споменик висине до 2 метра, са пирамидалним постољем на којем је стајала плоча са натписом изнад које је била камена лопта. Споменик се налазио тик уз дрвену стражарницу на почетку дрвеног моста преко Језаве.

о чему ће касније бити речи. Осим тога, присуство припадника немачке армије било је институционализовано кроз немачки етапни магацин (*Etappenmagazin der 11. Armee – Semendria*),[149] као и немачку војну болницу (*Lazarett*).[150]

Немци су све до пред крај рата имали мање испоставе својих јединица, махом из редова инжињерије, интендантуре или болничког особља. Међутим, током читавог рата у Смедереву је све врвело од немачких војника који су трајектом превожени из Ковина: „Варош је била пуна Немаца и под надзором њихове сталне команде. Нико ни с ким није смео стати јавно и дуже разговарати се. Сваки је морао што пре склањати се, те да не обрати пажњу њихових детектива".[151] Зато је за функционисање система транспорта од виталног значаја било присуство етапне железничке јединице у Смедереву и селима на прузи Смедерево – Велика Плана.

У описивању првих дана окупације државе можемо се послужити речником геолога, јер је завођење окупационог режима изазвало тектонске поремећаје свих аспеката друштвеног живота. Окупација државе довела је до тога да су се „у друштвеном животу Срба десиле огромне и нагле промене, често уведене и одржаване голом силом, па је мало шта из блиске прошлости остало поштеђено промена".[152] Иако је Србија дочекала офанзиву 1915. године релативно мирно и присебно, брзи развој догађаја онемогућавао је правовремено обавештавање народа и војске о сложеном току операција и компликованим војно-политичким импликацијама које су одређивале како припрему, тако и извршење одбране земље. Зато је и онако сурово и грубо подјармљивање државе и народа деловало још страшније на војску и народ, посебно зато што се све десило тако изненадно и необјашњиво.[153]

149 АС, ВГГ, 18–492.

150 Хрватски војни лекар, заменик аустроугарског начелника здравства у ВГГ/С, др Милан Фигатнер, назвао је ову здравствену установу „причувном болницом", тачније „царским њемачким лазаретом": M. Figatner, „Zdravstveni preporod Srbije", *Liječnički vijesnik,* god. 39, br. 6, 15. maj 1917, str. 233.

151 Б. Дукић, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*, стр. 39–40.

152 Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", стр. 243.

153 М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 8–9.

Сл. 96, *Смедерево. Немачка застава на старој сарацењској тврђави (на Воденој кули Смедеревске тврђаве)*, фотографија, 1915. година

Свакако највидљивије сведочанство немачког рушилачког похода биле су оштећене или порушене најважније јавне грађевине, као и најзначајнији симболи града – културно-историјски споменици. Главна смедеревска Црква Светог Георгија, симбол уздизања града из оријенталне османске касабе у српску модерну варош, била је озбиљно оштећена од стране немачких топова. Њен монументално висок звоник директно погођен гранатом сада је само још више пренаглашавао последице разарања града и био свакодневни подсетник на агонију са почетка октобра 1915. године кроз коју су прошли не само српски војници већ и они који се нису склонили пред Макензеновом офанзивом. Друга грађевина, симбол давно прошлих херојских времена – Смедеревска тврђава, такође је претрпела озбиљна оштећења приликом бомбардовања 1915. године.

Међутим, девастирање града деспота Ђурђа наставило се одмах након заузимања града. Не зна се тачно када су окупационе власти спровеле рушење спољног бедема Смедеревске тврђаве – ескарпе испред варошког и Језавског бедема, али је извесно да је то учињено између позне јесени/зиме 1915. године и с пролећа 1916. године. Намера завојевача била је да се прошире железнички колосеци, увећају капацитети станице и ложионице која се налазила близу ушћа реке Језаве у Дунав,

поред Донжон и Водене куле.[154] Осим бедема, порушена је и турска осмоугаона кула која се налазила испред главне капије варошког бедема[155] јер се налазила на траси новог железничког колосека који је водио унутар Смедеревске тврђаве. Како би и унутрашњост Смедеревске тврђаве ставили у функцију својих ратних циљева, Немци су пробили варошки бедем код прве куле гледано од Дунава, тачније код „Дубровачке капије", па су ту изградили један крак железничке пруге који је водио у Тврђаву.[156] Осим тога, повећан је број колосека на железничкој станици на Калемегдану испред варошког бедема Смедеревске тврђаве, због чега је током ових радова затрпан и водени ров, или оно што је од њега остало, који је некада спајао Дунав и Језаву и налазио се тик уз варошки бедем.[157] Ови напори освајача водили су, пре свега, ка томе да се у највећој могућој мери искористи огроман простор унутрашњости Смедеревске тврђаве, како за смештај ратног материјала тако и ратних заробљеника.[158] Један од првака новог окупационог режима, пуковник Хуго Керхнаве је, разматрајући улогу Смедеревске тврђаве у савременом ратовању, приметио да „... врло декоративан и историјски занимљив замак Смедерево [...] свакако није имао никакву вредност против савремених средстава за напад".[159]

154 Л. Павловић, „Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове", сепарат из зборника радова *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, стр. 601.

155 Рушењем ове куле нестало је писано сведочанство на важан датум из историје града, тачније комеморативна табла на којој је забележен тренутак када је 1867. испраћен турски гарнизон, а Смедеревска тврђава поново била у српским рукама: С. Цветковић, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату", *Mons Aureus* бр. 46 (2014), стр. 119–120; као и старија литература Љ. Петровић, *Град Смедерево у српској историји и књижевности*, Панчево, 1922, 22; *Вођ кроз Смедерево са историјом вароши*, Београд, 1938, стр. 8.

156 Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, стр. 340.

157 С. Цветковић, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату", стр. 120.

158 На изградњи проширења пруге од ложионице, која се налазила између Језаве и језавског бедема Тврђаве, према југоистоку, радили су, осим окупаторских војника, интернирци и заробљеници из руске војске. На фотографијама се виде људи у униформи руске армије са белим тракама преко руке како раде на изградњи пруге уз стражу немачких војника. Осим њих, присутни су и цивили, за које се може претпоставити да би могли бити интернирци, *Албум Душана Напијала.*

159 H. Kerchnawe, "Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 88–89.

Као да је желео да на овај начин оправда њено разарање не само током ратних дејстава већ и након тога. Димензију тог разарања покушавала је да сузбије оновремена аустроугарска пропаганда, правдајући рушење града чињеницом да је баш овде немачка војска морала да пресече „пркосну снажну“[160] одбрану, одбацујући при том оптужбе за варваризам као неосноване. У оправдавању рушења града одлазило се у крајност, па се чак и скретањем пажње или заменом теза покушало са релативизацијом почињених злочина. Наиме, „Смедерево, град српских деспота“[161] приказиван је као извор преврата, легло завереника из оба српска династичка табора, и Карађорђевића и Обреновића, бунтовно место српске историје, али и град који је 1717. године од Турака освојио принц Еуген. Ова реминисценција на славне дане аустријске царске војске имала је да оправда нов аустро-немачки поход на некадашњу српску престоницу, релативизујући при том страдање становништва и града.[162]

Међутим, своја сећања на рушење града Смедеревац Петар Максимовић преточио је у новински текст пун жучи према неоправданом рушењу града и цивилних објеката у Смедереву од стране Немаца, назвавши их због тога варварским „Тевтонцима“: „Иако не беше ни пушка из вароши пукла, Немци су опет ту и такову мирну варош из далекосежних топова бомбардовали и рушили. Ни куће, ни цркве, ни гробље, ни мирно становништво није штеђено“.[163] Када је Максимовић био приморан да се из Врњачке Бање врати у Смедерево, крајем

160 *Österriech-Ungarn in Waffen, Mappe III: Serbien*, Seite 13.

161 *Исто*, стр. 10.

162 Ова епизода из историје Смедерева са победоносним походом војске чувеног принца Еугена из прве половине 18. века била је често коришћена тих дана у аустроугарској, немачкој, па чак и америчкој штампи, поготову оној штампаној у бројној немачкој заједници у САД-у (више о томе у: М. Лазић, “Смедерево у америчкој штампи током Првог светског рата“, стр. 137–172, нарочито стр. 160–163). Ми је сагледавамо у изузетно пропагандизованом контексту, јер њено пренаглашавање у тренутку освајања Србије приликом Макензенове офанзиве служило је приказивању једног чисто империјалистичког завојевачког чина освајања независне земље као настављени низ раније започетих аустријских похода овим просторима, дакле нешто што није било преседан сам по себи, већ пре једна цивилизаторска мисија коју су аустријске царске трупе започеле још са аустријско-турским ратовима у 17. веку.

163 Б. Дукић, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*, стр. 38–39.

фебруара 1916. године, могао је само да се увери у величину разарања града, али и у тежак положај у коме се нашло преостало становништво: „Дошав у Смедерево затекао сам место и расељено и разорено. Најбоље куће беху или развалине или заузете од њихових власти, и досељеници морали су се услед тога грдно злопатити. Моја је имовина сва била уништена и опљачкана".[164]

Неке од најважнијих приватних зграда, симболи друштвеног и привредног развоја били су сада у рушевинама. Хотел „Лаф", омиљено место окупљања Смедеревaца близу пристаништа, био је директно погођен пројектилом и готово расцепљен. Први парни млин у Смедереву, симбол пионирских корака протоиндустријализације града, подигнут још 1872. године, порушен је у бомбардовању у октобру 1915. године[165]

Нажалост, на рушењу града немачким топовима није се завршило страдање Смедерева и Смедеревaца, јер „... када су упали у саму варош онда су продужили своја вандалства, касе разбијали, пљачкали, и приватна својина која је толиким свечаним међународним уговорима зајемчена као неприкосновена, била је пљен немачких војника".[166] Међутим, потпуно је другачије виђење војника у аустроугарској униформи, који су одмах након освајања Смедерева прошли кроз разорени и опустошени град. Једном мађарском војнику смедеревска варош деловала је јадно са потпуно порушеним или тешко оштећеним кућама, блатњавим улицама и опљачканим радњама. Највероватније како би се оправдала ова јадна слика, он је писао како су све радње биле опљачкане од стране српске војске која се повлачила из града, а домови испражњени од светине која је бежала.[167]

---

164 *Исто*, стр. 39–40.

165 Анон., „Смедерево за време претседника Јанићија Константиновића", *Градски весник* (Смедерево), година I, Бр. 3, Новембар 1939, стр. 3; Млин је подигао Јанићије Константиновић – Џандар, угледан смедеревски трговац и политичар (1828–1916), некадашњи председник општине и народни посланик, који је и преминуо у Смедереву недуго после рушења његовог млина: „КОНСТАНТИНОВИЋ Јанићије – Џандар", у: *Енциклопедија Смедерево. Личности*. Том 1, Смедерево, 2012, стр. 228–229.

166 Б. Дукић, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*, стр. 39.

167 D. Urai, *Mackensen katonáival*, Budapest, 1916, oldal 71.

У којој мери је стварно пострадало Смедерево данас је тешко одговорити. Ова касније бележена сећања Смедереваца можемо упоредити са белешкама највиших представника аустроугарске окупационе управе, према чијим извештајима, после Шапца, у осталом делу Србије ратом су најтеже били погођени Београд и Смедерево са око 15% порушених или тешко оштећених од укупног броја свих зграда или кућа у граду.[168] Многе приватне куће биле су порушене, па повратници у град нису могли наћи стан. Зато су неки зиму 1916. године проводили у викендицама у винограду.[169]

Суморну слику првих дана окупације додатно су мрачили одсуство великог броја становника, као и присуство колона заробљеника или интернираца који су одвођени у заробљеништво. Ова изнурена маса људи, војника и цивила, које су непријатељски војници затицали широм Србије, „претрпела је већ велике муке од непрекидног маршевања, глади, зиме и снега, болести и успутног кундачења, а нарочито на путу до Смедерева и Београда, док их нису транспортовали у заробљеништво".[170] Ове несрећнике спроводили су „као стоку" у Смедерево и Београд, одакле су они даље распоређивани у логоре.[171] Сличне описе нехуманог третмана српских заробљеника, који су, и поред постојања железнице терани да пешаче до Смедерева, где је било зборно место за заробљенике, налазимо на страницама Велике Србије: „У партијама по 1000–2000 људи спровођене су колоне преко Крушевца, Јагодине за Смедерево. Уз пут су нове и нове колоне придолазиле". [172]

168 H. Kerchnawe, "Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 118.

169 „Nestali i korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 261, godina II, 2. novembar 1916, str. 2. Јован Банић је био инжењер грађевинарства, угледни смедеревски привредник и виноградар. По избијању рата био је на месту начелника VI одељења за одржавање пруге. Имао је велико имање под виноградима на Златном брду, које је наследио од оца, а којем је имање оставио његов брат, чувени прота Милутин Банић. Јован је био један од угледнијих домаћина и оснивач Смедеревске виноградарске задруге. Више о њему: „БАНИЋ, Јован", у: *Енциклопедија Смедерево. Личности*. Том 1, Смедерево, 2012, стр. 29.

170 В. Стојанчевић, „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914–1918. године", стр. 66.

171 Анон., „Нова бегства наших заробљених војника из Немачке", *Ратни Дневник,* бр. 205, година III, 27. новембар/10. децембар 1916, стр. 2–3.

172 Ђ. Лазаревић, „Из ропства", *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 335, година II, 14/27. март 1917, стр. 2–3.

Сл. 97, *Ново градилиште код Тврђаве Смедерево*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 98, *Ново градилиште код Тврђаве Смедерево*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 99, *Поглед на оштећен Мали град Смедеревске тврђаве*, фотографија, 1916-1918. година

Сл. 100, *Немачки војници код порушене капије на улазу у Мали град Смедеревске тврђаве*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 101, *Смедеревска тврђава. Место поготка једне гранате испаљене из немачког топа калибра 42 цм*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 102, *Разградња спољног бедема испред варошког бедема Смедеревске тврђаве*, фотографија, 1916. година

Сл. 103, *Немачки војник испред варпшког бедема Смедеревске тврђаве*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 104, *Немачка војска испред порушеног Хотела „Лаф" у Смедереву*, фотографија, 1915-1918. година

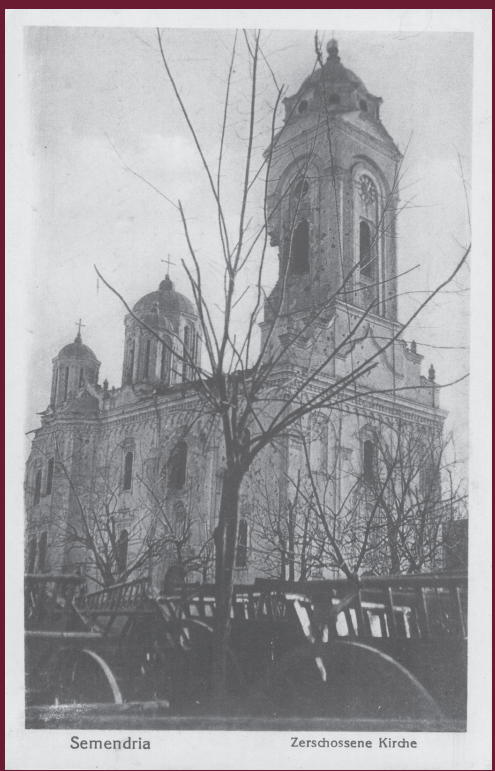

Сл. 105, *Смедерево. Порушена црква*, дописна карта, 1916-1918. година

Смедерево је било нека врста привременог сабирног центра за српске ратне заробљенике које је требало даље транспортовати у аустроугарске и немачке заробљеничке логоре. Српски регрут Р. Бзенић, који је заробљен код Вучака око 15. октобра 1915. године, доведен је са другим српским заробљеницима у центар смедеревске вароши, где је могао да се увери у тешко разарање града: „Стижемо у Смедерево. Кад смо наишли, ниси имао шта да видиш. Све је излупано, испретурано, истрошено, нема шта да видиш у целости, ни једну радњу ни хотел, ни ништа друго. У начелство нас дотераше у пуне собе и затварају врата. Мене и још шест другова затворе у једну малу ћелију, не видимо један другога ни дању, а камоли ноћу... Ту су нам на то прозорче давали по мало слабе хране. Били смо недељу дана, а да смо више, одатле се не изађе у животу. Кад су нас потерали за Ковин преко Дунава...“.[173]

Тако је једна колона заробљеника 27. новембра 1915. године након вишедневног мукотрпног пешачења доведена у Смедерево. Како сведочи један од преживелих, који је касније преко Холандије пребегао из немачког ропства, „... ту су били затворени 7 дана у Граду. Храну су добијали сваки по једну осмину хлеба и чашу кувана кукуруза на дан. Без одела, боси – ту су у Смедеревском Граду многи помрли“.[174] Да је Смедеревски утврђени град за многе заробљенике био место одакле ће бити пребачени преко Дунава у туђину, писали су и мађарски војници.[175]

Након великих злочина аустроугарске војске над цивилним становништвом, као и пљачке и разарања почињених током неколико узастопних офанзива у претходној години, натерало је Смедеревце у збег уочи очекиване нове офанзиве здружених армија у октобру 1915. године. Страховито немачко вишедневно бомбардовање града и околине оправдало је овај страх. Што због одсуства мобилисаног становништва, то и због велике бежаније пред ратним разарањима Смедерево је прве дане окупације дочекало са изразито смањеним бројем становника.

---

173 Из дневника Рајка Бзенића, младог војника-регрута из околине Трстеника. Објављено у: С. Штерић (прир.), *Е мој синко дуга је то прича*, стр. 503–504.

174 Ђ. Лазаревић, „Из ропства“, *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 335, година II, 14/27. март 1917, стр. 2–3.

175 S. Katona, *Hadak utja Szerbiába és Montenegróba*, oldal 19.

Сл. 106, *Смедерево (Србија)*, дописна карта, 1915-1916. година

Становништво је почело да се враћа у порушено Смедерево већ почетком 1916. године, о чему сазнајемо из оновремене штампе.[176] Упоредним ишчитавањем два новинска чланка различите провенијенције – један је текст из окупационих Београдских новина, а други из српских новина Велика Србија штампаних у Солуну, а за који оправдано претпостављамо да је писан, између осталог, као одговор на првообјављени у Београду – можемо да дочарамо прилично суморну слику Смедерева пред пролеће 1916. године, превасходно као последицу великих разарања града. Осим тога, они су прави пример употребе штампе као пропаганде у ратно време, јер о истој теми говоре са различитих становишта, притом покушавајући да непријатељску страну кад год је то могуће прикажу у негативном светлу. „Смедерево је она варош у Србији, преко које је прешла најстрашнија бујица рата. Некада још лијеп, чувени град, данас је скоро развалина“ почиње текст дописника окупационих Београдских новина из Смедерева.

176 Анон.,„Вести из Србије“, *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 5, година I, 14/27. април 1916, стр. 2. Овај новински текст има посебно поглавље са описом Смедерева, који је у великој мери писан као одговор на раније објављен текст: Anon.,„Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 25, godina II, 27. februar 1916, prilog (dodatak), str. 2 (6). Даље, опис се заснива на ова два текста.

Петодневно рушење града немачким топовима дописник правда чињеницом да је „... овај град био једно од мјеста гдје се продрло у Србију, и Срби су на обљижњим висовима имали врло јаке положаје са којих су давали снажан отпор њемачким четама...“. Према неким проценама у том тренутку од предратних скоро 8000, Смедерево је спало на свега 3000 становника, који су се тих дана железницом враћали у град. Разлоге овоме би требало тражити и у чињеници да није било довољно адекватног стамбеног простора за повратнике, јер је велики број јавних и приватних зграда и кућа потпуно или делимично порушен, а обнова је ишла споро. Па, ипак, чак ни тих 3000 повратника није се могло сместити јер „... скоро за половину избеглица које се враћају кући нема потребних станова и зато се већ носе мишљу да се приступи подизању барака, у које би се могла сместити сиротиња, док се њине куће опет не подигну“.[177] О овој иницијативи српски новинари Велике Србије иронично су коментарисали: „Скоро ће им Аустријанци подићи куће!“[178]

Међутим, ако је веровати писању штампе, највећи непријатељи окупационој војсци нису били Срби у Смедереву, већ су то биле заразне болести које су „се овдје скриле на све стране“. Наиме, „... и у Смедереву је бјеснео пегави тифус и колера, и лекар је био први који се усудио да уђе у ово легло смрти“.[179] Са друге стране српски лист је оптуживао непријатеља да је својим доласком у Смедерево „... унесена таква зараза, да нема ниједне вароши у Србији, где су тифус и колера толико беснели као у Смедереву“.[180] Међутим, да су колера и тифус заиста харали Смедеревом не пређуткују ни окупациони новинари, према којима тек крајем фебруара 1916. године, дакле четири месеца након освајања града, зараза пегавог тифуса опада, а колере више нема. Стога су и даље чињене превентивне и дезинфекционе мере против ширења заразе, као што су купање заробљеника који су се доводили у град, дезинфекција њихове

177 Anon., „Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 25, godina II, 27. februar 1916, prilog (dodatak), str. 2 (6).

178 Анон., „Вести из Србије“, *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 5, година I, 14/27. април 1916, стр. 2.

179 Anon., „Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 25, godina II, 27. februar 1916, prilog (dodatak), str. 2 (6).

180 Анон., „Вести из Србије“, *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 5, година I, 14/27. април 1916, стр. 2.

одеће и истребљење ваши, које су и преносиле болест. Аустроугарска ратна публицистика веома еуфорично је још током рата славила победе у Србији различитим издањима. У једној таквој књизи, осим победе на бојном пољу, славила се и победа над болестима у Смедереву: „Чињеница да се са заразним болестима може борити са таквим успехом у земљи хигијенски тако лоше уређеном има да захвали свеобухватној одбрани и организацији заштите, које су у Смедереву имале један од највећих и најактивнијих центара".[181]

Осим ургентних потреба да се искорене болести и реши проблем становања, окупатори су устројили и прве органе локалних власти. Тако су формиране среска и општинска власт у граду, о којима српски новинари пишу у критичком и подругљивом тону: „... срески начелник је један капетан, а органи су му официри. Постоји чак и општинска самоуправа, али по чисто прајско-јункерским појмовима: одборници општински су узети из реда грађана смедеревских, али се на њиховом челу налази као председник општински један аустријски поручник".[182] Са друге стране гувернманске новине веома похвално пишу о овом организовању власти, чији је превасходни задатак да обезбеди снабдевање града и грађана животним намирницама, којих наводно има у довољној количини да се чак продају по повољним ценама. Упркос великом неповерењу Смедереваца, пишу даље Београдске новине, „... грађанство се спријатељило са царско и краљевским војним властима, и да је сасвим заборавило на нерасположење са којим је у први мах дочекало побједну војску".[183]

Оно што су оба листа истицала јесте опустелост њива у околини Смедерева и незавидну пољопривредну ситуацију у којој су се нашли преостали сељаци. Мањак радне снаге, недостатак семена, али и пољопривредних алатки или машина, оптерећивали су пољопривреду овог краја. Стога је, како пишу гувернманске новине „... узела војска под киријy извјестан дио поља, плаћа за њих велику закупнину, и обрађује их војницима.

181 *Österriech-Ungarn in Waffen, Mappe III: Serbien*, Seite 14.

182 Анон., „Вести из Србије", *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 5, година I, 14/27. април 1916, стр. 2.

183 Anon., „Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši", *Beogradske novine* (Beograd), br. 25, godina II, 27. februar 1916, prilog (dodatak), str. 2 (6).

И сада многи сељак из мађарске равнице води плуг, обрађујући поље српског сељака". Међутим, Велика Србија о овом проблему пише са потпуно другачијег становишта: „Народ нема ни радне снаге, ни стоке, ни семена, да обради њиве! Због тога је окружна команда наредила народу да сеје репу за исхрану стоке и кромпира! Велики део поља обрађује војска за свој рачун, пошто сељак, односно сељанка, нема чиме да га обради!"[184]

За време краћег боравка у Смедереву 1916. године др Божидару Николајевићу урезале су се поприлично суморне слике Смедерева. Његова прва импресија о граду била је следећа: „Зимњу суморност појачавали су опустели и приликом бомбардовања порушени летњиковци, путање у коров обрасле и блатовит, разривен друм, над којим су вране гракталe". [185] Настављајући шетњу кроз град, овај утисак је био још мучнији док је сусретао Смедеревце, од којих је многе познавао и пре рата: „Један српски бивши окружни начелник и судија Стева Гудовић продаје сада војницима и грађанству *анзихтс*-карте, цигарете *Макензен*, *Хинденбург*, *11. армија*, жигице и остале ситнице. Једна госпођа из угледне српске куће држи колачарницу. Друга опет (г-ђа Апостоловић), каванску радњу, итд. Час прођу војници, час заробљеници и понеко познато наше лице. Сећам се да сам срео госпођу пок. генерала Милоша Божановића. Мало доцније видех д-ра Фаркића с госпођом, и мога пријатеља д-ра Букића Пијада. Били су још у униформи српских санитетских официра... Све се то стекло у овој српској паланци на Дунаву; сви иду некуд, крећу се, журе сви".[186] Док су се Смедеревци или избеглице, привремено настањене у овој вароши, сналазили како су знали и умели, немачки војници, који су углавном овде били у пролазу, испијали су вино и певали песме у „кавани коју је тада држао Чеда Марић, познати смедеревски богаташ".[187] Користећи овај боравак у Смедереву,

184 Анон., „Вести из Србије", *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 5, година I, 14/27. април 1916, стр. 2.

185 Б. Николајевић, *нав. дело*, стр. 32; Иначе, делови из књиге др Божидара Николајевића који се односе на Смедерево под окупацијом првобитно су објављени у једној репортажи у окупационим новинама: B. S. Nikolajević, „U Smederevu. Crtica s puta", *Beogradske novine* (Beograd), godina III, br. 23, 25. januar 1917, str. 1–2.

186 Б. Николајевић, *нав. дело*, стр. 34.

187 *Исто.*

Божидар Николајевић се сусрео са пријатељима и познаницима из Смедерева. Овом приликом забележио је како се „остатак варошке интелигенције“ скупља код апотекара Гедеона Радуловића. Међу њима набројао је: *биргермајстера* Раку Ристића, професора Ахила Калмана, дрогериста Бору Марића, трговца Елијаса, а у овом друштву били су још и „Солунац, чича Анта Љочић, газда Живко Николић, Мита Марковић, капетан Милутин Ристић“, као и „честити човек и заслужни Смедеревац Пера Максимовић“.[188]

Успостављање аустроугарске окупационе управе у Смедеревском округу

У циљу ефикасности управе задржана је затечена административна подела Србије на округе, уз одређене модификације у окрузима или срезовима који су се граничили са бугарском окупационом зоном. У ВГГ/С локалне органе власти чиниле су окружне и среске команде, као и општине, непосредно потчињене централној власти у Београду.[189] Окупатор је у ВГГ/С оформио 13 округа са 54 среза и 853 општине. Осим тога, постојала је посебна целина – град Београд.

Општина је, дакле, била најнижа административна инстанца. Општине су имале поглаварства, чији посао је био обављање послова управе, али и јавна безбедност и јавно снабдевања. Више општина чинило је срез, а неколико срезова округ. Сваки срез је био под управом среске команде, које су биле нарочито важне због организације привреде. На челу сваког округа налазила се Царско-краљевска Окружна команда, која је осим војног персонала имала и додељеног грађанског комесара, као и чиновнике, лекара и пореског службеника. Окружна команда је била прва инстанца којој су се обраћали грађани. На врху ове пирамиде налазио се војни гувернер са седиштем у Београду.

188 *Исто.*

189 Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, 2000, стр. 18.

Рад окружних и среских команди био је одређен документом „Организација рада ц. и к. Окружних и Среских команди" (*Organische Bestimmungen für die k.u.k. Kreis–und Bezirkskommanden*) из 1916. године.[190] На нивоу округа одлучујућу власт имали су окружни команданти који су били и једино одговорни за додељену им област. Командант округа био је највиши представник окупационе администрације и извршне власти у округу. Истовремено, он је био и командант свих оружаних снага округа. Директно је био одговоран за ред и поредак у округу, као и за личну и имовинску безбедност становништва. У том смислу, „... командант округа или цивилни комесар (или обојица) били су дужни да сваког месеца обилазе један срез и неколико општина у округу".[191] Цивилне комесаре је постављала мађарска влада да би могла надзирати војне власти, укључујући и гувернера. Општине су водили грађански органи на челу са председником општине. Свака окружна команда имала је управно и судско одељење. На челу управног одељења налазили су се заменик команданта округа, који је постављан из редова штапских официра, и цивилни комесар округа. Цивилни комесар бавио се организационим пословима у општинама, спроводио је управне законе и наредбе, прикупљао статистичке податке, водио је евиденцију о становништву и његовом имовинском стању, о погонима у којима је запослено преко 20 радника, о броју кућа и друго.[192]

У „Општим основама за ц. и кр. војну управу у поседнутим областима Србије" представљена је структура типичне окружне команде:

– Окружни командант (штапски официр) или *Kreiskommandant*;

– Заменик окружног команданта (штапски официр) или *Kreisk. Stellvertreter*;

– Цивилни комесар (службеник 7. или 8. класе) или *Leitender Zivilkommissär*.

Војно одељење округа – *Militärabteilung*, иначе под командом заменика окружног команданта, под својом ингеренцијом

190 Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918", стр. 105–106.

191 *Исто*, стр. 106.

192 Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, стр. 65.

имало је следеће одсеке: Ађутантура; Обавештајни реферат и земаљска полиција; Техничка служба; Пољопривредни реферат; Окружно шумарско одељење; Рачунско одељење и благајна; Војно одељење за верске потребе. Под војним одељењем била је и команда окружне жандармерије.

Управно одељење – *Verwaltungsabteilung*, иначе под управом цивилног комесара, под својом ингеренцијом имало је следеће одсеке: Политичко-полицијски реферат; Културно-просветни реферат; Привредни и друштвено-политички реферат (укључујући службу за посредовање рада); Здравствени реферат; Ветеринарски реферат; Финансијски реферат за непосредне и посредне порезе (укључујући финансијску полицију). Под управним одељењем био је и окружни суд.[193]

Ниже управне целине били су срезови. „Среске команде (*Bezirkskommando* или *Okružna poglavarstva*) нису биле административне јединице (институције, власт), већ помоћни и извршни органи окружних команди, са примарним војним и полицијским задацима. Среског команданта (*Bezirkskommandant*) постављао је Гувернман, док је он деловао у име окружног команданта као свог претпостављеног. Он је одговарао за јавни ред, мир и поредак у срезу, спроводио је на терену наредбе које је ВГГ/С упућивао окружном команданту. Срески командант водио је бригу над радом целокупне полиције и органа реда у срезу, нарочито обавештајних агената и детектива, о безбедности на путевима, борби са разбојницима, руководио је радом санитетских органа, ватрогасцима, земаљским богатством (земља, вода, шуме), границама среза... Командант среза могао је са командантом суседног среза да одржава везу у циљу заједничког деловања. На крају сваког месеца срески командант подносио је команданту округа извештај о свим догађајима у срезу. Један срески командант, један официр за управне послове (и заменик команданта), један референт за привреду и потребно помоћно особље, чинили су типичну структуру среске команде. Командант среза је, у суштини, представљао најважнију карику извршне власти Гувернмана и део окупационог система власти који је највише утицао на свакодневни живот становништва.[194]

193 Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918“, стр. 107.

194 *Исто*, стр. 108.

Као што смо већ истакли, најниже управне јединице Гувернмана биле су општине. На њиховом челу били су председници општина, именовани од стране окружног команданта из редова домаћег поузданог становништва, иако су могли бити постављани и из редова жандарма и војника Двојне монархије. Нове окупационе власти у великој мери су оставили српску општинску управу нетакнутом. Уколико је општина имала у свом саставу више села, за свако је био одређен по један кмет из самог села, који је одговарао председнику општине за ред, поредак и сигурност у селу. Основа те управе био је Закон о општинама од 5/18. јуна 1903. године. По слову тог закона општинска власт и самоуправа састојала се од Суда општине, Општинског одбора и Општинског збора. Током окупације друга два органа општинске власти (Општински одбор и Општински збор) нису били у функцији.

Окружни командант постављао је органе општинске управе: председника (у граду градског, у селу сеоског – *Gemeindevorsteher*), кметове, записничаре и благајнике. Услов за било какво обављање јавне функције било је полагање заклетве.[195] Пре полагања заклетве VIII одељење Гувернмана давало је своје мишљење о подобности кандидата за ту функцију, при чему се, пре свега, мислило на политичку подобност. За председнике општина или функцију кметова окупатор је силом прилика морао именовати пробрано локално становништво из ужег круга Срба аустрофила или од оних чија прошлост није „упрљана“ истицањем било у Радикалној странци или у патриотским организацијама. Међутим, без икаквог уздржавања, често уз претње интернирањем или уценама, њима је стављано до знања да су само пуки извршиоци наредби, а никако било какав политички чинилац.[196] Зато именовање подобних људи није гарантовало да ће та лица имати и моралне и људске обзире неопходне за добро обављање додељеног им посла.

195 Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату“, стр. 251; Текст заклетве био је следеће садржине: „Ја, [име и презиме], овим обећавам да ћу извршавати све наредбе војних установа, да ћу свим знањем и способношћу бринути о добробити општине и да нећу предузимати ништа уперено против војне силе.“: Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918“, стр. 109 (према: АС, ВГГ, VIII/1126, 9. јул 1917).

196 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 325.

О томе добро говоре забележена сећања неких мештана у селу Михајловцу, где је нови председник општине Милан Марковић, звани Милан Путаров био персонификација злоупотребе власти и колаборације у најгорем смислу. Његово понашање довело је чак и до завере локалног становништва које га је због тога убило.[197]

Захваљујући попису интернираних лица са краја лета 1916. године, имамо сачуване податке о именованим лицима која су обављале највише функције у својим општинама: у Бадљевици председник општине Адам Тошић; у Друговцу председник суда Милисав Ивановић; у Коларима председник суда В. Николић; у Куличу Љубомир Милановић; у Ландолу председник суда Станко Митрашиновић, а деловођа Сима Митрашиновић; у Лугавчини председник суда Ж. К. Станојевић; у Малој Крсни председник суда Јакоб Шалер (*Jacob Schaller*);[198] у Малом Орашју председник суда Лазар Миладиновић; у Михајловцу председник суда Д. Милешевић; у Осипаоници председник

197 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", стр. 34 (на основу *Записа* Боривоја Боре Стевановића, деловође из Михајловца, који се чувају у приватној збирци Јована Јовановића, такође из Михајловца).

198 Иначе био је богатији мештанин, јер је поседовао парни млин у селу процењене вредности 10.000 круна: АС, ВГГ, 14–65.

Сл. 107: *Град и тврђава Смедерево*, фотографија из аустроугарског ратног албума, 1916. година

суда кмет Лазар Миладиновић; у Петријеву председник суда Миладин Радојевић, кметови Милија Савић и Живота Тимић; у Радинцу председник општине Димитрије Николић; у Раљи председник општине Коста Грујић; у Шалинцу председник суда Радојко Петровић, чланови Василије Грујић и Тома Стокић; у Сеонама председник општине Мил. Пантелић; у Скобаљу председник суда Милоје Пантић, кметови Милутин Миленковић и Недељко Живановић; у Суводолу председник суда Илија Стевановић; у Удовицама председник Милија Нешковић, чланови Станоје Ђурђевић и Мика Урошевић; у Водњу члан суда Радоица Радовановић; у Вранову председник општине Димитрије Пантић; у Врбовцу председник Алексић; у Вучаку председник општине Сава Јанковић.[199] Да ли су ови људи остајали на својим функцијама до краја рата, у већини случајева немамо тачан податак.

У Смедереву је функцију члана општинске управе или биргермајстера (*bürgermeister*) обављао Рака Ристић.[200] Дотадашњи председник општине Филип Симић по успостављању окупације интерниран је у логор у Нежидеру, где је провео цео рат.[201] Стање у смедеревском крају по успостављању окупације отежавало је и предратно политичко наслеђе. Наиме, Смедерево је у окупационој штампи у политичком смислу доживљавано, и то не без разлога, као „... јако осјетљиво земљиште.[202]

199 С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 14–62.

200 Њега у том својству помиње Божидар Николајевић приликом обиласка Смедерева: Б. Николајевић, *нав. дело*, стр. 34; Нажалост у попису интернираних лица из среза Смедерево у позно лето 1916. године код печата Поглаварства општине Смедерево није потписано ни једно званично лице, што је веома чудно имајући у виду да су код свих осталих пописа у општинама овог среза потписани или председници суда или друга именована лица попут кметова или деловођа: АС, ВГГ, 19–58.

201 Ф. Симић је био богати смедеревски виноградар и трговац. Председник смедеревске општине био је у два мандата, од 1910. до 1914, док му је други мандат од 1914. године прекинут услед рата. Након рата, до смрти 1925. године, са породицом је живео у Београду: „СИМИЋ Филип", у: *Енциклопедија Смедерево. Личности*. Том 1, Смедерево, 2012, стр. 452–453; Податак да је био председник општине 1914. године налазимо и у: Н. Јовановић, *Политички венац града Смедерева и његове околине у XIX и XX веку*, Смедерево, 2002, стр. 141.

202 Још у време Анексионе кризе Смедерево је било место које се помиње у вези са избијањем једног дипломатског инцидента. Наиме, како је оновремена страна штампа писала, а на основу извештаја из Београда, ученици смедеревске Гимназије скинули су и запалили заставу

Овај је град био један од ослонаца радикалне странке и Пашића", којег су окупатори нарочито приказивали као „упропаститеља земље", који је „имао овдје велики број својих личних пријатеља и присталица".[203]

Упркос великој предострожности приликом именовања председника општина, у окупационим извештајима војно-обавештајних органа ВГГ/С приметно је чуђење због раширене корупције, чак и код највиших органа локалне власти. Именујући угледне домаћине, „махом газдаше", окупационе власти су се носиле мишљу да они због свог бољег материјалног статуса неће подлегати изазову корупције. Међутим, каснији полугодишњи обавештајни извештаји су их по овом питању разуверили.[204]

Дугогодишња негативна пропаганда спрам Срба у аустријској штампи или публицистици погодовала је распиривању изразито негативних сентимената код представника окупационог апарата према локалној популацији. Поред тога, ратом опустошене области Србије, које су биле последица бесомучног разарања, још више су појачавале утисак „да су тамошњи становници таворили у окружењу које је било одраз њиховог карактера и степена цивилизације. То је довело до надменог и бахатог односа према цивилима, посебно код Немаца и Аустријанаца",[205] упоредивог са односом Европљана према становницима колонија. Аустријска историчарка Верена Мориц описала је однос окупатора према српском становништву сводећи га на „бескрајно подозрење". Покушавајући да у потпуности ставе под контролу окупирану земљу, а у недостатку

Аустро-Угарске са агентуре или конзуларног представништва у овом граду. При том, нико од надлежних представника локалних власти није реаговао овим поводом. Међутим, убрзо након инцидента, морали су да реагују највиши представници српског министарства иностраних дела и да приморају представнике градских власти да се јавно извињавају због овог инцидента: Anon., „Eine Fahnenaffäre", *Agramer Zeitung* (Zagreb), 27. oktobar 1908, str. 3; Anon., „Drapeau autrichien brule", *La Croix* (Paris), No. 7849, 20. Anée, 28. octobre 1908, p. 2.

203 Anon., „Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši", *Beogradske novine* (Beograd), br. 25, godina II, 27. februar 1916, prilog (dodatak), str. 2 (6).

204 Тако је у Смедеревском округу (Паланка) распуштено неколико општинских одбора, а у једној општини је чак председник ухапшен због злоупотребе власти и због уцене. Осим тога, дешавало се да општински намештеници пуштају притворенике уз мито: Б. Николајевић, *нав. дело*, стр. 77.

205 Х. Лајдингер, „Ескалација насиља", стр. 77.

довољног броја људства, нове општинске власти искоришћавале су мештане за стицање политичке користи. У сектору „Паланка“ су наводили локално становништво да лажно сведоче против људи са којима имају личне нетрпељивости како би остварили неку ситнију личну корист.[206]

За свој рад председник општине, кметови и остала постављена лица, примали су одређену плату коју је одређивао окружни командант „према месним приликама“, тачније према броју становника у самој општини.[207] Свака општина морала је да има плаћеног деловођу, који је добијао одређене додатке уколико је обављао и посао општинског писара. Општине са више од 800 пореских обвезника биле су у обавези да именују благајника (кмета који је обављао дужност благајника).[208] У пракси сав управни посао у општинама завршавао се преко председника, кметова и општинског суда. Чланови општина били су грађани који живе на територији општине и аустроугарски држављани настањени ту по одобрењу окупационе војне власти. Сви чланови општина били су дужни да плаћају општински прирез и друге дажбине, као и да лично раде на општинским пословима (кулуче). Председник општине надгледао је све послове и био је за њих одговоран.[209]

Председник и кметови посебно су били у обавези да се на подручју своје општине брину о безбедности свих припадника оружане силе.[210] Осим тога, једна од основних дужности била је из домена обављања судских послова. Општински суд су чинили председник општине и два кмета. Они су пресуђивали само одређене предмете српског грађанског закона (чланове 6–24). Тако су у надлежности општинских судова били спорови око непокретности чија вредност није прелазила 100 динара и око

206 ВГГ, месечни извештај обавештајних одсека и пасошких контрола за јуни 1916. године, одсек Паланка (Смедеревска), у: АС, ВГГ Србија, секција 17: обавештајно бр. 1435, 8: цитирано према В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета“, стр. 124. (напомена бр. 62).

207 У варошким општинама председник није могао примати мање од 500 круна годишње: Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918“, стр. 111.

208 *Исто*.

209 *Исто*.

210 *Исто*, стр. 109.

судских потраживања у износу до 100 динара. За више новчане износе и за сва кривична дела био је надлежан окружни суд.[211]

У ВГГ/С основна грађанска и политичка права српског становништва одређена била су „Директивама за политичку управу на простору Војно-генералног гувернмана у Србији" (*Direktiven für die politische Verwaltung im Bereiche des Militärgeneralgouvernements in Serbien*).[212] Поред тога, донети су и прописи који су регулисали свакодневни живот.

У административном смислу, виша судска инстанца општинског суда био је срески суд, а крајња врховни суд ВГГ/С. У грађанским споровима највиша инстанца којој су се грађани могли жалити био је Окружни цивилни суд, тј. окружни командант. „Законом о општинама", који је објављен у Службеном гласнику од 15. октобра 1916. године, уређени су односи унутар општина. „Према закону, општина је основна управна и судска јединица коју чине лица стално настањена у њеној области (општинском атару). Општине су могле бити варошке и сеоске и закон их је исто третирао. Свака општина морала је имати општинску судницу на прометном месту, као и затвор са два одељења (чл. 12, 13). У пракси се често дешавало да општина буде смештена у заузетим просторијама неке боље зграде, што су најчешће биле школе које је држава градила".[213]

Општине су морале да саопштавају грађанству наредбе добијене од среских команди, било да је то путем јавног збора, истицањем плаката на видном месту или „... јавно по добошу

211 *Исто*, стр. 113.

212 Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", стр. 248; Важно је да овом приликом додамо и то да „уредбе које су донели војни органи окупационе власти довеле су српско становништво до потпуне обесправљености. Србима је ускраћено право на статус држављана Краљевине Србије, па су третирани као особе без држављанства које треба уврстити у правни систем држава победница. Док се то не учини, српско становништво се налазило под војном управом. Срби нису могли да се позивају на међународно ратно право и захтевају да се са њима поступа као са грађанима окупиране државе, чији је суверенитет *de iure* и даље постојао јер Србија није потписала капитулацију.": Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", стр. 248; О успостављању окупаторског режима безобзирним насилним методама види: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 310–324.

213 Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918", стр. 110.

народу обзнанити".[214] Сва јавна обавештења највећим делом писана су на немачком, кроатизираном српском језику (латиницом) и понекад на српском (ћирилицом). Наредбе гувернманских власти тзв. „објаве" (*Kundmachung*) или „обзнане" штампане су на папиру већег формата у белој, тамножутој, црвеној или розе боји са називима исписаним крупним словима. Оне су качене на видним и прометним местима са циљем обнародовања. Ови плакати штампани су у три или два ступца, од којих је први са леве стране био на немачком језику, док су остали ступци били на хрватском (латиница) и српском (ћирилица). Иако је Врховна команда тек 1. јануара 1917. године донела одлуку према којој се у јавној и званичној употреби у ВГГ/С укида ћирилично писмо, и након овог датума штампани су плакати са ступцима на српском језику исписани ћирилицом.[215] Комуникација са локалним становништвом вршена је на „српскохрватском" језику који је био нека мешавина српских и типично хрватских речи, док су српски судови користили српски или немачки језик као службени језик. Печати окупационих власти у општинама имали су натписе на два језика: на немачком (*Gemeindeamt*) и хрватском (*Poglavarstvo opštine*), чиме је избачен из употребе ранији српски натпис (Суд општине).[216]

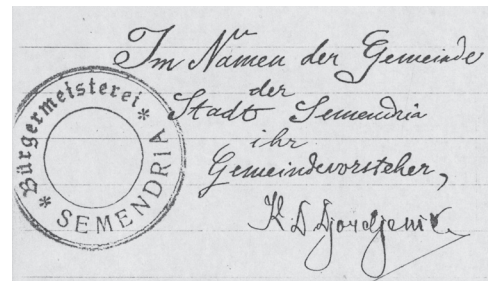

Сл. 108, *Смедерево. Општински печат и потпис председника општине из времена аустроугарске окупације*, 1916-1918. година

Од општина најчешће се тражило да спроводе прикупљање најразличитијих статистичких података: о броју становника,

214 Плакат („Ц. и кр. Окружно заповедништво за округ Смедеревски, Рес. 747/16) објављен у Смедеревској Паланци 27. новембра 1916. године са објавом о обављеном стрељању у Смедеревској Паланци: ÖNB, *Geisel erschossen – Kundmachung – Palanka – In serbischer Sprache*, KS 16213741, 27.11.1916, доступно онлајн, УРЛ: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=14277568 , посећено 24. 9. 2018.

215 Да ли је тако било у целом ВГГ/С не знамо, али остали су сачувани плакати штампани у Смедеревској Паланци након 1. фебруара 1917. године на српском језику исписани ћирилицом: ÖNB, на веб-страници http://www.bildarchivaustria.at

216 АС, ВГГ, 19–58.

школама, стоци, превозним средствима, порезу и друго. Поред тога, општинама су прослеђиване разне наредбе које су се односиле на реквизиције стоке, жита и других пољопривредних производа, затим наредбе у вези са жетвом, као и прикупљање и расподелу семена, кулук становништва, печење ракије и кување пекмеза, разрезивање пореза или општинског прireза. Наравно, посебно је наглашавана обавеза одржавања реда и поретка у општинама, за шта су кметови села лично одговарали председнику, а овај среском команданту. У том смислу пред неке општине стављане су тешке обавезе давања јемаца који ће лично одговарати командантима у случају тешких случајева ремећења јавног реда и мира.[217]

Територија Смедеревског округа (*Kreis Semendria* или *Smederevo*) није се разликовала од оне пре избијања рата, осим што је седиште премештено у Смедеревску Паланку, где је формирана Окружна команда (*Kreiskommando*). Нама најранији познат извор о томе ко је био командант округа датиран је са 16. децембром 1916. године у Смедеревској Паланци.[218] На овој објави као командант Округа Смедерево потписан је потпуковник Максимилијан Петера (*Oberstleutnant Maximilian Pettera*).[219]

Округ је обухватао три среза, у којима је било седиште среских и жандармеријских команди: Смедерево (*Bezirk Semendria* или *Smederevo*),[220] затим Смедеревска Паланка (*Bezirk Palanka*)

---

217 ÖNB, *Abgabe von Waffen – Kundmachung – Palanka – Mehrsprachiges Plakat*, KS 16213739, 16. 12. 1916, доступно онлајн, URL: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=14277554 , посећено 24. 9. 2018.

218 Плакат („Ц. и кр. Окружна команда Смедеревска у Паланци, Бр. 753) објављен у Смедеревској Паланци 16. децембра 1916. који се односи на поновљена упозорења о обавези предаје оружја: ÖNB, *Abgabe von Waffen – Kundmachung – Palanka – Mehrsprachiges Plakat*, KS 16213739, 16. 12. 1916, доступно онлајн, URL: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=14277554 , посећено 24. 9. 2018.

219 Најкасније датирани плакат из ове збирке Аустријске националне библиотеке који носи потпис са његовим именом јесте плакат Плакат („Ц. и кр. Окружна команда Смедеревска у Паланци, Бр. 2168) објављен у Смедеревској Паланци 22. фебруара 1917. године који се односи на мељаву кукуруза: ÖNB, Vermahlung von Mais – Kundmachung – Palanka – Mehrsprachiges Plakat, KS 16213746, 22. 2. 1917, доступно онлајн, URL: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=14277603 , посећено 25. 9. 2018.

220 На основу фотографије која се чува у Мађарској библиотеци дигиталних слика (MDK) види се да је седиште окружне команде било у Згради окружног начелства на главном градском тргу:

и Велико Орашје (*Bezirk Veliko Orašje*). Назив дотадашњег Подунавског среза преименован је у Смедеревски срез (*Bezirk Smederevo*).[221] Извршене су мање територијалне измене у округу у односу на предратни период. Дотадашњем Јасеничком срезу, сада срезу Паланка, прикључена је општина Добри До, али је Смедеревски срез и даље имао 26 општина јер је сада село Кулич добио статус општине и издвојено је из дотадашње општине Шалинац. Највећи број команди и установа налазио се у седишту округа, у Смедеревској Паланци. Тамо су се налазиле: Окружна команда, Среска команда, Окружна и среска жандармеријска команда, Железничка станица, Етапна поштанска и телеграфска станица, Окружна финансијска команда, Окружни војни магацин, Окружна болница, Окружни суд, школа и друго.[222] Рад пољске жандармерије у округу контролисала је окружна команда, која је повремено, ради инспекције, обилазила среске или сеоске жандармеријске станице. Командант жандармерије био је у обавези да ради у тесној вези са окружним командантом, односно његовим замеником.

У Смедереву је организована среска команда. Поред вароши Смедерева, ова команда била је надлежна за жандармеријске станице у: Смедереву, Липама, Коларима, Друговцу, Михајловцу и Скобаљу. „Окупациона управа почивала је управо на раду војних и жандармеријских јединица и делатношћу војно-обавештајне службе и полиције. У суштини, војне јединице су биле распоређене по градовима и већим местима. Жандармерија је била смештена у мањим варошима, односно већим селима".[223] Жандармеријске станице у појединим местима покривале су остала села у срезу. Тако је станица у Липама била надлежна за Липе, Кулич и Шалинац; станица у Коларима за Коларе, Биновац, Ландол, Водањ и Мало Орашје; станица у

URL: http://www.kepkonyvtar.hu/?docId=73274, посећено 31. 8. 2018.

221 Међутим, у званичним документима из овог округа из времена окупације, писари општина различито су именовали округ. Тако у попису интернираних из септембра 1916. године наилазимо на назив округа (*Kreis*) *Smederevo,* али и *Palanka,* јер су се писари вероватно повели логиком да је Смедеревска Паланка као ново средиште округа давало и име целом округу: АС, ВГГ, 19–58.

222 АС, ВГГ, 20–53; С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 5.

223 Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918", стр. 119.

Сл. 109, *Осипаоница (Србија)*, фотографија, 1916-1918. година

Друговцу за Другоац, Бадљевицу, Суводол, Дубону (Горњу и Доњу Дубону); станица у Михајловцу за Михајловац, Врбовац, Раљу и Радинац; станица у Скобаљу за Осипаоницу, Скобаљ, Лугавчину, Враново и Малу Крсну.[224]

Извршна власт у виду полиције по варошима и жандармерије по селима имала је неограничена овлашћења у поступку са народом. С обзиром да су често наређења са врха била недовољно јасна, на локалном нивоу су не ретко „личне карактеристике, стил руковођења, предрасуде и национално порекло појединих заповедника утицали на спровођење окупационе политике на најнижем нивоу окупационе администрације".[225] Како су показивали војни судски списи из окупираних области, било је само ретких случајева зближавања царских и краљевских војника са локалним становништвом у Србији, иако је у редовима жандармерије било доста војника јужнословенског порекла. Изузеци су били Чеси и Словенци који су

224 АС, ВГГ, 20–53.

225 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 350.

радо улазили у ближе контакте са српским становништвом.[226]

Током трогодишње окупације Смедерево је било место одржавања важних политичких састанака највиших представника савезника из блока Централних сила, као и место у које су долазили највиши представници Немачког рајха и аустроугарског ВГГ/С најразличитијим поводима. Разлоге за похођење Смедерева треба тражити у чињеници да је Смедерево било важно саобраћајно чвориште, али и место где су се сусретали аустроугарски и немачки интереси.

Смедерево је првих дана јануара 1916. године било место важног сусрета врховног команданта свих оперативних снага Царско-краљевске војске, аустроугарског надвојводе Фридриха и бугарског краља Фердинанда I. Надвојвода Фридрих је из Београда допловио у Смедерево већ поменутим салонским паробродом Принцеза „Софија" (*Zsófia Hercegnő)*. На основу извештаја о протоколу овог састанка може се закључити да се јавности хтело јасно ставити до знања о односу снага међу савезницима унутар блока Централних сила. Тако у једином новинском листу ВГГ/С читамо следеће: „Да би надвојвода што мање изостао из главнога стана, изишли су краљ Фердинанд, у пратњи пријестољонаследника Бориса и принца Кирила у сусрет надвојводи све до Смедерева".[227] Убрзо након приспећа пароброда на смедеревско пристаниште, надвојводи се упутио први ађутант Фердинанда I и позвао га да дође у посебан воз на смедеревској железничкој станици, где га је бугарски краљ чекао са синовима. Након поздрављања, „пробавио је надвојвода у разговору са краљем више од једног сата. Кратко вријеме послије тога дошао је краљ у пратњи принца и своје свите на брод, гдје је приређена једна свечана вечера".[228] Саговорници су на броду остали до поноћи, а онда је сутрадан надвојвода Фридрих отпловио назад у главни штаб у Београду.[229]

226 *Исто*, стр. 353.

227 Anon., „Dnevne vijesti. Sastanak u Smederevu", *Beogradske novine* (Beograd), br. 2, godina II, 4. januar 1916, str. 2.

228 *Исто.*

229 Овај састанак уследио је након надвојводиног обиласка обновљеног савског моста у Београду, а између важног сусрета Фердинанда I и немачког цара Вилхелма II у Нишу 18. јануара 1916. године. Састанак је одржан у тренутку када су односи између Аустро-Угара и Бугара били затегнути због проблема око разграничења окупационих зона у поробљеној

Осим највиших државника, Смедерево су више пута посећивали и аустроугарски гувернери у ВГГ/С. Прва посета гувернера Јохана грофа фон Салис-Севиса Смедереву десила се 10. априла 1916. године у оквиру редовног инспекцијског обиласка. Аустријске новине су писале, позивајући се на издање Београдских новина на немачком *Belgrader Nachrichten*, како су гувернера дочекали старешина окружне команде и председник општине Смедерева „уз звуке немачке војне музике". Овде је председник општине „благословио гувернера, пожелео му добродошлицу и уверио гувернера у потпуну лојалност становништва"[230]. Несумњиво је да је овај извештај, као и многи други њему слични, писан са јасним пропагандистичким намерама, па отуда не чуди што у тексту пише како је окупљени народ „с искреним одушевљењем и у великом броју поздравио старешину земље".[231] Приликом обиласка Смедерева, гувернер се уверио да је град „јако оштећен". Обишао је Тврђаву у којој се у то време налазио логор заробљених војника, затим војну болницу, која је била под управом немачке војске,

Сл. 110, *Смедерево. Вила краља Петра и виноград(Вила династије Обреновић)*, дописна карта, 1916-1918. година

Србији. О састанку су, иначе, на основу војног коминикеа у Бечу, јавили бројни листови у Аустро-Угарској и Немачкој, па чак и у Француској.

230 Anon., „Der k. u. k. Generalgouverneur von Serbien im Kreise Semendria", *Reichpost* (Wien), Nr. 186, 21. April 1916, Seite 2–3.

231 Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 35–36, а на основу *Beogradskih novina* од 12. априла 1916. године.

„врло разрушену цркву", војно купатило и др. Посету су завршили обиласком дворског комплекса династије Обреновић на брду Плавинац.[232]

Након тога, гувернер је са свитом наставио пут ка Смедеревској Паланци, успут се задржавајући само у селу Михајловцу. Овде је за гувернера „изграђен један тријумфални лук, а председник општине је одржао поздравни говор, у коме је изразио захвалност за пуштање интернираних", и дао „обећање да ће народ и даље остати веран лојалном држању". Након тога гувернер је посету овом крају завршио обиласком Смедеревске Паланке, која је у то време била и седиште округа. Овде му је био приређен нарочито импозантан дочек, у којем је узео учешћа и председник општине Милија Павловић.[233]

Убрзо након именовања, и нови гувернер Адолф фон Ремен посетио је Смедерево. Било је то 27. августа 1916. године приликом свечаног освећења новоизграђеног Немачког ратног гробља.[234] Овом приликом на свечаности у Смедереву, осим гувернера, присуствовали су: цивилни комесар у ВГГ/С Лајош Талоци, затим представници аустроугарске војске – генерал-мајор Бабић, генерал-поручник барон Крауе (*Kraue*), пуковник фон Фронхин (*von Fronchin*), окружни заповедник у Смедеревској Паланци потпуковник Максимилијан Петера (*Maximilian Pettera*), затим представници немачке војске, тачније немачки етапни заповедник потпуковник фон Гебен (*von Göben*), као и представник бугарске војске потпуковник Димитар Иванов, те представници немачког министарства спољних послова из конзулата у Београду, као и представници официра немачке војске.[235] Овом приликом у свечаном тону, уз службу војних свештеника и полагања венаца, откривен је споменик немачким ратницима палим приликом борби за освајање Смедерева и околине.

Да ли је било посета високих званичника током 1917. године, за сада немамо података. Међутим, пред крај рата долази до интензивирања посета Смедереву од највиших представника

232 *Исто*.

233 Anon., „Der k. u. k. Generalgouverneur von Serbien im Kreise Semendria", *Reichpost* (Wien), Nr. 186, 21. April 1916, Seite 2–3.

234 Anon., „Ein deutscher Heldenfriedhof in Semendria", *Neues Wiener Tagblatt* (Wien), Nr. 238, 28. August 1916, Seite 13.

235 *Исто*; Anon., „Einweihung eines Heldenfriedhofes in Semendria", *Feldzeitung der K.u.K. 4. Armee*, Nr. 90, 29. August 1916, Seite 4.

Немачког рајха, тачније крунисаних представника немачких савезних држава. Они су посећивали Смедерево походећи Бугарску или Турску, где су, највероватније, били на задатку пружања подршке клонулим савезницима на балканском фронту.

Баварски краљ Лудвиг III (*Ludwig III*)[236] је у оквиру своје посете Србији и Бугарској прво посетио Београд, где је боравио неко време. Након тога луксузном лађом „Софија" кренуо је 6. септембра 1918. године ујутру у 7 часова Дунавом у пратњи брода „Фрања Јосиф" (*Ferencz Jozsef*) Мађарског паробродарског друштва. На путу ка Лом Паланци у Бугарској, брод је у 9 часова истог дана застао на пристаниште у Смедереву, где му је приређен дочек. Како је извештавао дописник, у Смедереву је „... Његово Величанство изашло на свечано искићено пристаниште, гдје су му се представили њемачки и аустро-угарски часници, који се тамо налазе. Послије овог је баварски краљ вршио смотру над постројеним њемачким трупама".[237] Овим се кратка посета високог немачког званичника завршила.

Сл. 111, Немачки (баварски) кожни лакирани шлем

Још једна посета високог немачког званичника Смедереву, последњег краља немачке државе Саксоније, Фридриха Августа III (*Friedrich August III*)[238] уследила је убрзо након посете баварског краља Лудвига III. Исто тако, и краљ Фридрих Август III кренуо је у важну војно-политичку посету бугарским савезницима. Учесталост ових посета бугарском краљу може се

236 *Ludwig Luitpold Josef Maria Aloys Alfried* (1845–1921), био је последњи краљ Баварске и владао је од 1913. до 1918. године, када је, на самом крају рата, након избијања Револуције у Минхену, збачен са трона.

237 Anon., „Bavarski kralj u Beogradu", *Beogradske novine* (Beograd), br. 241, godina IV, 7. septembar 1918, str. 2.

238 Фридрих Август III (1865–1932) био је последњи саксонски краљ из Куће Ветин (*Wettin*). И он је, као и многи други немачки владари, абдицирао уочи потписивања примирја у новембру 1918. године. Пре рата био је официр саксонске Краљевске армије, а касније је промовисан у највиши чин *Generalfeldmarschall*, еквивалент чину војводе у српској војсци.

повезати са лошим стањем у Бугарској, и касније почетком Антантине офанзиве на солунском фронту. Краљ Фридрих Август III у пратњи сина, принца престолонаследника Георга (*Kronprinz Georg Friedrich August*) стигао је возом 19. септембра 1918. године прво у Београд, да би након великог дочека на железничкој станици и обиласка Београдске тврђаве, уследио одлазак за Смедерево бродом „Софија" у 13 часова. У Смедереву је, баш као и претходно на београдском Калемегдану, организован велики дочек, а са Смедеревске тврђаве батерије су поздравиле важног госта са 24 плотуна. Уз краља Саксоније, у Смедерево су дошли и многи други високи званичници из Београда: генерал-мајор фон Павел-Раминген (*von Pawel-Rammingen*), затим саветник немачког царског посланства у Београду Фрејтаг (*Freytag*), мајор барон Бранка (*Branca*) и гроф Раутер (*Rautter*). Овде је краљ извршио смотру немачких и аустроугарских јединица и у вечерњим часовима се вратио за Београд.[239]

Императив рата мења урбани пејзаж Смедерева

Одмах након заузимања Смедерева окупатори су убрзо спровели опсежне радове у граду како би оспособили пристаниште и железничку станицу за нове потребе наставка ратне

239 Anon., „Saksonski kralj u Beogradu", *Beogradske novine* (Beograd), br. 253, godina IV, 19. sepetmbar 1918, str. 2.

кампање у Србији. Важан извор за реконструкцију поменутих догађаја су аутентичне фотографије из овог периода.[240] На основу њих види се интензивно присуство и рад инжињеријских јединица у периоду 1915–1916. године. Као што смо већ истакли, инжињерија је прво креирала понтонске мостове (*schiffbrücke*) преко Дунава,[241] а затим изградила навоз за вагоне на ушћу Језаве у Дунав. „На ушћу Језаве, подигли су трајект за пребацивање железничких композиција. То је изведено помоћу шлепова које је вукао један реморкер преко Дунава према Ковину, одакле је даље ишла железница".[242]

Уз саму Смедеревску тврђаву вековима је текла река Језава, често доводећи становнике Смедерева у тешку ситуацију због плављења како ближе околине Тврђаве тако и читавог поља Годомин, источно од реке. Још од раније постојао је на

240 *Албум Душана Напијала*; Четири фотографије из историјске збирке Музеја у Смедереву Ф-404/407; Тридесетак фотографија из албума аустроугарског поручника Оскара Шимка (*Oszkár Simkó*), који је са инжињеријском јединицом боравио у Ковину и Смедереву између октобра 1915. и марта 1916. године, где је био ангажован на изградњи мостова преко реке Језаве у Смедереву: више информација о овом албуму на веб-сајту www.tuzkereszt.com , уредник је колекционар Петер Оринчај (*Péter Orincsay*). У даљем тексту само *Албум Оскара Шимка*; Неколико немачких ратних дописних карата са мотивима из окупираног Смедерева, *Колекција Милана Лончара*.

241 Озбиљан подухват премошћавања Дунава изведен је уз помоћ великог броја нанизаних шлепова, преко којих је накнадно креиран дрвени надвожњак: оригинални исечак из новина са фотографијом понтонског моста „L`OCCUPATION AUSTRO-ALLEMANDE DU TERRITOIRE SERBE", *Le Miroir*, No. 106, 5. decembre 1915, p. 16, власник Музеј у Смедереву, ул. бр. 1702-1/2014; Фотографија W. Braemer-a под називом *Die grosse Schiffsbruecke ueber die Donau bei Semendria*, налепљена у *Албум Оскара Шимка*.

242 Л. Павловић, „Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове", стр. 601.

Сл. 112, *Прелаз Дунава код старе турске тврђаве Смедерево*, фотографија, 1916. година

општинском путу Смедерево–Шалинац један краћи дрвени мост преко Језаве, који је био у употреби све до 60-их година 20. века.[243] Међутим, убрзо по успостављању окупације, кренуло се са озбиљнијим пројектом премошћавања не само реке Језаве већ и поља на десној обали реке Језаве, које је већ током прве окупационе зиме било поплављено због изливања Језаве. Због тога су аустроугарски инжињерци у периоду од октобра 1915. године до марта 1916. године[244] од дрвене грађе изградили тзв. „дугачки мост" дужине од око 1100 метара.[245] „Дрвена конструкција моста се ослањала на стубове носаче које је чинио низ од по осам, а на неким деоницама и девет, међусобно повезаних стубова претходно побијених у тле. По процени грађевинских стручњака, стубови су највероватније били дужине и до 10 метара, пречника 25 цм и више, а побијање је вршено парним макарама, у дубину и до 4 метра".[246] Овај мост захтевао је доста дрвене грађе јер имао око 1500 побијених стубова. Имао је коловозни део ширине и до 8 метара, а начињен је од низа дебелих тесаних греда које су на крајевима и по средини причвршћене подужним гредама. Са стране, мост је имао и дрвену ограду. На крајевима овог моста запажамо стражарске бараке, као и путну сигнализацију са натписима и упутствима о правцима кретања, али и осветљење у виду канделабра поред самих кућица. Окупационе војске су код стражарске кућице на почетку „дугачког моста", недалеко од Куле са турским натписом, подигле и омањи споменик у знак сећања на прелазак фон Макензена у Србију код Смедерева.[247]

---

243 И. Стојић, „Трагом фотографија мостова на Дунаву и Језави", *Mons Aureus*, бр. 48 (2015), стр. 140.

244 О времену изградње сазнајемо из поменутог албума Оскара Шимка на којем је забележено следеће „Kevevára-Semendria 1915 okt. – 1916 márc.": колекција Петера Оринчаја, коју је он доставио Музеју у Смедереву.

245 Због постојања краћег дрвеног моста на Језави, који је ишао упоредо са новим мостом неколико десетина метара јужније од њега, истраживач Иван Стојић је новоизграђени мост, пре свега због видљиве разлике у дужини, назвао „дугачки мост", како би се лакше пратила тема о којој говоримо. Ми смо ову терминологију прихватили. Дужина је заснована на накнадном мерењу претпостављене ваздушне линије на карти велике размере коју је обавио Иван Стојић уз консултовање стручњака из грађевинске струке: И. Стојић, „Трагом фотографија мостова на Дунаву и Језави", стр. 141.

246 *Исто*.

247 У време када је Леонтије Павловић писао о овом споменику, он се

„Дугачки мост“ је ишао праволинијски од десне, градске обале Језаве, мало изнад постојећег мањег моста, до „даме“ на десној, смедеревској обали Дунава. На дунавској страни моста коловоз од греда је скретао „дамом“ даље на исток. „На том делу греде на коловозу су биле причвршћене дрвеним ивичњацима, а њих су са стране придржавали дрвени стубови“.[248] У деловима где је „дама“ била оштећена вршена су премошћавања. Коловоз на „дами“ био је уређен у укупној дужини од 2600 метара, и ишао је све до места некадашње скеле код Говеђе баре. На том месту једно време налазио се понтонски мост који је спајао смедеревску и ковинску обалу Дунава. Овај понтонски мост, који смо већ помињали у делу који се односи на Макензенову офанзиву у октобру 1915. године, „... представљао је посебан војно-инжињеријски објекат. За разлику од уобичајених понтонских мостова, овај је био сграђен од низа међусобно по боку поређаних шлепова. Између шлепова је постојао одговарајући размак који је омогућавао проток воде. Шлепови су били носиоци коловозне конструкције која је, колико се на фотографији може уочити, имала чак три коловозне траке“.[249]

Овај понтонски мост је био постављен испод Смедеревске аде, приближно на месту где је данас мост који повезује Смедерево и Ковин. Уз саму дунавску обалу, на месту код понтонског моста, због плићака где нису могли да буду шлепови, били су побијени стубови и сграђене су приступне рампе. Не зна се тачан број шлепова који је творио овај понтонски мост, али према проценама Ивана Стојића било их је најмање 54. Остаје, међутим, непознаница до када је овај понтонски мост био у функцији. Према неким индицијама, понтонски мост је због несметане пловидбе Дунавом уклоњен крајем зиме 1916. године.[250]

налазио испред фабрике „Херој Срба“ у близини оригиналне локације. Тада је преостало само постоље споменика, док је горњи део са натписом уништен: Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, стр. 339. Међутим, захваљујући фотографијама из *Албума Оскара Шимка* може се реконструисати изглед и оригинална локација овог споменика. Био је то омањи споменик висине до 2 метра, са пирамидалним постољем на којем је стајала плоча са натписом изнад које је била камена лопта.

248 И. Стојић, „Трагом фотографија мостова на Дунаву и Језави“, стр. 141–142.

249 *Исто*, стр. 143.

250 *Исто*, стр. 144.

Сл. 113, Из фото албума аустроугарског официра Оскара Шимка, фото-колаж и оригинални потпис

Сл. 114, *Аустроугарска војска прелази преко дрвеног моста на реци Језавви*, фотографија, 1915-1916. година

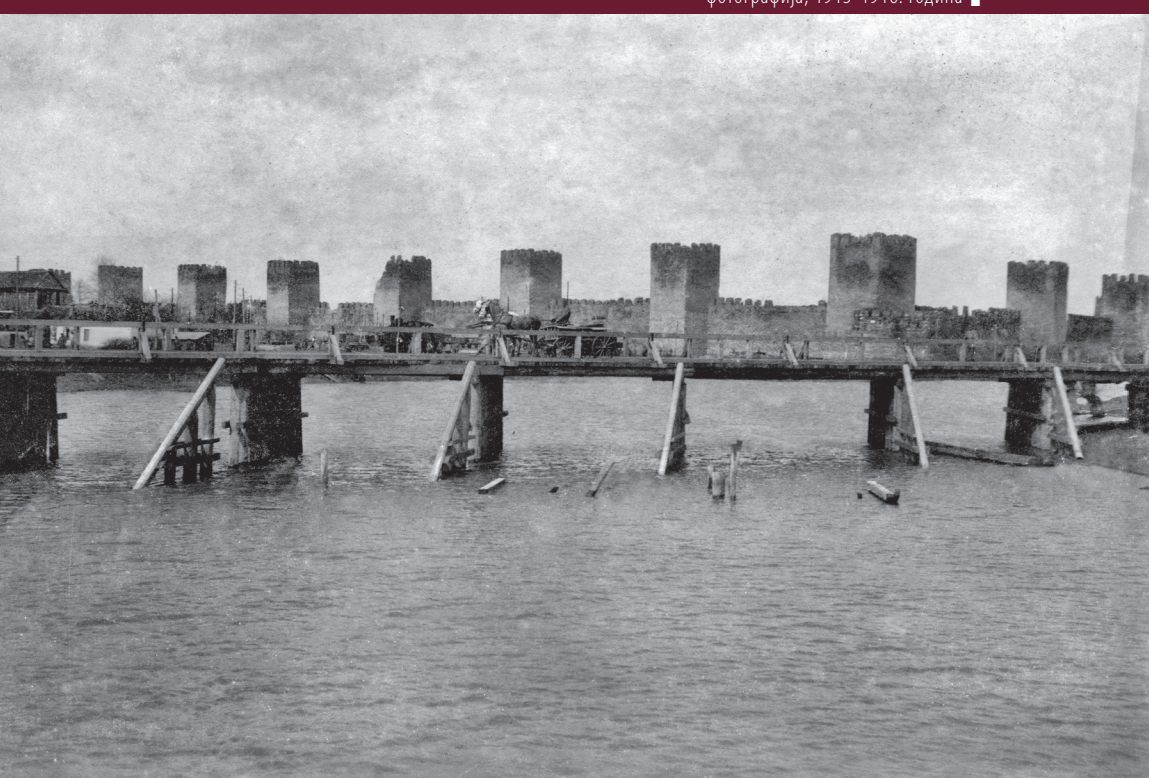

Сл. 115, *Аустроугарске инжењеријске трупе се одмарају код моста на баржама преко Дунава код Смедерева*, фотографија, 1915-1916. година

Сл. 116, *Поглед на дрвене мостове преко реке Језаве код Смедеревске тврђаве*, фотографија, 1915-1916. година

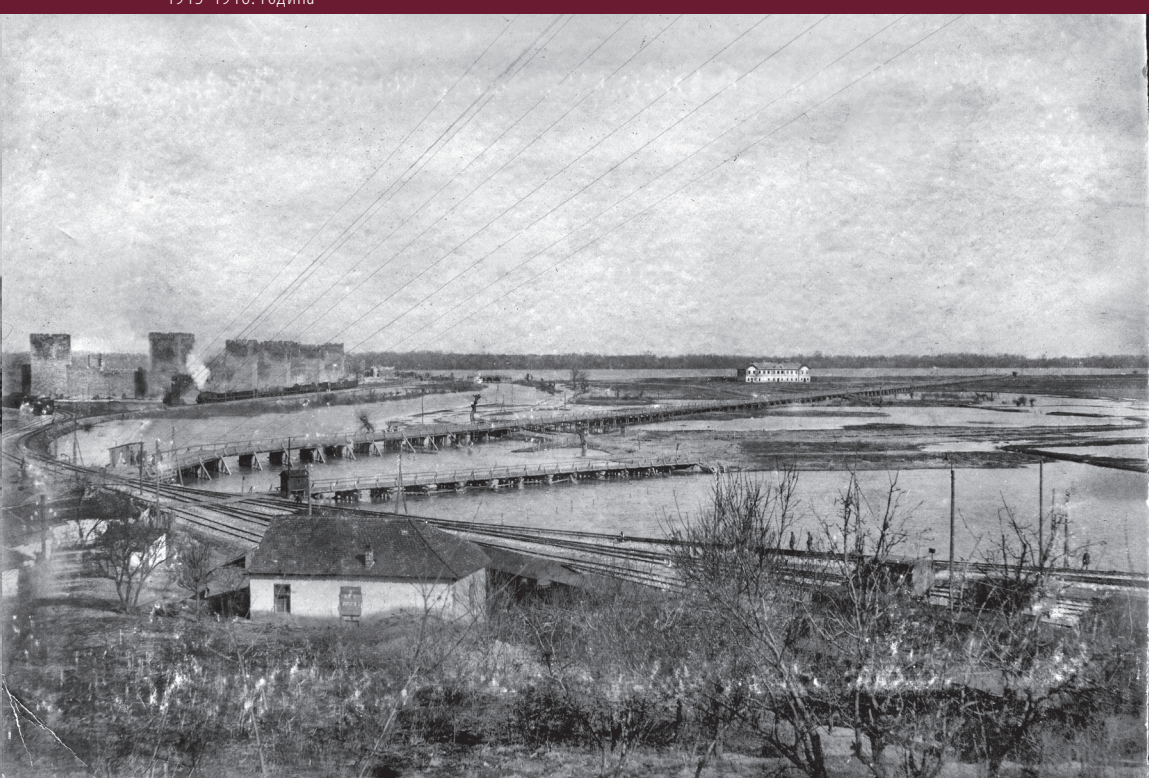

Девастација најпознатијих смедеревских обележја, као и драстична измена физиономије града Смедерева, није се, нажалост, овиме окончала. Водећи пре свега рачуна о стављању свих расположивих локалних инфраструктурних капацитета у функцију своје захуктале ратне машинерије, немачки и аустроугарски инжењери су, између осталог и уз помоћ рада ратних заробљеника, у потпуности изменили омиљено састајалиште Смедеревaца – парк поред кеја. Наиме, целом дужином парка изграђена је железничка пруга, а како би се ово спровело у дело, посечена су стабла дивљег кестена.[251] Травњаци и ружичњаци су устукнули пред камењем, железничким колосецима и провизорним складиштима најразличитије робе намењене снабдевању немачке војске на балканском војишту. Због војног и пропагандног значаја Смедерева за немачку војску, већ почетком 1916. године у аустроугарској, немачкој, па чак и у америчкој штампи,[252] тачније у оној на немачком језику, објављују се текстови у којима се описује „Смедерево, једна немачка ратна лука на Дунаву".[253] Ово својатање Смедерева као „немачке ратне луке" било је у потпуности у духу немачке политике и њених интереса који су подразумевали важност комуникацијских тачака на саобраћајним чвориштима и важним тачкама путних коридора.[254] Изузетна живост у смедеревској луци била је једна од најупечатљивијих импресија аутора савремених ратних пропагандних аустроугарских публикација:

251 С. Вулчевић„Привредни живот у Смедереву у деветнаестом веку", *Смедерево, часопис за културу, уметност и друштвена питања*, бр. 3–4 (1988), стр. 93.

252 М. Лазић, „Смедерево у америчкој штампи током Првог светског рата", стр. 137–172.

253 Anon. „Der Balkankrieg" *Tägliches Cincinnatier Volksblatt* (Cincinnati, OH), No. 9, 80. Jahrgang, 11. Januar 1916, Seite 3.

254 Током рата немачка војска јесте играла најважнију улогу у доношењу кључних стратешких одлука, али су им у томе политичари у својим наступима давали свесрдну подршку у остваривању максималистичких циљева. У том смислу парадигматичан пример јесте говор немачког политичара др Гинтера, који у свом говору у Баварској скупштини 1917. на тему значаја водених коридора истиче следеће: „... Зашто не би Антверпен (важна лука на Северном мору у Белгији, оп. аут.) био повезан са Рајном? Оно што морамо још да урадимо јесте да продужимо велики речни пут у Аустро-Угарску и на Балкан. Макензен се постарао да топови Београда и Смедерева никада више не буду претња нашој дунавској пловидби..." (W. Notestein and E. E. Stoll (comp.), *Conquest and Kultur; Aims of the Germans in Their Own Words*, Washington, D.C., 1917, p. 61).

Сл. 117, *Смедеревска тврђава. Поглед на Мали град и језавски бедем*, фотографија, 1915-1918. година

Сл. 118, *Лука у Смедереву*, фотографија, 1915-1918. година

„Стварни ратни живот се затим спустио доле дуж Дунава; а лука у Смедереву била је центар шарене бучне вреве, наизглед неразумљиве оку лаика. Стотине понтона било је усидрено овде, славно погођени и оштећени, прекривени разбацаним траговима метака, сведочанства борби за време херојског прелаза реке... Много реморкера, неки од њих у потпуности натоварени, други већ испражњени чекају одлазак, испунило је луку. Дуж обале развучен је дугачак низ наших, као и магацина, касарни, болница, депоа, складишта са храном наших

савезника".[255] Тако је релативно мирно смедеревско пристаниште са лепим парком у продужетку постало ратна речна лука.С обзиром на велике немачке губитке у људству током борби за освајање Смедерева и околине, убрзо по протеривању српске војске из овог краја, Немци су, највероватније већ крајем октобра 1915. године, кренули са изградњом војничког гробља. Из једног каснијег извештаја сазнајемо да је извесни немачки поручник Фризе (*Friese*) дао први подстрек да се крене у изградњу ратног гробља у Смедереву, а да су касније натпоручник фон Гребен (*von Gröben*) и неки грађевинар Вреде (*Wrede*) руководили изградњом гробља.[256] Немачко ратно гробље је подигнуто на Карађорђевом брду, у продужетку Старог смедеревског гробља, где је некада био виноград Луке Лукића.[257] Ова локација је одабрана и због лепог погледа на Дунав.

Назив за гробље који се помиње у оновременој периодици и каснијој публицистици био је Немачко ратно гробље.[258] Назив који се до краја Другог светског рата усталио недвосмислено упућује на немачке војнике страдале у борбама са српском војском. Међутим, национална припадност до краја Првог светског рата на овом гробљу сахрањених војника (највише је сахрањених Румуна – 2775, затим 1067 Немаца, 373 Руса, 159 Италијана, 73 Аустријанца, 67 Срба, 10 Француза, 1 Енглез и 1 Бугарин, док је 67 непознатих)[259] упућује нас да је можда оправданије било гробље назвати Ратним или Војничким гробљем. Овај топоним је општеприхваћен из неколико разлога: Немци су 1916. године на овом потезу до августа 1916. године подигли Ратно гробље; у прво време највећи број сахрањених били су немачке народности; али можда и најважније, Немци су,

255 *Österriech-Ungarn in Waffen, Mappe III: Serbien*, Seite 13.

256 Dušan Lončarević, „U vratu prave ljubavi. Podlistak", *Beogradske novine* (Beograd), br. 199, godina II, 1. septembar 1916, str. 1.

257 С обзиром на чињеницу да је о овој теми објављена засебна монографија (Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*.), ми ћемо се у нашем раду само у краћим цртама осврнути на најважније аспекте овог гробља за време Првог светског рата, уз оправдано често реферисање на поменуту студију.

258 Anon., „Ein deutscher Heldenfriedhof in Semendria:, *Reichpost* (Wien), Nr. 399, 28. August 1916, Seite 6.

259 Податак је заснован на писму др Зигфрида Ојлена (*Siegfried Eulen*), председника Немачког народног савеза за старање о ратним гробљима, упућеном Министарству спољних послова Немачког рајха 1937. године: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 149–150;

између два светска рата, преко свог „Немачког народног савеза за бригу о ратним гробљима“ у три наврата обнављали поменуто гробље и дали му обличје са инсигнијама које сугеришу немачку провенијенцију. Међутим, након Другог светског рата ово гробље је полако падало у заборав, бивало девастирано и, на крају, претворено у парк са недвосмисленим идеолошким предзнаком – „Пионирски парк“.

Током уређења новог гробља подигнут је споменик који је имао пирамидални облик, „рађен по узору на улазну капију египатског храма и чинила су га два истоветна пилона у облику зарубљених косих пирамида. Отвор између њих је био затворен идом, чија је дебљина била мања од дебљине самих пилона. Задња страна споменика била је равна. Подаци из више извора потврђују да је споменик зидан циглама, а затим пресвучен слојем цементног малтера.“[260] Споменик је на врху, изнад архитрава, са предње стране имао немачки гвоздени крст урађен техником плитког рељефа. Укупна висина споменика процењена је на око 8 до 8,5 метара. „На зиду који је затварао отвор између пилона, постојао је натпис урађен словима изливеним од бронзе, следећег садржаја: *NIEMAND HAT GRÖSSERE LIEBE DENN DIE, DASS ER SEIN LEBEN LÄSSET FÜR SEINE FREUNDE*“[261]. Гробље је након Првог светског рата на залагање поменутог немачког Савеза у три наврата обнављано, уређивано и дограђивано. Кулминација овог уређивања била је изградња спомен-капеле 1934. године, која и данас постоји, али у измењеном и оштећеном облику.

У изградњи гробља Немци су били веома ажурни, као што смо већ поменули, било је завршено већ пре доласка аустроугарског гувернера ВГГ/С фон Ремена на свечаност освећења гробља 27. августа 1916. године.[262] С обзиром на присуство великог броја руских, италијанских, српских и других ратних заробљеника у Смедереву, врло је вероватно да их је немачка етапна команда ангажовала у изградњи гробља. Деловање аустроугарских и немачких команди веома се разликовало.

260 *Исто*, стр. 39.

261 У преводу са немачког: „Нико нема већу љубав од онога ко положи живот за своје пријатеље“. На споменику је ситнијим словима било наведено да је за текст коришћен део Јеванђеља по Јовану (15.13): *Исто*, стр. 40.

262 Anon., „Ein deutscher Heldenfriedhof in Semendria“, *Reichpost* (Wien), Nr. 399, 28. August 1916, Seite 6.

Сл. 119, *Окупациона војска код споменика на немачком ратном гробљу у Смедереву*, дописна карта, 1916-1918. година

Нарочито су аустроугарски официри немачког порекла били задивљени доследним спровођењем наређења и извршавањем прописаних процедура.[263] Приликом зидања споменика Немци су, изгледа, користили и циглу са порушених српских кућа и радњи по Смедереву.[264]

У почетној фази изградње на гробљу је до освећења било сахрањено 474 немачких бораца, „као и многи аустро-угарски, српски и руски јунаци".[265] Међутим, тај број се, са каснијим ексхумацијама погинулих ратника из ближе или даље околине и њиховим преносом на ово гробље, увећавао.[266] Сагласићемо се

263 „Аустријски писац Рода (Александер Росенфелд), који је био сведок борби на српском фронту и касније окупације, написао је како је немачкој војсци било потребно само 24 часа да у тек освојеном граду подигну споменик и уреде гробове са свеже посађеним цвећем", цитирано према: Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 347.

264 Према писму Милије Нинића, окружног инжењера, Начелству Смедеревског округа након рата 1921. године у којем он наводи су Немци „... нам рушили домове над главом (мени су порушили дућане) узели нам цигле и озидали га". Цитирано у: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 71–72, а према архивској грађи Архива Југославије.

265 Цитат из Београдских новина од 29. августа 1916. године, цитирано према: *Исто*, стр. 38.

266 Највећи број ексхумација обављао се током зиме 1930/1931. године, када су ископавани гробови немачких војника из Костолца, Острова, Русин Аде и самог Смедерева и пренети на слободне парцеле

са констатацијом Бранка Дукића, који се до сада најисцрпније бавио Немачким војним гробљем, да „нема никаквих разлога да се... не закључи да су и рањеници (поготово немачки) који су преминули у болници, као и ратни заробљеници... сахрањивани управо на Ратном гробљу у Смедереву".[267] Потврда за ово нам долази из аустроугарских извора о рањеним и преминулим члановима царско-краљевске армије, који су сахрањени на гробљу у Смедереву.[268]

Поред немачких и аустроугарских војника, на овом гробљу сахрањивани су и војници из земаља Антанте. С обзиром да су се у Смедереву налазили логори са руским,[269] италијанским и француским заробљеницима, они који су умирали у заробљеништву били су покопани на немачком ратном гробљу.[270] Међу њима су, највероватније, били и Французи Доминик Франсоа Беле (*Dominique Francois Bellet*), чије име се налази у

Немачког ратног гробља у Смедереву: *Исто*, стр. 99–110.

267 *Исто*, стр. 47–48.

268 Један извештај помиње извесног водника Иштвана Аша (*Istvan Asch*), припадника ландштурмске пешадијске јединице који је у болници у Смедереву умро од упале плућа, а „сахрањен је на тамошњем гробљу": Anon., „Mannschaft", *Nachrichten über Verwundete und Verletzte* (Wien), Nr. 492, 20. April 1916, Seite 5; У истом извору помиње се да је у Смедереву преминуо резервиста аустроугарске војске Ловро Кларич, из 2. чете ландшутрмског етапног батаљона бр. 25: Anon., „Mannschaft", *Nachrichten über Verwundete und Verletzte* (Wien), Nr. 532, 12. April 1917, Seite 19.

269 У новијој монографији која се бави руско-српским односима током Првог светског рата помиње се постојање великог логора са руским заробљеницима, који је „био у Смедереву на обали Дунава, недалеко од пруге, касарне и гробље нису сачувани. Утврдити њихову локацију могуће је на основу архивских докумената и фотографија" (А. Тимофеев, Я. Вишняков и Г. Милорадович, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва, 2016, стр. 249.) Међутим, није наведен извор за ове податке. Притом, не наводи се ни на које архивске фотографије се мисли, као ни где се оне тачно налазе. Додајмо и то да се гробље на којем су сахрањени у Смедереву преминули заробљеници руске војске помиње још једном, са напоменом да је то гробље уништено после Другог светског рата. С обзиром на чињеницу да је тзв. Немачко ратно гробље девастирано баш у том периоду, врло је извесно да су се и руски ратни заорбљеници сахрањивали негде у близини овог или старог смедеревског гробља.

270 У смедеревској матичној књизи умрлих уписани су Александар Николајевич, руски заробљеник који је умро 13. марта 1916. године, затим заробљеници пореклом из Аустро-Угарске – Живојин Ђорђевић и Марјан Николић, обојица умрли 1916. године, као и Данило Биволар и Александар Илијеску, обојица заробљеници из Румуније, умрли 1916. и 1917. године: Р. Милошевић, *Смедеревски ратни поменик*, стр. 58–59 и 128–129.

попису умрлих војника за домовину,[271] као и Пјер Тулк`оа (*Pierre Toulc`Hoat*).[272] Први је преминуо као немачки заробљеник „у утврђењу Смедерево“ (*la Citadelle de Semendria*) 29. октобра 1917, док је други умро у Смедереву 1918. године. Тек након вишеструких реконструкција овог гробља између два светска рата, које су подразумевале и ексхумацију остатака ратника најразличитије националности и њихово преношење на проширено Немачко ратно гробље у Смедереву, укупан број покопаних попео се на 4725 бораца.[273]

Сл. 120, *Ратни заробљеници и немачки војници испред главне капије на улазу у Мали град Смедеревске тврђаве*, фотографија, 1915-1918. година

271 Био је припадник 175. пешадијског пука француске армије (*175e Régiment d`infanterie – 175e RI*). Извор: Пројекат француског министарства одбране на интернет порталу, УРЛ: http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/en/arkotheque/client/mdh/base_morts_pour_la_france_premiere_guerre/detail_fiche.php?ref=93968&debut=0 , посећено 20. 12. 2016.

272 Припадник 3. колонијалног пешадијског пука (3e *Régiment d`infanterie Coloniale – 3e R.I.C.*). Извор: независтан пројекат који садржи попис француских и других војника погинулих или умрлих за Француску, УРЛ: http://www.memorialgenweb.org/memorial3/html/fr/complementter.php?id=5383116 , посећено 20. 12. 2016.

273 На основу говора немачког генерала фон Шенкендорфа, некада официра немачког 64. пеш. пука који се борио у Смедереву, који је он одржао приликом освећења спомен-капеле на Немачком ратном гробљу у Смедереву 1937. године: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 155 (извор *Политика*).

Здравствене прилике

Завојевачи су у Смедереву прве напоре у организацији здравствене бриге чинили одмах по освајању Смедерева. Наравно, све до сламања српског фронта и стабилизације окупационих прилика главна брига немачких и аустроугарских лекара тицала се збрињавања рањеника из својих армија. Убрзо након што су немачке јединице освојиле и осигурале Смедерево, из Баната су 18. октобра 1915. године превезене санитетске јединице немачке 29. пољске болнице (*Feldazarett Nr. 29*) са опремом. Медицинско особље је овде радило до 3. новембра 1915. године, како је касније забележио један од лекара из ове јединице, „дан и ноћ".[274] Немачке јединице имале су великих потешкоћа у организовању санитетске службе јер су се суочавале са низом проблема: напредовање ка југу ишло је полако, а извлачење рањеника са линије фронта било је могуће једино са смркавањем, па су стога лекари оперисали и ноћу у дневним собама напуштених смедеревских кућа под светлом свећа и бакљи. Мимо тога, путеви су били потпуно разлокани, па је лекар ове јединице касније забележио да су „наше мобилне болнице за тешке рањенике овде потпуно заказале".[275] Па ипак, лекари и медицинско особље немачке 29. пољске болнице у Смедереву су током прве три недеље окупације оперисали чак 1208 рањених немачких војника, од чега је било 518 тешко рањених, које није било могуће транспортовати на даљи опоравак.[276]

Ова привремена немачка пољска ратна болница била је наговештај касније успостављене сталне немачке војне болнице, која је највероватније била смештена у смедеревској Гимназији. Иако номинално војна болница, она је обављала и послове из домена лечења локалног становништва. У тој болници лечени су и немачки војници, махом припадници етапних јединица из Смедерева и околине. Све до пред крај рата у Србији у Смедереву су бележени смртни случајеви немачких војника или

274 Dr. H. Koehler, „Vor Zwanzig Jahren. Das Feldlazarett Nr. 29 im Weltkriege", im: *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, 61(18), 1935, Seite 723.

275 *Исто*.

276 *Исто*.

официра преминулих од болести или услед рана у борбама у болницама у Смедереву.[277]

У Смедереву је током 1916. године оформљен сестрински дом (*Schwesternerholungsheim*)[278] за немачке медицинске сестре, које су добровољно радиле у оквиру Немачког црвеног крста и биле ангажована у позадини солунског фронта у Македонији. Једна од сестара, Марија фон Штудниц (*Maria von Studnitz*), у својим мемоарима забележила је како је у овај дом, највероватније на одмор, „... свака од сестара упућивана на 14 дана". Осим тога, забележила је како се то догађало након врелог лета 1916. године у Македонији, а да су у Смедерево ишле у време бербе грожђа, па им је због тога, као и због лепих путовања Дунавом и екскурзија на другу обалу Дунава, у тадашњу Мађарску, боравак био веома пријатан.[279] Из овог периода сачуване су фотографије снимљене у Краљевом винограду у Смедереву на којима се појављују немачке медицинске сестре са потписом „У винограду краљице Драге".[280]

По уласку окупационих трупа у Србију затечене здравствене прилике биле су лоше. Уколико већ нису пали као жртве тифуса или других заразних болести, преживели лекари су пошли са српском војском у избеглиштво, а мањи број је остао у земљи. Лекари из окупационих санитетских служби забележили су како је „већина градова и мјеста била од блата и нечисти замазана, паче и саме куће биле су пуне коњских отпадака, јер су у њима чете и своје коње заклањале. Болница је било мало или никаквих, а већина постојећих била је празна. Није било уређаја ни инструмената, љекарне скоро празне,

277 Да поменемо само неке од таквих случајева: резервиста Паул Бушман (*Reservist Paul Buschman*), који је преминуо 14. септембра 1917. године у Окружној амбуланти железничке секције немачке војске M.E.D. 7 у Смедереву (*Bezirks-Krankenstube der M.E.D. 7 in Semendria*) или ландштурмер Карл Вебер (*Landsturmann Karl Weber*), за којег се наводи да је умро 19. јула 1918. године у Месној болници у Смедереву (*Ortslazarett Semendria*): D. Heinrich Ziegler und Oberkirchenrat A. Schaal, *Landsturm vor! Der mobile württembergische Landsturm in Weltkrieg 1914–1918*, Suttgart, 1929.

278 M. von Studnitz,„Aufzeichnungen über meine Erlebnisse in Makedonien», im: *Unter dem Roten Kreuz im Weltkriege*, Berlin, 1934, Seite 224–226.

279 *Исто*.

280 МУС, Историјска збирка, Поклон-албум Душана Напијала. Више о томе: С. Цветковић, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату", стр. 125.

лијечници оставише своја пријашња окружја, а пучанство остаде без икакве лијечничке помоћи".[281] Правдајући изузетну смртност која ће уследити у наредним месецима, аустроугарски лекар је забележио „да је помор услиједа наступивших заразних болести износио око 20 постотака".[282]

Међу децом су се завладале епидемије шарлаха и дифтерије, а међу одраслима тифус и запаљење плућа. У том смислу ситуација у Смедеревском округу током прве године окупације била је, као и у већем делу Србије, веома лоша. „Народно здравље и погоршане санитетске и стамбене прилике, оскудице у лековима, огреву и одећи, довели су до велике смртности, пре свега одојчади и омладине".[283] Попис умрлих, који је окупатор сачинио у Смедеревском округу за период од 1. јануара до 31. децембра 1916. године, веома јасно говори да су деца и омладина нарочито били угрожени, као и да су умирали у великом броју. У поменутом периоду умрло је 260 деце узраста до 1 године, 382 детета узраста од 2 до 5 година, 255 деце узраста од 6 до 15 година, што чини заједно биланс од укупно 897. Колико је ситуација по питању животних и здравствених прилика деце била катастрофална најбоље показује разлика између укупног броја умрлих у Смедеревском округу током 1916. године (2079) и броја умрле деце до 15 година (897), дакле чак 43% од укупног броја умрлих током 1916. године била су деца.[284]

Попис нам даље донекле говори и о здравственим приликама у Смедеревском округу. Наиме, на основу узрока смрти, можемо да закључимо који су били неки од главних узрочника умирања. Од заразних болести умрло је 349, од туберкулозе 365, од старости 346 лица, док се за готово половину или 939 лица не наводи тачан узрок смрти (остало или оригинално *andere*).[285]

Извештаји аустроугарских лекара о стању здравства у Србији током 1917. године доносе податке о смештајним капацитетима, као и о врсти болести смештених у здравственим установама у Смедеревском округу. Тако је забележено да се у немачкој војној болници на заразном одељењу налази 30 особа,

281 M. Figatner, *nav. delo*, str. 230.

282 *Исто.*

283 В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године", стр. 15.

284 АС, ВГГ 14–74 (*Gestorben im Kreise Smederevo vom 1. Januar bis 31. Dezember 1916*).

285 *Исто.*

а на незаразном 170 особа. У окружној болници лежи 15 особа на заразном, док је 70 особа на лечењу на незаразном одељењу. Поред тога, у посебној „изоланој (заразној) болници" налази се 10 особа, док је у болесничкој соби 45 особа. У посебном „Заводу за тамањење гамади", при немачком војном лазарету налази се око 500 особа.[286]

Међутим, у окупационој штампи се као један од већих успеха царских и краљевских служби у ВГГ/С истицало готово искорењивање ендемских болести, које су односиле велики број жртава. У прилог својим великим постигнућа истиче се вакцинисање, побољшање услова у постојећим болницама, допремање велике количине санитетског материјала, али и уопште велико залагање санитетских служби под вођством „начелника санитета стожерног надлијечника др Лохбихлера и његових сатрудника".[287] Осим тога, истицане су упоредне табеле са евиденцијама броја болесних пре и после доласка окупационих власти. При том се нарочито истичу успеси у искорењивању колере, и смањивању броја оболелих од пегавог тифуса, шарлаха, срдобоље и друго, на веома мали број. Међутим, супротно од смањења броја оболелих од поменутих болести, уочљив је био пораст броја заражених од полно преносивих болести, „али ипак у врло умјереној размјери".[288]

Ми данас не можемо са сигурношћу тврдити да ли су стварно остварени тако велики помаци у сузбијању катастрофалне здравствене ситуације коју је окупатор затекао у Србији у касну јесен 1915. године. Међутим, оно што можемо претпоставити јесте да окупатор највероватније јесте истрајавао у сузбијању болести и то пре свега због својих интереса: очувању здравствено стабилне ситуације због својих војника и службеника, али и очувања радне снаге на територији ВГГ/С. Требало је искоренити заразне болести, али и спречити појаве нових болести. Рекло би се, чине се с правом, да се иза ових намера нису крили хуманитарни разлози, већ, пре свега, они наметнути са врха аустроугарске војне машинерије, а то је несметано коришћење српских ресурса.[289] Осим тога, ВГГ/С

286 M. Figatner, *nav. delo*, str. 233.

287 Анон., „Grad i okolica. Zarazne bolesti u Srbiji", *Beogradske novine* (Beograd), br. 217, godina II, 19. septembar 1916, str. 2.

288 *Исто.*

289 Један од аустро-угарских физијатара, Фридрих Валиш (*Friedrich Walisch*) не-

је као позадина фронта коришћена и као „санитарни кордон" (*cordon sanitaire*) између фронта и матичне земље.[290] Па ипак, остали су забележени појединачни случајеви умирања ратних заробљеника у смедеревској болници или заробљеничком логору, како од тифуса, тако и од туберкулозе.[291] „Током целог рата Србију прате и друге болести и заразе: трбушни тифус, дизентерија, велике богиње, колера, дифтерија, менингитис, те коначно, на крају рата, велика епидемија шпанске грознице. Туберкулозе још има много, посебно туберкулозе костију и зглобова код неухрањене деце, код сиромашних којих је много у руралној Србији. Маларија хара Солунским фронтом и на њу одлази око 25% укупног морталитета тог фронта. Смрт од тетануса стална је претња хиљадама рањеника".[292]

Организација здравствене заштите полазила је од самог врха команде Гувернмана. Наиме, на челу санитарног одсека био је официр подређен начелнику штаба Гувернмана. Ниже инстанце били су физијатар и ветеринар у сваком од 13 округа у Гувернману. Одатле су физијатри повремено слати у све локалне заједнице као „санитарни консултанти". Најниже инстанце биле су среске команде, које су биле задужене за послове из домена „санитарне полиције (*Sanitätspolizei)*, форензичка истраживања и надзор проституције".[293]

двосмислено је ово и потврдио. Наиме, он је потенцирао очување здравствене хигијене окупиране Србије само из економских разлога, а да су „... интереси људи секундарни...". Јер, према њему, требало је искористити земљу за „наше потребе", или бар за само-одржавање окупираних територија, на начин да не постану економски терет Монархији: T. Scheer, "Austro-Hungarian Occupation Regimes in the Balkans (1915–1918): The Organisation of the *Health Front*", in: T. D. Sechel (ed.), *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires 18th–19th Centuries*, Bochum, 2011, pp. 213–232.

290 Наиме, сви заражени војници, било да су се у Србији нашли у транзиту, или да су се из окупационих зона или са фронта пребацивали у домовину, морали су прво бити задржани у Србији до излечења, а тек након тога пребачени у домовину. На овом су нарочито инсистирали аустроугарски физијатри: *Исто*.

291 Из смедеревских матичних књига умрлих сазнајемо да 21. новембра 1916. у болници од тифуса преминуо један румунски ратни заробљеник, а још један румунски и један српски ратни заробљеник умрли су у граду од туберкулозе, први 1917, а други 1918. године: Р. Милошевић, *Смедеревски ратни поменик*, стр. 129.

292 Д. Маринковић, Л. Маринковић и Д. Ристић, „Улога женских страних мисија у Србији током Великог рата: трансфер медикализованих технологија и рађање биополитике", стр. 472.

293 T. Scheer, "Austro-Hungarian Occupation Regimes in the Balkans (1915–1918): The Organisation of the *Health Front*", pp. 213–232.

Лекари су били различитог етничког порекла. Иако је било страхова од могућег зближавања између српског становништва и лекара или медицинског особља словенског порекла из Монархије, ове мере су биле неизбежне због недостатка људства. Окупатор је имао намеру да наметне систем здравствене заштите сличан оном у Двојној монархији, према којем је трошак лечења наметнут локалним заједницама. Највећи број локалних самоуправа био је у обавези да ангажује о свом трошку физијатра, који су се у градовима називали *k.u.k. Stadtärzt*. Ови физијатри, између осталог, били су у обавези да обезбеде бесплатне лекарске услуге најсиромашнијима. Осим наведеног, општине су морале да обезбеде финансирање изградње једне куће за изолацију (*Isolierhaus)* сиротиње или оних са заразним болестима.[294] О трошењу новца на здравство окупатор је водио детаљну евиденцију, надајући се да ће након рата потраживати надокнаду средстава уложених у здравствени систем Гувернмана.[295]

У Смедереву је за време окупације постојала војна болница (*Etappenlazarett*). Поред ње, у некадашњем летњиковцу династије Обреновић недалеко од града опорављали су се немачки рањени или болесни официри.[296] Са стабилизацијом окупационих прилика, аустроугарска администрација изградила је мрежу здравствених установа у оквиру које је током 1917. године у Смедеревском округу постојало више медицинских установа смештених у неколико различитих простора: „причувна болница", тачније немачки војни лазарет, затим окружна болница у Смедеревској Паланци, среске болнице у Смедеревској Паланци и Смедереву, као и општинске болнице. У округу је постојао и „Завод за тамањење гамади", који је такође био при немачком војном лазарету у Смедереву. Осим тога, на нивоу округа постојало је 5 мобилних дезинфикатора за сузбијање заразних болести.[297] Са пролећем 1917. године у Смедеревском округу започети су мањи и већи грађевински радови на адаптацији јавних објеката, међу којима су били и Инфективна болница, поменуто купатило и зграде за дезин-

294 *Исто.*

295 *Исто.*

296 С. Цветковић, *Вила династије Обреновић у Смедереву*, 2010, стр. 151.

297 M. Figatner, *nav. delo*, str. 233.

фекцију.[298] Из аустроугарске ратне периодике сазнајемо о смрти једног аустроугарског резервисте, који је од упале плућа умро на „болничком броду" и биће сахрањен на гробљу у Смедереву.[299] Овај податак је вредан помена као прилог о евентуалном повременом присуству болничког брода у Смедереву.

По свему судећи, у Смедереву су радили или са болницом сарађивали локални српски медицински радници. Ово закључујемо по огласу апотекара Р. Вујовића, који у огласу као адресу за одговор наводи *Etappenlazarett*, Смедерево.[300]

Услед губитака људства на фронту, до крај рата растао је број ангажованог женског персонала из Аустро-Угарске, као и српских лекара, а овај број био је увећаван и принудним повратком неких од њих из интернације. Наравно, они до краја рата нису били једнако третирани од стране окупационих власти као и аустроугарски физијатри.[301] Споменућемо и однос између аустроугарских лекара и локалног становништва, који је услед година пропаганде и ратних сукоба, био оптерећен бројним предрасудама и нетрпељивошћу. Многи окупациони физијатри гледали су на српску популацију са великом подозривошћу и понекад нетрпељивошћу.[302]

Важно питање здравствене политике била је борба против венеричних болести. Страховало се о преношењу тих болести у домовину, услед сексуалне интеракције између војника и официра Монархије и локалног становништва. Као један од начина сузбијања или држања под контролом ових болести било је успостављање организованих и контролисаних борделa уз сузбијање „илегалне проституције". Према историчарки Тамари Шер, готово у свим окрузима постојао је један такав бордел.[303] У том смислу Смедерево се не помиње као угрожено подручје, за разлику од Београда, Шапца или Ваљева. Како би се сузбило ширење болести власти су улагале напоре у

298 АС, ВГГ, 20–76.

299 Anon., „Mannschaft", *Nachrichten über Verwundete und Verletzte* (Wien), Nr. 532, 12. April 1917, Seite 19.

300 „Nestali i korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 215, godina II, 17. septembar 1916, str. 6.

301 T. Scheer, „Austro-Hungarian Occupation Regimes in the Balkans (1915–1918): The Organisation of the *Health Front*", pp. 213–232.

302 *Исто.*

303 *Исто.*

едукацију својих војника, али и спроводиле принудне прегледе „сумњивих“ жена. Као последица подозривости окупационих власти долазило је и до стигматизације неких занимања, која су дошла на лош глас (конобарице или касирке) због сумњи да се неке жене из ових бранши потајно баве проституцијом.[304]

На основу каснијих мемоара Хуга Керхнавеа сазнајемо да су уведене и мере обавезног купања барем једном седмично. О томе су се издавале и потврде које су сви, без изузетка, морали да носе са собом и предају на захтев надлежних органа. У том смислу у многим местима организована су јавна купалишта како би се ове мере спроводиле.[305] У Смедеревском округу активирана су два јавна купатила у две најважније вароши – Смедереву и Смедеревској Паланци.[306] Пред крај рата у округу је радио један окружни лекар, уз два медицинска помоћна радника и 7 медицинских сестара, што је оцењено као недовољно.[307]

У последњој години окупације долази до проблема са сексуално преносивим болестима попут трипера и сифилиса.[308] Од 35 особа оболелих од трипера умрле су чак 22.[309] Извештаји су истицали да је велика смртност од сифилиса, јер је становништво са полним болестима избегавало да се јавља лекару или се болест откривала тек у поодмаклом стадијуму.

304 *Исто.*

305 *Исто.*

306 АС, ВГГ, 20–53.

307 АС, ВГГ, 20–98.

308 Недељни извештај среског лекара за период од 20. до 26. јануара 1918. године: АС, ВГГ, 18–592.

309 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату“, стр. 37. Аутор се позива на извештаје из ВГГ/С, али не напомиње на који период се односи ова статистика.

Сл. 121, *Болнички брод „Елизабета“ на Дунаву,* фотографија, 1915-1918. година

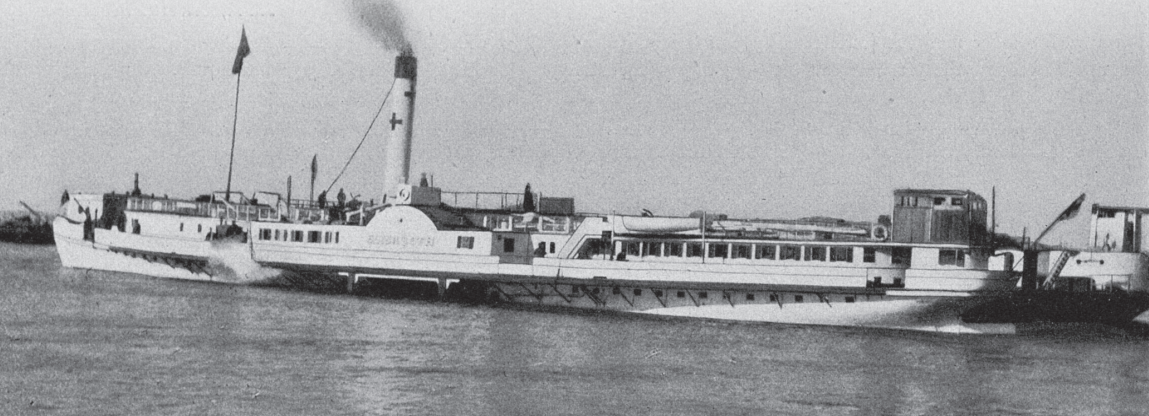

У том смислу, јавне проституције није било, али је ипак постојала тајна проституција коју власти нису успевале да сузбију.[310]

Током окупације у Смедереву су извесно радиле апотеке које су водили локални дрогери сти. Крајем 1917. године објављен је пословни оглас апотекара Боривоја Ј. Марића који је рекламирао Дрогерију „Код Светог Димитрија" у Смедереву.[311] Осим њега, у Смедереву је апотеку имао и Гедеон Радуловић, „млађи човек *из прека*."[312]

Под сталном претњом од интернације

Већ са првим данима окупације становништво Србије нашло се пред још једним великим изазовом – интернирањем. Систем масовне изолације цивилног становништва у логоре и сабирне центре свакако је било једно од најтрауматичнијих искустава током Првог светског рата. Поред свеприсутног страха од глади, у српском друштву под окупацијом одржаван је страх од интернације.[313] „Разлоге за масовна интернирања власти нису тражиле у каквом одређеном преступу, него су их изводиле из начелне потребе за обезбеђивањем *војне сигурности*".[314] Интернирање се обављало из више разлога: као казнена, односно мера застрашивања локалног становништва или из наводне предострожности због опасности од евентуалних побуна или устанка. У почетку су интернирани војни обвезници старости од 17 до 55 година, добровољци српске војске, комите, резервни официри, чланови патриотских удружења и организација, затим и интелигенција: чиновници, професори, учитељи, свештеници, новинари листова у којима је критикована

310 АС, ВГГ, 20–98.

311 Оглас, *Beogradske novine* (Beograd), br. 316, godina III 17. novembar 1917, str. 3; Њега помиње Божидар Николајевић приликом проласка кроз Смедерево као Бору Марића „дрогеристу": Б. Николајевић, *нав. дело*, стр. 34.

312 *Исто*.

313 М. Ристовић, „Разорени оквири приватности: рат и приватност", стр. 589.

314 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 319.

Аустро-Угарска и други. Одељење тајне полиције, које је прво потпадало под надлежност окружних команданата, а касније под команду политичке групе тајне полиције, непрестано се бавило шпијунажом и класификацијом грађанства и свештенства. Ако је неко био обележен са *N. O.* (члан „Народне одбране“) то је практично значило да своју политичку квалификацију није могао поправити.[315] Главни шеф агената је већ почетком 1916. године имао попис свих свештеника разврстаних према политичком уверењу на четири групе: („потпуно поуздан“, „предострожност“, „присташа политичких странака, потајни бунџија, надзор безусловно потребан“ и „велики издајник“).[316] Ова класификација је била пресудна приликом интернације у септембру 1916. године. Све ово је довело до тога да је на самом почетку окупације под удар дошло углавном урбано становништво. Сељаци су слати у интернацију тек касније, нарочито након уласка Румуније у рат у лето 1916. године.[317] У интернацију су људи слани као превентивна политичка мера, али и као казна за неки од стварних или измишљених преступа. Пишући о интернацији две године након рата, смедеревски адвокат и политичар Петар Максимовић[318] забележио је: „И сад не знам ко је узрок моме прогонству, да ли клевета или мотив самога непријатеља“.[319]

Неодређеност разлога за интернацију остављала је одрешене руке окупатору да произвољно спроводи интернацију у складу са раније припремљеним планом. У пракси се желело да се из окупираних области првенствено уклони мушко становништво од 17 до 55 година старости.[320] Ово није била

315 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 90.

316 *Исто*, стр. 29, а према књизи проте Слободана Костића из ваљевског краја.

317 B. Trifunović, „Prisoners of War and Internees (South East Europe)“, in: U. Daniel et al. (ed.), *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Berlin, 2014 –.

318 Петар Максимовић (Пожаревац, 1852 – Смедерево, 1922) био је угледни смедеревски адвокат, али, пре свега, познати политичар. Био је истакнути члан, а касније дисидент Народне радикалне странке, народни посланик у више мандата и министар правде: Б. Дукић, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*.

319 *Исто*, стр. 40.

320 „Међу интернираним је било неспособних за оружје, старијих од 50 година, као и деце млађе од 17 година.“: С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 11; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 319.

казнена мера за преступе јер су преступници предавани судовима и полицији, а многи су убијани на лицу места.[321] „У Првом светском рату је, као део окупационе праксе Централних сила, у Србији широко примењивана интернација цивила, укључујући и велике делове неких социјалних, професионалних и образовних група (интелектуалци, државни чиновници, просветни радници, свештенство). Интернација широких размера је као мера уведена против српског становништва и његове политичке, културне и економске елите и присталица југословенске идеологије. [...] Интернација цивила је примењивана иако се косила с међународним правом и спроводиле су је и аустроугарске, бугарске и немачке окупационе власти".[322] Новије студије о овој теми разлоге за интернацију, између осталог, виде и као последицу вођења свеопштег рата: „Радикализацији начина вођења рата допринеле су одредбе о општој мобилизацији. Држављани противника стасали за војску сматрани су потенцијалним војницима. То је довело до масовних интернација".[323]

Кроз Смедерево је и током 1916. пролазило много народа. Бугари су од августа 1916. године насилно расељавали аутохтоно грчко становништво из Вардарске Македоније, тачније из места Доња Џумаја (грчки Ираклион). Око 4500 њих интернирано је касније у Пожаревац и околину, који је такође био под бугарском окупацијом. Ово становништво превожено је железницом од Софије, преко Ниша, до Смедерева. Колико су се ту задржали не знамо тачно, али су они убрзо пребачени бродом до Дубравице на Дунаву, одакле су возом пребачени на коначно одредиште – у Пожаревац и околину.[324] Ова одисеја Грка из Македоније окончала се тек децембра 1916. године.[325]

Међу онима које су слали у логоре налазили су се заробљени војници Краљевине Србије, који су аутоматски имали статус ратних заробљеника чија су права и обавезе били

321 С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 11.

322 М. Ристовић, „Разорени оквири приватности: рат и приватност", стр. 588.

323 Х. Лајдингер, „Ескалација насиља", стр. 63.

324 М. Манојловић, „Дан сећања на жртве егзодуса из Ираклиа (Џумаје-Грчка) у Србију (Пожаревац) у Првом светском рату (1916–1918)", *Браничевски светионик*, год. III, бр. 2, Пожаревац 2012, стр. 45.

325 М. Манојловић, „Грчки изгнаници у време бугарске окупације у Пожаревцу, 1916–1918.", у: Б. Димитријевић и Ј. Николић (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату,* Пожаревац, 2014, стр. 256–257.

Сл. 122, *Евакуација „прикривених" српских војника*, фотографија, 1915-1916. година

одређени Хашком конвенцијом из 1907. године. Међутим, противно Хашким и Женевским конвенцијама из 1899, 1906. и 1907. године све државе из блока Централних сила (Аустро-Угарска, Немачка, Турска и Бугарска),[326] иако су биле потписнице поменутих конвенција, интернирале су цивилно, неборачко становништво Србије. Ови екстремни потези окупатора правдани су на различите начине. „Аустро-Угарска се правдала да су интернирани у ствари *заостали* војни обвезници од 18 до 45 година који нису били мобилисани, као и да је становништво пружало оружани отпор због чега су сматрани борцима, а не цивилима(!)".[327]

326 Врховна команда аустроугарске војске је истицала да принципијелно жели да се понаша у складу са одредбама Међународног права, иако Србија није била потписница Хашке конвенције из 1907. године. Међутим, у реалности, на самом почетку рата са највиших позиција аустроугарске војске долазиле су изјаве које су демантовале наводну спремност на хуманост. Наиме, неки од високих официра (генерал Либоријус фон Франк) били су испуњени анимозитетом према Србима и стога су тражили следеће:„захтевам да се одустане од поштовања Женевске конвенције у рату са Србијом": Х. Лајдингер, „Ескалација насиља", стр. 79.

327 Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у*

У том смислу интернирање се могло схватити као политичко-полицијска мера са циљем застрашивања и пацификације становништва. Требало је одвратити српско становништво од било какве идеје о оружаној борби за ослобођење и угушити слободарски дух народа. Интернацију нису могли избећи истакнути радикалски прваци, као ни сви они који су означени као носиоци патриотске идеје пре рата. Тако је и посланик Народне скупштине, радикал и истакнути апотекар из Смедерева Живојин С. Тајсић са гомилом других потеран у Београд, одакле је требало да се транспортује у интернацију.[328] Њега је, додуше само привремено, спасио, освежио и понудио му помоћ начелник душевне болнице у Београду, Смедеревац и угледни лекар др Душан Стојимировић. „Њега сам нашао на Славији у гомили других цивилних избеглица, које су Аустријанци терали данима и данима по киши и ветру у интернацију, хранећи их клиповима сувог кукуруза, које су бацали пред њих као пред свиње. Ја сам тога Тајсића украо из једне такве гомиле... “. Након краткотрајног опоравка, Тајсић се сам пријавио окупационим властима, и како др Стојимировић даље бележи, да је „... тако био нешто пристојније отпремљен у интернацију, то јест није кињен као маса оних несретника, терана као неко крдо говеди, те је успут скапавала од зиме и глади, него је путовао возом у загрејаном вагону“.[329]

Окупациона управа је истицала како ће ове мере допринети побољшању ситуације на терену, међутим у стварности дошло је до супротног развоја ситуације.[330] Требало је да прође неко време да би надлежни у ВГГ/С схватили да политика интернирања за наводне политичке прекршаје треба да буде коригована.[331] Због тога је касније интернација спровођења и из

аустроугарске логоре током Првог светског рата: пописи умрлих у логору Бологасоњ/Фраукирхен 1914–1918, Београд, 2017, стр. 5.

328 Карактеристично за масовну интернацију цивилног становништва након уласка Румуније у рат било је то што су интернирци у масама довођени у Београд, па одатле на бродовима и шлеповима пребацивани преко Дунава: В. Стојанчевић, „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата“, стр. 166.

329 Д. Стојимировић, *Казивања*, Смедерево, 2007, стр. 85.

330 В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета“, стр. 121.

331 У директиви од 19. јуна 1917. године наглашава се следеће: „Не би требало да се дешава да људи доспевају у интернацију, мада нису имали никаквог утицаја на становништво, евентуално само због неке изјаве у

економских разлога – требало је обезбедити радну снагу, значајно умањену услед мобилизације.

Због оваквог стања живота у страху од интернације неки су се склањали из видика окупационих власти где су могли и како су умели. У том смислу индикативни су обавештајни извештаји из смедеревског краја: „У страху од интернације, све више лица крије се у виноградима и у кукурузним пољима“.[332] Ово је изазвало незадовољство окупационих власти у Београду, па су због оваквог понашања становништва тражили безобзирније понашање у спровођењу мера интернације: „Сами смо криви, јер се ухапшени бегунци не кажњавају, или не санкционишу на одговарајући начин“.[333]

Интернирање српског становништва у заробљеничке логоре током Првог светског рата је процес који се може поделити по два критеријума – према статусу интернираних особа на војнике и цивиле, као и према територијалном, односно по државама у које су били интернирани, тј. на интерниране у Аустро-Угарску, Немачку, Бугарску и Турску.[334] Савременик ових догађаја, Драгиша Лапчевић, писао је како је нарочито Аустро-Угарска спроводила политику истребљивања српског становништва путем интернације: „... интернирање је непрестано трајало...“.[335] Српско становништво живело је у стању непрекидног страха и под нескривеном репресијом. „Са становишта аустроугарских власти, интернације и ванредно стање су представљале превентивно насиље потребно како би се обезбедила општа сигурност. Међутим, оно што је рађено у Србији превазилазило је сваку меру“.[336] Историчари су то касније назвали „присилном депопулацијом“.[337]

припитом стању против нас, против монархије...“: *Исто*, стр. 124 (према АС, ВГГ, през. бр. 15467 од 19.6.1917, Србија, секција 17: обавештајно бр. 61).

332 *Исто*, стр. 121. (Полумесечни извештај за период од 15. септембра до 1. октобра 1916. године, обавештајни одсек Смедерево, АС, ВГГ, секција 17: обавештајно бр. 33, 5)

333 Цитирано према: В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета“, стр. 122.

334 Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата: пописи умрлих у логору Бологасоњ/Фраукирхен 1914–1918*, стр. 5.

335 Наводи према: В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, стр. 12.

336 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата“, стр. 349.

337 M. Ristović, "Occupation during and after the War (South East Europe)".

Интернација је трајала током читавог трајања рата, а обављана је различитим интензитетом, у зависности од војно-политичких прилика. „Пада у очи амбивалентност третмана интернираних особа и развоја ситуације на фронту. Са војним поразима и уласком нових противника у рат, положај заточених се погоршавао".[338] Долази до све чешћих хапшења и депортација, а услови живота у логорима тежи услед радикалних рестрикција у снабдевању.[339]

Међутим, како бисмо лакше разумели разлоге и динамику интернирања, историчари који су се бавили овом темом у новијим студијама, поделили су интернирање у неколико фаза: прву, од јула до децембра 1914. године, другу, током и након завршетка Макензенове офанзиве од октобра до децембра 1915. године, и трећу, последњу фазу, која је спровођена током читавог трајања аустроугарске окупације у једном делу Србије од почетка 1916. до краја рата 1918. године.[340]

Прва фаза имала је неколико целина: у оквиру прве целине,[341] интернација је подразумевала лишавање слободе и слање у прве логоре српске држављане који су се затекли на територији Аустро-Угарске уочи избијања рата и убрзо након његовог почетка (јул–август 1914. године). Аустроугарске власти започињу конфинирање и интернацију цивила из Краљевине Србије већ неколико дана пре формалне објаве рата. Овај поступак био је последица прокламовања уредбе о поступању са цивилним и војним лицима из тзв. „непријатељских земаља" која су се у том тренутку задесила на територији Аустро-Угарске.[342] Наиме, према овим уредбама грађани из непријатељских земаља третирани су као могућа опасност.[343] Међу првим

338 В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета", стр. 131.

339 *Исто*.

340 И. Ђуковић и Н. Лукић, *Нежидер, аустроугарски логор за Србе 1914–1918*, Београд, 2017, стр. 9.

341 Наиме, убрзо након објаве мобилизације аустроугарске власти су похапсиле готово све држављане Краљевине Србије који су се тада затекли на њеној територији и убрзо их интернирале у прве импровизоване логоре: Дрозендорф (*Drosendorf*), Карлштајн (*Karlstein*), Илмау (*Ilmau*), Гросау (*Grossau*) и Куфштајн (*Kufstein*) у аустријском делу, те Арад, Ђенђеш (*Gyöngyös*) и Вац (*Vác*) у угарском делу Двојне монархије: *Исто*, стр. 10.

342 Н. Лукић, „Аустроугарски логор Цеглед, попис умрлих интернираца 1914–1918. године", *Годишњак за истраживање геноцида,* св. 10 (2018), стр. 9.

343 Краљевина Србија је такође у конфинацији или интернацији током 1914.

Смедеревцима који су се нашли у логорима за интернирце био је Иван Ванић. Он је спроведен у први импровизовани логор за конфинирање или интернацију у мађарском граду Цегледу (*Cegléd*).[344]

Већ прве ратне недеље *Политика* је објавила списак са именима српских поданика интернираних у Бечу. Међу њима су били Васа Марковић, машиновођа, и Никола Младеновић, трговац, обојица из Смедерева.[345] Да је појава узела маха најбоље потврђују новоосноване рубрике у српским новинама. У *Правди* је постојала посебна секција „Наши грађани у А-Угарској" у којој су објављиване информације о грађанима који су задржани у Аустро-Угарској.[346] Сличну рубрику имале су и новине *Стража*,[347] као и *Српске новине* или *Пијемонт*.

Друга целина прве фазе подразумева слање у интернацију српских цивила из привремено заузетих подручја северозападне Србије, као и српских ратних заробљеника заробљеним у првим биткама рата (август 1914. године);[348] трећа целина прве

и 1915. године држала грађане Аустро-Угарске који су се по избијању рата задесили на њеној територији: И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*, стр. 10.

344 Н. Лукић, „Аустроугарски логор Цеглед, попис умрлих интернираца 1914–1918. године", стр. 10.

345 Они су били део групе од 400 српских држављана који су се затекли у Бечу по избијању рата. Списак њихових имена достављен је српској влади од стране Амбасаде Краљевине Шпаније у Бечу. Сви они су сакупљени до 3. августа 1914. године и интернирани прво у пешадијској касарни у Кограму код Беча, а потом у касарну надвојводе Фердинанда у Бечу: Анон. „Наши у Бечу", *Политика* (Београд), бр. 3820, 13/26. септембар 1914, стр. 1–2.

346 Један од Смедеревaца – агент Соломон Алву, очито јеврејског порекла, који је био у Пешти на лечењу, на путу кући био је заточен у Оршави и није се знало шта је са њим: Анон., „Наши грађани у А-Угарској", *Правда* (Београд), бр. 213, година XI, 27. август/9. септембар 1914, стр. 1; Трговац Никола Р. Младеновић, који се лечио у Бечу, тамо је и задржан: Анон., „Наши грађани у А-Угарској", *Правда* (Београд), бр. 216, година XI, 30. август/12. септембар 1914, стр. 1

347 Извештавали су, такође, веома често о ухапшенима и заробљеним цивилима у Аустро-Угарској, попут: Драгољуба Анђелковића, цариника из Смедерева, који је заробљен на лађи „Делиград" и интерниран у Темишвар: Анон, „Наши у А.-Угарској", *Стража* (Београд), бр. 218, година IV, 25. август/7. септембар 1914, стр. 2; „Драгомир А. Ђарић, из Смедерева, студент винодељства у Рајзенхајму – спречен да се врати у Србију": Анон, „Наши у А.-Угарској", *Стража* (Београд), бр. 236, година IV, 12/25. септембар 1914, стр. 2

348 Један део заробљеника прво је држан у привременим логорима у Тузли, Босанском Броду и Срему, да би касније били пребачени у логоре широм Аустро-Угарске, тачније у Арад, Цеглед и Нежидер: И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*, стр. 10.

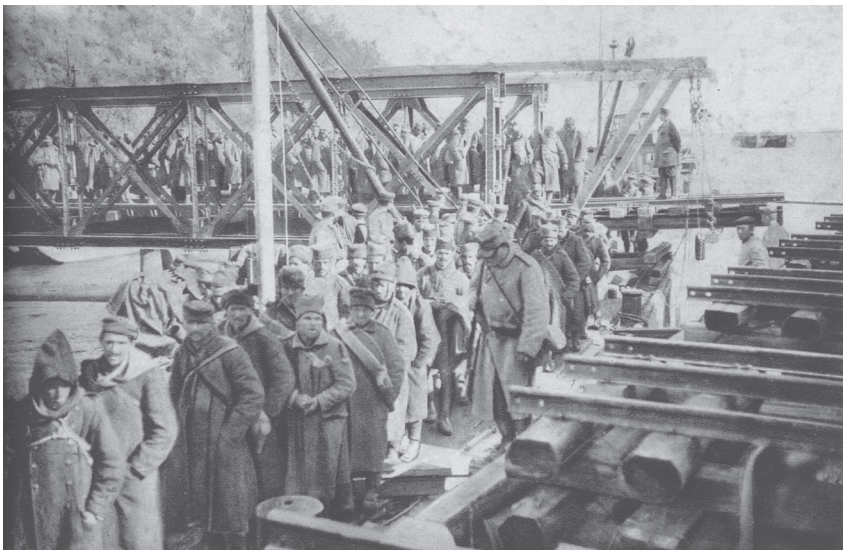

Сл. 123, *Слика са Балкана. Српски заробљеници се искрцавају са дунавског трајекта-парoброда*, фотографија, 1915. година

фазе односи се на одвођење у интернацију српских цивила заробљених током аустроугарских офанзива у Србији од септембра до децембра 1914. године.[349] У овом периоду Аустро-Угари су српске ратне заробљенике одводили углавном у три велика логора Нађмеђер (мађ. *Nagymegyer*; словач. *Veľký Meder*, данас у Словачкој), затим Маутхаузен (*Mauthausen*) у Горњој Аустрији, и Болдогасоњ (мађ. *Boldogasszony*, данас *Frauenkirchen* у Аустрији) у Мађарској.[350]

Другу фазу интернације можемо посматрати у хронолошким оквирима велике балканске офанзиве Централних сила од октобра до децембра 1915. године. Током трајања офанзиве у интренацију су одвођени бројни српски ратни заробљеници, али и цивилно становништво. Највећи број српских војника заробљен је у централној Србији или на Косову, одакле су пребацивани у Земун, Сремску Митровицу, Ковин или у Смедеревску тврђаву. Након пет до десет дана један део њих пребациван је у Темишвар преко Смедерева и Ковина, а одатле у логоре у Аустрији, Мађарској и делимично Немачкој.[351]

349 Ови српски цивили су махом одвођени у логоре Нежидер и Болдогасоњ, који се сада налазе у аустријској покрајини Бургенланд: *Исто*.

350 *Исто*.

351 T. Vendrig, F. Vendrig, J.M. Stienen, *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*, Beograd, 2016, p. 12.

Велики број српских ратних заробљеника и интернираца су преко Дунава превожени у заробљеништво и интернацију. Многима од њих поглед на Смедеревски град са Дунава био је последњи поглед на домовину.

Ова фаза је специфична по томе што интернирци нису завршили само у логорима у Аустро-Угарској, већ и у Немачкој, Бугарској, па касније чак и у Турској.[352] Ипак, највећи број српских интернираца завршио је у новим великим аустроугарским логорима, који су стављени у функцију половином 1915. године: Хајнрихсгрин (нем. *Heinrichsgrün*; чеш. *Jindřichovice*, данас у Чешкој Републици), Браунау (нем. *Braunau in Böhmen*; чеш. *Broumov,* данас у Чешкој), Ашах (*Aschach an der Donau*) и Гредиг код Салцбурга (*Grödig bei Salzbug*).

Трећа фаза почиње са формирањем ВГГ/С 1. јануара 1916. године и траје све до краја рата у октобру 1918. године. Наравно, током овог периода било је неколико изразитих хронолошких целина интернације: прва целина подразумева интернацију током 1916. године, а нарочито након уласка Румуније у рат на страни Антанте.[353] Ову интернацију карактерише масовна интернација (*Masseninternierung*) цивилног становништва оба пола, рачунајући ту и децу испод 15 и 16 година.[354] Убрзо након уласка Румуније у рат на страни Антанте заповедништво Гувернмана издало је 31. августа 1916. године окружним командама следећу наредбу: „Мир и безбедност, ако је потребно, уз употребу најоштријих мера (узимање талаца, десетковање, спаљивање, итд) морају се одржавати".[355] Свако ко је пре или за време рата био истакнути члан патриотских друштава или по узусима окупатора превише гласно негодовао због нових мера могао је да заврши у логору. Тако се десило да су након уласка Румуније у рат 1916. године у интернацију у Нежидер

352 И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*, стр. 10–11.

353 Савременик ових догађаја Драгиша Лапчевић, писао је како је окупатор разлоге за *en masse* интернирање проналазио у опасној ситуацији да окупирано становништво буде на слободи у близини земље са којом се ратује: В. Стојанчевић, „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата", стр. 167.

354 *Исто*, стр. 166.

355 У оригиналу: „Die Ruhe und Sicherheit sind, wenn nötig, mit den schärfsten Massnahmen (Geiseln, Dezimieren, Niederbrennung etc.) unbedingt aufrechtzuerhalten", цитирано према: D. Djordjević, "The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 126.

(мађ. *Nezsider*; нем. *Neusiedl am See*, данас у Аустрији) послате мајка Спасоја Јефремовића, Софија, затим учитељица Даринка Берић,[356] као и „све три ћерке доктора Лазе због њихових интервенција и протеста против прогањања нашег света, при чему су се служиле одличним знањем немачког језика".[357] Вероватно је главни разлог за слање у интернацију Софије Јефремовић био тај што је пре рата била председница Женског друштва, а учитељице Даринке Берић тај што је била председница Кола српских сестара. Осим тога, њихова имена била су на пронађеним записницима о прикупљању Видовданских дарова.[358]

Друга целина треће фазе дешавала се за време и након сламања Топличког устанка 1917. године и трећа целина од друге половине 1917. године до краја рата.[359]

Према новијим студијама, укупан број интернираних српских цивила током Првог светског рата био је између 150.000 и 200.000 хиљада,[360] док је број српских ратних заробљеника током читавог рата био око 160.000. Што се тиче смедеревског краја, укупан број интернираних биће тешко утврдити. Разлози су вишеструки. Наиме, било је неколико таласа интернације приликом којих није вођена педантна евиденција. Архивску грађу различито су третирали историчари који су се бавили овом темом. У времену најинтензивније интернације (30. август – 10. новембар 1916. године) из 24 сеоске општине и варошица Смедеревског среза интернирано је 1238 људи,[361] док је из града Смедерева интернирано 211 особа,[362] што

356 На списку интернираних из Општине Смедерево у септембру 1916. године (АС, ВГГ 19–58) нису уписане, баш као што на овом списку нема ни једног уписаног имена особе женског пола. Због тога, верујемо да су интерниране врло брзо након завршетка списка, јер С. Јефремовић пише: „тешко оболела у интернацији, моја мајка је умрла кад се после две године вратила": С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 216.

357 *Исто*.

358 *Исто*.

359 И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*, стр. 11.

360 М. Радојевић и Љ. Димић, *нав. дело*, стр. 203.

361 Уз сву педантност аустроугарске бирократије, долазило је до нетачности у списковима. Случај Тодора Петровића из Колара, који се налази на списковима интернираних, то донекле показује. Он је наводно успео да искочи из воза и побегне патроли, тако да је рат провео код куће, а водио се као интерниран: Р. Ранковић, *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату,* стр. 46; Сабирањем поименичног списка свих интернираних из Смедеревског среза долази се до наведеног броја.

362 До истих податак је дошао и колега Радомир Ранковић „Смедерево и

Сл. 124, *Смедерево. Заробљени Срби*, дописна карта, 1916. година

заједно чини 1449 особа за 25 општина Смедеревског среза.[363] Већина ових интернираца смештана је у логоре око Нежидерског језера.[364]

околина у Првом светском рату", стр. 42. (на основу извора АС, ВГГ, 19–58). Према подацима објављеним код Божице Младеновић само у лето 1916. године из Смедерева је интернирано 175 особа: Б. Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, стр. 30 (Извор: АС, ВГГ, 19–79). Међутим, исти овај недатовани документ колега Р. Ранковић интерпретирао је другачије. Он истиче да се у поменутом документу наводи број од 203 интернирана Смедеревца: Р. Ранковић „Смедерево и околина у Првом светском рату", стр. 43; Ови бројеви свакако се не поклапају са списком интернираних (АС, ВГГ, 19–58) према којем је, као што смо изнели, из Смедерева интернирано 211 особа. Отежавајућа околност код утврђивања чињеница је и у томе што једино код списка интернираних из Смедерева нема датума када је сачињен списак; Према неким наративним изворима, насталим непосредно након завршетка рата, из Смедерева је током рата интернирано између 200 и 300 људи, од којих је у интернацији умрло између 50 и 60 особа: Ово су подаци које је амерички лекар Хомер Фолкс (*Homer Folks*) забележио у Смедереву непосредно након ослобођења крајем 1918. или почетком 1919. године, на основу казивања некадашњег смедеревског школског надзорника, који је и сам био у интернацији: H. Folks, *The Human Costs of the War*, p. 51.

363 У старијој литератури (С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 12), такође заснованој на изворима из ВГГ/С, наведен је број од 1503 лица интернираних их Смедеревског среза. Овај податак уноси забуну, јер аутори наводе да се овај списак односи на 26 општина Смедеревског среза. Знајући да је у време окупације и село Дубона било део овог среза, могуће је да се разлика од 54 особа односи баш на ово село.

364 В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета", стр. 122.

На нивоу целог Смедеревског округа (Смедеревски, Великоорашки и Паланачки срезови) у овом периоду интернирано је 2173 особа.[365] Међутим, постоје оправдане индиције да је број био и већи. Наиме, један распис Президијума ВГГ/С свим командама у окрузима наводи да је у времену од 30. августа до 10. новембра 1916. године из Србије укупно интернирано 16.577 „људи способних за војску", уз опомену да постоје велике разлике у броју интернираца између појединих округа, што је Президијум навело на закључак да се није поступало према постојећим прописима, као и да нису постојале везе између разних команди.[366] У документу од 12. октобра 1916. године наведено је да је у Смедеревском округу интернирано чак 2173 особе.[367] Поред ових недоследности у бројевима додајмо и то да за смедеревски крај недостају спискови тзв. радних јединица (*Arbeiter Abteilungen*),[368] а не зна се тачно ни податак колико је интернираца отпуштено кући током окупације.[369] Убрзо након стабилизовања прилика у ВГГ/С, на пролеће 1916. године окупационе власти су ширили пропаганду о наводним враћањима интернираних из логора у Аустро-Угарској. Требало је да ове вести иду у прилог стварању слике о томе како су „под управом царског и краљевског генералног *gouvernementa* наступиле опет нормалне прилике...". Па, ипак, ни тада није пропуштена прилика да се претећим тоном укаже становништву да ће „пуштени на слободу цијенити ову милост лојалним владањем и безусловном послушношћу претпостављеним областима […] у противном случају могу очекивати, да ће бити поновно интернирани, јер заправо су они пуштени само на одсуство, па ће се и даље водити на списку интернираних".[370]

365 *Исто* (Према: Извештај о броју интернираних, Београд, 12. октобар 1916, АС, ВГГ Србија, секција 14, статистичко бр. 14.).

366 И у другим окрузима у ВГГ/С било је неслагања у броју интернираних између спискова сабраних на основу резултата из сваког места: АС, ВГГ, 8–750; С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 63.

367 АС, ВГГ, 8–750

368 С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 12.

369 Документ из Државног ратног министарства, из Одељења 10 за ратне заробљенике у Бечу, а преко канцеларије ВГГ у Београду од 24. јануара 1918. године обавештава команду у Смедеревској Паланци да се извесни Владимир Станојковић из Смедерева пушта из логора у Браунау, „уколико не постоје разлози против, с обзиром на његову политичку поузданост": АС, ВГГ, 18–543.

370 Anon., „Otpuštanje interniranih", *Beogradske novine* (Beograd), br. 45, godina

Затварање сељака у логоре показало се, међутим, као двосекли мач, јер је значајно спутало пољопривредну производњу на окупираним територијама. Због тога су неки од интернираних сељака враћани назад у Србију током 1917. године.[371] Осим тога, са оживљавањем индустријске и занатске производње појавила се потреба за стручним и физичким радницима. И ове потребе условиле су повремена пуштања из интернирачких логора.[372]

На основу спискова Црвеног крста објављиваних у „Српским новинама", штампаним на Крфу, евидентирано је још 28 интернираних српских ратних заробљеника.[373] Све то отежава долазак до тачног броја интернираних из Смедеревског округа у најмасовнијем таласу интернирања, али он свакако није мањи од око 2200 особа. Ако су ови подаци тачни, онда је и те како уочљива несразмера у броју интернираних лица на нивоу Смедеревског округа. Чак 66,7% интернираних било је из Смедеревског среза, иако је он пре рата имао најмање становника од свих срезова у округу.

Ко су били интернирци? То су становници из 25 општина Смедеревског среза, узраста од 14 до 70 година. Пописи интернираних, поред имена и презимена, садрже податке о срезу, општини, месту пребивалишта, старост, вероисповест и занимање. Према овом попису сви пописани су православне, а само један јеврејске (у оригиналу „израелск.") вероисповести, док се један интернирац води као „циганин". Што се професионалне структуре тиче, преовлађују земљорадници, али има и осталих занимања попут ковача, коритара, зидара, пекара, трговаца, радника, келнера, музичара и др. Попис нам даје и имена људи који су обављали најважније функције у време окупације.[374]

II, 29. mart 1916, str. 1.

371 D. Djordjević, Dimitrije, "The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 127; Документ из Државног ратног министарства, из Одељења 10 за ратне заробљенике у Бечу, а преко канцеларије ВГГ у Београду од 24. јануара 1918. године, обавештава команду у Смедеревској Паланци да се извесни Владимир Станојковић из Смедерева пушта из логора у Браунау, „уколико не постоје разлози против, с обзиром на његову политичку поузданост": АС, ВГГ, 18–543.

372 АС, ВГГ, 20–76.

373 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", стр. 46.

374 Попис је рађен по тадашњим општинама. На крају пописа интернираних, у већини случајева, наведена су имена и презимена председника општине

Према поименичном попису, број интернираних по општинама је следећи: Бадљевица – 45, Биновац – 26, Друговац – 54, Колари – 59, Кулич – 13, Ландол – 57, Липе – 108, Лугавчина – 52, Мала Крсна – 20, Мало Орашје – 42, Михајловац – 134, Осипаоница – 240, Петријево – 52, Радинац – 76, Раља – 39, Шалинац – 19, Сеоне – 16, Скобаљ – 32, Суводол – 9, Удовице – 66, Водањ – 8, Враново – 13, Врбовац – 34, Вучак – 24 и Смедерево – 211.[375] Уколико анализирамо поименични списак интернираних, видећемо да се окупатор није дословно држао директива о сакупљању интернираних. Највише интернираца је из Осипаонице – 240 и Смедерева – 211, што је чак 31,1% од укупног броја интернираних само из ова два места, а најмање из Водња – 8 и Суводола – 9. Процентуално, на основу броја укупног мушког становништва из јула 1916. године, највише интернираца одведено је из Петријева (23%), Колара (23%), Бадљевице (19,4%), Радинца (19%) и Осипаонице (17,8%), а најмање из Суводола (2,5%) и Вранова (2%). Због чега је направљена оваква несразмера у броју интернираних по општинама, као и којим су мотивима вођени извршитељи интернације, не можемо рећи.

Оживљавање саобраћаја

Почетак рада железнице очекивао се почетком 1916. године јер је немачки императив био обезбеђивање несметане комуникације са балканским савезницама – Бугарском и Турском. Међутим, како извештава званично гласило Гувернмана, „нови *Balkanzug* неће ићи преко Темишвара и Смедерева, него преко Београда".[376] Разлог зашто је овај крак, као могућа путања важне трасе железничког саобраћаја, отказан, највероватније треба тражити у чињеници да су немачки и аустроугарски инжињерци веома брзо успели да обнове железнички

или општинског суда, понегде и имена и презимена кметова, чланова суда и нотара: АС, ВГГ, 19–58; С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 11–13.

375 С. Поповић и Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 14–62.

376 Anon., „Vozovi za Balkan", *Beogradske novine* (Beograd), br. 7, godište I, 30. decembar 1915, str. 2.

Сл. 125, *Први „Балкански воз"*, фотографија, 1916. година

мост између Земуна и Београда, и убрзо након ове вести ставили га у функцију.

То се догодило већ 30. децембра 1915. године када је овим поводом приређена велика свечаност у Београду. На свечано отварање новог (обновљеног) моста дошао је врховни командант аустроугарске војске фелдмаршал Фридрих, хабзбуршки надвојвода, којем је овим поводом приређена велика војничка парада аустроугарских и немачких снага београдским улицама.[377] Тек са активирањем овог моста могла је у пуној снази да почне експлоатација железничке пруге Београд–Ниш–Софија–Цариград, која је била од животне важности за планове земаља Централних сила.[378] Након тога трајекти за превожење вагона изгубили су на значају, барем што се тиче аустроугарске команде.[379]

377 Осим надвојводе Фридриха, догађају су присуствовали и други високи званичници попут министра рата фелдцајгмајстера и барона Кробатина, те највиших званичника у тек формираном Гувернману Србија: Anon., „Posjet Vrhovnog zapovednika vojske Njegove Carske i Kraljevske Visosti maršala nadvojvode Fridrika u Beogradu", *Beogradske novine* (Beograd), br. 1, godište I, 1. januar 1916, str. 1.

378 Овај мост обишао је лично и немачки цар Вилхелм II приликом његове посете Београду 19. јануара 1916: Anon., „Posjeta njemačkog cara Beogradu", *Beogradske novine* (Beograd), 20. januar 1916, str. 1.

379 F. Kemmer, *K.u.k. Eisenbahnfähren auf Save und Donau im Ersten Weltkrieg*, Seite 7.

Наравно, са отварањем важног железничког коридора пуштена је у рад и пруга Београд – Велика Плана, на којој су изграђени адекватно станично опремање, пролази и мостови.[380] Међутим, железничка пруга Смедерево – Велика Плана играла је веома важну улогу за немачку војску све до самог краја рата. Иако је формално била део аустроугарске окупационе управе, тачније налазила се у Војно-генералном гувернману Србија, Немци су до самог краја рата у Смедереву задржали своје значајно војно присуство. Наиме, током рата је целокупна железничка мрежа на територијама окупираним од немачке војске и у армијским зонама била под контролом директора железница (*Chef des Feldeisenbahnwesens*). Под ингеренцију овог високог официра стављене су Дирекције војних железница (*Militär-Eisenbahn-Direktionen* или скраћено *M.E.D.*). Неколико оваквих дирекција чинила је групу Источни фронт са седиштем у Варшави, где се налазило седиште генералног директора ове групе. У оквиру ове групе дирекција налазила се и она која је покривала Смедерево под називом *M.E.D. VII.* [381] Успостављањем трајекта[382] Ковин–Смедерево 29. октобра 1915. године, којим су Дунавом превожени железнички вагони, омогућен је железнички транспорт немачкој војсци од Темишвара даље ка немачким јединицама унутар Србије. Тих дана, до заузимања Ниша и успостављања железничког саобраћаја од Београда до Софије, преко Ниша, седиште поменуте Дирекције *M.E.D. VII* било је у Смедереву. Већ од краја децембра 1915. године седиште ове дирекције налази се у Нишу,[383] а у фебруару 1916. године у Скопљу. У Нишу је остала друга командна тачка ове зоне, Етапна инспекција 11,[384] која је била одговорна и за етапну команду у Смедереву.

Како би несметано наставили функционисање виталних железничких коридора, већ 1. јануара 1916. године

380 АС, ВГГ, 20–98 (део извештаја под називом *Verkehrswesen*).

381 General Staff, War Office, Great Britain, *Handbook of the German Army in war, January, 1917*, 1917, p. 85.

382 Трајекти су пловни објекти специјализовани за превоз путника, робе или саобраћајних средстава на краћим релацијама.

383 *Der Weltkrieg 1914 bis 1918, (Neunter Band)*, Seite 442;

384 А. Митровић, „Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)", стр. 21.

фелдмаршал Макензен је наредбом и званично прогласио пругу Смедерево – Велика Плана – Ниш, укључујући и крак Лапово–Крагујевац под управом немачке војне железничке дирекције (*M.E.D. VII)*.[385] Ово значи да је Немачки рајх задржао контролу над пругом Смедерево – Велес – грчка граница, док је Аустро-Угарска запосела пругу од Београда до Велике Плане.[386] Ова прерасподела употребе железничких ресурса била је веома компликована за врх окупационе управе, али, чак и на њихово чуђење добро је функционисала све до краја рата.[387]

Убрзо након продора немачких јединица у залеђе Смедерева, ван домета српске артиљерије, започели су хитри радови на изградњи читавог система (*Eisenbahnfähre*) за превоз вагона из правца Ковина до Смедерева. Радови на изградњи овог система одвијали су се упркос близини српске војске која, иако је била у повлачењу, није била предалеко од места изградње. То говори у прилог чињеници да је Макензеновим армијама за успешан и брз наставак кампање у Србији од пресудне важности било успостављање несметаног саобраћаја са позадином у Банату. Осим тога, говори и о самопоуздању немачких команданата, који нису помишљали на неуспех или евентуални српски противудар. Јединице које су радиле на изградњи овог система изводиле су радове чак и ноћу, а морале су да се носе и са страшним дејством кошаве која им је додатно загорчавала живот.[388]

„Прелазом Макензенових трупа преко Саве и Дунава завршен је рат за речну флотилу на савско-дунавском војишту, и отпочиње период интензивног рада минерског одреда на прочишћавању

385 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, стр. 352; А. Митровић, „Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)", стр. 22.

386 Д. Милић, „Привредни систем у окупираној Србији", у: Љ. Алексић et al (ур.), *Србија 1916. године*, Београд 1987, стр. 300. Договор између савезника постигнут у јануару 1916. године требало је да важи све док су немачке трупе ангажоване на Балканском фронту: D. Djordjević, „The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 116; Ова реорганизација употребе железничких линија оставила је аустроугарским управитељима да се старају о свим осталим железничким линијама у њиховој окупационој зони из седишта Железничке команде „Југ" у Београду: H. Kerchnawe, "Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 80.

387 *Исто.*

388 F. Kemmer, *K.u.k. Eisenbahnfähren auf Save und Donau im Ersten Weltkrieg*, Seite 26.

пловних путева".[389] Наиме, претходно су српски савезници положили у Дунав око 800 мина на разним локацијама.[390] Разминирање је било један од приоритета како би се ослободио проток робе Дунавом. Овај тежак задатак био је завршен до краја 1915. године.

Преко пута Смедерева, на ковинској страни, у делу где је и пре рата била станица за укрцавање путника *Kevevara-Dunapart*, код тзв. Иберфора (*Überfahr*), немачки и аустроугарски пионири или инжињерци изградили су „... велика пристанишна постројења, утврђена чврсто на јаким пилотнама", а ови стубови „допиру далеко у воду – рат их је саградио за своју потребу, а пионери врше сад на њима своју службу".[391] Упоредо са градњом понтонског моста преко Дунава и „дугачког моста" преко Језаве у Смедереву и Ковину је већ крајем октобра 1915. године започета и градња инсталација за трајект. У Смедереву је покренут трајект који је био специјализован искључиво за превоз железничких вагона између Смедерева и Ковина. „Утоварно-истоварна рампа у Смедереву била је на ушћу Језаве код Водене куле, а коришћена је железничка пруга која је долазила до Ложионице локомотива. Рампа на другој обали била је код Иберфора, докле је долазила пруга из Ковина. Трајект се састојао од три уз бок спојена шлепа, на њима је формирана платформа, а на њој попречно постављени железнички колосеци. Било је 12 колосека. Сваки колосек је примао по два вагона, тако да су на трајект могла одједном да се сместе 24 вагона. Вагони су на трајект пребацивани преко спојног моста, *шпека*. Шлепови са платформом су померани све док се следећи колосек не поклопи са колосеком спојног моста и на трајект не превуку вагони. Трајект је с једне обале на другу вукао реморкер".[392] Овај трајект је превозио само вагоне за пругу нормалног колосека. Трајект је морао да вози Дунавом око највећег дела Смедеревске аде трасу од око 5 километара. У истом дану је превозио од 8 до 10 тура напред и назад.[393]

389 Н. Ђокић и Р. Радовановић, *нав. дело*, стр. 164.

390 М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата", стр. 308.

391 Anon., „Podlistak. Na Dunavu", *Beogradske novine* (Beograd), br. 46, godište II, 30. mart 1916, str. 1.

392 И. Стојић, „Трагом фотографија мостова на Дунаву и Језави", стр. 144.

393 H. Kerchnawe, „Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 110–111.

Сл. 126, *Трајект код Ковина*, фотографија, 1915-1916. година

Нешто касније изграђен је и трећи мост за пристајање како би се опслужили проширени капацитети. Команда овог система тражила је изградњу и четвртог приступног моста, али је због недостатка бродова ова молба одбијена.[394] Након изградње трећег пристана за укрцавање/искрцавање перформансе трајекта су се побољшале, па је најбоља забележена перформанса била дана 18. децембра 1915. године.[395] С обзиром да се ове анализе заснивају само на извештајима опуномоћеног официра аустроугарске војске при немачком Главном

394 F. Kemmer, *K.u.k. Eisenbahnfähren auf Save und Donau im Ersten Weltkrieg*, Seite 23–24.

395 *Исто*, стр. 26.

Сл. 127, *Трајект у Смедереву*, фотографија, 1915-1916. година

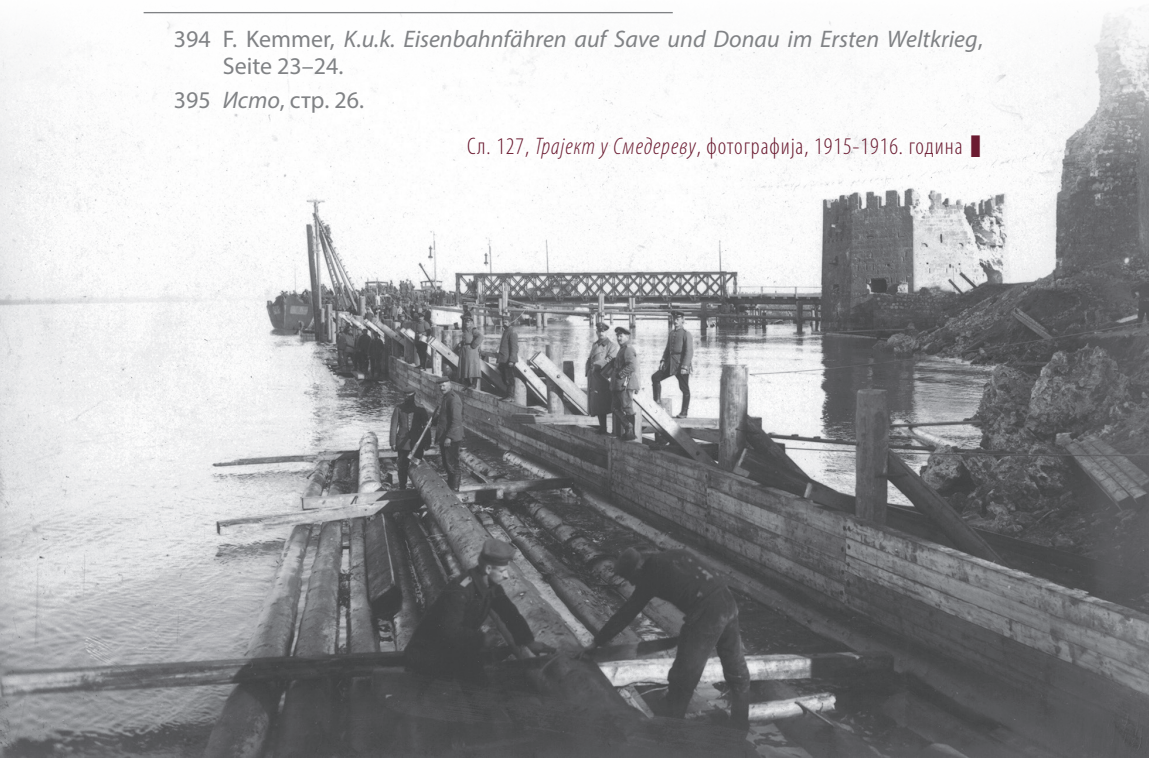

железничком директорату (*M.E.D. VII*) у Србији, који су доступни само до 20. децембра 1915. године, не можемо да улазимо у даљу анализу функционисања трајекта након тога.[396]

Величајући успостављање и одржавање саобраћаја високог интензитета између Ковина и Смедерева од стране инжињеријских јединица окупационих војски, дописник Београдских новина на пропутовању Дунавом застао је у Смедереву, где нарочито истиче како овде „... ради и врви нови живот, тутњи и брује страховити строј рата... Одмах поред тврђаве пролази пруга, жељезница моравске долине, која одавде води у унутрашњост и још је у мирно доба била најважнији саобраћајни крак земље. Сад ју је рат узео у своју службу и Смедерево је једно врло важно мјесто за претоваривање, првенствено за њемачке дивизије, које се налазе на Балкану. На угарској страни долази жељезница до Ковина. Тамо шлепови примају на себе тешке натоварене вагоне и доносе их овамо, у Смедерево, непосредно на пругу жељезнице, којом они даље одлазе у Маћедонију, према Солуну...“.[397]

Мађарски војници који су превожени овим трајектом оставили су сведочанство о ужурбаном раду трајекта преко Дунава и смедеревске луке. Па, ипак, добро су примећивали да су готово искључиви путници ових вагона били војници. Почетком 1916. године Смедерево је било веома опустело, јер су бројни житељи града били у избеглиштву.[398]

Немци и Аустроугари су ка окупираној Србији трајектом ужурбано пребацивали војску, опрему и провијант, а у другом правцу, у Мађарску заробљенике или заплењену храну и сировине. О интензитету саобраћаја трајектом код Смедерева уверио се и амерички ратни дописник, који је већ крајем 1915. године писао како „трајекти у овим тачкама се не могу жалити због недостатка терета. Заправо, они возе дан и ноћ. Када сам био у Смедереву пре неки дан посматрао сам читаву дивизију нових немачких појачања како прелазе у Србију, а кормилар једног од многих трајеката тамо рекао ми је да је превозио толико бродова препуних трупама, више од хиљаду људи по

396 *Исто*.

397 Anon., „Podlistak. Na Dunavu“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 46, godište II, 30. mart, 1916, str. 1.

398 S. Katona, *Hadak utja Szerbiába és Montenegróba*, o. 20.

једном товару, преко у Србију, сада већ више од две недеље по стопи од дванаест тура по дану, тачније један товар на свака два сата".[399]

Након завршетка послова око изградње, инсталацију за превоз трајекта су преузеле немачке јединице, али у бечким архивима нису пронађени подаци о којој јединици је реч.[400] Да су немачке помоћне јединице биле присутне у Смедереву са задатком одржавања железничке везе са Ковином, сведочи нам и подаци о немачким војницима који су умрли „у Смедереву" или „у смедеревској градској болници".[401]

Снабдевање немачких јединица на балканском ратишту ишло је углавном преко овог транспортног система. Зато је читав овај систем био под директном немачком управом од краја октобра 1915. до 21. октобра 1918. године, када су га преузеле аустроугарске трупе.[402] Увиђајући значај што боље организације свих аспеката транспорта за потребе војске на Источном фронту, немачка армија је организовала Помоћне групе за транспорт,[403] које су биле стациониране укупно у четири града, од којих је једна од новембра 1916. године била и у Смедереву.[404]

---

399 Edwin Emerson,„Reconstructing Servia. Problems Confronting the Balkan Victors", *ISSUES and EVENTS,* A Weekly Magazine, Vol. 4, No. 1 (1916), New York (N.Y.), p. 112.

400 F. Kemmer, *K.u.k. Eisenbahnfähren auf Save und Donau im Ersten Weltkrieg*, Seite 23.

401 Прво је 4. септембра 1917. године преминуо извесни поручник Фридрих Лајер (*Leutnant Friedrich Layer*) из виртембершке етапно-превозне колоне бр. 263 (*Wurttemberg. Etappen-Fahrpark-Kolonne Nr. 263*), а потом 5. априла 1918. године преминуо је извесни железнички пионир Аугуст Мелер (*Eisenbahn Pionier August Möller*) из немачке помоћне етапне чете бр. 53 (*Etappenhilfs Komp. Nr. 53*): на основу пописника страдалих немачких војника и официра на веб-сајту: http://www.denkmalprojekt.org

402 Документи о каснијем формалном аустро-угарском преузимању овог система нису сачувани: F. Kemmer, *K.u.k. Eisenbahnfähren auf Save und Donau im Ersten Weltkrieg*, Seite 23; Уочи коначног повлачења аустро-угарских и немачких јединица из Србије прво је 12. октобра 1918. један део овог система послат на линију Забреж–Бољевци на Сави, а у Смедерево је убрзо довезен део трајектног система са линије Рушчук–Ђурђу на Дунаву између Бугарске и Румуније: *Исто*, стр. 24.

403 Ове помоћне групе биле су стављене на располагање Групи за транспорт која је организована 1. јуна 1916. при Железничкој секцији заменика начелника Врховног штаба немачке војске са циљем да усмерава доставу намирница на Источном фронту. Група за транспорт требало је да искористи све потенцијале за употребу и речног и железничког транспорта на Источном фронту.

404 H. Cron, *Imperial German Army 1914–1918. Organisation, Structure, Orders of Battle*, p. 256.

Са стабилизацијом окупационих прилика долази и до оживљавања железничког саобраћаја који се отвара и за цивилно становништво. У бечкој штампи објављује се вест о железничким рутама у окупираној Србији. Тако се, између осталог, помиње да је пруга Смедерево – Велика Плана у функцији за превоз људи и робе, а да се у оквиру ове пруге железничке станице налазе у следећим местима: Смедерево, Осипаоница и Лозовик.[405] Међутим, већ у лето 1916. године, осим у поменутим, железничких станица у Смедеревском срезу било је још у Вранову и Скобаљу.[406] У наредном периоду саобраћај је обављан несметано. Током последње године окупације на прузи Београд–Смедерево цене превоза људи и робе биле су следеће: од Београда до Гроцке I класом 560 филира, а II класом 200 филира; од Београда до Смедерева I класом 730 филира, а II класом 260 филира; за обе дестинације важила је иста тарифа од 50 филира на 10 килограма пртљага.[407]

Ратна дејства у октобру 1915. године показала су сву тешкоћу коришћења путева у Смедеревском округу током кишних месеци. Међутим, ситуација се у том погледу није много променила ни након успостављања окупационе управе. Према једном извештају о споредним путевима по селима овог округа истакнуто је како „... су постојећи путеви за запрежна кола, који су у време сушних годишњих доба углавном добро проходни, а након кратких киша постају бескорисни и непроходни. Исто важи не само за споредне већ и за главне путеве, пошто су и они без темељније основе“.[408] Чак и нешто више од две године након успостављања окупаторске власти, Смедерево је остављало врло лош утисак код посетилаца. Ова суморна слика нарочито се појачавала у зимским данима, због блатњавих и разлоканих улица. „Моја чежња да видим Смедерево, претворила се нагло у разочарење“ писао је млади Смедеревац Милан Ј. Стоимировић, који је након три године поново био у свом родном граду.[409]

405 Anon., „Okkupierte Strecken in Serbien“, *Die Arbeit* (Wien), Nummer 1439, 23. Jahrgang, 25. Juni 1916, Seite 5.

406 АС, ВГГ, 20–53.

407 Oglas, *Beogradske novine* (Beograd), br. 78, godina IV, 22. mart 1918, str. 4.

408 АС, ВГГ, 20–98.

409 de T., „Jedno putovanje u Smederevo“ *Beogradske novine* (Beograd), godina

Па ипак, како би се путеви одржавали проходним ангажовани су за рад српски интернирци.[410] Подстицај за уређење путева долазио је из Одељења за пољопривреду јер се без добрих путева није могла искоришћавати жетва. Због тога је у пролеће 1917. године почела изградња гувернманског пута (*Gouvernementstrasse*) Смедерево – Смедеревска Паланка – Рача како би се олакшала жетва планирана за крај јуна те године. Колика је била важност оваквих радова сведочи податак да је током ових вишемесечних радова на поправци старих делова и изградњи новог дела пута учествовало 30.000 радника уз 2.000 возила. Тек уз употребу велике радне снаге могли су се завршити километри пута. Приликом ових радова испоручене су велике количине дрвене грађе за мостове и прелазе. Осим тога, за потребе изградње пута активирани су каменолом, као и производња шљаке.[411]

Међутим, радови на великим инфраструктурним пројектима били су изузетак. У редовним приликама команда у округу жалила се на недостатак радне снаге, Наиме, Радна одељења или друге сталне службе за одржавање путева нису биле доступне, па је за све послове било ангажовано само 20 плаћених мајстора за путеве или чишћење путева од мина, као и радници ангажовани кулуком са возилима за кулучење. Међутим, сви послови везани за путеве престајали су од јула, јер је сва радна снага усмеравана на пољопривреду.[412]

Пред крај рата у Смедеревском округу у употреби су били следећи гувернмански путеви: Смедерево – Смедеревска Паланка – Рача; Смедерево – Велика Плана – Лапово; Смедеревска Паланка – Велика Плана; Смедеревска Паланка – Азања; пут Ковачевац – Мало Орашје поправљен је заједно са свим неопходним дорадама на мостовима.[413]

Убрзо по избијању рата у Суботици, код војно-транспортне управе број 4, успостављено је Одељење за пловидбу. Након окупације Србије и успостављања саобраћаја Дунавом

IV, br. 5, 5. januar 1918, str. 1–2;

410 АС, ВГГ, 20–98 (део извештаја под називом *Landwirtschaft*).

411 Из извештаја Окружне команде у Смедеревској Паланци од 16. јула 1917. године са подацима за ратну привреду и допунама ранијег извештаја: АС, ВГГ, 20–76.

412 АС, ВГГ, 20–76.

413 АС, ВГГ, 20–98 (део извештаја под називом *Verkehrswesen*).

са Румунијом, Бугарском и Турском, ово Одељење за пловидбу је премештено у Беч, где је ушло у састав Централне транспортне линије или *ZTL* (*Zentraltransportleitung*).[414] „Ова војна организација речне пловидбе разликовала се од војножелезничке. Она је управљала преко својих органа централизованим речним пловним парком узевши у најам све реморкере, шлепове и друге потребне објекте. Централу је чинило одељење за пловидбу код ZTL-а у Бечу".[415] Задатак овог одељења било је организовање пребацивања војске, муниције, хране и ратног материјала Аустроугарске и Немачке преко Дунава и Саве током 1914, 1915. и 1916. године.[416]

У званичном гласилу Гувернмана, у издању од 1. фебруара 1916. године објављен је возни ред Бродарског заповедништва за бродарски саобраћај Дунавом од Земуна до Оршаве и назад. Према овом плану предвиђен је полазак низводно из Земуна у 4 ујутру. Након неколико успутних заустављања предвиђен је пристанак у Смедереву у 8 часова, а у Ковину (*Kevevára*) у 8 часова и 20 минута. Узводно брод је полазио из Оршаве у 5 ујутру, са заустављањем у 4 часа и 30 минута по подне у Ковину, а у Смедереву у 5 часова и 15 минута.[417]

Последице уласка Румуније у рат на страни Антанте 27. августа 1916. године биле су вишеструке. Осим што су довеле до велике пометње у зони аустроугарске окупације у Србији, узрокованој страхом од евентуалног продора румунске војске, произвеле су масовну интернацију сумњивог српског становништва из страха од устанка. Алармирана је одбрана

414 Одељење за пловидбу, као управна власт целокупног војног саобраћаја Дунавом и његовим пловним притокама и каналима, организовало је и спроводило у дело бројне послове који су се тицали пловидбе Дунавом. Неки од тих послова односили су се, између осталих, на: управљање „целокупним увозом животних намирница, сточне хране, сировина и минералног уља из Румуније и балканских земаља у дунавска пристаништа Централних сила"; снабдевање балканске железнице угљем; управљање транспортима муниције и ратног материјала за савезнице Бугарску и Турску, уколико су они ишли воденим путем; организовање дизања потонулих и потопљених пловних објеката; као и делимично учешће у цивилном саобраћају, у смислу стављања у функцију трговачког промета неупослених реморкера и шлепова: Н. Ђокић и Р. Радовановић, *нав. дело*, стр. 155.

415 *Исто*.

416 *Исто*.

417 Brodarsko zapovjedništvo, „Vozni red za saobraćaj izmegju Zemuna Oršave i natrag", *Beogradske novine* (Beograd), br. 14, godište II, 1. februar 1916, str. 4.

железничког моста у Београду, а остале јединице стављене су у стање највише приправности. Добро увиђајући животну важност Дунава,[418] Аустроугари су, како би осигурали несметан превоз трајектом између Ковина и Смедерева, код старе и у коров зарасле тврђаве Кулич на ушћу Велике Мораве у Дунав поставили минску баријеру у Дунав, као и систем запрека у самој реци.[419] Осим тога, у Панчеву су локални мајстори преуредили пароброд мањих димензија „Ђури“ (*Gyuri*). Брод је опремљен митраљезом и једним заробљеним топом, као и одговарајућом артиљеријском посадом, те прикључен одељењу моторних чамаца и гувернманским бродовима задуженим за патролирање, са нарочитим задатком да покрива део Дунава у близини Смедерева где су већ биле запреке и положене мине.[420]

Током 1917. године о превозу путника и робе рекама Савом и Дунавом, тачније од Шапца–Умке–Обреновца–Београда–Гроцке до Смедерева старало се Прво цесарско-краљевско паробродарско друштво. Од 21. јула 1917. године успостављена је редовна пловидба за робу и путнике на поменутој речној линији, и то два пута недељно.[421] Брод је полазио уторком и петком у 8 часова ујутру из Смедерева, а из Шапца четвртком и недељом у 7 часова и 30 минута ујутру. Понедељком је брод био укотвљен у Смедереву.[422] Прво је за српску грађанску пловидбену службу био одређен салонски пароброд „Арад“ (*Arad*), који је касније, од јуна 1918. године, био замењен новосаграђеним бродом „Радецки“ (*Radetzky*).[423] Због зимских услова, речна пловидба на линији од Београда до Смедерева за 1917. годину обустављена је средином децембра те године.[424]

418 Ово је касније и потврђено врло активном пловидбом пловила земаља Централних сила. Наиме, од 1916. до 1918. године просечни годишњи транспорт био је око 1,6 милиона тона разне робе: М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата“, стр. 315.

419 H. Kerchnawe, “Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien“, Seite 90.

420 *Исто*, стр. 91.

421 Anon.,„Dnevni dogadjaji. Nova plovidba za putnike i robu“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 198, godina III, 21. juli 1917, str. 2.

422 Л. Павловић, „Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове“, стр. 601.

423 *Исто*.

424 Anon., „Brodarska plovidba izmedju Beograda i Smedereva obustavljena“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 340, godina III, 12. decembar 1917, str. 3.

Саобраћај паробродом између Београда и Смедерева обављао се од 10. марта 1918. године по следећем возном реду: одлазак из Београда за Смедерево недељом и четвртком у 3 сата после подне, а у супротном правцу уторком и петком у 8 сати пре подне.[425] Овај ред вожње потврђен је и огласом Главне агенције у Земуну којим се утврђује ред вожње и ценовник Првог цесарског и краљевског повлашћеног дунавског паробродарског друштва. Додајмо и то да је пловидба од Београда до Смедерева трајала три сата, пловило се укупно 57 километара, као и да је једина међустаница на овој пловној траси била у Гроцкој.[426]

Бродски саобраћај Дунавом од Београда до Смедерева функционисао је скоро до краја рата. Почетком октобра 1918. године прешло се на тзв. „јесењи ред вожње“,[427] али је са приближавањем српских трупа, према информацијама из Беча од 22. октобра 1918. године, ред вожње био „суспендован“.[428] Саобраћај Дунавом биће поново успостављен тек након ослобођења почетком децембра 1918. године.

Као још једна од видљивијих последица оживљавања железничког и речног саобраћаја појављују се изнова отворене поште. У окупационој штампи истицано је успостављање редовног приватног поштанског саобраћаја, који је почео да тече од 6. марта 1916. године.[429] Успостава поштанског саобраћаја била је, међутим, тек у повоју. Наравно, услови слања пошиљки

425 Anon., „Grad i okolica. Dnevni kalendar“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 69, godina IV, 13. mart 1918, str. 2.

426 Oglas, *Beogradske novine* (Beograd), br. 78, godina IV, 22. mart 1918, str. 4.

427 Anon., „Personenverfehr“, *Wiener Allgemeine Zeitung* (Wien), Nr. 12136, 3. Oktober 1918, Seite 5.

428 Anon.,„Personenverfehr“, *Neues Wiener Tagblatt* (Wien), Nr. 290, 52. Jahrgang, 24. Oktober 1918, Seite 11.

429 Тог дана и продаја поштанских маркица. Биле су то маркице из Босне и Херцеговине, са црним отиском у левом доњем углу на којој је писало „Serbien“.

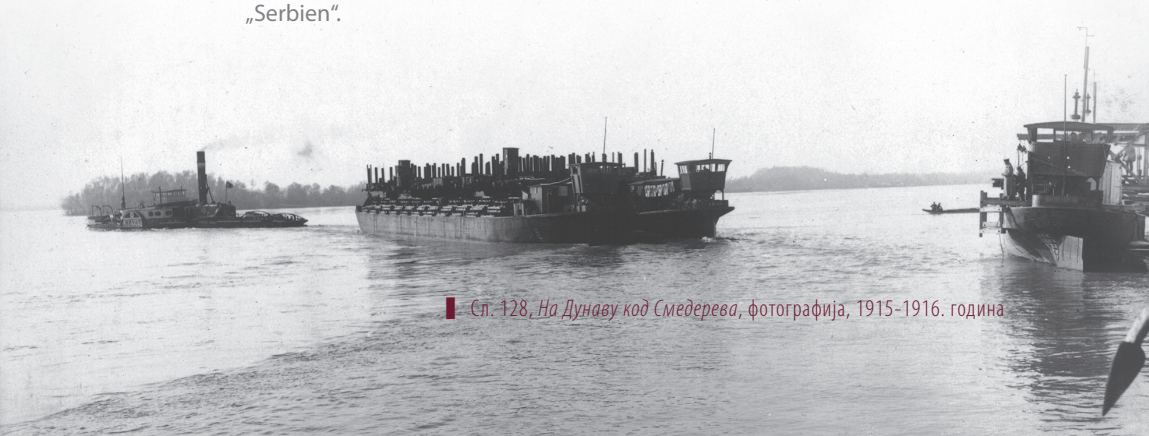

Сл. 128, *На Дунаву код Смедерева*, фотографија, 1915-1916. година

били су стриктно прописани и ригорозни.[430] Ове мере уследиле су након наредбе врховног команданта војске од 24. фебруара 1916. године према којој се успоставља поштански и телеграфски саобраћај у окупираним подручјима. Сходно овој наредби, успостављене су „етапне поште I разреда" у осам градова и места у ВГГ/С, између осталих и у (Смедеревској) Паланци.[431] Међутим, већ током лета 1916. године још једна таква етапна пошта I разреда отворена је и у Смедереву. У истом периоду у Смедеревском срезу било је још етапних пошти II разреда у Коларима и Осипаоници.[432] Додајмо и то да су у Куличу, Осипаоници, Раљи и Смедереву биле успостављене телеграфске постаје.[433]

Писма која су се могла употребљавати у кореспонденцији била су: немачко, мађарско, хрватско-српско, док је ћирилица била строго забрањена. Цене поштанских маркица биле су следеће: за обично писмо 4 хелера, за дописну карту, штампане ствари и др. 2 хелера, за препоручену пошиљку 4 хелера. Пошту су достављала посебна лица од поверења окупационих власти.[434] Лично преношење писама било је забрањено, а ухваћени у кршењу забране били би прекршајно кажњени уз одузимање путних докумената.

Крајем септембра 1916. године успоставља се поштански саобраћај између ВГГ/С и Немачке. Цене поштанских услуга биле су исте као за пошту између Аустро-Угарске и Немачке, а сва пошта морала је да испуњава строге цензорске стандарде које је рат наметао. Адреса се морала исписивати на немачком или француском језику, а строго је било забрањено коришћење

430 „Писма се морају предавати отворена, морају бити снабдјевена марком и на њима тачно назначена адреса пошиљаоца […] Не смију се додиривати војничка питања. Забрањено је слање новца и уопште вриједећих и ствари у обичним писмима. И у вриједносним писмима могу се слати само документи или хартије од вриједности, новац не. И вриједносна писма морају се предавати отворено и то директно цензурној комисији": Anon., „Dnevne vijesti. Otvaranje privatnog poštanskog saobraćaja", *Beogradske novine* (Beograd), br. 29, godište II, 7. mart 1916, str. 3.

431 Anon., „Objava carsko i kraljevskog vrhovnog zapovjednika vojske od 26 februara 1916 koja se odnosi na otvaranje etapnih pošta za privatan poštanski saobraćaj", *Beogradske novine* (Beograd), br. 29, godište II, 7. mart 1916, str. 3.

432 AC, ВГГ, 20–53.

433 AC, ВГГ, 20–53.

434 Anon., „Dnevne vijesti. Otvaranje privatnog poštanskog saobraćaja", *Beogradske novine* (Beograd), br. 29, godište II, 7. mart 1916, str. 3.

шифара, необичних знакова или спомињање било каквих тема која су била у вези са војним приликама. Пошиљке су се могле слати само из одговарајућих поштанско-телеграфских станица, између осталих и из Смедеревске Паланке и Смедерева.[435] Успостављање поштанског саобраћаја било је од изузетног значаја за становништво јер је ово био један од начина да успоставе било какав контакт са члановима својих породица који су били расути по свету. О овоме ћемо говорити нешто више у наредним поглављима. Аустроугарске власти су се преко страница штампе хвалиле како су омогућиле становништву Србији да путем поште примају новац, али под тачно прописаним условима: „Да би се примио новац могу се послати писма у непријатељске или неутралне земље. У овим писмима не смије се јављати ништа друго, осим искључиво свота, која се тражи и адреса […] Писма треба предавати отворена и то у Београду код извјештајног одјељења (*Auskunfteil*) […] у туземству код царских и краљевских окружних заповједништава, а она ће опет отправљати даље царском и краљевском генералном gouvernementu".[436]

Привреда у функцији окупационе ратне машинерије

Током 1916. године за ВГГ/С било је карактеристично успостављање окупаторског привредног система, уз надградњу стручних институција, које су имале превасходни циљ да спроводе остваривање главних циљева ратне привреде.[437] Међутим, не треба имати заблуде о томе какви су стварни циљеви ратне привреде у окупираној Србији. Наиме, фон Хецендорф је

435 Anon., „Dopušten poštanski saobraćaj sa Njemačkom", *Beogradske novine* (Beograd), br. 224, godište II, 26. septembar 1916, str. 2.

436 Anon., „Dnevne vijesti. Dobijanje novca iz inozemstva", *Beogradske novine* (Beograd), br. 23, godište II, 22. februar 1916, str. 3.

437 Д. Милић, „Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године", у: Љ. Алексић (ур.), *Србија 1917. године*, Београд, 1988, стр. 37.

веома оправдавао бескрупулозно искоришћавање ресурса Србије, без обзира на локално становништво. У том смислу он је позитивно реаговао на то што овакво деловање војна управа у Србији приказује као подизање стандарда.[438]

Специфичност привредног живота у Србији огледала се у потчињености целокупног привредног система Војној управи, која је преузела надзор над свим привредним објектима и контролисала делатност свих привредних грана. Привреда под аустроугарском окупацијом била је у ингеренцији Привредног, 9. одељења ВГГ/С. Ово одељење је надзирало све привредне активности и усклађивало их са ратним напорима Двојне монархије. По Општим основама Гувернмана, у оквиру Деветог одељења постојало је пет одсека: Пољопривредна група, Централа за искоришћавање жетве, Шумарска дирекција, Група занатства и Статистичка канцеларија. Пословником Царско-краљевске војне управе одређене су четири рефераде овог Одељења: трговачко-занатлијска; пољопривредна; шумарска, ловна и риболовна; и рударска.[439] Осим поменутих канцеларија, важну улогу у организацији привредног живота имао је Научни комитет за ратну привреду, основан октобра 1916. године у Бечу, тачније његов одсек за Србију чији је представник био др Сава Улмански.[440] Уз помоћ Аустријске академије наука отпремљена је једна експедиција Бечког географског друштва, са циљем „географског испитивања Србије". Засигурно је да се иза овога крила права намера да се направи попис природних ресурса који би се у будућности искоришћавали. Ова експедиција од десетак људи имала је помоћ војних команди у готово свим окрузима у Србији. Након обиласка околине Београда, преко Гроцке су стигли и у Смедерево,[441] али нам није познат резултат њихове мисије. Ова пракса се наставила и касније, али много темељније, захватајући много шири распон области истраживања и већи број ангажованих стручњака. Током 1917. и 1918. године округе у ВГГ/С обилазили су стручњаци

438 Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 364.

439 *Исто*.

440 *Исто*, стр. 366.

441 Anon., „Geografsko ispitivanje Srbije", *Beogradske novine* (Beograd), br. 170, godište II, 3. avgust 1916, str. 7.

Научних комитета за ратну привреду аустроугарског Министарства рата делегирани при ВГГ/С у Београду. Они су, након детаљног сагледавања ситуације, сачинили један годишњи извештај за 1917/1918. годину за Смедеревски округ и послали га Президијалу ВГГ/С из Смедеревске Паланке 12. јуна 1918. године.[442] Овај извештај веома је вредно сведочанство о приликама у Смедеревском округу, као и о намерама окупационих власти за даље поступање са ресурсима и становништвом у округу, па ћемо се у овом прегледу често позивати на њега.

Након успостављања окупационе управе један од најважнијих задатака био је организовање пољопривредне производње. У сваком округу именовани су окружни пољопривредни референти (*Landwirtschaftlicher Kreisreferent*), док су у срезовима важним за пољопривреду именовани срески пољопривредни референти.[443] У условима недовољне радне снаге, за обрађивање земље организоване су такозване пољопривредне станице (*Landwirtschaftstation*), у чијим ингеренцијама су били следећи послови: набавка и расподела семена за сетву, контрола извођења радова, надзор жетве и сакупљања летине.[444] У Смедеревском округу постојале су три такве станице: у Смедереву, Смедеревској Паланци и Великом Орашју, под управом аустроугарских официра.[445] Интернирани сељаци који нису послати у логоре били су организовани у радна одељења интернираца (*Internierten-Arbeiterabteilungen*), како би били ангажовани за рад у пољима.[446] Дакле, уводи се присилан рад – кулук, „по коме су људи – кад треба и са својим алатом,

442 АС, ВГГ, 20–98. Овај извештај сачињен је у форми упитника, тј. стручњаци су у извештају одговарали на претходно дефинисана питања из разних области (шумарство, рибарство, занатство и индустрија...) по ставкама. Отежавајућа околност у анализи овог извештаја је та што недостају питања на која су давани одговори које смо ишчитавали.

443 F. Nemet, „Osvajanje Beograda u jesen 1915. godine i vojna uprava srpskih teritorija" (prevod sa mađarskog jezika), *Рад Музеја Војводине,* 57 (2015), стр. 125.

444 *Исто*.

445 Из једног извештаја команданта округа од 20. јула 1917. године сазнајемо да су сва тројица били у рангу натпоручника (*Oberleutnant*). У Смедеревској Паланци на челу станице је био Јозеф Предавец, у Великом Орашју Рудолф Вермеш (*Rudolf Vermes*), а у Смедереву Јулијус Кос (*Julius Koos*): АС, ВГГ, 14–259.

446 D. Djordjević, „The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 126.

стоком и колима – морали да одређени број дана у недељи раде на пословима по наредби команданта среза или округа".[447] Осим грађанства, нарочито за тешке радове, коришћени су интернирци у оквиру „радних чета", као и заробљеници из Антантиних земаља.[448]

Најважнији циљ окупационе управе био је снабдевање војске и становништва храном. Велики организациони напори усмеравани су у производњу пшенице, кукуруза, ражи, јечма и зоби. Како би поспешили приносе, ВГГ/С је становништву стављао на располагање пољопривредне машине. Коришћени су парни и моторни плугови, сејачице, а дељени су и једноставни гвоздени плугови. У пољопривредном одељењу ВГГ/С организовали су прикупљање детаљних података о расположивим пољопривредним алаткама на нивоу окружних команди.[449] Све ово чињено је са намером да се превазиђу хроничне несташице хране, а да се вишкови експортују унутар Царства.

Како би се остварише ове намере ВГГ/С је установио Центар за пласман производа (*Ernteverwertungszentrale* или скраћено *EVZ*), чије је седиште било у Београду. Ова установа је обједињавала послове акционарског друштва *Мађарски војни производи* и Државне канцеларије за јавну исхрану. То је била војна институција која је запленила и преузела скоро све српске производе: житарице, махунарке, воће, крмиво, затим лан, конопљу, вуну и уљарице, од којих је одређену количину користила за исхрану покореног становништва, а вишак прослеђивала у Аустро-Угарску.[450] Овај Центар је између 1. и 15. маја 1916. године пописао засађене површине па је на основу овог пописа предвиђао очекиване приносе. Центар је имао 40 испостава у ВГГ/С помоћу којих је преузимао приносе по општинама. Након жетве испоставе су остављале произвођачима једну количину семена за сетву, а већи део је распоређивао произвођачима и градском становништву за прехрану на основу

447 А. Митровић, *Србија у првом светском рату*, стр. 332.

448 *Исто*; За потребе шумарских предузећа коришћени су италијански заробљеници у Смедеревској Паланци: АС, ВГГ, 20–98, лист бр. 2. Исти извештај говори да се интернирци и ратни заробљеници користе и за рад на пољопривредним добрима: АС, ВГГ, 20–98, листови бр. 7 и 8.

449 АС, ВГГ, 5–2.

450 F. Nemet, *nav. delo*, str. 125.

раније утврђених норматива, односно, применом издатих карата.[451] Ови бонови за јавну потрошњу и исхрану израђивани су од стране окружних канцеларија. Цене су одређивале градске власти, а евентуално подизање цена и шпекулације биле су строго кажњаване.

Осим оскудице у храни, окупационе власти имале су да се суочавају са сталним недостатком радне снаге. Стога су из логора у Аустро-Угарској довођени руски, италијански и, касније, румунски заробљеници. Они су довођени и у Смедерево како би били ангажовани на најразличитијим пословима: од изградње железнице, обнове порушених кућа, рада у привреди до пољопривредних послова. Били су смештени на неколико локација у Смедереву: у једном већем логору у самом граду, који се налазио на обали Дунава, негде у близини железничке пруге.[452] Бараке логора нису сачуване, а умрли заробљеници сахрањивани су на тзв. Немачком војничком гробљу или у његовој близини, где је иначе смедеревско гробље.[453] Списак руских заробљеника сахрањених у Смедереву до сада није пронађен.[454]

Један од руских заробљеника, припадник руског 495. пука, успео је да побегне из заробљеништва српској војсци и да посведочи о тешким животним условима заробљеника и о његовом ангажовању у Смедереву и околини.[455] Пре него што је са ратним друговима пребачен у Македонију, „... он је у октобру прошле године[456] доведен у Србију са још хиљаду другова.

451 *Исто*.

452 Историчари Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић прилично су сигурни у вези са локацијо овог логора, с обзиром да у својој студији пишу о томе: „...тачна локација логора је утврђена на основу архивских података и фотографија...", при том не наводећи изворе: А. Тимофејев и Д. Кремић (прир.), *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, Београд, 2014, стр. 290; Према фотографијама из Архива Србије знамо да су смештени у кругу циглане смедеревског предузетника Бранка Јефремовића.

453 Поменути аутори уз фотографију логора из Архива Србије пишу како су „Гробови умрлих руских заробљеника из овог логора зарасли у коров после Првог, а потпуно нестали после Другог светског рата": *Исто*, стр. 352.

454 *Исто*, стр. 292.

455 Заробљен је у Пољској од стране Немаца, а касније је пребегао српској војсци на Солунском фронту у делу код Црне реке. Доведен је са другим заробљеницима како би радио на поправци путева, копању ровова, утовару и истовару итд: Анон., „Како наши непријатељи поступају за заробљеницима", *Ратни Дневник*, бр. 224, година III, 16/29. децембар 1916, стр. 2.

456 Мисли се на октобар 1915. године, вероватно одмах након заузимања

У прво време су радили у Смедереву, где су чистили и уређивали порушене куће... У месецу новембру прошле године, ови су руски заробљеници били растурени на разне радове по Србији, а он је са двеста другова остављен у Смедереву где су брали винограде и правили вино за немачку војску".[457] У пролеће наредне, 1916. године, „... руски заробљеници су одређени да свршавају пољске радове по селима око Смедерева. Поменути заробљеник радио је у Коларима, Биновцу, Друговцу, Липама итд".[458]

У Смедереву су једно време боравили и француски ратни заробљеници. Тачну локацију њиховог боравка не знамо, као ни податке где су заробљени нити зашто су довођени у Смедерево. Међутим, према извештајима делегације шпанске владе која је обилазила логоре са француским ратним заробљеницима закључујемо да је у фебруару 1917. године један француски авијатичарски поручник Робер Л. из Смедерева пребачен у логор Кустрин–Цорндорф (*Custrin–Zorndorf*) у Немачкој. Он је изасланика шпанске владе обавестио да је у Смедереву провео три месеца током којих је доживео лош третман, као и да му је сва кореспонденција путем писама са породицом била задржавана.[459]

У Смедеревској Паланци ангажовани су италијански заробљеници на пословима утовара на тамошњој железничкој станици.[460]

Поред страних ратних заробљеника, српски интернирци су враћани назад у Србију како би се превазишао проблем са радном снагом.[461] „Пошто се, међутим, већина богатства земље налази у тлу и у мишићима становништва, значајан напор је учињен, нарочито за време окупације, да се из тла и из мишића извуче оно најбоље што се могло".[462]

Већ 1915. године у Аустро-Угарској су се осећали недостатак ресурса, али и људства за попуну јединица, што је уносило велики немир у залеђу фронта. „Окупација је уједно

Смедерева од стране Немаца.

457 *Ратни Дневник*, бр. 227, година III, 19. децембар 1916/1. јануар 1917, стр. 2–3.

458 *Исто*.

459 *Rapports des délégués du Gouvernement Espagnol sur leurs visites dans les camps de prisonniers français en Allemagne, 1914–1917*, Paris 1918, pp. 37–38.

460 АС, ВГГ, 20–98 (страница о шумарству – *Forstwirtschaft*).

461 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 352.

462 Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 64.

Сл. 129, *У Србији. Српски заробљеници под надзором Немаца испумпавају воду из рупа на путу уз помоћ ручне пумпе*, фотографија, 1916-1918. година

подразумевала пораст потреба за кадровима и добрима. Све аустроугарске окупационе управе су се одликовале вишеструким конфликтима у дистрибуцији између залеђа фронтова, самих окупационих управа и војске, али и између аустријског и мађарског дела Монархије и на крају између савезника".[463]

Међутим, бескрупулозно искоришћавање ратом већ драстично умањених ресурса догађало се још током непријатељске офанзиве у јесен 1915. године. У овоме је предњачила немачка војска, која је по налозима своје команде на територији коју је она освајала у Србији преузимала сву пшеницу, брашно, вино, стоку, со, нафту и друго.[464] Представници немачке 11. армије радили су на терену оно што је било у складу са ставовима представника дипломатије, војних команданата или познатих публициста. Сви они понашали су се као продужена рука

463 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 351.

464 Како је рат одмицао, све илузије о вођењу једног кратког победоносног рата биле су распршене. Стога је требало привреду преоријентисати првенствено на ратне потребе. Ова промена ратне парадигме водила је ка томе да је рат редовних армија прерастао у оно што је маршал фон дер Голц називао ратом „наоружаних народа", а на крају попримио облик Лудендорфовог „тоталног рата" у којем је све дозвољено: М. Зеленика, *нав. дело*, стр. 30.

привреде Рајха, привредници којима је циљ да запоседну главне саобраћајнице, руднике и отму пољопривредна добра.[465] Размере ове отимачине биле су алармантне, што је изазивало бурне реакције највиших политичких аустроугарских кругова, имајући у виду њихову намеру да подведу читаву Србију под своју окупациону зону и ове ресурсе користе за сопствене потребе.[466] Међутим, Немачки рајх није много марио за протестне ноте аустроугарске владе, већ је наставио да спроводи раније зацртану политику према којој је за њу Србија „област снабдевања и транзита".[467] Да је и у Смедереву било несугласица између аустроугарских окупационих власти и немачке етапне команде говори и преписка између немачког Економског одељења у Смедереву (*Wirtschaftsausschuss in Semendria* или скраћено *Wi. A. Semendria*), који је представљао немачки официр у рангу капетана и Одељења за пољопривреду ВГГ/С у Београду у лето 1916. године. Наиме, Немци су ургирали код аустроугарских власти у Београду да им се дозволи да покосе ливаде у Коларима, јер су ливаде у Годомину на површини од око 25 хектара под водом и немогуће их је косити. Осим тога, сено је било неопходно ради даљег слања на фронт.[468] Изгледа да су се ови неспоразуми настављали па је у Београду 18. јуна 1917. године сачињен и Уговор између Немачке етапне инспекције 11 (*E-I-11)* и аустроугарске Централе за искоришћавање жетве (*EVZ*) у вези са мељавом жита у Смедереву. Према овом уговору немачке јединице могле су у млину у Смедереву да мељу жито из Румуније и Бугарске допремљено шлеповима Дунавом, али не и оно из Србије. Аустроугарска војска имала је право да контролише спровођење мељаве жита.[469]

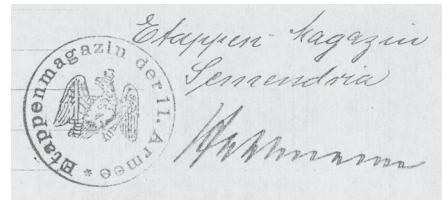

Сл. 130, Печат етапног магацина немачке 11. армије у Смедереву

465 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 290–291.

466 Осим тога, аустроугарске војно-политичке кругове бринуло је како ће пацификовати Србију након победе у случају глади и немаштине: D. Djordjević, Dimitrije, „The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 115.

467 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 293, као и цело поглавље ове књиге „У оквирима балканско-блискоисточних планова", стр. 288–310.

468 АС, ВГГ 9–185 (*Wi. A. 11, No. 3279, Semendria, den 20. Juli 1916*).

469 АС, ВГГ, 16–159.

Као и у другим деловима ВГГ/С, тако је искоришћавање пољопривредних ресурса из Смедерева доводило до затегнутих односа између Немаца и Аустро-Угара, о чему на најбољи начин говори извештај аустроугарске Централе за искоришћавање жетве, који је и сведочанство о инфериорном односу Аустроугара на наводно „њиховој" окупационој територији. Наиме, пред крај рата, између 17. и 20. септембра 1918. године, у Смедереву је боравило 2000 немачких војника. Ово је изазвало отежано искоришћавање жетве аустроугарских власти, јер, како се у званичном извештају из Смедерева наводи „... ствари у Смедереву стоје на такав начин да уколико Немци одреде нешто као својину, у истом тренутку је она света и недодирљива". Ово јадиковање савезника јасно је указивало на то ко је у рату „велики брат". Овакав однос изазвао је чак и трвења у Смедереву између малобројних аустроугарских жандарма и немачких официра који су се сукобљавали око вреће са житом, па је команда Смедеревског округа морала да посредује.[470] Аустроугарске власти биле су немоћне и пред појавом кријумчарења које су подстрекивали немачки војници или официри. Наиме, према извештајима из смедеревског краја, дешавало се да неким сељацима који су возили натоварена кола са житом ка аустроугарској Централи за искоришћавање жетве, уз пут Немци понуде више од 37 хелера по килограму. Схватајући да је немачка марка вреднија, они су продавали ово жито, а једном када би се жито нашло у немачким магацинима, прича је бивала завршена.[471] Тих дана дешавале су се и ноћне крађе грожђа из винограда смедеревских виноградија. Током ноћи 18. септембра 1918. године два немачка војника покушала су да краду грожђе, али су их српски радници приметили и дигли ларму. Након тога су немачки војници пуцали, а неповређени радници су се разбежали. Због овога се власник винограда у Смедереву, Кузмановић жалио аустроугарским властима.[472]

Новим окупационим властима веома брзо постало је јасно да је Србија у време заузимања била потпуно разорена земља. Стога је аустроугарска војна управа морала да посегне за

470 АС-ВГГ, 16–269.

471 *Исто*.

472 *Исто*.

инвестицијама у обнову производних ресурса. Ова улагања су се касније веома исплатила, пре свега у домену производње намирница.[473] Међутим, пре убирања плодова инвестиција и успостављања нове организације, управитељи Србије морали су да се суоче са ургентним проблемом организације прехрањивања становништва, нарочито оног у градовима. Иако се и у самој Аустро-Угарској оскудевало са храном, након заједничког састанка министара, аустријски премијер Штирк (*Stürgkh*) одлучио је у септембру 1916. године да се на окупационим подручјима прво организује прехрана локалног становништва, па тек онда вишак пребаци у Аустро-Угарску. Он је био приморан на овакву одлуку не толико из хуманих разлога већ због алармантних вести из Србије о случајевима умирања од глади.[474] У штампи се разматра снабдевање Београђана, па се чак дају и конкретни предлози за његово организовање: „Колико смо ми извјештени, удаљенија околина Београда, смедеревски, пожаревачки и ваљевски округ, имају још у довољној количини намирница. Из тих округа могао би се Београд и сад, као што је и увијек до сад било, снабдијевати намирницама".[475] Иако су ратни услови донели много потешкоћа у организовању исхране у односи на предратни период, на почетку окупације за Смедерево се још једном приликом истиче како „... животних намирница има истина у довољној количини, и свијет ће са завишћу примити вијест да у Смедереву килограм свињског меса кошта само круну. Има чак у довољној количини бијелог брашна".[476] Међутим, оно што не знамо са сигурношћу јесте да

473 В. Дорник, „Наличје окупације. Под војном управом", стр. 217; Каснији шеф аустроугарског генералштаба (између марта 1917. и октобра 1918. године) Артур Арц фон Штраусенбург похвалио је окупационе власти у Србији, јер је тамо остварен „најповољнији развој". Како је он касније писао: „Та мала област нам је испоручивала јаја и брашно, стоку, коње, воће, дуван, вино и мармеладу. Допринела је у значајном обиму опстанку монархије": Цитирано према: *Исто*, стр. 218. Са оваквим гледиштем сложио се и шеф генералштаба ВГГ/С Хуго Керхнаве који је истакао да „...Без приноса из окупираних области наставак рата био би доведен у питање": *Исто*, стр. 228.

474 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 351.

475 Anon., „Opskrba Beograda", *Beogradske novine* (Beograd), br. 16, godina IV, 18. januar 1918, prilog.

476 Анон., „Smederevo. Ponovno bugjenje jedne mrtve varoši", *Beogradske novine* (Beograd), br. 25, godište II, 27. februar 1916, str. 2.

ли је овај новински извештај одговарао реалности или је био пласиран у пропагандне сврхе. Осим тога, не знамо да ли он осликава добро стање у Смедереву или катастрофално стање у остатку земље. Ситуација у другим крајевима под аустроугарском окупацијом била је тежа. Сељаци из чачанског краја 1916. и 1917. године долазили су чак у Смедеревски округ не би ли купили по 20–30 килограма брашна.[477]

Да је стање у Смедереву било унеколико боље него у другим крајевима Гувернмана сазнајемо од оновремених становника Србије. Мајка извесног Станоја Станојевића, који је након слома 1915. године избегао, извештава сина: „... Ми смо здрави и сад смо у Смедереву код тетке Љубице – због велике скупоће у Београду – остаћемо цело љето...".[478] Нешто касније ова госпођа Десимировић напомиње да ће преко зиме остати у Смедереву, „... јер је лакше за намирнице".[479]

Целокупно становништво, и пољопривредници и потрошачи, без изузетка стављени су под систем издавања картица за исхрану. Прехрана становништва била је строго рационализована.[480] Па, ипак, ове мере су зависиле од области, као и од друштвеног статуса људи. Окупационе власти настојале су да до танчина уређују готово сваки аспект живота, па тако и нарочито онај из домена исхране. Отимање хране у ситуацији која је већ била на граници издржљивости и довођење становништва до граница опстанка спровођено је на основу директива које су долазиле из самих врхова власти Аустро-Угарске.[481]

---

477 „Одлазак у друге срезове или округе за набавку хране није нужно значио недозвољену радњу становништва. Милета Сарић из Властељица успео је да од општине Каоне добије уверење да је сиромашан и да може да иде у округ смедеревски ради набавке жита. Са овим уверењем суда општинског грађани су ишли у среску или окружну команду по путне исправе, које су им омогућавале путовање по Гувернману": Б. Трифуновић, „Округ Чачак 1915–1918: последице окупације на свакодневни живот становништва", *Годишњак за друштвену историју*, 1 (2009), стр. 58.

478 „Korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 161, godina II, 25. jul 1916, str. 4.

479 „Nestali i korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 211, godina II, 13. septembar 1916, str. 3.

480 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 351–352; Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 363–364.

481 Наредбу је обзнанила аустроугарска Врховна команда, по претходном одобрењу цара Франца Јозефа. „Главнокомандујући аустроугарске

Ова највиша наредба окупационој власти у Србији даје одрешене руке по питању жетве. Тако су целокупна жетва, стока, али и млинови на окупираном подручју третирани као узапћени, односно стављени су под надзор и на коришћење окупационој власти. На основу ове наредбе ВГГ/С је даље разрадио систем монопола житарицама, чије је искоришћавање и дистрибуцију поверио Централи за коришћење жетве у Србији.[482] Овде је важно да истакнемо да су под житарицама подразумевали: кукуруз, пшеницу, раж, јечам, зоб, овас, али је овај списак убрзо, већ 1916/1917. године проширен и на следеће: црни лук и воће (грожђе, јабуке, крушке, шљиве), као и на производе од њих: вино, пекмез, сушено воће, алкохол, комине, житна плева, кукурузна шаша и воћни отпаци, од којих се у Београду, производила тзв. „тврда“ сточна храна.[483]

Хвалећи своја постигнућа у незавидној ситуацији разрушене земље окупационе власти су у септембру 1916. године путем новина ширили пропаганду о томе „да је цар.[ска] и краљ.[евска] вој.[на] управа показала на дјелу потпуно дорасла тешкому задатку...“. Наиме упоређујући званичне српске податке о површинама засејаним житарицама из 1908. и те 1916. године, у Гувернману су оцењивали достизање 60-ак % од површине засађене поменуте 1908. године као велики успех. Тако је, између осталог, у Смедеревском округу 1908. било засађено 86.146, а 1916. године 47.264 хектара под житом. Разне врсте житарица биле су заступљене на следећи начин: пшеница 18.571, раж 8, зоб 233, јечам 243 и кукуруз 28.209 хектара у овом округу.[484] Како се даље објашњава, скоро две трећине површине је засађено кукурузом, због навика становништва да се најчешће и највише прехрањује баш овом житарицом.

Што се тиче саме организације сетве, ово јесте био велики организациони задатак за нове управитеље Србије јер није било

војске надвојвода Фридрих донео је јуна 1916. године наредбу која се тицала наступајуће жетве. По слову наредбе, сви плодови жетве, млинови и стока на окупираном подручју стављени су под надзор и дати на располагање војној власти. Наредба је озаконила одузимање најважнијих пољопривредних производа и истовремено укинула право продаје на пијацама“: Б. Младеновић и М. Пешић, *нав. дело*, стр. 515.

482 *Ernte-Verwertung Zentrale Serbien* или скраћено *EVZ/S*.

483 В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, стр. 15.

484 Анон., „Sjetva Srbije godine 1916.“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 215, godina II, 17. septembar 1916, str. 1.

довољно радне снаге, као ни „теглеће марве“, а још мање алата, а камоли пољопривредних машина. Тако је окупатор прво разделио семе, које се морало након жетве вратити, онда разделио најразноврсније ручне алатке (плугове, мотике, српове, косе, лопате, дрљаче), али и ангажовао један мањи број пољопривредних машина. Наравно, што и истичу у овом чланку, све се то морало накнадно платити. Као један од изазова сетве истакли су организацију коришћења напуштеног и опустелог пољопривредног земљишта. Тако су на оваквим „имањима без власника“ успостављене „ц. и к. пољопривредне станице“ које су заузимале укупну површину од око 5967 хектара. Од ове површине на територији Смедеревског округа налазило се око 694 хектара које су заузимале поменуте станице. Иначе, на оваквим ораницама највећим делом се засађивало жито, те нешто мало је било под повртњацима, воћњацима или виноградима.[485]

Упркос свим овим напорима окупатор није био задовољан крајњим исходом јер „... жетва није у свему одговорила очекивањима, која су у први мах везивана за њу, тако да се она може назвати само слабом средњом жетвом“.[486] Почетком 1917. године опет је претила велика глад. Власти ВГГ/С наредиле су 28. децембра 1916. године реквизицију, али она није дала очекиване резултате. Због тога је 1. фебруара 1917. године наређено свим окружним командама да се умањи прехрамбена квота по глави српског становништва са 8 на 6 килограма брашна месечно. Све оно што би се показало као вишак требало је принудно откупити по цени коју је прописао ВГГ/С.[487] Осим тога, укинуте су повлашћене групе произвођача које су раније могле задржати 9 килограма по члану породице. Сличне мере предвиђене су и за пшеницу.[488]

У окупационој штампи основна намера велике мобилизације војне управе, људске и марвене радне снаге, те помоћних пољопривредних машина, била је наводно обезбеђивање прехране становништва и окупационе војске. Међутим, окупационе власти више не прећуткују чињеницу да је било

485 *Исто*.

486 *Исто*.

487 В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, стр. 14.

488 Д. Милић, „Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године“, стр. 40.

неопходно обезбедити што већу производњу како би се „пољопривредни вишкови“ могли транспортовати у „позадину“, која је оптерећена блокадом непријатеља који је желео да изгладњивањем подрије борбени морал позадине. „Као што је то било свуда, морало се из ратно привредних разлога и у Србији реквирирати цјелокупна жетва“, наводи се у овом извештају, али се при том оваква акција правда увиђавношћу управе Гувернмана према локалном становништву: „Но може се рећи, да је и при тој мјери у првом реду вођено рачуна у интересу домаћег становништва... Ц. и к. управа пак не само, да је становништву дала већу количину сјемена него што је потребну за данашњу засијану површину, већ је сваком произвођачу оставила издашну количину хранљивих жита за потребу његове породице...“. Осим тога, управа се хвалила како је тиме оставила могућност да и стотине малих млинара остваре могућност прихода о млевења жита. Све то је описивано као „не само чин племенитости... већ је то и чин доброчинства“.[489]

Жетва најважнијег пољопривредног производа – кукуруза, била је строго контролисана, од самог чина жетве, преко њеног прослеђивања надлежним службама, до утврђивања квота довољних за исхрану. Ово је значило да су власти Гувернмана власници целокупне бербе, а да су произвођачи дужни да целокупну бербу продају властима. Утврђена максимална цена кукуруза била је до 14 круна за 100 килограма кукуруза у клипу, а 22 круне за 100 кила окруњеног кукуруза. Произвођач је могао да задржи са исхрану себе и своје породице највише 300 грама кукуруза у зрну дневно по особи или 150 килограма кукуруза у клипу. Они који нису произвођачи могли су узети највише 200 грама у зрну по особи дневно за прехрану. Осим тога, могао је да задржи за сетву у наредној, 1917. години, највише 50 килограма у зрну по хектару обрадиве земље. За исхрану стоке није се смео употребљавати кукуруз, већ само нека врста сурогата или замене.[490]

Окупационе власти су плански, систематски и без много обзира искоришћавале материјална добра српског народа.

489 Anon., „Sjetva Srbije godine 1916.“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 215, godina II, 17. septembar 1916, str. 1.

490 Anon., „Narodna privreda. Berba kukuruza“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 252, godina II, 24. oktobar 1916, str. 2.

У лето 1917. године о томе је и писао војни подинтендант ВГ-Г/С Хуберт Ритер фон Штајниц: „... било је хитно заповеђено, с једне стране жетву сакупити и овде превући, а с друге стране животни стандард окупиране Србије, одузимањем жетвених вишкова, правично на онај ниво држати, који је одговарао приликама у Монархији“.[491] Осим тога, како би се експлоатација становништва што успешније спроводила, окупатор је монополисао све важније привредне гране, а угушивши унутрашње тржиште, што је учињено забраном трговине сељачким производима, желело се исцрпети што више, материјално и здравствено, српско становништво. „Блокада најважнијих прехрамбених извора, и строга контрола изношења сеоских производа на варошке пијаце, довели су у питање и саму биолошку егзистенцију српског народа.“[492] Спровођење овакве политике обављала је полиција по градовима, а жандармерија по селима.[493]

С обзиром да је сточни фонд услед ратних дејстава и потреба српске војске био у највећој мери девастиран, окупационе власти су настојале да оживе сточарство. Поред овчарства, козарства, коњарства и живинарства, значајно место имало је свињогојство. У ускоj вези са трговином стоке била је организација принудних вашара. Наиме, у ВГГ/С је била забрањена слободна трговина стоком па су привредне станице и месни промет стоком потребну количину животиња набављале путем поменутих принудних вашара. Среске команде су добијале задатке да организују вашаре, са тачним препорукама коју врсту животиње и у којој количини би требало дотерати на откуп на вашаре. Ниже инстанце, односно општине, имале су онда задатак да спроведу наредбу о дотеривању одређене количине животиња, које су даље одвођене у пољопривредне станице на товљење, у кланице или даље у извоз.[494] Уколико би се неко оглушавао о наредбу, суочавао се са конфискацијом. Тако је извесном Сотиру Николићу из Смедеревског среза конфисковано 59 дебелих свиња које је он потерао ван граница округа

491 Наводи према: В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, стр. 12.

492 *Исто*, стр. 15.

493 *Исто*, стр. 14.

494 F. Nemet, *nav. delo*, str. 125.

без дозволе. Овом приликом заплењене свиње процењене су на 1,80 круна по килограму живе мере.[495]

Осим што су приликом реквизиција „вишкова“ користили полицијску и војну силу, окупационе власти су имали и допунску заштиту за спровођење ових мера. Уведене су колективне санкције свих сељака једног села за неодазивање овим наредбама, а у случају опирања узимани су и таоци. У случају да село не сакупи прописани квантум, претходно сакупљени таоци би били интернирани по логорима Двојне монархије. Уједно,

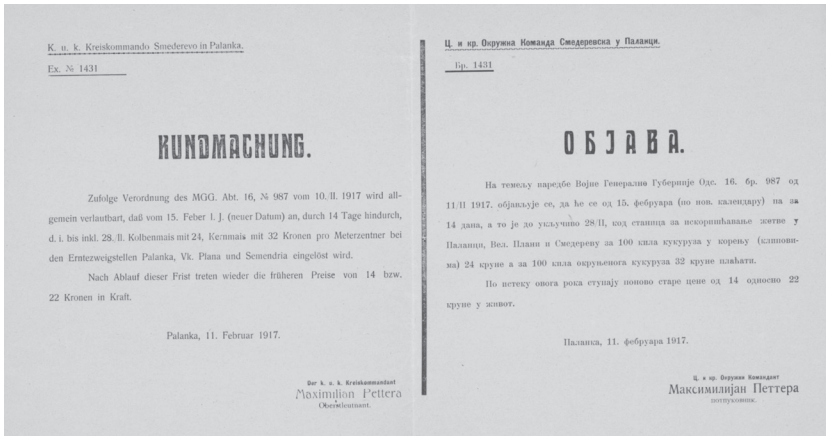

K. u. k. Kreiskommando Smederevo in Palanka.
Ex. № 1431

KUNDMACHUNG.

Zufolge Verordnung des MGG. Abt. 16, № 987 vom 10./II. 1917 wird allgemein verlautbart, daß vom 15. Feber l. J. (neuer Datum) an, durch 14 Tage hindurch, d. i. bis inkl. 28./II. Kolbenmais mit 24, Kernmais mit 32 Kronen pro Meterzentner bei den Erntezweigstellen Palanka, Vk. Plana und Semendria eingelöst wird.

Nach Ablauf dieser Frist treten wieder die früheren Preise von 14 bzw. 22 Kronen in Kraft.

Palanka, 11. Februar 1917.

Der k. u. k. Kreiskommandant
Maximilian Pettera
Oberleutnant.

Ц. и кр. Окружна Команда Смедеревска у Паланци.
Бр. 1431

ОБЈАВА.

На темељу наредбе Војне Генералне Губерније Одс. 16. бр. 987 од 11/II 1917. објављује се, да ће се од 15. фебруара (по нов. календару) па за 14 дана, а то је до укључиво 28/II, код станица за искорпиљавање жетве у Паланци, Вел. Плани и Смедереву за 100 кила кукуруза у корењу (клипови-ма) 24 круне а за 100 кила окрњеногa кукуруза 32 круне плаћати.

По истеку овога рока ступају поново старе цене од 14 односно 22 круне у живот.

Паланка, 11. фебруара 1917.

Ц. и кр. Окружни Командант
Максимилијан Петтера
потпуковник.

Сл. 131, Објава о ценама кукуруза, плакат, Смедеревска Паланка, 11. фебруар 1917. године

село је солидарно морало да плаћа глобу у износу од неколико хиљада динара, а накнадно пронађени кукуруз се не би плаћао. Како би осигурале што брже и лакше извршавање зацртаних циљева, али и евентуално унеле пометњу у већ дезорганизовано становништво, окупационе власти су увеле награде од десет круна на сто килограма пронађеног кукуруза за потказиваче.[496] Како добро примећују наши истраживачи „ова наредба ВГГ/С, њена сврха, начини извршења и врсте санкција, најбоље је указивала на политичку и правну страну аустро-угарске управе, као и на економску ситуацију и друштвени и национално-политички положај Срба под окупацијом“.[497]

495 АС, ВГГ, 18–468.

496 В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, стр. 14; Д. Милић, „Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године“, стр. 40.

497 В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, стр. 15.

У октобру је обнародована претња „искушењем најстроже казне“ за све који до 1. новембра текуће године (1916.) користе кукуруз из најновије бербе. Наиме, Центар за искоришћавање жетве је прописао да се за прављење хлеба до поменутог дана мора користити само пшеница и јечам, а никако новоубрани кукуруз. Осим тога, лиценцираним млиновима се забрањује да мељу нов кукуруз, а становништву је забрањено да новим кукурузом хране стоку.[498] Па, ипак, након рата, српски сељак је уверавао оне који су истраживали овај период да би многи умрли од глади да нису сакривали храну или је куповали по ценама многоструко вишим од оних које су плаћали Аустријанци.[499]

Јесења сетва 1916. године, делимично и пролећна, добрим делом је изостала. Ово је било последица тешкоћа у набавци семена и машина за обраду земље. Постојеће машине било је тешко ремонтовати јер су махом биле енглеске или француске производње. Ово се одразило на жетву, али је форсирани рад током 1917. године резултирао увећањем обрадиве површине за 10%, као и за чак 25% већим приносом у односу на претходну, 1916. годину. Наметало се питање повећања обрадивих површина у пољопривреди за наредну, 1918. годину, затим припрема и ремонт пољопривредних машина, као и покушаји увођења нових култура. Покушало се са гајењем сунцокрета, али су окупатори констатовали да је ова биљка у Србији била непозната као сировина за добијање уља. Обраћана је пажња гајењу дувана, памука и шећерне репе. Како би се постигли што бољи резултати, одређени делови обрадиве земље давани су војним командама, док су у неким другим случајевима ратни заробљеници употребљавани као радна снага.

Пољопривредне прилике у Смедеревском округу у другој половини 1917. и првој половини 1918. године оцењене су као врло добре, нарочито у односу на претходни период. Оваква оцена била је последица знатног проширивања површина пољопривредног земљишта које је обрађено. Јесења сетва одвијала се нормално, а затим исто тако и пролећна, наредне 1918. године. Током пољопривредних радова само становништву у Смедеревском срезу је издавана стока за рад, док су

498 Anon., „Upotreba kukuruza“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 229, godina II, 1. oktobar 1916, str. 2.

499 Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 72.

пољопривредне алатке – плугови, дрљаче, мотике и друго, раздељене у читавом Смедеревском округу. У овим радовима учествовале су и жене и деца, као и ратни заробљеници који су били ангажовани у пољопривредним станицама (*Landwirtschaftstation*). Српски интернирци који раде на уличним пословима по потреби отпуштају се као испомоћ на пољопривредним радовима за време хитних пољских радова. Окружна команда у Смедеревској Паланци извештавала је да радна снага ангажована кулуком одговара размери послова која им је намењена.[500] Људска радна снага се замењивала машинама само приликом сејања шећерне репе и обрађивања кукуруза прошачима (врста плуга), иначе сви остали послови обављани су људском радном снагом.

Сл. 132, *У Србији. Немци упошљавају децу да секу разбацано дрвеће*, фотографија, 1916-1918. година

У то време увелико су постојале пољопривредне станице у Смедереву, Смедеревској Паланци и Великом Орашју,[501] које су, између осталог, имале задужење да обрађују државно земљиште. Искуства окупационе управе показала су да оне пољопривредне станице које узгајају уљарице (мак, репицу,

500 АС, ВГГ, 20–76.

501 На основу извештаја окружног команданта.

сунцокрет), лан, конопље и много поврћа, поред чисте добити, наводно, имају и едукативни утицај на становништво јер су се са стицањем знања и вештина поменуте културе код локалног становништва у већој мери одомаћиле. Међутим, власти су биле свесне да уколико би се ангажовало више стоке за вучу пољопривредних алатки и користило ђубриво, приноси би били већи. Мала количина природног ђубрива углавном се користила за ђубрење породичних башти.

Што се тиче сточарства ситуација није била тако добра као пољопривреда. Наиме, због употребе крава у пољопривредним радовима, тељење је чак и до 50% било мање него код крава које су само напасане на ливадама. Како би побољшали стање, доведена су у Смедеревску Паланку два државна полукрвна пастува. На пољопривредним станицама нису се узгајале стока и живина.[502]

Са успостављањем окупације долази и до извесних промена у пољопривредној производњи. Уводи се производња култура које раније нису биле заступљене у већој мери, попут неколико врста репе. Иако производња није била у мери довољној за извоз, она је подмиривала личне потребе. Нарочито су се у производњи истицали јагодински, ваљевски и смедеревски округ.[503] Овај последњи наводи се у вестима као округ који се нарочито истакао у производњи конопље током 1917. године. При том би требало имати у виду да се непрерађена конопља пласирала у извоз, а прерађена се, услед лоше производње вуне, користила за домаће потребе.[504] Осим тога, најављено је отварање још три одељења за плетење прућа у Смедереву, Смедеревској Паланци и Крушевцу.[505]

У домену индустрије, решавала су се питања увећања површина под шећерном репом како би се фабрике шећера снабделе довољном количином сировине. Проблем шећера, међутим, дуго је био актуелан и далеко од ефикасног решавања.

502 АС, ВГГ, 20–98 (део извештаја под називом *Landwirtschaft*).

503 Anon., „Narodna privreda. Proizvodnja repe", *Beogradske novine* (Beograd), br. 49, godina IV, 21. februar 1918, str. 3.

504 Anon., „Vijesti iz unutrašnjosti. Proizvodnja konoplje", *Beogradske novine* (Beograd), br. 16, godina IV, 18. januar 1918, str. 3.

505 Anon., „Narodna privreda. Sadašnje pletarstvo", *Beogradske novine* (Beograd), br. 89, godina IV, 4. april 1918, str. 2.

Током 1917. године припремана је сетву шећерне репе на увећаним површинама, између осталог, у округу Смедеревска Паланка на 800 хектара површине. Обнављане су фабрике из области прехрамбене индустрије. Међутим, ове фабрике махом су радиле за војне потребе, као што је био случај и са винарама у Смедереву.

У неколико књига које се баве учешћем различитих немачких јединица на балканском војишту, штампаних за време и после завршетка рата, приликом описа проласка кроз Смедерево незаобилазна су помињања смедеревских винограда. У готово свим идентична је слика напуштених необраних винограда са одличним грожђем. Међутим, вредан помена је један стручан рад немачких хемичара публикован током рата, а који се бави квалитетом смедеревског вина. Наиме, током 1916. године немачки државни инспектор за витикултуру, извесни Хофрат Дерн (*Hofrat Dern*), у то време мајор немачке војске на задатку у Смедереву, послао је Институту узорке смедеревских вина на анализу. Резултати ове анализе публиковани су током 1917. године и показали су изузетан квалитет ових вина. Осим тога, овај текст важан је и због историјског контекста. Наиме, и у овом тексту се потврђује да су, услед немачког напада на Смедерево 1915. године, виногради остали необрани све до средине новембра, када су од 15. новембра до 5. децембра, виногради делимично обрани по мразу и повременом снегу.[506] Упркос томе, ово грожђе локалних смедеревских сорти гутедел, малага и других, у коначном производу дало је одлично вино. Немачка војска је након ферментације грожђа у Смедереву, почетком јуна 1916. године ово вино транспортовала у Немачку, у замак Рајнартсхаузен (*Reinhartshausen*) на даље дозревање. Тек након тога, крајем новембра 1916. године. вино је у име привредног одељења 11. немачке армије стигло у Курхаус у Визбадену (*Wiesbaden*) на аукцију. На овој „изузетно добро посећеној аукцији", вина су „продата по неуобичајено високој цени". Контигент вина из Смедерева остварио је зараду од чак 176.800 рајсхмарака.[507]

506 O. Krug und Gg. Fiesselmann, "Über die Zusammensetzung einiger 1915-er und 1916-er Weine von Semendria (Serbien)", *Zeitschrift für Untersuchung der Nahrungs- und Genußmittel, sowie der Gebrauchsgegenstände*, Bd. 33 (1917), Seite 239–240; Аутори истичу да је детаљна анализа неколико узорака ових вина показала веома интересантну појаву да вина, упркос изузетној хладноћи приликом бербе, нису изгубила на квалитету.

507 *Исто.*

Сл. 133, *Смедерево. Немачки војници у винограду*, фотографија, 1915. година

У страној штампи – оној у Француској и САД-у, објављују се вести са насловима: „Пију непријатељево вино". Наиме, у овим краћим текстовима из јануара 1917. године, у којима се анализира оглас из немачких новина Франкфуртска газета (*Frankfurter Gazette*) од 24. децембра 1916. године пише следеће: „Српска вина из Смедерева, прошлогодишња берба са имања краља Петра.[508] Једнака у цени и квалитету са добрим рајнским вином. Вино се продаје у оригиналним боцама Комесаријата 11. немачке армије. Обратити се *Geppert Co.*, дворском добављачу".[509] Ова епизода из окупираног Смедерева нам само делимично сведочи о неким аспектима живота под окупацијом, од којих је најупадљивија била економска пљачка

508 Мисли се на виноград у дворском комплексу династије Обреновић у Смедереву, која је до окупације 1915. године била под управом породице пуковника Антонија Орешковића, коме је краљица Наталија Обреновић, након мајског преврата 1903. године, поверила старање о имању. Међутим, Немци су за време рата сматрали да се ради о летњиковцу краља Петра I Карађорђевића, о чему сведоче и ратне дописне карте са мотивом Виле династије Обреновић штампане током рата: С. Цветковић, *Вила династије Обреновић*, друго допуњено и измењено издање, Смедерево, 2012, стр. 151–152.

509 Anon. „Drink Enemy`s Wine", *East Oregonian*, (Pendleton, OR), No. 9017, Vol. 28, 12. january 1917, Page 4; Anon.„La XIe armee vend les vins du roi Pierre de Serbe", *Le Petit Parisien : journal quotidien du soir* (Paris), No. 14574, 42 Anée, 3. janvier 1917, 1.

свих важнијих ресурса, те њихово стављање у функцију ратних напора окупатора.

Као и све остале привредне гране, тако је и виноградарство морало да се повинује новоуспостављеним правилима које је освајач наметао. Власници винограда су обезбеђивали количину грожђа која је морала да буде послата у новоизграђене станице за муљање, опремљене савременом техником. Код већих таквих станица парне муљаче биле су постављене тик уз железничку пругу, где се цеђено грожђе, произвођено у колима са цистернама, пребацивало или испумпавало уз помоћ парних преса директно у железничке вагоне. Највеће такве парне станице за муљање и обраду грожђа биле су у Смедереву, где се она налазила одмах уз пругу крај обале Дунава, као и у Крушевцу. Обе су биле капацитета обраде више од 500 хектолитара цеђеног грожђа.[510] Тржишна вредност једног хектолитра вина бербе 1916. године била је, према извештају инспектората из Беча, око 350 круна.[511] Контингент произведеног вина који је требало да остане у земљи био је усмераван у винарије Пољопривредног одељења ВГГ/С.[512]

Вино које се производило у Србији у то време махом је било вино светлоцрвене боје, већином веома доброг квалитета, док су неке од сорти из околине Београда, Смедерева, Аранђеловца или Крушевца сматране за првокласна вина.[513]

Чланови аустроугарске окупационе администрације су засигурно инсистирали на бољој организацији коришћења пољопривредних ресурса, желећи да на тај начин искористе у што већој мери потенцијале земље за своје потребе. У новинским извештајима се помиње као „главни вински регион онај око Смедерева". У намери да повећају производњу, власти Гувернмана су послали два енолога у најважније винске регионе – по једног у Смедерево и Александровац.[514] Поред тога, надлежно одељење је из Београда слало распис – упутства за производњу вина и начине његовог чувања.[515]

---

510 H. Kerchnawe, „Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 141.

511 *Исто.*

512 *Исто.*

513 *Исто.*

514 Anon., „Der Weinbau in Serbien", *Pester Lloyd* (Budapest), Nr. 175, Jahrgang 63, 25. Juni 1916, Seite 19.

515 АС, ВГГ, 9–680.

Како се рат одужио преко свих очекивања ратних планера у Бечу, ситуација је постајала све тежа и то не само на окупираној територији већ и у самим седиштима Царевине.[516] Снабдевање храном у Аустро-Угарској било је катастрофално од почетка до краја. Наиме, ова криза изазвана је савезничком блокадом, слабим жетвама, лошим управљањем, па и недостатком солидарности између делова Монархије.[517] Све то је морало је да доведе до још јаче контроле пољопривредне производње у Србији, као и већим и безобзирнијим реквизицијама хране.

Уза све, окупационе снаге су током 1918. године покушавале на све начине да оживе пољопривредну производњу. Предузете су специјалне мере за евиденцију жетве, „и то не само житарица већ и свега што је служило за исхрану, па чак и воћа, сувог и свежег, како би се квантум за прехрану на неки начин повећао";[518] Уочи предстојеће жетве 1918. године из Аустрије је послато 25 специјалних група, док су на терену оформљене друге групе, којима су командовале војне старешине. Иако су ови послови номинално спадали у делокруг цивилних власти, с обзиром на војно-политички значај прехране становништва и војске, на локалу је надзор над жетвом вршила окружна команда, која је стриктно водила рачуна о одговорности сваког појединца у овом радном ланцу, почевши од машинисте на вршалици. Као важна мотивациона мера уведена је и казна за одговорне председнике општина, као и за власнике жита, уколико би приноси били испод предвиђеног радног плана. Из Аустрије

516 У Бечу је крајем априла 1918. године наступила велика криза јер су залихе хране било довољне само за два-три дана. Осим тога, Хуго Керхнаве је пооштравање мера штедње и смањивање квота за исхрану домаћег становништва правдао речима да је „... боље стање исхране у овој поробљеној земљи Србији у односу на стање у земљама које воде рат": Д. Милић, „Привреда под окупационим режимом", у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Београд, 1989, 9–10; Поред тога, немачки војници су боље пролазили од својих савезника из Аустро-Угарске чак и по питању исхране. Према извештајима из ВГГ/С немачки војници су 1918. године дневно добијали следовање од по 750 гр. хлеба, док су аустроугарски добијали тек 280 гр: D. Djordjević, Dimitrije, „The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", *Balcanica* XLVI (2015), 125.

517 M. Cornwall, „Austro-Hungary and Yugoslavia", in: J. Horne, *A Companion to World War I*, Oxford, UK, 2010, p. 376.

518 Д. Милић, „Привреда под окупационим режимом", у: Љ. Алексић (ур.): *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Београд, 1989, стр. 10.

је допремљена механизација, што је у великој мери олакшало реализацију плана, који је пребачен за 3%.[519] Све ове мере довеле су до невероватних података, бар што се тиче пољопривредне производње у 1918. години. Наиме, производња је пребацила резултате постигнуте у једној од последњих мирнодопских година у Србији, као што је на пример била 1910. година.[520] Међутим, ово није значило и бољу прехрану локалног становништва. Напротив, „за становништво у Србији свака испорука значила је даље смањивање прописаних квота на половину".[521]

Иако су прилике по питању лова на дивљач оцењене као повољне, локално становништво је, наравно, било искључено из лова.[522]

Риболов је играо важну улогу у организацији искоришћавања ресурса у Србији. При том, окупационе власти су имале намеру да од улова рибе у Србији подмирују не само потребе окупационе војске и локалног становништва већ и да извозе вишкове који су били нарочито потребни приликом безмесних дана за велике хришћанске празнике.[523]

Улов рибе био је нарочито активан током лета и с јесени. За организацију риболова биле су задужене окружне команде у Шапцу и Смедеревској Паланци. За праћење рада риболовачких испостава биле су задужене локалне царинске испоставе или канцеларије за финансијску контролу у овим окрузима.[524] Како би се што боље искористили потенцијали риболова, у Смедереву је покренута сушара „по њемачком моделу", која се, према истом извору, ускоро након тога требала пренети у Београд.[525] У каснијим извештајима се наводи да се за рибарење користи десна обала Дунава од Гроцке до ушћа Мораве, закључно са мртвим рукавцима Језаве и Мораве. У другој половини 1917. године приноси су било 21.000 килограма рибе. На основу

519 *Исто*, стр. 11–12.

520 *Исто*, стр. 12–13.

521 *Исто*, стр. 12.

522 АС, ВГГ, 20–98.

523 H. Kerchnawe, "Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 177.

524 *Исто*.

525 Anon., „Narodna privreda. Privredno stanje zaposjednutih dijelova Srbije u godini 1916.", *Beogradske novine* (Beograd), br. 39, godina II, 10. februar 1917, str. 3; Потврда ове иницијативе дошла је касније и из других меродавних извора: H. Kerchnawe, "Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 177.

количине уловљене рибе закључује се да исхрана рибом чини важну ставку у прехрани локалног становништва. Међутим, за сиромашније становништво риба друге класе је често једини извор протеина. У том смислу предлаже се оснивање рибњака, а као један од неповољних трендова у даљем развијању рибарења напомиње се недостатак надзора над рекама и употреба моторног чамца.[526]

Окупатор је пленио не само храну већ и друге важније ресурсе који су сматрани од значаја за ратне напоре. Тако се у августу 1916. године понавља наредба власти да се сви они бакарни предмети који су из неких ранијих разлога остављени власницима на коришћење, сада морају предати најближем „Уреду за прикупљање", где ће се добити адекватна замена у истим таквим предметима од гвожђа.[527] Позивајући се на сличне огласе од 18. априла и 5. августа 1916. од те године, власти Гувернмана наређивале су становништву да се сви ковински (метални) предмети морају предати надлежним службама у Београду до 30. септембра, за шта ће се добити одговарајућа накнада. Након истека овог рока, дакле већ од 1. октобра 1916. године, уколико се затекне неки такав предмет, биће заплењен без плаћања накнаде.[528]

Већ подугачком списку пољопривредних производа које су произвођачи морали да предају локалним представницима цивилних или војних власти с пролећа 1916. године придодате су и животињске кости, које су касније коришћене у производњи лепкова.[529] Власти ВГГ/С су током лета исте године спровеле кампању прикупљања коприва, која је транспортована у Аустро-Угарску, где је даље обрађивана и коришћена у текстилној индустрији.[530] Путем Београдских новина поновљена је наредба гувернера о обавези предаје бербе шљива Центру за

526 АС, ВГГ, 20–98 (део извештаја под називом *Fischerei*).

527 Upravnik vojnog. gradj. odeljenja, „Naredba", *Beogradske novine* (Beograd), br. 170, godina II, 3. avgust 1916, str. 7.

528 C. i k. zapovjedništvo mosne brane grada Beograda, kao okružno zapovjedništvo, „Grad i okolica. Oglas", *Beogradske novine* (Beograd), br. 224, godina II, 26. septembar 1916, str. 2.

529 Anon., „Iskorišćavanje kostiju u Srbiji", *Beogradske novine* (Beograd), br. 145, godina II, 9. jul 1916, str. 2.

530 Anon., „Iskorišćavanje kopriva u Srbiji", *Beogradske novine* (Beograd), br. 172, godina II, 5. avgust 1916, str. 2.

искоришћавање жетве, како би се тек након добијања дозволе и плаћања такси могле извозити. Висина такси зависила је од врсте шљива, као и у зависности коме и за које потребе се продају. Изузетак су биле појединачне пошиљке за извоз мање од сто килограма.[531] Списку производа који подлежу обавезној предаји гувернманским властима подлегала је и ракија. У септембру 1916. године наређено је да се све постојеће залихе ракије морају пријавити надлежним службама.[532] За личне потребе могле су се задржати количине до 50 литара, с тим да су се све количине веће од 10 литара морале пријавити општинском суду ради наплате пореза.[533] Све количине веће од 50 литара откупљивала је војна команда по цени од 2,20 круне за чист алкохол. Роба се плаћала у готовини, а власник је морао да обезбеди одговарајућу бурад, која му се накнадно враћала или надокнађивала у износу од 8 хелера по литру за амбалажу. Од тог тренутка, ракију су могли продавати само овлашћени продавци који су претходно купили ракију од представника Гувернмана, платили порез од 2,60 круне по литру чистог алкохола и за то имали одобрење. Осим тога, на снагу је ступила и забрана неовлашћеног печења ракије. Свако ко би се оглушио о ову наредбу подлегао је новчаној казни од 10 до 2000 круна, роба му се одузимала, као и сав затечен инвентар за производњу и смештај ракије. Уколико се казна није могла наплатити, прописане су затворске казне од једног дана до два месеца.[534]

До новчаних средстава окупациона власт долазила је наплатом непосредног пореза: порез на земљиште, зграде, на камату од главнице и на ренту, на радње и зараду, као и порез на личност. Поред обавезних давања, периодично су увођене и друге новчане обавезе, попут ратних зајмова.[535]

---

531 Zastup. vojnog glavnog guvernera Babich, gen-major, s.r., „Zvanične objave. Naredba", *Beogradske novine* (Beograd), br. 179, godina II, 12. avgust 1916, str. 3.

532 C. i k. glavna vojna gubernija u Srbiji. S. z. i z. Nr. 822/OA. Извор: pl. Babich, generalmajor, s.r., „Zvanične objave", *Beogradske novine* (Beograd), br. 224, godina II, 26. septembar 1916, str. 2.

533 Порез је износио 65 хелера за сваки литар тзв. „меке ракије", или ракије до 25% алкохола и 10 гради старе српске градације, а 1,30 круна за „љуту ракију".

534 pl. Babich, generalmajor, s.r., „Zvanične objave", *Beogradske novine* (Beograd), br. 224, godina II, 26. septembar 1916, str. 2.

535 Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 364–365.

Велике намете окупационих власти, који су отежавали и онако тескобну свакодневицу, описује један аустроугарски војник југословенског порекла, који се у марту 1918. године затекао у селу Михајловцу код Смедерева. Као убеђени социјалиста у униформи војске која је као окупатор систематски затирала један народ, Богдан Крекић је био огорчен и згрожен изјавама највиших представника окупационог режима како су успели да у Гувернману направе чак и суфицит, наводно већи него у Србији у мирнодопско доба и боље резултате у односу на друга подручја под окупацијом аустроугарске војске.[536] Проницљиво је, путујући по Србији и разговарајући са локалним становништвом, увидео да је тај привид успеха окупационих власти учињен уз репресалије, претње глобама и реквизицијама над локалним српским становништвом. Тако он описује свој сусрет са једним старијим житељем села Михајловац. Домаћин куће, где су војници одсели, јадао се како цело село мора да плати 200.000 круна пореза. На Крекићево питање колика је разлика у давањима пре рата и тада, за време окупације, домаћин му је одговорио: „Пре сам плаћао 200–300 динара, а сада плаћам 1300 круна!". Осим тога, јадао му се сељак: „Пре сам имао по двадесеторо говеда – данас немам ни једно. Пре сам ранио по десеторо свиња – данас имам само једно мало кезме, па и то је заведено у статистику; ја га смем и морам одранити, заклати га не смем. А када наиђе реквизициони деташман, онда гони све што је уздигнуто и храњено!".[537]

Пљачка српског народа огледала се и у наметнутој девалвацији српског динара.[538] Овакав поступак окупационих власти

536 Уколико је веровати подацима из објављених статистика, ВГГ/С је, у поређењу са другим окупираним подручјима (Пољска, Црна Гора и Албанија), остварио најбоље резултате. Ово су, наравно, са поносом истицали његови одговорни шефови: Д. Милић, „Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године", стр. 37.

537 B. Krekić, *nav. delo*, str. 62.

538 Наиме, курс нових окупационих власти био је у нескладу са предратним односом према којем је за једну аустроугарску круну требало платити 1,05 српских динара. Ако овоме додамо и то да су раст новчаног оптицаја у Аустро-Угарској и крунска инфлација били бржи него динарски, еквивалентна размена у 1916. години требало би да донесе курс према којем би динар био чак и јачи од круне: B. Mijatović, „Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. godine", *Istorija 20. veka,* 1/2014, str. 30; Величину пљачке можемо да сагледамо и кроз послератну призму. Наиме, српски поданици били су приморани да један део својих динара мењају за круну

правдан је и преко званичних пропагандних канала као једини могућ, јер је наводно српска краљевска влада без покрића штампала новац и пренела злато у Париз, а „житељству није остало ништа осим тога безвриједнога папирнога новца па је тек уласком аустро-угарских чета до новца од вриједности дошло".[539] Међутим, српска влада у егзилу, тачније Народна банка Краљевине Србије „уложила је велике напоре да обезбеди резерве додатних количина новчаница, које су штампане у Француској".[540] Резултат оваквог изузетно неправедног и неповољног курса за замену српског динара резултирао је тезаурирањем једног дела српског новца који је остао у земљи,[541] али и присилном експропријацијом имовине у Србији наметањем новог курса.[542] Постојеће српске новчанице биле су жигосане од стране надлежних комисија у ВГГ/С о чему је у јулу издат последњи позив.[543] Међутим, већ последњег дана жигосања, рок је према наредби Президијума ВГГ/С продужен до 25. јула за Београд[544], а за унутрашњост до 5. августа 1916. године.[545]

по изузетно неповољном курсу. Губећи реалну вредност приликом ове конверзије, они су и након свршетка рата били додатно оштећени услед обезвређености круне. Наиме, у фебруару 1920. године вршена је конверзија круне за динар нове државе, Краљевине СХС, и тада је требало платити чак четири аустроугарске круне за један динар: *Исто*, стр. 28–50.

539 Анон. „Unapregjenje gospodarskih prilika u usvojenim krajevima po našoj vojsci.", *Beogradske novine* (Beograd), br. 2, godina I, 19. decembar 1915, str. 2.

540 М. Д. Андрејић, С. Љ. Крстић и М. Н. Паспаљ, „Ограничење оптицаја новчаница у сребру у Краљевини Србији пре и у току Првог светског рата", *Војно дело* год. LXVI, бр. 2 (лето 2014), стр. 384.

541 Српско становништво које је било у могућности чувало је током окупације папирни српски новац верујући у његову конвертибилност услед уверавања јавног мњења како је Народна банка краљевине Србије обезбедила покривеност зајмовима из Француске, што се показало као делимично оправдано, не толико због стварног покрића штампаног српског новца, колико услед поверења у српску владу и њену монетарну политику: B. Mijatović, „Novčano-kreditni poslovi Narodne banke Srbije 1914–1915", str. 50.

542 *Исто*, стр. 29–30.

543 „Ц. и к. главно војно заповједништво у Србији наредило је жиговање новчаница српске Народне Банке. Жиговање се има извршити за вријеме од 1. јула до закључно 14. 1916. бесплатно", уз напомену да „...послије истека рока за жиговање губе досадашњу саобраћајну снагу код свих војних власти": Car. i kralj. zapovjedništvo za grad Beograd, „Zvanične objave. Objava", *Beogradske novine* (Beograd), br. 137, godina II, 1. jul 1916, str. 2.

544 Anon., „Žigovanje dinarskih novčanica", *Beogradske novine* (Beograd), br. 151, godina II, 15. juli 1916, str. 2.

545 Anon., „Narodna privreda. Uredjenje srpske valute", *Beogradske novine*

Почетком октобра 1916. године званичан курс за све стране валуте био је следећи: 100 немачких рајхсмарака – 146 круна или 100 круна – 68,49 марака; 100 бугарских лева – 118 круна или 100 круна – 84,70 лева; за интерниране и ратне заробљенике важио је следећи курс за француски франак: 100 франака – 155 круна или 100 круна – 64,52 франака.[546]

Сл. 134, Српских 2 динара, метални новац из 1915. године

Осим што је декретом девалвирала српски динар на половину његове реалне вредности, Аустро-Угарска је додатно на посредан начин пљачкала српски народ под окупацијом својом монетарном политиком. Наиме, Аустро-Угарска је током рата била једна од оних земаља које su највише користиле штампарску пресу као важан извор државних финансија[547] и на тај начин обезвређивала сопствену валуту.[548] Последице овакве политике осећале су се и у смедеревском крају, о чему говоре окупациони извештаји из 1918. године: „куповна вредност новца је доста пала, много је лакше прибављање

Сл. 135, Аустроугарских 10 круна и немачких 20 марака, папирни новац из 1915. године

(Beograd), br. 176, godina II, 9. august 1916, str. 2.

546 Anon., „Narodna privreda. Tečaj stranih valuta", *Beogradske novine* (Beograd), br. 229, 1. oktobar 1916, str. 2.

547 B. Mijatović, „Novčano-kreditni poslovi Narodne banke Srbije 1914–1915", str. 42.

548 Из анализе Б. Мијатовића видимо да је у Аустро-Угарској рат углавном финансиран штампањем новца. „Технички то је извођено тако што је држава издавала ратне обвезнице, а њих куповала Централна банка. Стога је током ратних година дошло до врло брзог раста новчаног оптицаја и цена: тако је у новембру 1918. године оптицај новца 13,2 пута већи, цене 16,4 пута више...Новчана подлога је у истом периоду опала са 1241 на 261 милион круна крајем 1918. године, а већи део се преселио у немачку Рајхсбанку": *Исто*, стр. 30.

животних намирница у трговинама за размену и спроводи се много јефтиније".[549]

За време окупације у ВГГ/С се обављала трговина мањег интензитета, односно „... трговина се свела на продају животних намирница и одевних предмета".[550] Са оживљавањем производње у окупираној Србији, аустроугарске власти су захтевале од српских сељака да купују експортне производе Аустроугарске, а са друге стране су организовале трговину српским намирницама.[551]

У погледу снабдевања становништва, војна управа је имала посебан систем који је био организован на следећи начин: за снабдевање монополским артиклима задужена је била Централа за промет робом (државна трговина),[552] за снабдевање месом, машћу и горивом Војна интендантура, док је дистрибуцију хлеба, брашна и поврћа била у надлежности Централе за прикупљање жетве. Већ од маја 1916. године Централа за промет робом је преузела неке веће трговине и у њих увела руководства из редова мађарског, аустријског и делимично српског капитала.[553] Мађарске институције су настојале да припреме српско тло за извоз мађарских производа. Новчани промет обављале су мађарске и аустријске новчане институције са седиштем у Београду.

Било је, наравно, и трговине на црном тржишту, где се дефицитарна роба набављала по знатно вишим ценама.[554] Крупне

549 АС, ВГГ, 20–98.

550 Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 368.

551 В. Дорник, „Наличје окупације. Под војном управом", стр. 217.

552 Наиме, одмах по окупацији у ВГГ /С је основан Централни магацин робе, који је набављао робу из Двојне монархије и продавао је одмах купцима, а касније, када су се неки од српских трговаца вратили из бежаније, продавао и преко њих. Међутим, када је царинама уређено тржиште, укинут је Централни магацин робе, а покренута је нова установа Централа за промет робе. Она је уређена по већ опробаном окупационом систему у Пољској. Задатак ове установе био је вишеструк: водила је рачуна о потребама становништва, поручивала од Министарства финансија одређене контингенте за задовољење основних потреба становника. Мимо тога, пратила је производњу и потрошњу у Србији, давала обавештења о царинским, пасошким и саобраћајним приликама и координирала трговину: Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 368.

553 *Исто*.

554 *Исто*.

трговине није било, између осталог и због лимитираних могућности транспорта, јер је највећи део вагона био у функцији рата. Међутим, трговина је била ниског интензитета и због рестриктивног односа власти према кретању српског становништва. Наиме, сваки сељак који је хтео да тргује у другом округу требало је да претходно обезбеди дозволу, која подразумевала тачан број товара или тежину товара коју планира да понесе.[555]

Цене производа су стално расле, због трговине на мало и повећаних трошкова транспорта и увоза. Како би обезбедила сталне приходе, окупациона власт је већ у пролеће 1916. године увела монополску трговину за робу широке потрошње попут: соли, шећера,[556] шпиритуса, петролеја,[557] папира за дуван, шибица... Убрзо је монопол постао главни приход окупационих власти.[558] Међутим, сва монополска роба била је дефицитарна па се убрзо појавило кријумчарење овакве робе и њено продавање на црном тржишту, упркос строгим казнама. Пред крај рата у Смедеревском округу осећа се дефицит у свим монополским производима, како је у извештајима писало „жеља за робом је велика, а понуда мала". Шпиритуса нема, а реквизиције сакривеног жита и коже су се настављале.[559]

Као последица нужности, на пољу трговинске размене, услед нередовних прилика цветала је трампа, како легална, тако и нелегална. „Службено организована трампа обављана је у граничним областима према бугарској окупационој зони", између осталих и у Смедеревском округу. „При томе је привилеговани положај уживала аустријска Централа за откуп са

555 Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)", стр. 50.

556 Монопол на шећер увео је нови гувернер фон Ремен, који је задржао искључиво право увоза шећера из Аустро-Угарске, на који се није плаћала царина. Овако увезен шећер давао се на даљу продају овлашћеним трговцима у окрузима, који су морали продавати шећер по стриктно прописаним ценама. Такве радње биле су редовно контролисане, а неовлашћено дизање цене повлачило је високе новчане, па чак и затворске казне. На овај начин Гувернман је обезбедио сталне и лепе приходе: Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 367.

557 Трговину шпиритусом и петролејом на основу уговора о закупу са органима ВГГ/С обављала је Мађарска комерцијална банка из Будимпеште. Она је отворила магацине за дистрибуцију у свим окрузима: *Исто*, стр. 368.

558 *Исто*.

559 АС, ВГГ, 20–98.

седиштем у Будимпешти, која је основала и своје испоставе у неким градовима дуж Мораве. Монополске артикле су давали у замену за стоку, маст и кукуруз. Акција се водила под контролом служби Војног генералног гувернмана".[560] Несташица разних намирница и монополских артикала довела је до тога да се у трампу уводе и текстилни предмети (одећа, обућа и слично). Важно је напоменути да се приликом трампе нерадо примао новац, чак ни када се нудило по пет до десет пута већој цени. Неки од оквира трампе кретали су се у следећем односу: 1 килограм пиринча за 4 килограма шећера, 1 килограм дувана за 6 до 8 килограма шећера, 1 литар уља за 6 до 8 килограма шећера и др. Највеће привилегије у снабдевању трампом имали су људи из окупационог апарата, као и њихове породице. Окупационе власти су морале да констатују да су током 1916. и 1917. године „... многи припадници њиховог официрског кадра прешли дате оквире поверених им задатака. То се у првом реду односило на испољену грабљивост, користољубље и сваковрсне шпекулације".[561]

Приликом разматрања индустријских прилика морамо имати у виду да је она и пре рата била у повоју. Током окупације, од већих предузећа у Смедеревском округу, издвојићемо парну стругару у Смедереву, и по две циглане у Смедереву и Смедеревској Паланци.[562] Из извештаја окружне команде у Смедеревској Паланци сазнајемо да је у плану била изградња „још две фабрике за обраду кукуруза".[563]

Захваљујући једном, нажалост недатованом извештају из Смедеревског округа, који се односи на индустријска предузећа, имамо потпунију слику о томе са чиме је могла да располаже нова окупациона управа. Ми ћемо овде изнети податке за Смедеревски срез. Парних млинова било је укупно 20 у 12 места (Добри До, Друговац, Дубона, Колари (два млина), Мала Крсна, Михајловац (два млина), Осипаоница (три млина), Лугавчина, Радинац (два млина, од којих један моторни), Сараорци, Водањ и Смедерево (три млина). Од укупног броја, парни

560 Д. Милић, „Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године", стр. 42–43.

561 *Исто*, стр. 44.

562 АС, ВГГ, 20–53.

563 АС, ВГГ, 20–76.

млинови у Дубони, Сараорцима, затим Алексе Савића у Осипаоници, као и Јанаћија Константиновића у Смедереву, нису били у функцији. Они су били оштећени у борбама у октобру 1915. године, док су код оног у Сараорцима Немци истрошили локомобилу. Осим тога, од поменутих, млин другог Савића из Осипаонице, Михајла, био је реквириран од немачких трупа. Према проценама окупатора укупан просечан дневни излаз робе из ових млинова при нормалном раду био је око 86.200 килограма жита. Процењена вредност млинова, укључујућих и оштећене и ван употребе, заједно са затеченим резервама, била је око 429.000 круна. Од свих оперативних млинова највећи су били они у Смедереву: Ванка Коџаса са 25 радника и Јанаћија Константиновића са 20 радника, али који није био у функцији. У селима су највећи били оштећени и ван функције млин Алексе Савића, затим Живана Ђорђевића у Радинцу са 4 и Обрада Милосављевића у Друговцу са 5 радника. Поред парних, радили су и водени млинови, и то у следећим селима: Добри До (два млина), Михајловцу, Малом Орашју Радинцу (два млина) и Раљи. Њихови дневни капацитети процењени су на 5700 килограма жита, а вредност је цењена на око 15.900 круна.[564]

Нешто касније, у јуну 1917. године, долази до реорганизације у управљању млиновима у Смедереву, када један од млинова преузима немачка етапна команда. Уједно, донесен је и правилник о млевењу пшенице за потребе немачких трупа.[565]

Од осталих индустријских објеката споменућемо прво циглане. Једна је била у власништву Видоја Аксентијевића у Сараорцима, али је она приликом ратних операција оштећена и била је ван функције. Поред ње, у Смедереву су постојале две циглане, обе у власништву Бранка Јефремовића, али су обе, иако оцењене као оперативне. биле ван употребе. Једна је имала 18 радника, са процењеном нормалном производњом од 10.000 цигала и вредности око 120.000 круна, а друга са 22 радника, капацитета 15.000 цигала, вредности око 140.000 круна. Иако овде износима податке само за Смедеревски срез, споменућемо да су у Смедеревској Паланци постојале две циглане, једна Симе Димића, капацитета 16.000 цигала и вредности око

564 АС, ВГГ, 14–65.

565 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", стр. 39.

150.000 круна, и друга власништво Виторовића и Калајића, капацитета 10.000 цигала и процењене вредности око 80.000 круна. Међутим, обе су биле оштећене и ван функције.[566]

Од осталих предузећа истичемо нарочито парну стругару у Смедереву у власништву штедионице у Смедеревској Паланци, са 18 радника и процењене вредности око 50.000 круна. Додајмо и то да су у Великој Плани постојала два важна индустријска погона – кланице, једна власништва Шојса, дневног капацитета 50 животиња, процењене вредности око 250.000 круна, и друга, власништво Шумахера, капацитета 120 животиња, процењене вредности од чак 750.000 круна. Међутим, оба ова велика предузећа била су реквирирана од стране немачке војске.[567] Из ових извештаја видимо оно што смо већ напомињали, да су немачке етапне трупе још у почетку запоседале кључне привредне објекте и задржавали их под својом контролом упркос незадовољству аустроугарских окупационих власти.

Са стабилизацијом окупационих прилика покренуто је још једно индустријско предузеће. Реч је о фабрици дувана, прецизније, за производњу цигарета у Смедереву, на шта упућује оновремена штампа, како у Гувернману, тако и у Немачкој. Пре рата Србија је имала развијену производњу цигарета, која је намиривала потребе земље. Избијањем рата дошло је до поремећаја у производњи цигарета јер су многи радници неопходни за узгајање дувана били мобилисани. Са проблемом недостатка цигарета суочили су се окупатори. Наиме, након окупације Србије, поља на којима се узгајао дуван, као и фабрика у Скопљу, припали су Бугарској па је стога окупатор настојао да реши овај проблем. У Смедереву је основана фабрика цигарета, која је пословала под заједничком управом аустроугарских окупационих власти и немачке етапне команде у Смедереву.[568] Овај потез, уз покретање знатно веће

566 АС, ВГГ, 14–65.

567 АС, ВГГ, 14–65.

568 На ангажовање немачке војске упућује билтен једне немачке компаније из Штетина (*Stettin* данашњи пољски Шћећин), у којем се објављује вест да је један њихов радник (извесни Цандер/*Zander*), иначе ангажован у фабрици цигара у Смедереву (*Zigarrenfabrik in Semendria*), добро и здраво. У ком својству је овај немачки радник, иначе књиговезац, деловао у поменутој фабрици у Смедереву током окупације, немамо довољно информа-

фабрике дувана у Београду, оживели су дуванску културу у земљи.[569] Производња је, изгледа, заиста заживела у великој мери јер су се представници окупационих власти касније хвалили успехом у производњи цигарета. Дуван из Македоније је стизао у толикој количини да су произведене цигарете у три фабрике у Србији намиривале потребе војске и окупационог апарата, затим становништва, па је вишак извожен у окупациони Гувернман у Лублин у Пољској, као и даље за војску на фронту.[570] Према подацима до којих су дошли други истраживачи завичајне историје, ова фабрика била је једна од најмодернијих на Балкану. Дуван је откупљиван у Македонији, допреман и потом сечен у једној просторији на „Терсани" из Силоса, а цигарете прављене у магацину фирме „Симић и Павловић" на смедеревском Калемегдану. Пред крај рата, Немци су машине демонтирали и зграде онеспособили.[571]

О покретању производње не знамо много, али посредно можемо закључити да је производња имала проблема са ангажовањем радне снаге. Наиме, на основу једног новинског огласа у којем се траже радници закључујемо да је у производњи ангажована радна снага која је испуњавала минималне захтеве у погледу школованости или стручности, углавном жене, па чак и деца: „Машински шлосери, обични интелигентнији раденици, младићи између 15–17 година и женске раденице, које знају руком цигарете савијати, потребни су фабрици цигарета у Смедереву". За све даље информације требало се упутити у Ломину улицу у Београду.[572] Још један оглас објављен је

ција. Извештај се односи на период априла 1918. године, а објављен је нешто касније у поменутом билтену: Anon., „Auszüge aus eingegangenen Feldpostbriefen und Postkarten", *Feldpost für die Angestellten der Firma F.Heffenland G.m.b.H.*(Stettin), Nr. 9, Anfang Oktober 1918, Seite 29; У рецентној литератури везаној за завичајну историју Првог светског рата помиње се извесни немачки војни обвезник који је у Смедереву радио као машиниста у „немачкој Војној фабрици цигарета у Смедереву": Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 81–82.

569 H. Kerchnawe, "Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 129.

570 *Исто*, стр. 129–130.

571 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", стр. 39. (на основу рукописа Ивана Стојића за његову *Енциклопедију Смедерево*, други том, која је у припреми).

572 Oglas, „Namještenja. Traže se", *Beogradske novine* (Beograd), br. 112, godina IV, 27. april 1918, str. 4; Истоветни оглас поновљен је 4. јуна 1918. године, што говори да фабрика још увек није могла да, упркос спуштању

нешто касније, а њиме се оглашавала потреба за женским радницама у поменутој фабрици.[573] Каква је била судбина фабрике, као и да ли је она заживела у планираним капацитетима, не знамо, али судећи по извештајима из средине 1918. године она се не помиње у делу о индустрији и занатству.[574] Из каснијих наративних извора сазнајемо да су многи од упосленика ове фабрике били недорасле девојчице и дечаци, који су радили у „условима који су били веома лоши".[575]

За даљи развој индустрије била је неопходна не само способна мушка радна снага, већ и стручно особље, које и те како недостајало о чему говори извештај команде из лета 1917. године: „само један инжењер-помоћник био је на располагању техничким помоћницима и окружном инжењеру".[576] Окружној радионици, која је основана у јуну 1917. године, осим 45 професионалних цивилних радника, додато је још 8 мануелних радника који су пуштени из интернирачких логора.[577] Професионални радници били су плаћани 10–15 круна, а помоћни 6–8 круна на дан. Иначе, за рад у индустријским и занатским погонима коришћен је и рад кулуком.[578]

Ситуација по питању индустрије и занатства није се много поправила до краја рата. Из извештаја из средине 1918. године сазнајемо да је у округу постојала само једна фабрика, пилана у Смедереву, али да је и она обуставила рад 1. маја 1918. године. Осим овог погона, у обзир је узиман и парни млин Драгутина Раденковића у Смедеревској Паланци, капацитета 8000 килограма жита на дан.[579]

Рат је у великој мери уништио занатство, а само је мали број мајстора остао у земљи и задржао своју радионицу. Због тога су првенствено у ВГГ били ангажовани војни мајстори.[580]

производних стандарда, пронађе адекватну раду снагу.

573 Oglas, „Namještenja. Traže se. Fabrika cigareta u Smederevu", *Beogradske novine* (Beograd), br. 131, godina IV, 17. maj 1918, str. 4.

574 AC, ВГГ, 20–98.

575 H. Folks, *The human costs of the war*, p. 234.

576 AC, ВГГ. 20–76.

577 AC, ВГГ, 20–76.

578 AC, ВГГ, 20–98.

579 AC, ВГГ, 20–98.

580 F. Nemet, *nav. delo*, str. 126.

У занатству и индустрији су радили само они погони који су обезбеђивали производе који су били неопходни Двојној монархији.[581] Са стабилизацијом окупационих прилика долази до оживљавања занатства и трговине. Тако је у Смедеревском округу током 1917. године било укупно 306 трговинских и 428 занатских радњи, док се пословима угоститељства (механе и преноћиште) бавило 135 радњи.[582]

Култура, школство и духовни живот под крутом стегом окупационог режима

Без обзира на будуће политичко уређење у Србији након завршетка рата, окупатор је интензивирао пропагандни и сваки други рад на промени културног идентитета окупираног становништва. У том смислу видимо читав низ репресивних мера. Као потенцијалног носиоца могућег отпора у будућности, требало је маргинализовати, па чак и трајно уклонити интелигенцију.[583] Забрањена су сва политичка и друга грађанска удружења, док су права на запослење укинута експонираним члановима и активистима политичких партија које су биле носиоци дотадашње власти и најпознатијих патриотских удружења, као и бившим државним чиновницима. Издаваштво је забрањено, а имовина таквих предузећа заплењена.[584] На страницама јединог званичног листа, „Београдских новина", велича се „цивилизаторска" мисија окупатора и спроводи агресивна пропаганда.[585] Уводи се латиница и гуши

581 Б. Младеновић, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916–1918", стр. 366.

582 АС, ВГГ, 20–76.

583 Окупаторски режим је имао веома растегљиво схватање појма интелектуалац, па је већ у пролеће 1916. године почело пописивање најширег могућег слоја људи који су увртшени у ову категорију: Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", стр. 249.

584 *Исто*, стр. 250–252.

585 У том смислу вредно помена је разумевање пропаганде као важног алата

ћирилица,[586] а официјелни дискурс се кроатизира.[587] Званичан језик у аустроугарској окупационој зони био је немачки, а у контактима са грађанством користио се „језик којим грађанство говори".[588]

Намећу се нове форме образовања, које су политички и идеолошки обојене. За управитеље школа били су предвиђени официри, а наставни кадар је регрутован из редова аустроугарских подофицира неспособних за фронт. Школски програми окупационих власти укинули су ћирилично писмо. У војним круговима ћирилица је означена као *staatsgefährlich* или „опасна по државу".[589] Ћирилично писмо није уклоњено из јавних простора само из политичких разлога већ овим разлозима морамо придодати и један из домена практичних питања која су мучила окупационе власти. Наиме, окупатор је мањкао са људима који су знали да читају, и самим тим на одговарајући начин цензуришу све што је писано ћирилицом (писма, дописне карте...).[590] Осим тога, преименовање назива улица правдано је

за утицање на свест окупираног становништва:„Пропагандно истицање кривице Србије за отпочињање рата било је у функцији оправдавања мера које је предлагао војни врх Монархије.": М. Радојевић и Љ. Димић, *нав. дело*, стр. 199; Са Првим светским ратом долази до „демократизације рата", јер су се ратови изметнули у „народне ратове". Наиме, и цивили, као и целокупно друштво, били су увучени у вихор рата. Демократизација рата, баш као и демократско вођење политике, имплицира до тада невиђену употребу мас-медија (штампе) како би се демонизовао противник (цео један народ), и на тај начин оправдале све суровости рата: E. Hobsbaum, *Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991,* Beograd, 2004, str. 43–44.

586 „Проблем писма у јавној и званичној употреби било је уопште једно од питања којим се окупатор посебно бавио. Врховна команда је донела одлуку да се у јавној и званичној служби ћирилица укине од 1. јануара 1917. године": Љ. Поповић, „Основно школство под окупацијом", у: Љ. Алексић (ур.), *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Београд, 1988, стр. 36.

587 Објаве из Окружне команде у Смедеревској Паланци биле су штампане у неколико варијанти: 1. двојезично, на немачком и српском језику, 2. двојезично, на немачком и хрватском и 3. тројезично, на немачком, хрватском и на српском (ћирилично). Међутим, упадљива је чињеница да објаве штампане на српском, ћириличним писмом, нису биле у духу ондашњег српског језика, већ тај речник обилује многим речима из оновременог хрватског језика. Извор: *ÖNB*, *Bildarchiv und Grafiksammlung* (POR).

588 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 94.

589 D. Djordjević, „The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 118–119.

590 Касније истраге су показале да су у оквиру Ратне канцеларије за надзор цензори који нису знали, или слабо знали ћирилицу, радије одбацивали

од стране аустроугарске војне полиције чињеницом да натписи на ћирилици које су затекли њима ништа не значе, јер их не могу разумети.[591]

Па ипак, убрзо након успостављања новог окупационог система власти, постало је јасно да потпуно укидање ћирилице неће бити могуће, или бар у прво време немогуће, и то из читавог низа практичних, а не политичких разлога. Наиме, у Србији је и онако био мали проценат писмених, а они који су били писмени користили су ћирилицу. У првој верзији *Allgemeine Grundzüge für die Militärverwaltung in Serbien* („Општи принципи за војну управу у Србији" или „Устав" Гувернмана) издатој у јануару 1916. године употреба ћирилице се уопште и не спомиње, вероватно зато што окупатор није ни очекивао никакве проблеме у његовом спровођењу. Међутим, већ у априлу 1916. године практични проблеми приморали су креаторе политике у Гувернману да ревидирају ове „Опште принципе", када је издата друга верзија. Тако се у једном делу ових принципа напомиње следеће: „У кореспонденцији са становништвом и латински и ћирилични алфабет мора се истовремено користити".[592] Када би, на пример, неко од српских становника ВГГ/С желео да путује, морао је да, писмен или неписмен, преда захтев за путовање; када су вршене реквизиције или се предавала жетва, добијале су се потврде на папиру; када су се ка најнижим нивоима власти упућивале молбе, морале су се предавати у писменој форми, итд... Јасно је постало да и поред јавних прокламација и наметнуте латинице, ћирилица неће моћи да се у потпуности укине. Стога је чак и у *Allgemeine Grundzüge* сугерисано свим органима власти да се употреба ћирилице „ограничи на ниво који је неизбежан за неопходно функционисање у свакодневној пракси".[593] У трећој верзији *Allgemeine Grundzüge,* из септембра 1916. године, овај члан је избрисан. Могуће је да је опет био мотивисан недостатком персонала

са стране пошту писану ћирилицом, него да је прослеђују на даљу анализу: T. Scheer, "The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? Austro-Hungarian Occupation Regimes During The First World War in The Adriatic and The Balkans", *Acta Histriae,* god. 22 (2014) vol. 3, str. 683.

591 *Исто*.

592 Цитирано према: *Исто*, стр. 686.

593 *Исто*, стр. 685.

који је знао да чита и пише ћирилицу. Па, ипак, потпуна забрана употребе ћирилице у кореспонденцији између становништва и окупационе администрације морала је бити укинута јер су ове забране успоравале рад бирократије или је потпуно кочиле. На основу наредбе Врховне команде аустроугарске војске, ћирилица је могла да се користи у јавном дискурсу на штампаном материјалу само уз дозволу ВГГ/С. Ова наредба од 5. маја 1916. године наметала је гувернманским властима да све огласе штампају и латиничним и на ћириличним писмом.[594] Из једног расписа ВГГ/С од 12. јуна 1916. године сазнајемо да је аустроугарска Врховна команда планирала потпуно укидање ћирилице са 1. јануаром 1917. године.

Планирано је да се у новој школској години учи само на латиници. Иако је Врховна команда тек 1. јануара 1917. године донела одлуку према којој се у јавној и званичној употреби укида ћирилично писмо,[595] ове мере су у школама још брже решене. Нова школска година је већ била започела, а у школама је у употреби била само латиница. Само је црква делимично била изузета од ове наредбе – једино је у цркви остала у употреби црквенословенска ћирилица. Накнадно је, допуном Уредбе из априла 1917. године, одређено да се у литургији задржи старо писмо – словенско, а у управним пословима цркве, као и у црквеним књигама и изводима из њих дозвољена је ћирилица.[596] Међутим, уверења која су издавале општине била су писана латиницом.[597] Питање језика и писма коришћеног на територији ВГГ/С задирало је у сферу политичких односа у самој Хабзбуршкој монархији. Мађарски елементи су настојали да сва јавна документа, прогласи, наредбе и закони буду штампани равноправно немачким и мађарским језиком.

---

594 *Исто*, стр. 687. Овоме у прилог иде и оглас штампарије Виљема Куна из Београда с краја 1917. године, у којем је рекламиран џепни календар за 1918. годину „Štampan na srpsko-hrvatskom jeziku latinicom i ćirilicom", уз додатак да је „odobren od c. i k. Gubernije": Oglas, *Beogradske novine* (Beograd), br. 315, godina III, 16. novembar 1917, str. 4.

595 Морамо да приметимо да је и у овом погледу било изузетака. Тако се у Аустријској народној библиотеци чувају плакати-објаве ВГГ Србија штампане у Војној штампарији у Београду датиране након 1. јануара 1917. године. Више информација на: УРЛ: http://www.bildarchivaustria.at/ посећено 3. 8. 2018.

596 АС, ВГГ, 8–38.

597 Љ. Поповић, *нав. дело*, стр. 36.

Сл. 136, *Прослава испред зграде Задужбине у Смедереву*, фотографија, 1915-1916. година

Званични језик ВГГ/С био је језик војске Аустро-Угарске, значи равноправно немачки и мађарски. У општинским управама могао се користити језик те општине (српскохрватски, турски или албански), док је писмо било искључиво латиница. Ипак, у стварности било је изузетака од овог прописаног правила, јер је у неким канцеларијама приспела документација завођена ћирилицом чак и до новембра 1916. године[598]

Прокламацијом гувернера Салис-Севиса, тачније од дана објаве у Београдским новинама 17. фебруара 1916. године, на територији читавог ВГГ/С „... има се у цјелокупном званичном и јавном саобраћају рачунати вријеме искључиво и једино по грегорјанском календару".[599] Законодавац је остављао могућност да се током 1916. године у загради остављају датуми по старом или јулијанском календару, док је за црквену годину наставио да важи до тада употребљаван календар. Непоштовање ове наредбе сматрало се полицијским преступом.[600] Већ у наредном броју истих новина, у подужем

598 Б. Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918", стр. 113.

599 У новијој литератури међутим, на основу публиковане грађе – зборника закона ВГГ/С – наводи се да је ВГГ/С тек 20. маја 1916. године објавио наредбу од 5. маја исте године о увођењу Грегоријанског календара на простору Србије под влашћу Аустро-Угарске: Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 91 (нарочито напомена бр. 211).

600 Grof Salis-Seewis v.r. podmaršal, „Proklamacija. Zavogjenje gregorjanskog

чланку објашњавају се и правдају ове промене као неминовне, јер су резултат цивилизацијске и културне тековине, а њима је „Србија дакле опет у једној точки нашла прикључак на културне средњоевропске власти".[601] Међутим, из личних дневника, али и на основу народних прослава црквених празника, сазнајемо да су се у приватном животу Срби и даље придржавали старог календара.[602]

Сви новински листови били су забрањени одмах по успостављању окупаторске управе. Становништво је могло читати новине из Аустро-Угарске. Међутим, одабир новина које су биле доступне био је веома строг.[603] Већ у лето 1916. године окупационе власти донеле су одлуку да се, почев од 1. јула 1916. године, књиге, новине и часописи могу набављати и дистрибуирати само преко новоуспостављене књижаре Војно-генералног гувернмана. Књижара је располагала са укупно 157 листова и часописа набављених из Аустро-Угарске.[604] Дакле, „поред *Belgrader Nachrichten* у Србији су се могле још добити само новине из Угарске и Хрватске нпр. *Budapester Lloyd* и *Хрватска ријеч*, а Бора Станковић у свом делу *Под окупацијом* бележи да се и покоји број *Српских новина* са Крфа успео прокријумчарити те је онда тајно преношен и читан".[605]

Како би креирали јавно мњење по својим жељама, у делу Србије под аустроугарском окупацијом излазио је само један новински лист са седиштем у Београду – *Beogradske novine*. Први број ових новина изашао је 15. децембра 1915. године. Новине су у почетку излазиле три пута недељно (уторком, четвртком и недељом). Писане су ијекавицом, као и хиперијекавицом која доминира на простору Хрватске, а штампане

kalendara", *Beogradske novine* (Beograd), br. 21, godište II, 17. februar 1916, str. 1.

601 Анон., „Jedno kulturno i prometno pitanje", *Beogradske novine* (Beograd), br. 22, godište II, 20. februar 1916, str. 1.

602 T. Scheer, „The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? Austro-Hungarian Occupation Regimes During The First World War in The Adriatic and The Balkans", p. 684.

603 Б. Младеновић, „*Beogradske novine* – Оглед о паралелним друштвима у Војно-Генералном Гувернману Србија 1915–1918", стр. 543.

604 *Исто*.

605 Г. Илић Марковић, „Belgrader Nachrichten – Belgradi Hirek – Beogradske novine", у: О. Красић Марјановић и М. Маринковић (ур. каталога изложбе), *Српска књижевност и Велики рат*, Београд, 2014, стр. 14.

латиничним писмом. Српска штампа у Солуну нарочито је, с разлогом, била критична према језику којим су писане новине, категоришући га као „један ужасан" наводно хрватски језик, „немогућим, и за онај свет неразумљивим".[606] Да иронија буде већа уредништво, управа и штампарија новина налазили су се у улици која носи назив по реформатору српског писма Вуку Караџићу, бр. 26 у Београду.[607] Како би помогла овај подухват, војна управа је покренула и велику штампарију која је била на истој адреси. Ове новине „показују начин на који је вршена пропаганда", али су нам истовремено драгоцене јер „описују и активности у слободно време".[608]

Beogradske novine су од 16. марта 1916. године почеле излазити на повећаном броју страна,[609] а од 25. септембра 1916. године свакодневно.[610] Од тада па до краја окупације излазиле су сваког јутра, осим понедељка, када су излазиле послеподне. У то време цена новина на територији Гувернмана била је 6 хелера, а месечна претплата износила је 1,5 круну. Мали огласи су се наплаћивали по следећем ценовнику: 1 круна до 5 редова, а огласи о „намјештењу" 50 хелера. [611]

Целокупан садржај од првог броја превођен је на немачки језик како би излазиле и под називом *Belgrader Nachrichten*. Ове новине добиле су и своју мађарску редакцију 1. јуна 1916. године, када је изашао први број *Belgrádi Hírek*. Ова редакција била је у права војна редакција, водио га је уредник-поручник,

606 Анон., „Прилике у Београду и Србији", *Српски гласник* (Солун), бр. 114, год. I, 5/18. мај 1916, стр. 1.

607 Први уредник био је Вилим Ухер, који је уређивао само првих пет бројева. Након тога, на његово место долази Јурај гроф Оршић-Славетички: Г. Илић Марковић, *нав. дело*, стр. 14; Б. Младеновић, *„Beogradske novine* – Оглед о паралелним друштвима у Војно-Генералном Гувернману Србија 1915–1918", стр. 543.

608 Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)", стр. 32.

609 Anon., „Uvodna riječ", *Beogradske novine* (Beograd), br. 33, godište II, 16. mart 1916, str. 1.

610 Оглас, *Beogradske novine* (Beograd), br. 223, godina II, 25. septembar 1916, str. 2.

611 Услед поскупљења сировина, одређене су нове цене Београдских новина од 1. јануара 1918. године. Тако су појединачни примерци новина од тада продавани на територији Гувернмана по цени од 10 хелера, а у Аустро-Угарској по цени од 12 хелера. Месечна претплата у Гувернману била је две и по круне, а у Монархији 3 круне: Oglas, *Beogradske novine* (Beograd), br. 5, godina IV, 5. januar 1918, str. 4.

уз рад професионалних новинара, који су носили различите војне чинове.[612] „Комплексна пропаганда, диригована из бечке зграде Министарства рата, имала је вишеструку намену – да путем цензуре и дезинформација сакрије ратну реалност, да нормализује ратно стање у позадини, да појача борбеност на линији фронта, да идеализује, оправда или замагли ратне циљеве, дехуманизује противника и подстакне становништво на финансијску и сировинску подршку ратним напорима".[613]

Beogradske novine важан су извор за разумевање друштвено-политичке климе, пропаганде и настојања окупатора, али их увек треба узимати са резервом, уз разумевање размаханости пропаганде и коришћење новина у политичке циљеве. За ове новине је Богдан Крекић, описујући свој боравак у Београду 1918. године у униформи аустроугарског војника, написао да су „кретенасте", додајући иронично да „... би оне требале да у журналистици буду замјена за толике прећашње српске партијске дневнике, и да подмире потребе толико истанчаних укуса српске читалачке публике".[614]

Ове новине служиле су превасходно у пропагандне сврхе, али су биле нека врста службеног гласника у којем су објављиване наредбе, укази, обавештења, позиви и слично, царских и краљевских представника у администрацији Гувернмана. Иако су сви текстови у новинама били цензурисани, „ове новине биле су прозор у свет српском народу. Из њих су добијали какве-такве информације, истина често улепшаване у корист окупационих снага".[615] Осим тога, путем новина нарочито током 1916. и 1917. године успостављане су ратом покидане породичне везе. Јер, *Beogradske novine* су пружале могућност дописивања и размену података између растављених чланова породица и појединаца, што је током три године трајања окупације многима у Србији и ван ње много значило. Уз то, културне рубрике у новинама омогућиле су многим нашим писцима и јавним радницима да објављивањем текстова у овим новина-

612 F. Nemet, *nav. delo*, str. 127.

613 В. Мартинов,„Употреба Франца Јозефа у аустроугарској патриотској пропаганди за време Првог светског рата", *Рад Музеја Војводине,* бр. 56 (2014), стр. 107.

614 В. Krekić, *nav. delo*, str. 57.

615 Б. Младеновић, *„Beogradske novine* – Оглед о паралелним друштвима у Војно-Генералном Гувернману Србија 1915–1918", стр. 546.

ма обезбеде минимум за егзистенцију.[616] С обзиром на тему наше монографије, значајно је да поменемо да је током трајања окупације у овим новинама објављено неколико репортажа из Смедерева или у којима се помиње Смедерево,[617] као и текстови који се баве историјом овог некада престоног града.[618] Међутим, ни овај наизглед хумани гест окупатора није могао да умањи веома лош утисак код већине српског становништва, због пропагандистичко-памфлетистичког карактера ових новина,[619] као и чињенице да су „аустроугарски пропагандисти о Србији говорили као о земљи која је од земље краље-убица постала земља меда и млека".[620]

С обзиром на непосредну ратну опасност и драстично измењену свакодневицу, разумљиво је што су неке од установа просвете и културе обуставиле свој рад. До потпуног прекида

616 У новинама су објављивали текстове Борисав Станковић, Сима Пандуровић, Милорад Петровић, Јован Б. Јовановић, Милутин Чекић, Исидора Секулић и многи други: *Исто*, стр. 546.

617 Прву је објавио др Божидар С. Николајевић, који је једном приликом пролазио кроз Смедерево, где се сусрео са својим познаницима: B. S. Nikolajević, „U Smederevu. Crtica s puta", *Beogradske novine* (Beograd), br. 23, godina III, 25. januar 1917, str. 1–2; Иначе ова репортажа, уз незнатне измене и допуне, нашла је своје место у његовој књизи *Pod Nemcima*, коју је Б. Николајевић публиковао након рата. Аутор једне од репортажа, објављене под псеудонимом „de T.", свакако је Смедеревац Милан Јовановић Стоимировић, након рата истакнути дипломата, новинар, политичар и јавни радник: de T., „Jedno putovanje u Smederevo" *Beogradske novine* (Beograd), br. 5, godina IV, 5. januar 1918, str. 1–2; Иначе, цео Стоимировићев текст недавно је објављен: М. Јовановић Стоимировић, „Једно путовање у Смедерево", *Mons Aureus*, бр. 60 (2018), стр. 135–139.

618 У мају 1918. године, тачније од 22. маја, од броја 135, Београдске новине су почеле једном недељно да објављују фељтон под називом „Znamenitiji krajevi Srbije. Njihova istorija" аутора потписаног иницијалима „Sv. R.". Приликом штампања текстова уредник је само једном звездицом оставио напомену да је у тексту „Ostavljeno piščevo narječje". Од укупно 11 текстова објављених у овом фељтону два се односе на приказ историје Смедерева и смедеревског краја: „III. Smederevo i okrug", *Beogradske novine* (Beograd), br. 148, godina IV, 4. jun 1918, str. 2; „IV. Palanka – okr. smederevski", *Beogradske novine* (Beograd), br. 156, godina IV, 12. jun 1918, str. 2–3.

619 Август Цесарец, који је за време рата био аустроугарски војник у Крушевцу, оцењујући карактер „културног живота" у окупираној области, истакао је: „I sav taj čemer htjelo se je prikriti sa mnogo puta duhovitim ali zato još više odvratnim uvodnicima u *Beogradskim novinama* i srpskom izložbom u Budimpešti." Цитирано према: Б. Младеновић, „*Beogradske novine* – Оглед о паралелним друштвима у Војно-Генералном Гувернману Србија 1915–1918", стр. 546.

620 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 356.

у раду Читаонице, претходнице данашње Народне библиотеке, дошло је одмах по избијању рата, а рад је обновљен тек 1924. године.[621]

У једном аустроугарском књижарском новинском прегледу појављује се вест да је издавачко деоничарско друштво *SÜD-OST* (мађ: *Del-Kelet* или хрв: *Jugoistok*) са седиштем у Будимпешти отворило представништво у Београду, а потом, након добијених неопходних дозвола, отворило књижаре и у неким другим местима у Србији, па тако и у Смедереву.[622] Међутим, овај оглас, барем што се Смедерева тиче, изгледа да није био у потпуности тачан. Наиме, из Окружне команде у Смедеревској Паланци 17. августа 1916. године послат је извештај у којем се наводи да у Округу нема овлашћених књижара, као и да нису пронађени никаква новија издања.[623]

Из Београдских новина сазнајемо да се у неколико градова и места у Гувернману одржала представа извесног Маријана Матијевића, „јунака из Лике". Овај „артист и јавни раденик" ће, како је писало у најави, након две представе које је давао у Смедеревској Паланци, гостовати и у Смедереву.[624] Најаве о његовој новој турнеји по Гувернману појављују се у штампи и наредне, 1917. године. Овога пута приређивао је добротворне представе, на којима је сакупљао средства за помоћ. На турнеји га је пратила и супруга Ирена која је изводила народне песме.[625] Овај, наводно популарни, атлета из Хрватске приредио је добротворне представе у Смедереву у још неколико наврата, 6. и 7. фебруара 1918. године.[626]

---

621 Група аутора, „Сто седамдесет година смедеревске библиотеке", *Mons Aureus,* бр. 52 (2016), стр. 128.

622 Према огласу, у Београду је било и седиште пословања у ВГГ/С. Компанија се иначе бавила издаваштвом, али и дистрибуцијом књига, новина, часописа и трговином фотографијама. Књижара „Југо-Исток" је радила у Београду, а овде су се осим књига, продавале и улазнице за концерте, Оглас у новинама *Österreichische Buchhändler-Correspondenz* (Wien), Nummer 13, 29. Marz 1916, Seite 141.

623 АС, ВГГ, 8–639.

624 Anon., „Junak iz Like u Palanci", *Beogradske novine* (Beograd), br. 248, godina II, 20. oktobar 1916, str. 2.

625 Anon., „Grad i okolica. Marijanove predstave", *Beogradske novine* (Beograd), br. 346, godina III, 18. decembar 1917, str. 3.

626 Anon., „Vijesti iz unutrašnjosti", *Beogradske novine* (Beograd), br. 35, godina IV, 7. februar 1918, str. 2.

У Београдским новинама је, без навођења тачног датума или конкретног описа садржаја или учесника, објављена вест да је у Смедереву у јуну 1918. године одржана свечаност у форми приредби за прикупљање добротворних прилога за Фонд цара и краља Карла I. Из овог штурог пропагандног текста, вредно помена је само то да су организатори свечаности приредили неку врсту изложбе, а да су у програмима такође учествовали чланови „капеле београдске гарнизонске музике".[627]

Током окупације на делу је било наметање нових културних образаца у ВГГ/С. Све ово обављано је уз помоћ подобног и претходно инструисаног кадра. Поништавање дотадашњих тековина образовања и културе уопште, која се у великој мери заснивала на неговању патриотских традиција, спровођено је и путем званичне пропаганде. Као један од видова те пропаганде ишчитавамо текст из јединог новинског листа у којем аутор описује своје путешествије по Дунаву од Београда до Оршаве. Уз пут се застаје у Смедерево, па је ово добра прилика да се чак и на најгрубљи начин фалсификује историја Смедерева, али и српског народа, како би се занемарила или чак избрисала свака идеја о слободи српског народа и независном развитку српске државе. Тако се аутор већ на самом почетку прави невешт или недовољно информисан о изградњи најпознатије знаменитости Смедерева, али и једној о најпознатијих српских средњевековних тврђава: „Смедерево. Пркосно се пружа тврђава, коју су, како се вели Римљани саградили поред обале Дунава, као да не би хтјела да остави град, који се на окомцима брежуљка тамо даље простире". Даље наставља, описујући српске владаре као тиране, који су наводно у већ сграђену тврђаву дошли као окупатори: „Живописно изгледају старе зидине, мрачно и неприступачно као прави замак, из кога је странац-владар покорени народ чврсто држао". Опис Тврђаве завршава се слављењем моћне аустроугарске артиљерије, којој ни куле и бедеми Смедеревске тврђаве нису могли одолети: „Четвороугласте куле уздижу се једна поред друге испред спољних зидова. Све оне борбе, које су прошле поред обала Дунава, оне су издржале с њиховом старом римском снагом – док нијесу

627 Anon., „Vijesti iz unutrašnjosti. Svečanost u korist fonda cara i kralja Karla I u Smederevu", *Beogradske novine* (Beograd), br. 154, godina IV, 10. jun 1918, str. 1.

стигли наши тридесетаци.[628] Они су им многа зла нанијели. Четири од њих стоје сад као да су из темеља ишчупани – смртно рањени они стоје напријед нагнути, чине утисак као да ће се сваког тренутка срушити".[629]

Окупациона власт је и променом назива улица, тргова и зграда настојала да утиче на промену свести покореног становништва. Нови називи улица били су у ингеренцији окружних команди. У већини случајева радило се о промени назива главних улица и тргова.[630] У том смислу најупадљивији пример такве политике јесте промена назива једне од главних смедеревских улица – Српског Совјета у Макензенову улицу. Ово се уклапа са праксом војних власти да се симболи који су схватани као непријатељски, или су били одраз националне самосвести српског народа први жртвују. Они су категорисани као *politisch bedenklich*, односно политички сумњиви. Па, ипак, парадигматично је да се у смедеревској одонимији на место имена једне од главних градских улица, назване по претечи модерне српске владе из времена Првог српског устанка – Правитељствујушчем совјету српском, који је највероватније у овој улици и заседао од ослобођења Смедерева до ослобођења Београда (крај 1805. – почетак 1807. године), сада појављује име предводника армије која је освојила Смедерево 1915. године.[631] Ово преименовање било је последица кратког боравка фелдмаршала у кући угледног смедеревског адвоката Миливоја Перића на углу данашњих улица Немањине и Српског совјета, где је за време Првог светског рата немачки генерал имао свој штаб. Леонтије

628 Мисли се на аустроугарске топове калибра 30,5 цм. Иначе, као што смо већ у неколико наврата указали, оштећења на Тврђави у највећој мери изазвали су топови немачке, а не аустроугарске артиљерије. Мада, постоје назнаке да је у време офанзиве 1915. године било и помоћних аустроугарских трупа, па и артиљерије на потезу око Ковина.

629 Anon., „Podlistak. Na Dunavu", *Beogradske novine* (Beograd), br. 46, godina II, 30. mart 1916, str. 1.

630 Б. Младеновић, „Промена назива улица у градовима Војно-генералног Гувернмана", *Историјски часопис*, XLV–XLVI (1998–1999), стр. 289–290.

631 Дешавало се да у окупираним областима хабзбуршки официри и војници постављају различите комеморативне споменике или спомен-обележја, али и да преименују називе улица, паркова, фонтана или зграда. Иако су се претпостављене команде супротстављале овоме, из редова нижих нивоа власти наставили су са политиком неауторизованог преименовања: T. Scheer, „The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? Austro-Hungarian Occupation Regimes During The First World War in The Adriatic and The Balkans", pp. 682–3.

Павловић пише како се „може сматрати као сигурно да је та улица и носила име Макензена".[632] Овакав пост фестум чин веома добро говори у прилог чињеници да су потпуно циничне поруке освајача да долазе као умиритељи, представници високе културе, који немају лоше намере против локалног становништва. Напротив, преименовање назива улица, између осталог, сведочило је да су они ту да остану и наметну нову културно-политичку матрица, а домаћу – аутентичну, што је могуће више прикрију или чак потпуно угасе.[633] Називи улица са генеричким називима, или без икаквих националних призвука задржани су. Називи улица посвећени Обреновићима задржани су. [634] И оваква одлука била је вођена искључиво политичким интересима окупатора. Ово је учињено са намером да се пренагласе поделе у српском друштву на два династичка табора, а не стога што су Обреновићи били мање национално опредељени. Већ од почетка 1916. године у документима и оновременој штампи појављују се нови називи улица у Смедереву попут: *Maininger*, *Breslauer*, *Bochumer*, *Achenerstrasse*, *Nordhäusserstrasse*, *Königsbergerstrasse* и *Coburgerstrasse* или *Strassbourger Strasse*.[635] У једном од бројева „Југословенског билтена", који је Југословенски одбор у Лондону штампао у Паризу, прва вест на насловној страни говори о промени назива улица у Смедереву, које сада носе називе: *Goethe*, *Stettiner*, *Brandenburger*…[636] Да је ово било тачно можемо се уверити и на основу података из уписне

632 L. Pavlović, „Prilog izučavanju istorije smederevskih Jevreja", *Zbornik 4 (1979). Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, str. 81.

633 М. Лазић и М. Стефановић, *нав. дело*, стр. 41.

634 „Пре свега, промењени су називи улица које су носиле име неког од чланова династије Карађорђевић, затим познатих личности из раније српске историје, али је остало непромењено све што је подсећало на династију Обреновић. Измењени су, такође, називи који су асоцирали на Русију и Антанту и имена улица по неким областима, деловима тадашње Двојне монархије, на које је Србија, по мишљењу окупатора, претендовала.": Б. Младеновић, „Уређење простора у градовима Војно-генералног гувернмана у Србији 1916–1918: прилог проучавању односа између паралелних друштава", стр. 273–274.

635 До података о новим називима улица дошли смо ишчитавајући огласе Смедеревaца објављене у Београдским новинама, као и у попису интернираних из 1916. године: АС, ВГГ, 20–98.

636 Нови називи улица по чувеном писцу Гетеу, затим по немачком граду Штетину (данас Шћећин у Пољској) или по немачкој покрајини Бранденбург: "En Serbie. La situation en Serbie", *Bulletin Yougoslave* (Paris), No. 7–8, 1–15 Janvier 1916, p. 1.

Сл. 137, немачка комеморативна трака са натписом *Vivat Semendria 12. Oktober* 1915.

књиге градске основне школе у Смедереву из септембра 1916, према којој се као место становања уписане деце помињу неке од наведених улица попут *Brandenburger* и *Mackensen*, али и неке нове улице као што су: *Pinar*, *W. Strassburger*, *Metzer*...[637]

Судећи по огласима у Београдским новинама преименовање назива улица узело је маха током 1917. године, када се појављује све већи број огласа житеља Смедерева, где се они потписују као житељи улица са до тада непознатим називима улицама, махом немачке провенијенције: *Köllner strasse*, *Metzerstrasse*, *Söbauergasse*, *Nordhausengasse*, *Gerärstrasse*, па чак и по именима *Rudolf Tadler Strasse*.

У контексту пропаганде свакако можемо ишчитавати и уметничка дела: дела примењене уметности, ликовна, литерарна или музичка дела различитог квалитета или намене. Током рата Немци су производили специфичну форму ратних меморабилија – *Vivat Band* или комеморативне велике свилене траке у знак сећања на важније војничке победе.[638] Ове траке носиле су се на одећи или чувале у колекцијама, а приход од продаје донирао се Немачком Црвеном крсту. Једна таква трака израђена је у знак сећања на немачко освајање Смедерева у октобру 1915. године.[639]

637 L. Pavlović, „Prilog izučavanju istorije smederevskih Jevreja", str. 79–80.

638 Израђиване су у знак сећања на важне догађаје још од времена Фридриха Великог. За време Првог светског рата поново је оживела њихова израда. На њима су се поред приказа немачког команданта који је извојевао победу налазили популарне изреке, цртежи борбених сцена, али и обавезно реч *Vivat*. Више о томе на: УРЛ: https://www.europeana.eu/portal/en/record/2020601/contributions_12568.html?q=Vivat+Band , посећено 12. 11. 2018.

639 У Градском историјском музеју у Лајпцигу (*Stadtgeschichtliches Museum Leipzig*) у Немачкој, под инвентарним бројем V/576/2007 чува се лента (дим. вис. 38, 7цм, шир. 6, 4 цм) посвећена освајачу Смедерева Максу фон Галвицу. Лента је сачињена атласним повезом, и то је подужа трака са црном штампом на светлољубичастој полусвили на којој пише: „Живела Семендрија 12. октобар 1915." Портрет Макса фон Галвица (портрет, профил искоса) у овалном раму. Испод је приказ споменика с плочицом са

Током рата појављују се у бечким специјализованим филмским новинама плаћени оглас, а касније у дневној штампи и програм за биоскопске пројекције у којима се најављује емитовање филма са насловом *Die Alte Festungstadt Semendria* у продукцији највеће аустријске филмске продукцијске компаније немих филмова – *Sascha Films* или *Sascha-Filmindustrie AG*.[640] Упркос нашим покушајима да преко надлежних установа које чувају архивске филмове у Бечу или код нас у Југословенској Кинотеци, дођемо до филмског записа, нисмо успели да дођемо ни до информације о чему говори филм као ни да ли је сачуван. С обзиром на могуће постојање оваквог филма, било би добро да се у будућности истражи ова тема, имајући у виду његов значај.

Освајање Смедерева било је тема којом су се бавили и аустријски академски сликари попут поручника Јулијуса Вегерера (*Julius Wegerer*), о чему сазнајемо на основу репортаже о изложби ратних академских сликара у Темишвару. Једна од његових ратних слика названа *Semendria* била је изложена у једној од дворана Дома темишварског пука током 1917. године, на добротворној изложби.[641] Истог назива – *Semendria*, била је и композиција, тачније ратни марш Јозефа Карла Рихтера (*Josef Karl Richter*), аустријског композитора и руководиоца бечког војног оркестра.[642] Смедерево је инспирисало и обичне војнике са литерарним склоностима, попут немачког десетара

цитатом Теодора Кернера: „Ти треба да зарониш челик у срце непријатеља: Охрабри мој народ! Пламени знаци се диме." Аутор цртежа је Херман Роберт Катемби Хирцел: http://museum.zib.de/sgml_internet/sgml.php?seite=5&fld_0=z0059692 , посећено 23. 5. 2014.

640 Вест из филмског журнала на основу којег сазнајемо да су неки филмови прошли цензуру и да се могу емитовати. Међу њима је и онај о Смедереву. С обзиром да је вест из августа 1917. године, можемо да закључимо да је настао раније: "Zensurergebnise", *Neue Kino-Rundschau* (Wien), Nr. 28, 15. September 1917, Seite 2; касније овај филм се најављује и у програму мариборског биоскопа објављен у: *Marburger Zeitung* (Marburg-Maribor), Nr. 43, 21. Februar 1918, Seite 4.

641 Anon., „Die Kriegsausstellung der Einundsechziger", *Feldzeitung der 4. Armee*, Nr. 347, III. Kriegsjahr, 11. Mai 1917, Seite 2.

642 Јозеф Карл Рихтер (Подборжани, Чешка, 1880 – Беч, Аустрија, 1933), служио је за време рата у аустроугарском пеш. пуку бр. 74 у Рајхенбергу. Након рата био је диригент војних оркестара у Бечу. Компоновао је и друге ратне маршеве: A. Rausch, „Richter, Josef Karl", im: *Osterreichisches Musiklexikon online,* УРЛ: http://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_R/Richter_Josef_Karl.xml , посећено 13. 11. 2018.

Паула Волфа (*Paul Wolf*), који је написао песму *Semendria*.[643]

Током трајања окупације на територији Гувернмана спровођена је системска пљачка културних добара, њихово пописивање, одузимање и делимично одношење из земље. Ово девастирање културних добара окупатор је покривао плаштом бриге за очување културног наслеђа.[644] У овом послу најодговорнији за растурање имовине и културне баштине у Београду били су аустроугарски (хрватски) официри Коста Херман (*Konstantin Hörmann*) и мајор Иван Ковачић.[645] На њихову иницијативу у Србију су између 1916. и 1918. године из Беча долазили разни научници, а међу њима и Паул Буберл (*Paul Buberl*), историчар уметности из бечке Централне комисије за чување споменика.

Буберл је у периоду од 29. маја до 1. септембра 1916. године обишао Београдску и Смедеревску тврђаву и велики број српских манастира и цркава.[646] Буберл је након обиласка Смедеревске тврђаве забележио како је то „најзначајније средњовековно утврђење Србије, једно од најснажнијих у Европи". Осим тога, забележио је и како је „мањи део Тврђаве", страдао у Макензеновој офанзиви претходне године, али да је срећом већи део овог утврђења преживео моћну офанзиву.[647]

643 Објављено у ратном дневнику немачке 11. армије: *Kriegs-Zeitung der Elften Armee*, No. 87, 30. April 1916, Seite 313.

644 Ј. Д. Митровић, „Народни музеј и археолошка баштина у Србији током Првог светског рата", *Зборник Народног музеја*, XXII-1 (2015), стр. 421.

645 Коста Херман је пре рата био управник Земаљског музеја у Сарајеву, а Иван Ковачић је за време окупације у ВГГ/С био управник свих институција културе у Београду: *Исто*, стр. 413; Коста Херман се у попису персонала ВГГ/С, штампаног 1. јуна 1916. године, помиње као припадник II Политичке групе под командом Славка Кватерника, тачније као шеф политичког одељења које је деловало у оквиру ове поменуте групе: ÖNB, *Personalliste des k.u.k. Militär-General-Gouvernement in Serbien – Belgrad*, KS 16210378, доступно онлајн, URL: http://www.bildarchivaustria.at

646 P. Buberl, "Die Fürsorge für die Kunstsammlungen und Kunstdenkmale in Serbien", im: P. Clemen (ed.), *Kunstschutz im Kriege*, Lepzig, 1919, Seite 154–155.

647 Приликом офанзиве у 1915. години нарочито је страдао тзв. „Мали град", тачније Утврђени замак деспота Ђурђа Бранковића. Тешко су оштећене Донжон кула, камено степениште у унутрашњости замка, а спољашња и унутрашња капија биле су у потпуности порушене. Страдале су и кула према Језави, као и Јеринина кула, која се том приликом и нагнула. Затрпана је и тамница Сибињанина Јанка. Као што смо већ напоменули, знатна оштећења претрпела је и тзв. Водена кула на ушћу Језаве у Дунав. На дунавском платну Великог града оштећене су две куле, једине са декоративним елементима од опеке. Услед снажних детонација и потреса тла дошло је до кривљења приобалног бедема са бифорама или некадашње „велике сале" деспотовог двора. Више о томе погледај у: С. Цветковић, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату", стр. 117–128.

Буберл је такође приметио да је „градска црква“ страдала још више и да њена обнова неће бити лагана.[648] Међутим, у овом Буберловом извештају нема ни речи о свесном и намерном пљачкању градске цркве, као ни о изношењу споменика из Тврђаве, о којима је вероватно био обавештен јер су се они дешавали готово системски.[649] „Представљени као *добровољна* стручна помоћ Ивану Ковачићу, они су били задужени за преглед и попис културних добара, а да ли је и шта све у том периоду нестало, остаје нам само да нагађамо“.[650] Занимљиво је да Буберл не помиње римски надгробни споменик који су претходно, а свакако пре 23. марта 1916. године, припадници аустроугарске инжињеријске чете (*K. u. K. Baukompagnie Nro. 2/29*) пронашли на обали Дунава, 4 километара од Смедерева.[651] Међутим, даља судбина овог споменика није позната.

На списку оштећених и покрадених објеката од изузетног културног значаја налази се и некадашња Вила династије Обреновић у Смедереву. У овом комплексу током борби нарочито је страдала најстарија зграда – конак кнеза Милоша, док су највећа оштећења на краљевој вили претрпели дрвени декоративни елементи. Овде се, нажалост, пљачкање комплекса није завршило, јер је по завршетку рата из Виле био разнет сав инвентар.[652]

---

648 P. Buberl, “Die Fürsorge für die Kunstsammlungen und Kunstdenkmale in Serbien“, Seite 154–155.

649 Један број римских споменика узиданих у бедеме Смедеревске тврђаве сакупљан је на једном месту унутар Смедеревске тврђаве и током окупације однет из Смедерева. Међу таквим споменицима најзначајнији је свакако скулптура римске богиње Весте (грчка Хестија), која је од детонација испала из нише у Јериниој кули. Са куле према Језави однете су римске скулптуре симболично назване „Девет брата главе“ и „Седам брата главе“: С. Цветковић, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату“, стр. 117–121.

650 Ј. Д. Митровић, *нав. дело*, стр. 416.

651 О овом споменику, али само на основу дописнице које је припадник поменуте аустроугарске јединице Ромулус Бартош (*Romulusz Bartos*), у цивилном животу учитељ у Будимпешти, послао директору Мађарског народног музеја, недавно је публикован један крађи рад. Аутори овог рада анализирају Бартошев препис текста споменика са ове дописнице, која се и данас чува у Будимпешти. Иако Бартош у дописници предлаже пребацивање споменика у Будимпешту, аутори овог текста сматрају да то, услед ратних околности, никада није спроведено и да је споменик касније или загубљен или уништен: P. Kovács and P. Prohászka, “A Roman Funerary Inscription from Smederevo”, *Старинар,* LXVI (2016), pp. 59–63.

652 С. Цветковић, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату“, стр. 125–126.

Сл. 138, *Смедерево. Конак краља Петра (Вила династије Обреновић)*, дописна карта, 1916-1918. година

У свом походу на Србију непријатељ се, задојен мржњом и без много обзира, обрушавао на српске цркве и школе, које су обично биле непосредно поред цркава, јер је добро знао да су ове установе биле извор националне самосвести. У овоме је нарочито предњачила аустроугарска војска. Као доминантни објекти у насељеним местима, цркве су нарочито биле изложене разарањима у подручјима где су била попришта жестоких борби.[653] Такав је случај био нарочито у Смедереву и околини, посебно самом граду Смедереву, као и у селима Липе, Колари и

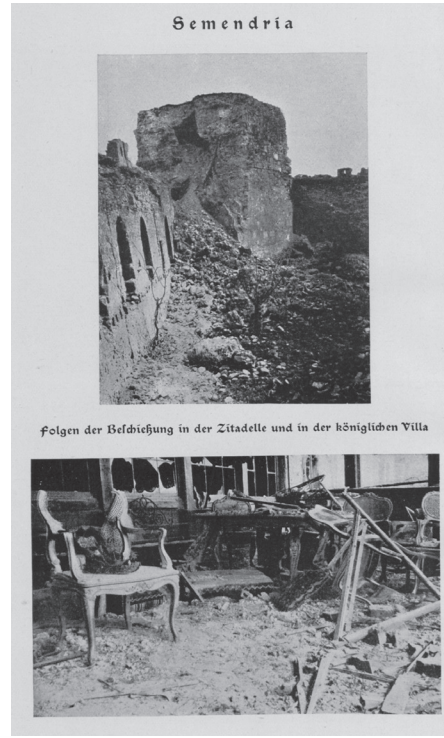

Сл. 139, *Смедерево. Последице бомбардовања у Тврђави и у краљевској Вили*, фотографије, 1915. година

653 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 27.

Михајловац, где су цркве биле озбиљно оштећене. Током вишедневног бомбардовања Смедерева у октобру 1915. године страдала је саборна Црква Светог Георгија. Једно кубе је срушено, звоник је оштећен, а зид источне олтарске апсиде пробијен је гранатом.[654] Приликом борби око Михајловца порушени су сеоска црква, а шрапнелима по крову и зидовима оштећена је и црквена кућа, чији су прозори и врата били изваљени услед јаких детонација.[655] О последицама дејства немачке артиљерије писао је након рата свештеник у Михајловцу: „Да би непријатељ истерао нашу војску која је село бранила, он је јаком артиљеријском ватром, поред других сеоских, порушио и цркву, Храм Св. Илије, од тврдог материјала, тако да су од цркве остали зидови избушени гранатама и два свода испод којих је остао Иконостас неповређен (нема само једне иконе) и врата северна и западна и торањ, два свода и кров сав порушен је".[656]

Када је окупациона војска ушла у Коларе, црква им је послужила за „апсану-затвор", а црквена кућа за привремену болницу. Страдали немачки војници били су сахрањени у порти цркве, да би нешто касније, са изградњом Војничког гробља у Смедереву, ови гробови били ексхумирани, а остаци погинулих тамо пренети.[657] Осим тога, црквено звоно је током окупације скинуто са звоника и реквирирано је.[658]

Осим тога, разарање и скрнављење цркава и манастира пратили су пљачкање и пустошење прво црквених драгоцености, а потом и црквених звона. Одузимање звона вршено је за војне сврхе због оскудице у материјалу.[659] Ово је веома шокирало становништво. Међутим, окупационе власти су прибегле овој мери тек када су се нашли у безизлазној ситуацији, тачније ова мера је уведена када је и у самој Аустро-Угарској

654 Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 73.

655 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 27.

656 Сведочанство се чува у Архиву Југославије, Министарство вера Краљевине Југославије: *Исто*, стр. 27.

657 Н. Обрадовић, „Летопис коларске цркве. Извод из летописа коларске цркве", у: *Школа у Коларима. Сто деведесет година постојања*, Смедерево, 1994, стр. 20.

658 *Исто*.

659 Услед поморске блокаде које су флоте Антанте наметале земљама Централних сила, њима је недостајало свега, па тако и материјала за израду муниције, наоружања и опреме.

Сл. 140, *Смедерево. Црква Светог Георгија,* фотографија,1915-1918. година

Сл. 141, *Унутрашњост Цркве Светог Георија у Смедереву*, фотографија, 1915-1918. година

спровођено скидање окова са врата и звона са цркава.[660] Зато је убрзо по успостављању окупације аустроугарска војска реквирирала све предмете од бакра и месинга, првенствено црквена звона.[661] Реквирирање звона спровођено је организовано и постепено у периоду од зиме 1915. до пролећа 1917. године. У овом периоду су сва звона слата Централи за скупљање метала у Београду.[662] Током трајања реквизиције из Смедеревске парохије однето је 8 звона у вредности од 5000 предратних динара, из Липске укупно 3 звона у вредности од 1500 динара, и из Михајловачке 2 звона вредности 1. динара.[663] Од 8 звона из смедеревске парохије, 5 звона скинута су са Цркве Светог Георгија,[664] док је од преосталих звона једно звоно било од посебног културно-историјског значаја, а то је звоно које је вожд

660 Т. Шер, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", стр. 351.

661 У току Првог светског рата из 147 цркава и манастира у само три епархије са подручја предратне Краљевине Србије (Београдске, Жичке и Шабачке) окупатор је однео 370 црквених звона у вредности од 824.320 предратних динара: Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 46.

662 *Исто*, стр. 45.

663 *Исто*, стр. 46. Из околних парохија, којима су можда тада припадала нека од села са данашње административне територије града Смедерева, попут Лозовичке, однета су 2 звона (вредности 6000 динара), Крњевске 2 звона (5000 динара) Великопланске 3 звона (3000 динара), Паланачке 5 звона (15.000 динара), Азањске 2 звона (2200 динара), Селевачке 3 звона (600 динара): *Исто.*

664 Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 73.

Карађорђе Петровић поклонио смедеревској вароши 1808. године како би се користило у Цркви Успења Пресвете Богородице. Наиме, ово звоно имало је више него занимљиву историју од поменуте 1808. до 1915/1916. године када је, заједно са осталим звонима, однето из порте Цркве Светог Ђорђа, где се у тренутку окупације чувало.[665] Поред звона, са смедеревске Цркве Светог Георгија скинут је и бакарни покривач са крова, остављајући тако Цркву без икаквог покривача.[666]

Иако је аустроугарска команда оправдање за скидање и одношење црквених звона налазила у потребама превазилажења поморске блокаде, одношење или уништавање црквених ствари, намештаја, икона и фресака, црквених архива и библиотека, разваљивање иконостаса, па чак и коришћење свештеничке одежде за покривање коња,[667] ничим се нису могли оправдати ни објаснити осим као последица велике мржње, похлепе или немара. Јер, окупатору разарање и пљачкање градске цркве није било довољно, па су је претворили прво у складиште оружје и муниције, а касније у коњушницу.[668] Због овога, свештенство је током трајања окупације морало да сву службу обавља у маленој Цркви Успења Пресвете Богородице.

Извештавајући након рата о штети причињеној смедеревској цркви за време окупације смедеревски свештеник записао је следеће: „Непријатељ кад је ушао у варош, дотерао је кола и аутомобиле пред цркву, товарио и односио, и тако разграбио сву имовину црквену, која се брижљиво спремала и прибирала много година".[669] Образлажући даље детаљно причињену штету свештеник износи процену да је однети инвентар из цркве у Смедереву вредео око 500.000 динара, не рачунајући при том трошкове поправке црквених зграда. Осим тога, непријатељ је, како смо већ истакли, однео 8 звона у тежини од 4000 килограма, упропастио је сат у вредности од 4000 динара, цео иконостас са целивајућим иконама. Из цркве је однето следеће:

665 Више о томе у: Р. Милошевић, *Древне светиње и Храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево, 2006, 68–69.

666 Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 73.

667 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 29.

668 Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 73–74.

669 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 29 (Оригинално сведочење из Архива Југославије, 69, ф-67).

четири златна путира; два златна дискоса; пет пари скупоцених покривача за путире и дискосе; 20 фелона од кадифе; скупоцене стофе од плиша; више од 15 свештеничких и ђаконских стихара од свиле; 20 епитрахиља, појаса, наруквица, надбедреника; два пара златних венчила; седам позлаћених крстова; разне друге *драгоцене ковине*; четири Јеванђеља; све богослужбене књиге; минеје, октоихе, прологе, катавлије, кримиологије; „Небо“ црквено у вредности од 5000 динара и друго.[670]

С обзиром да се црква у селу Липе налазила у епицентру огорчених борби између српске и немачке војске у октобру 1915. године било је очекивано да црквена зграда веома пострада. Нарочито је тешко оштећен звоник цркве, док су делимично оштећени кров на целој цркви и фасада. На њима су остале бреше веће од метар ширине и два метра висине.[671] Колико су биле огорчене борбе око села Липе најбоље сведочи чињеница да су српске јединице биле принуђене да гађају звоник цркве у селу Липе, како би неутралисали немачку осматрачницу која им је наводила артиљерију. О овоме је после рата писао липски свештеник Београдском духовном суду: „Непријатељ је био створио осматрачницу на торњу липске цркве и наша је војска била принуђена пуцати на цркву, затим мецима и једних и других, торањ је срушен, кров и два зида...“.[672]

670 *Исто*.

671 М. Цуњак и З. Михајловић, *Црква Рођења Пресвете Богородице у Липама*, Липе, 2005, стр. 16; О димензијама разарања најбоље сведоче две сачуване фотографије пре обнове 1926, које су сачуване у црквеној општини села Липе. Једна је публикована у монографији М. Цуњак и З. Михајловић, *нав. дело*, стр. 23.

672 Сведочанство се чува у Архиву Југославије, Министарство вера Краљевине Југославије. Више о томе у: Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 27–28; О овоме је, додуше на основу локалних народних предања, писао и хроничар овог села, Радомир М. Јовановић у својој новијој монографији о селу (Р. М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 100). У тој књизи он исправља ауторе поменуте монографије о цркви у Липама. Наиме, Цуњак и Михајловић су закључивали на основу сачуваних фотографија, које су настале убрзо након рата, да је логичније како је бомбардовање извршено са североисточних простора, одакле су и надирале немачке јединице. У прилог овом иде и чињеница да су боље очувани јужни делови цркве у односу на северне: М. Цуњак и З. Михајловић, *нав. дело*, стр. 47. Међутим, Р. Јовановић инсистира на поузданости народних предања у селу према којима је „...торањ Липске цркве срушила наша артиљерија, зато што је у црквеном торњу било непријатељско гњездо које је задавало нашој војсци велике губитке. Поменуто народно предање наводи да је том приликом уништено митраљеско гнездо. Сви чланови посаде изгинули су осим

Међутим, невоље липског свештенства и парохијана нису се на томе завршиле. Са успостављањем аустроугарске окупационе управе, као и у Смедереву, кренула је пљачка црквених драгоцености. Већ смо поменули да су са цркве скинута три звона тешка око 1500 килограма, али се инвентар пљачке настављао: разне кутије од бакра, као и бакрач за грејање воде; однете су или поцепане све књиге из црквене библиотеке, све укупно преко 2000 примерака „разних књига и научних дела", затим сви протоколи рођених, венчаних и умрлих, као и књиге брачно испитаних; однети су и два позлаћена путира; два сребрна дискоса; два пара скупоцених покривача-дарика; три потпуно нова одјејања од свилене материје; један пар сребрних венчила; унакажени су иконостас и свето распеће, све целивајуће иконе, два крста – један велики престони од чистог жеженог сребра и један месингани позлаћени; однети су Јеванђеље од свиленог плиша за златним иконама на великом колу, као и једно велико од црвеног плиша. У извештају се наводи да је „црква имала у дупликату месечне минеје, октоихе, посне и цветне триоде, велики типикон, апостол, 3 часловца, 2 псалтира, велики требник, молитвослов, Србљак, наслон за читање Јеванђеља, антиминс, рипиде, стихаре за децу – више покривача за св. престо и завесе за двери, две кадионице – једна сребрна, два ормана и једну певницу", али из наведеног не закључујемо да ли је и ово последње све однето или уништено.[673] С обзиром на прилике, крштење новорођенчади обављало се „у кући свештеника".[674]

једног потпоручника који је био контузован, али је преживео. Исти потпоручник долази у Липе у Другом светском рату, али у чину пуковника и пита мештане Липа где су сахрањени његови другови. Неколико мештана воде немачког пуковника на Липско-радиначко гробље и показује гробове изгинулих Немаца у Првом светском рату. Немачки пуковник ексхумира своје другове и отпрема их, у металним ковчезима, у Беч" (Р. М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 100.). Узимајући у обзир нову студију историчара Радићеве и Исића, која је заснована на архивској грађи, закључујемо да је и хроничар села Р. Јовановић, не знајући за сачувану архивску грађу, ипак био у праву у вези са рушењем звоника цркве у селу Липе.

673 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 30 (Оригинално сведочење из Архива Југославије, 69, ф-67).

674 Први такав случај забележен је у матичним књигама 11/24. октобра 1915. године: ИАуС, МКР, Смедерево, 1915, стр. 156, бр. 133.

За време трајања окупације у Србији није било епископа, духовни судови нису функционисали, а црква као организована установа није постојала.[675] Смедеревска парохија је пре и за време рата административно била потчињена Београдској епархији, која је била део самосталне Митрополије београдске, на челу са Архиепископом београдским и Митрополитом Краљевине Србије, Димитријем Павловићем.[676] Окупационе власти у прво време нису издавале никакве наредбе које су се односиле на цркву и црквени живот, али су цркву ставиле под надзор.[677] Организација ВГГ/С подразумевала је четири административно-управна одељења: војно, политичко, привредно и судско. Политичко одељење имало је обавештајни и политичко-полицијски одсек са референтима за политичка, школска, верска, полицијска и санитетска питања. У оквиру друге, политичке групе, тачније 8. одељења деловало је одељење за верска питања.[678]

Окупатор је из својих прагматичних разлога, зарад очувања мира, почео да се бави и црквеним животом, чији је сваки сегмент регулисао. „У оскудици бољег свештенства, Главна Војна Губернија налази се побуђена, да један део бившег српског свештенства у окупираним крајевима привремено врати у службу".[679] Нове окупационе власти нису мењале границе предратних парохија, али су приоритет у реактивирању парохија имале оне парохије чије је седиште у варошима или селима где су се налазиле окупационе трупе, власти и жандармеријске постаје. Органи ВГГ/С имали су задатак да надзиру рад свештенства и у случају неке недозвољене агитације одмах да хапсе свештенство. Услови за постављење свештеника били су позитивне оцене од стране политичког одељења, затим полагање завета, усмено или писмено и потписан образац завета, који се писмено положен чувао при окружној команди. Свештенство није смело да у својим уобичајеним молитвама помиње краља или краљевски дом Карађорђевића, као ни руског цара. Међутим, ова забрана није се односила на Обреновиће,

675 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 87.

676 *Исто*, стр. 11.

677 *Исто*, стр. 91.

678 Шеф овог одељења био је уједно и шеф политичког одељења капетан Константин Херман

679 *Исто*, стр. 29. Цитирано према казивању проте Слободана Костића.

чиме су окупатори свесно уносили раздор или појачавали већ присутну стару политичку поделу међу српским народом.

У прво време цркве су биле затворене, па је тек са пацификацијом становништва одобрено богослужење у храмовима недељом и у празничне дане. Због појачаног надзора свештеници су након службе избегавали било какве проповеди. Црквених хорова готово да и није било јер тајна полиција није благонаклоно гледала на било каква удруживања или масовна окупљања. За богослужење је недостајало свега, па је служба у прво време више била импровизација. Управу цркава чинили су један свештеник и два до три црквена управника. Једини манастир био је у срезу Велико Орашје, али је он био под управом тамошње пољопривредне станице.[680] Због тешког оштећења главне смедеревске цркве, служба је обављана у Цркви Успења Пресвете Богородице у Смедереву из 15. века.[681]

Према извештајима окупационих власти, у Смедеревском округу „у приватним и друштвеним приликама духовност има још мање утицаја на верске прилике, пошто се достојанство духовности становништва одавно јако мало поштује".[682] Ово је донекле било у супротности са утиском који је Милан Ј. Стоимировић стекао када је посетио Цркву на старом смедеревском гробљу, где је био изненађен великим бројем сугрђана: „Изгледа да је свет постао побожнији тамо. Смедеревци нису имали много воље за цркву. Рат их је ипак много изменио".[683] Упркос тешком стању у којем се нашла како црква, тако и верници, за време окупације нарочито су били наглашени побожност и учешће народа у верским процесијама. „Божидар Николајевић је сматрао да Србин одавно није био тако побожан и ретко кад је славио тако ревносно Крсно име и чувао своје обичаје, као под непријатељском окупацијом".[684]

680 АС, ВГГ, 20–98.

681 Читуља Борисаву, Бори (Сурку) из Смедерева, бившем обућару који је погинуо у јесен 1915. године: *Beogradske novine* (Beograd), br. 293, godina II, 4. decembar 1916, str. 4.

682 АС, ВГГ, 20–98.

683 de T., „Jedno putovanje u Smederevo" *Beogradske novine* (Beograd), br. 5, godina IV, 5. januar 1918, str. 2.

684 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 98.

У основне свештеничке дужности спадали су следећи послови: правилно одржавање богослужења, обављање крштења, венчања и опела, која су се изван цркве разним поводима имала пријавити и одобрити од надлежних власти.[685] Ангажман око школских послова имао се вршити без накнаде, али у свему осталом важила су иста правила накнаде као и пре рата. Науку о вери у школама могао је да предаје само онај свештеник којег је поставила окупациона власт.

Међутим, бир се није издавао, а прихода од чинодејстава у почетку скоро да и није било. Тек касније окупационе власти, иако су зазирале од свештенства и њиховог утицаја у народу, схватили су да једино материјално обезбеђено свештенство може да им послужи за остварење њихових интереса. Стога су увели редовна примања уз помоћ реактивације свештеничког бира,[686] али су и надзирали наплату услуга од чинодејстава.[687] Крајем 1917. године на нивоу Смедеревског округа приходи су били 17.290 круна.[688]

Ратна судбина већег дела свештенства зависила је од предратног политичког опредељења, среће или сплета ратних околности. Једни су интернирани, други су са војском прешли Албанију, трећи остали у земљи на својим парохијама и били у служби и током окупације. „Свештеници су, углавном, остајали на парохијама које су опслуживали и пре окупације, али окружна заповедништва су, пошто се намештење

685 *Исто*, стр. 91–93.

686 Наплата свештеничког бира из ког су се исплаћивале награде за свештенорадње била је регулисана Законом о уређењу свештеничког стања из 1882. године. Према том закону свака пореска глава плаћала је свештенике два динара годишње као бир. По закону бир се плаћа уз порез. Окупационе власти су увеле прикупљање бира на јесен 1916. године и почеле са исплаћивањем свештеника наредне 1917. године за ту и претходну годину: *Исто*, стр. 103.

687 Према наредби окружних команди, свештеници су без награде имали да обављају следеће послове: редовна богослужења, литије са бдењем, ванредна богослужења, свећење водице у цркви и парохијском дому, мироносање и исповест, крштења и опела сиромашнима и издавање извода крштених, венчаних и умрлих, као и извештаје које власт званично затражи. Прописане таксе које су наплаћивали биле су за следећа свештенодејства: за знамења, испит младожење, за венчање имућних, за свећење водице свечарске код куће, за опело и друго. Таксе су биле мале, али су верници додатно награђивали свештенике преко прописаних такси: *Исто*, стр. 102–103.

688 АС, ВГГ, 20–98.

сматрало привременим, наставила да премештају свештенике и да их смењују".[689] Посао свештеника био је провизоран и могао се изгубити сваког тренутка. Иако су многи свештеници који су остали у земљи положили завет, неки од њих су у наредном периоду интернирани. Касније, један број интернираних био је враћен у земљу и стављен у службу. Због недовољног броја свештеника, свештеници који су остали у Србији су опслуживали и по неколико предратних парохија. Током окупације у Намесништву смедеревском служила су 22 стална пароха, а било је и 23 упражњене парохије којима су руководили администратори.[690] Овакво стање имало је више узрока: парохије су биле упражњене због смрти свештеника, али и интернације, одласка у избеглиштво или болести. Осим тога, неки од свештеника били су избеглице из бугарске окупационе зоне.

Црквеним и манастирским иметком управљали су „свештеници уз помоћ одборника". Међутим, они су морали редовно да шаљу предрачун својих трошкова Окружној команди у Смедеревској Паланци на одобрење, а поред тога и тромесечне рачуне.[691]

Током рата у Подунавском срезу и касније окупационом Смедеревском срезу радило је следеће свештенство:

У време рата и свакако у првим данима окупације, прота Округа смедеревског био је Михаило Поповић, иначе члан Духовног суда Архиепископије београдске, Епархија београдска.[692] На основу кореспонденције путем штампе сазнајемо да су тројица његових синова Коста, Јован и Петар избегла са српском војском.[693] Не знамо тачно када, али свакако након 1915. године интерниран је у логор у Нежидеру, где је и умро највероватније 11. децембра 1917. године из непознатих

689 *Исто*, стр. 94.

690 *Исто*, стр. 106; Међутим, према извештају окружне команде у 1917. години на нивоу Смедеревског округа постојале су 32 парохије које су опслуживали 24 свештеника: АС, ВГГ, 20–98.

691 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 106–107.

692 На основу архивске грађе закључујемо да се прота Округа смедеревског Михаило Поповић дана 29. 12. 1914/11. 1. 1915. водио на списку запослених у Духовном суду, као и да је за тај свој ангажман био плаћен између 208 и 292 динара: *Исто*, стр. 80.

693 Анон., „Korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 275, godina II, 18. novembar 1916, str. 8.

разлога. Број гробног места је 4510.[694] Према истраживањима проте Радомира Милошевића, након свршетка рата, његова породица пренела је његове земне остатке и сахранила их код Цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву.[695] До интернације он је обављао функцију старешине храма Светог Георгија. Након тога, на функцију вршиоца дужности окружног проте именован је Аксентије Радосављевић. Он је био свештеник у Смедереву, Епархија београдска. Остао је на парохији током рата и био је старешина Храма Светог Георгија у Смедереву. Био је смедеревски парох још од 1873. године, али је, услед ратних околности, именован на ову важну функцију, где је дочекао и ослобођење.[696]

Милан Ђ. Влајковић, рођен 1868. године, свештеник из Београда, на основу окупаторских пописа пароха и протопрезвитера у Београдском округу и извештаја окружних команди о персоналним променама сазнајемо да је током рата био свештеник у Смедереву,[697] о чему имамо потврде у матичним књигама рођених за Смедерево које се односе и на села Удовице, Сеоне и Петријево, где је такође крштавао децу овај свештеник.[698]

Радисав Крупежевић, ђакон смедеревски, Епархија београдска. По избијању рата привремено је избегао у Рековац,

694 У вези проте Михаила Поповића ситуација није једноставна јер се у изворима и литератури помиње Михаило Поповић са средњим словом и без средњег слова *С.*: Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 481 (детаљно објашњење у фусноти бр. 2786). У овој студији он се у попису помиње опет под бројем 2488, овога пута са средњим словом *С.*: *Исто*, стр. 490 (детаљно објашњење у фусноти бр. 2850); И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*, стр. 281; Анон., „Дневне вести. Умрли свештеници", *Народ* (Солун), бр. 221, година II, 9/22. март 1918, стр. 2; Међутим, у МКВ, Колари током читавог рата као лице које је венчавало уписан је Михаило Поповић: ИАуС, МКВ, Колари; Осим тога, на „Споменику изгинулих војних обвезника из Смедерева у рату 1914–1919. год", на западној страни споменика, уклесано је име Михаило Поповић, уз опис занимања „чиновник": А. Марковић, *У спомен на Велики рат. Спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, стр. 42.

695 Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 284.

696 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 515 (детаљно објашњење у фусноти бр. 3054); На овој функцији остао је до 1919. године. Умро је несрећним случајем 1923. године, а опело је извршио патријарх Димитрије: Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 279.

697 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 202; Осим тога, и у оновременој окупационој штампи му се јављају као свештенику у Смедереву: „Mali oglasnik. Razno", *Beogradske novine* (Beograd), br. 28, godina II, 5. mart 1916, str. 4.

698 ИАуС, МКР, Смедерево.

Срез левачки. Током рата предавао је веронауку у Гимназији.[699] Остао је на месту смедеревског ђакона све до 1919. године, када је рукоположен у чин свештеника.[700]

Такође у Нежидеру је преминуо 1916. или 1917. године и прота из села Липе, Епархија београдска, Милан С. Петровић.[701] Он је служио у Липама до јесени 1915. године, а потом га је заменио „свештеник смедеревски" Ђорђе Поповић,[702] који је свештеник и парох смедеревски постао још 1897. године.[703] Био је и дугогодишњи хонорарни наставник веронауке. Обављао је дужност у Липама све до 1919. године. [704]

Божидар Илић, рођен 1882. године, свештеник из Осипаонице,[705] Епархија београдска, избегао је из Србије 1915. године. Пребачен је у Ајачијо (*Ajaccio*), острво Корзика, Француска, а касније се појављује и у Марсељу, Француска.[706]

Коста Т. Благојевић, рођен 1867. године, уочи рата и током прве две године рата био је свештеник у Михајловцу. Повукао се са српском војском на Крф. Помиње се као војни свештеник ешелона коњичке дивизије и касније допунске команде.[707]

Марко Јелић свештеник из Скобаља, Епархија београдска. Према извештајима о стању парохије закључујемо да је прве две ратне године био на служби у овом селу. На основу

699 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 332 (детаљно објашњење у фусноти бр. 1687);

700 Пензионисан је тек 1938. године, а трагично је погинуо са супругом Милицом од авионске бомбе приликом немачког бомбардовања града 6. априла 1941. године: Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 285.

701 Анон., „Дневне вести. Умрли свештеници", *Народ* (Солун, Грчка), бр. 221, година II, 9/22. март 1918, стр. 2; Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 432 (детаљно објашњење у фусноти бр. 2029)

702 ИАуС, МКВ, Липе.

703 Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 286; Усмена предања су за њега говорила да је „душа од човека" и од милоште су га звали „поп Ђока": С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, стр. 55.

704 М. Цуњак и З. Михајловић, *нав. дело*, стр. 43; Р. М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 100.

705 Помиње се у архивској грађи у Цркви осипаоничкој: ИАуС, МКР, Смедерево.

706 Подаци на основу Пописа пароха и протопрезвитера у окрузима Београд, Г. Милановац и Чачак и Извештаја појединих окружних команди о персоналним променама свештеника по парохијама из 1918. године: Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 273. (више података о њему у архивској грађи у напомени бр. 1264).

707 *Исто*, стр. 176. (више података о њему у архивској грађи у напомени бр. 541).

архивске грађе, обрађене у новијој студији о српској цркви у рату, наводи се да се повукао са српском војском.[708] За време окупације, преко Београдских новина му се јавља син Милан, који је избегао са српском војском, молећи га да се јави, јер није до тада примио никаквих информација о њему.[709]

Петар Магазиновић, рођен 1863. године у Требињу, био је свештеник из Вранова, Парохија врановско-радиначка, Подунавски срез, Смедеревски округ. Након окупације интерниран је у Нежидер.[710]

Војислав Т. Манчић, рођен 1880. године у Смедереву, свештеник шетоњски, Намесништво млавско, Епархија београдска. Током рата био је свештеник у Лугавчини/Осипаоници.[711]

Милован Митић или Матић, рођен 1867. године у Великом Поповцу. Свештеник у Сараорцима, Намесништво великоорашко, Епархија београдска. Био је војни свештеник (Дунавска дивизија II позива). Повукао се са војском преко Албаније и након тога био неко време на Солунском фронту. Почетком 1918. године био је у Француској резервној болници бр. 7.[712]

Михаило Ф. Петровић свештеник из Колара, Епархија београдска. Био је војни свештеник у Команди резервних трупа. Повукао се са српском војском преко Албаније. Након повлачења пребачен је у Бизерту у Тунису, где је био војни свештеник у болници Сиди Абдалах.[713] Умро је убрзо по завршетку рата 1919. године.[714] Осим њега као свештеник коларски у документима СПЦ из 1915. године помиње се и протојерej Милан Љ. Поповић.[715] У Смедереву је био парох кратко време, па је прешао у коларску парохију. Као војни свештеник учествовао је у балканским и Првом светском рату.[716] Он је готово

708 *Исто*, стр. 284. (више података о њему у архивској грађи у напомени бр. 1340).

709 „Korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 313, godina II, 24. и 25. decembar 1916, str. 11.

710 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 346–347. (више података о њему у архивској грађи у напомени бр. 1790).

711 *Исто*, стр. 351. (више података о њему у архивској грађи у напомени бр. 1826).

712 *Исто*, стр. 386. (више података о њему у архивској грађи у напомени бр. 2053).

713 *Исто*, стр. 129.

714 *Исто*, стр. 433 (детаљно објашњење у фусноти бр. 2400)

715 *Исто*, стр. 472 (детаљно објашњење у фусноти бр. 2719).

716 Р. Милошевић, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, стр. 284.

сигурно на положају коларског свештеника током 1916. и 1917, о чему сведочи кореспонденција путем Београдских новина, где се њему обраћају као свештенику у Коларима. [717] Још један свештеник родом из Колара Светозар М. Поповић, рођен 1876. године, иначе свештеник у Лозовику, Епархија београдска, намесник Среза орашког, био је интерниран у Нежидер. Убрзо по повратку из интернације умро је код куће од изнурености.[718]

За време рата као свештеник у Друговцу прво се помиње Мијаило Стевановић.[719] Међутим, од фебруара 1917. године парох је био Светислав Цветковић, капелан јунковачки, Намесништво лепеничко, Епархија београдска.[720]

Специфичан је био положај војних свештеника за време окупације при аустроугарској Окружној команди, јер су они имали значајну улогу у црквеној организацији. Наиме, они су били задужени за све окупационе војнике православне вере, имали су јурисдикцију над свим православним становницима у Округу, водили су матрикуле са таблицама о умрлим цивилним становницима, обилазили парохије и давали упутства парохијским свештеницима.[721] Старешина војних свештеника грчко-православне вере у окупираној Србији био је протопрезвитер Теодор Јунгић.[722] Он је био део 8. одељења које се налазило у 2. Политичкој групи ВГГ/С. Његов сарадник био је лични референт капетан Вилхел Висингер (*Wilhelm Wiessinger*).[723] Међутим, народ је избегавао да склапа бракове пред православним свештеницима који су припадали

717 Њега избегли Коларци моле да им пази на имање и шаље помоћ заробљеним Коларцима: Oglas, „Nestali i korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 229, godina II, 1. oktobar 1916, str. 7; Потом се он обраћа избеглим Коларцима у Женеви да пораде на слању државне помоћи (пензије) удовици покојног попа Путниковића и мајци попа Милана Ј. Путниковића (рођен у Коларима 1873. Свештеник у Београду и у време рата војни свештеник II позива Дунавске дивизије и 7. пеш. пука „Краља Петра". Повукао се преко Албаније са српском војском и касније био одликован): Oglas, „Nestali i korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 42, godina III, 13. februar 1917, str. 4.

718 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 475 (детаљно објашњење у фусноти бр. 2736).

719 ИАуС, МКВ, Друговац.

720 Р. Радић и М. Исић, нав. дело, стр. 585 (детаљно објашњење у фусноти бр. 3592).

721 *Исто*, стр. 95–96.

722 *Исто*, стр. 84.

723 ÖNB, *Personalliste des k.u.k. Militär-General-Gouvernement in Serbien – Belgrad*, KS 16210378.

аустроугарској војсци, што је за последицу имало повећање тзв. „дивљих бракова".[724] Парох Душан Станковић из Темишвара, Карловачка митрополија, био је од 24. марта до 7. маја 1916. године свештеник у аустроугарској војсци при Окружној команди у Смедеревској Паланци.[725]

У оновременим ратним новинама као „њемачки војни пастор"[726] у Смедереву помиње се извесни Холцман (*Holzmann*).[727] Највероватније је током окупације у Смедереву постојала Евангелистичка црква, у Улици Вука Караџића бр. 9, где је службовао и „етапни свештеник" Холцхаузен (*Holzhausen*).[728]

У складу са плановима војно-политичких кругова Аустро-Угарске биле су усмерене одређене активности на пољу културе и образовања. У овом домену јавног живота окупационе власти су поступале веома оштро, са циљем да неповратно разоре културу поробљеног народа, како би му касније што лакше наметнуле своју: „... главни задатак основних школа је образовање за грађански живот и стварање корисних чланова људског друштва, потом опште образовање и јачање карактера, са нагласком на одржавање дисциплине, чистоће и васпитање са циљем уредног понашања...".[729] Окупациони школски систем имао је превасходни циљ да преваспита српску децу и омладину у „духу дисциплине и реда", тачније да уништи њихову националну самосвест или мисао о независној држави.[730] Да не буде никакве заблуде, први гувернер гроф Салис-Севис је у својим директивама окружним командама војничким

724 Разлоге треба тражити како у домену нетрпељивости према свему што има везе са окупационим системом, као и у финансијској оскудици. Наиме, брачни испит је „учитавао окружни прота", о чему је морао да извести Окружну команду. Наравно, све то је коштало 20 круна: Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 101.

725 *Исто*, стр. 542 (детаљно објашњење у фусноти бр. 3264).

726 Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 37.

727 Anon., „Einweihung eines Heldenfriedhofes in Semendria", *Feldzeitung der K.u.K. 4. Armee*, Nr. 90, 29.8.1916, Seite 4.

728 На основу обавештења у новинама да ће вршити евангелистичку службу у Београду: Anon., „Grad i okolica. Evangeličko bogoslužbje", *Beogradske novine* (Beograd), br. 150, godina IV, 6. jun 1918, str. 3.

729 Извод из Принципа за успостављање основних и средњих школа у Србији. Цитирано према: D. Djordjević, "The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 118.

730 Б. Младеновић, „Школе у Београду 1916–1918. године", *Историјски часопис*, XLIV (1997), стр. 178.

жаргоном потпуно објаснио циљ новог школског система у Србији: „Овде се мање ради о доброј настави самој по себи, већ о дисциплиновању и запошљавању деце“.[731]

Прве активности у вези са организацијом школства иницирane су већ у јануару 1916. године. Према основним принципима за оснивање нових школа, за управитеље би били постављани резервни официри, а за наставнике подофициpи и официри неспособни за фронт који су говорили српски језик. Међутим, до 1918. године они су у највећој мери били замењени учитељицама из Аустро-Угарске и делимично Србима од поверења.[732] Нарочито је начелник штаба врховне команде фон Хецендорф истицао неопходност да се из јавног живота окупиране Србије потпуно уклоне српски учитељи и наставници „... јер су прожети мржњом према нама“.[733] Као последица „бескрајног подозрења“ окупационе администрације дошло је до праве чистке у наставном телу, како би се сузбио „панславистичи и руски утицај“.[734]

Новим уредбама основне школе биле су искључиво државне и јавне установе, а забрањене су приватне, раније постојеће и манастирске школе.[735] Органи окружне команде требало је да обављају надзор над школама. Како би се ове смернице проводиле у дело, установљено је звање окружног школског референта, а по срезовима су били срески школски референти, који су били регрутовани од стране војних учитеља. Све трошкове сносиле су општине и окрузи.[736] Цивилни комесар био је надлежан за образовни систем, па су он и његови сарадници креирали наставни програм по узору на мађарски и аустријски школски програм.[737] У своме раду учитељи су га се

731 *Исто*.

732 Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)“, стр. 43.

733 Цитирано према D. Djordjević, „The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918“, p. 120. Обавештајни извештаји из неких делова Србије констатовали су да је „Штетни утицај попова и учитеља долази свуда до изражаја“: месечни извештај обавештајних одсека и пасошких контрола за јуни 1916. године, одсек Ваљево, у: АС, ВГГ Србија, секција 17: обавештајно бр. 1435, 6: цитирано према В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета“, стр. 123 (напомена бр. 56).

734 *Исто*, стр. 123.

735 Б. Младеновић, „Школе у Београду 1916–1918. године“, стр. 168.

736 Љ. Поповић, „Основно школство под окупацијом“ стр. 35–36.

737 Т. Шер, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у

морали придржавати.[738] Према наставном програму били су предвиђени следећи предмети: хришћанска наука, наставни језик, рачуница и геометрија, познавање природе, лепо писање, цртање, гимнастика, ручни рад и певање. Осим тога, у свим разредима, дечаци су имали гимнастику, слободне вежбе и егзерцир, прикладне вежбе и маршировање.[739] Једино је за предмет хришћанска наука (веронаука) било остављено српским свештеницима да сами напишу наставни програм.[740] Осим тога, „једино су веронауку, наставу о моралу и црквено певање предавали српски свештеници, а надзорни орган били су војни свештеници аустроугарских трупа".[741] Окупационе власти настојале су да свештеник предаје веронауку у оним школама које су се налазиле на подручју његове парохије. Катихете су за овај посао примале извесну накнаду.[742] Међутим, с обзиром на недостатак уџбеника и забрану ћирилице, наставно градиво свело се на минимум,[743] а верско образовање на учење извесног броја молитви.[744]

Планове је одобрила аустроугарска Врховна команда 27. јануара 1916. године.[745] Ове смернице почеле су да се остварују већ с пролећа 1916. године када су планирани „педагошки курсеви" за подофицире, који су се и реализовали у Београду у августу 1916. године.[746] У јулу 1916. године донете су нове наредбе према којима у школским одељењима није смело бити више од 60 деце, а у школи се морала употребљавати искључиво латиница. Основна школа имала је пет разреда, а деца су полазила у школу са навршених 7 година. Основне школе делиле су се на школе за дечаке, за девојчице и мешовите школе, а врста школе одређивана је на основу локалних

окупираном Београду (1915–1918)", стр. 43.

738 Б. Младеновић, „Школе у Београду 1916–1918. године", стр. 168.

739 *Исто*, стр. 171.

740 Љ. Поповић, „Основно школство под окупацијом" стр. 38–39.

741 Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", стр. 251.

742 Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 94.

743 *Исто*, стр. 93.

744 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 388.

745 D. Djordjević, „The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", p. 118.

746 Љ. Поповић, „Основно школство под окупацијом" стр. 36.

потреба. Похађање школе било је обавезно.

С обзиром на раније донету уредбу према којој се у школе уводи у употребу латинично писмо, појавио се проблем набавке уџбеника који ће се користити у школама на територији под аустроугарском окупацијом.[747] Због тога су се гувернманске власти обратиле за помоћ земаљским владама у Загребу и Сарајеву. Пошто су прво стигли уџбеници из Загреба, то је највероватније определило гувернманске власти да у новој школској години користе уџбенике из Хрватске. Осим тога, за школе је набављен и остали потребан прибор за наставу. Међутим, већ наредне, 1917. године у школама су се користили нови уџбеници, они који су били у употреби у Босни и Херцеговини. Додајмо и то да су књиге које су коришћене током окупације биле последња издања, која су штампана 1914. и 1915. године. У фебруару 1918. године стигле су и нове књиге за верску наставу, које су подељене школама.[748]

Из извештаја окружне команде у Смедеревској Паланци сазнајемо да је у марту 1916. године прва брига била да се среске школе у Смедереву, Смедеревској Паланци и Великом Орашју доведу у ред. Требало је уредити дворишта, ливаде и воћњаке које су све школе имале. Руковођење појединачним школама поверено је подофицирима.[749]

У јуну 1916. године било је пописано укупно 4302 детета школског узраста у Смедереву и 25 села Смедеревског среза која чекају да похађају школу. Од пописане деце, највише их је било у: Смедереву 574, Осипаоници 521, Лугавчини 469 и Липама 297 деца. Поред тога, из овог извештаја видимо да је стање школских зграда било веома лоше. Од укупно пописане 21 школске зграде, употребљиве су биле само оне у 15 места. Међутим, готово све школе процењене као употребљиве захтевале су поправку, тачније чак 14 школа. Стање смедеревских

747 Половином јануара 1916. godine окупациона власт је израдила школски план за отварање основних и средњих школа у Србији, који се одмах суочио са организационим изазовима. Један од већих изазова била је оскудица уџбеника. Овај проблем био је додатно изражен с обзиром да су аустроугарске окупационе власти одбациле могућност употребе српских уџбеника из Војводине, писаних ћирилицом и одобрених на подручју Монархије: Р. Радић и М. Исић, *нав. дело*, стр. 87.

748 Љ. Поповић, „Основно школство под окупацијом“ стр. 39.

749 АС, ВГГ, 9–46.

школа било је следеће – једној је била неопходна поправка, друга је била порушена, а трећа је већ била заузета. Што се тиче наставничког кадра, процењено је да је за почетак наставе неопходно још 12 наставника, од којих 3 само за Смедерево.[750]

Како би наредбе о покретању школства заживеле, Према наредбама 8. одељења ВГГ/С, у новембру 1916. године, требало је претходно успоставити учитељске домове за становање, као и сиротишта. Ово је учињено током октобра 1916. године, када су већ били подигнути домови за учитеље у Смедеревској Паланци, Азањи, Великом Орашју и Смедереву. Након доласка још 5 учитеља, укупно 7 учитеља је било на располагању за наставу у Смедеревској Паланци, Великом Орашју и Смедереву. Међутим, оснивање сиротишта у одређеним местима није још увек заживело јер није било доступног војног особља које је требало да руководи њима.[751] Ипак, од оснивања сиротишта се одустало јер је окружна команда сматрала да није неопходно формирати овакву установу, с обзором на чињеницу да нема много деце без родитеља, а и такву већ шаље у Београд.[752]

Из извештаја окружног команданта од 6. октобра 1916. године сазнајемо да је радила само школа у Смедереву, али да је одложено испоручивање књига, па се радило без њих.[753] Важан извор за разумевање покушаја окупатора да у граду што је могуће више нормализује свакодневни живот јесте сачувана укоричена уписница која се чува у архиви данашње школе ОШ „Димитрије Давидовић". Имена су уписивана почевши од 1. септембра 1916. године. У складу са оновременим прописима, искључиво се користило латинично писмо, а као адресе становања ученика појављују се и преименоване улице попут *Brandenburger*, *Maininger*, *Breslauer*, *Bochumer*… Осим из поменутих улица, школу су похађала деца из околине, али и деца са Царине. Што се тиче укупног броја уписаних, он је износио укупно 358 дечака и девојчица, уписаних у сва четири разреда. Већина уписаних били су српске националности

750 АС, ВГГ, 8–462 (*Bezirk Smederevo, Schulreferent, Monatsrapport für den Monat Juni 1916.*)

751 АС, ВГГ, 8–803.

752 Р. Ранковић, „Смедерево и околина у Првом светском рату", стр. 38 (Аутор се позива на АС, ВГГ, 8–1586).

753 АС, ВГГ, 8–735.

(„грчко-оријенталне вере“), али је међу њима било и петнаесторо деце јеврејске народности.[754] Наредне, 1917. године, у исту уписницу додати су подаци за 40 ђака, тако да их је тада било укупно 398.[755]

Према извештају окружне команде из лета 1916. године у Смедеревском срезу су постојале школске зграде у следећим местима: Бадљевица, Друговац, Дубона, Колари, Ландол, Липе, Лугавчина, Мала Крсна, Мало Орашје, Михајловац, Осипаоница, Петријево, Радинац, Скобаљ, Суводол, Удовице, Водањ, Враново, Врбовац и, наравно, Смедерево. Дакле, од укупно 26 општина, колико их је било у срезу, у 20 општина су постојале школе.[756] Међутим, школски систем је споро успостављан. Прво су отворене школе у среским седиштима – Смедереву, Великом Орашју и Смедеревској Паланци 1. новембра 1916. године, а потом су наредне године следила отварања школа у Азањи 1. марта и Великој Плани 1. јуна 1917. године. Тек последње године окупације дана 1. фебруара 1918. године отворене су школе и осталим општинама у којима је било повољних услова.[757]

Убрзо након отварања смедеревске школе стигао је допис окружној команди о размештају учитеља и учитељица у срезове Смедеревског округа. Из дописа сазнајемо да је из Београда у народну школу (*k.u.k. Volksschule*) у Смедеревску Паланку упућено четири учитељице, а да је дотадашња учитељица, госпођа Новоселовић именована за директорку. У Смедерево се, након стручне обуке, за директора и наставника шаље војни резервиста Зигмунд Бер (*Sigmund Beer*), а за учитеља шаље једногодишњи добровољац Рудолф Корошец. Још једно војно лице, добровољац подофицир Карл Кведер шаље се у Велико Орашје за учитеља.[758]

Како је рат одмицао потреба за наставним кадром се увећавала. Почевши од 1. фебруара 1918. године у наставу су укључени и домаћи (српски) наставници. Њима су као

754 L. Pavlović, „Prilog izučavanju istorije smederevskih Jevreja“, str. 79–80.

755 Л. Павловић, *Споменица поводом прославе сто седамдесет година постојања Основне школе „Димитрије Давидовић“ у Смедереву 1806–1976*, стр. 129.

756 АС, ВГГ, 20–53.

757 АС, ВГГ, 20–98.

758 АС, ВГГ, 8–806.

надзорни орган уведене помоћне наставнице из Аустро-Угарске. Међутим, док су српске наставнице биле професионално образоване, кадар из Хабзбуршке монархије само је прошао одређене курсеве. Током 1918. године у Смедеревском округу укупно су била активна 3 војна наставника, 12 помоћних наставника и 28 српских наставница.[759]

Утисак известилаца из команде Смедеревског округа у вези са школством био је следећи: „Код становништва је жеља за учењем у већој мери развијена... Становништво општине у којој се отвори школа је због тога јако захвално и настоји увек да изрази своју захвалност". Осим тога, примећено је да се у градовима и већим општинама окупља интелигенција и да тамо има јако мало неписмених, док је у малим селима број неписмених већи. Ово је било условљено не само недостатком школа већ и обавезама деце да раде на пољу, па чак и она деца која су похађала школу морају се водити као неписмена. Резултати деце у седиштима срезова били су одлични, док су по селима задовољавајући.[760]

Тек што је била започета нова школска година у септембру 1918. године, услед пробоја Солунског фронта и надирања српске војске, наређен је престанак рада школа крајем овог месеца. Тада је наложено окружним командама да се школе припреме за смештај трупа или њихово претварање у болнице. Истом овом наредбом учитељи су враћени у своја места, а домаће наставно особље стављено је под контролу.

Током трајања окупације у згради Смедеревске гимназије била је смештена немачка војна болница, да би завршетак рата и прве послератне месеце ова школа дочекала као француска војна болница. „Тада су пропали кабинети са училима, професорска и ђачка библиотека, као и школска архива".[761] У извештајима о стању школа у смедеревском крају након завршетка рата остало је записано следеће: „Сав намештај и учила упропашћени су код свих школа. У школама се налази по нека клупа и избледела табла, ништа друго не види се.

759 АС, ВГГ, 20–98.

760 *Исто*.

761 Л. Павловић, *Смедеревска гимназија 1871–1918*, стр. 57.

Празна школа, празни зидови...“.[762] Још горе стање је било са смедеревском Горњом школом или тзв. Школом код Горње ваге. Ова школа се налазила на општинском земљишту, добијеном од добротвора званом „Маркићево“. Школа је неколико година након рата још увек била руинирана – без крова, врата и прозора, о чему говори и извештај комисије која је имала задатак да утврди стање у којем се школа налази.[763]

762 Д. Митровић, *Сто педесет година школе у Лугавчини*, Лугавчина, 2015, стр. 78–79.

763 Ова комисија којом је председавао председник општине Љубомир Видаковић, формирана је по наређену великог жупана Подунавске области 1926. године: С. Миленковић et al., *Змајева школа у Смедереву 1868–1997,* Смедерево, 1997, стр. 40; Да је школа веома пострадала у рату најбоље говори извештај поменуте комисије, која предлаже да се школа поруши и на њеном месту подигне нова, *Исто.*

ДАЛЕКО ОД ДОМА

Сл. 142, *Смотра српских јединица на Халкидикију у Грчкој*, фотографија, 1916. година

У логорима

На велико изненађење свих зараћених страна, прва ратна година изнедрила је велики број заробљеника на свим странама. Ово је довело до великих проблема у организацији њиховог смештаја, исхране и хоспитализације, што је за последицу имало да су први ратни заробљеници имали најтежу судбину.[1] Наиме, аустроугарска команда није планирала ни приближно тако велики број заробљеника, па су они у првим данима били чувани у „етапним заробљеничким станицама", па онда на лединама ограђеним жицом, док се нису изградиле импровизоване бараке неприлагођеним за живот, топле лети и ледено хладне зими. Велику смртност заробљеника изазивао је хаотичан транспорт из „етапних заробљеничких станица" ка логорима. Они су транспортовани у претрпаним и неусловним вагонима у којима су се болести лако ширили, па су преморени и болесни заробљеници често врло брзо умирали након смештаја у заробљеничке логоре, који су били неретко неприлагођени за живот. Осим тога, веома мали број лекара и ужасни санитарни услови довели су до велике смртности заробљеника услед бројних заразних болести.[2] „И поред тога, не може се занемарити чињеница да је смртност српских ратних заробљеника у аустроугарским логорима била највећа у односу на остале земље из лагера Централних сила у којима су се налазили у већем броју".[3] Истраживач логора у Аустро-Угарској, Исидор Ђуковић, за озлоглашени систем логора за ратне заробљенике и интерниране Србе и Црногорце, дао је оштру

1 Осим што су објективни ратни услови довели до лоших животних услова заробљеника на почетку рата, њихов положај у заробљеништву био је отежаван и изузетно великом мржњом код аустроугарских војника према њима: Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату", у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Београд, 2015, 271–272.

2 Д. Денда, „Српски заробљеници у Великом рату", у: С. Рудић и М. Милкић (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Београд, 2015, стр. 271.

3 *Исто*, стр. 277.

оцену према којој је „логорски режим“ оценио као „систем за масовна убиства“ или „систем за уништавање Срба“.[4] Ово је оправдано уколико се детаљно анализирају начин транспорта заробљеника или интернираца, њихов смештај, поступци команде логора, здравствена заштита логораша, пљачка помоћи коју су примали, кажњавање логораша, њихово исцрпљивање на тешким и по живот опасним радовима или помор логораша глађу.[5]

Током трајања рата највећи број српских ратних заробљеника и интернираца налазио се у Аустро-Угарској, што је било и природно, с обзиром на чињеницу да је ова земља била главни противник Краљевине Србије. Највећи број српских војника заробљен је на делу фронта према Аустро-Угарској јер су се у том делу и водиле највеће борбе током 1914. године. Српски војници заробљавани су током Церске битке, затим у Срему (Чеврнтија), па приликом друге велике офанзиве у јесен 1914. године. Међутим, „главна маса српских заробљеника доведена је у Монархију крајем 1915. и у зиму 1915/1916. године“.[6]

Још од првих заробљавања српских војника, војних обвезника или војних чиновника на самом почетку рата и касније, након првих непријатељских офанзива, српска влада морала је да, преко међународних организација или амбасада неутралних земаља, нађе начина да помаже овим заробљеницима. Уз то, требало је уредити и питање новчаних примања заробљених активних официра, војних чиновника и службеника. Тако је Решењем Министарског савета ОББр. 8646 од 22. фебруара 1915. године одлучено да се породицама оваквих заробљеника,

Сл. 143 и сл. 144, *Заробљени Срби*, фотографија 1915-1916. година

4 И. Ђуковић, *Нађмеђер. Аустроугарски логор за Србе 1914*–1918, Нови Сад – Братислава – Београд, 2016, стр. 71.

5 Д. Денда, „Српски заробљеници у Великом рату“.

6 *Исто*, стр. 271.

које немају никакву другу плату од државе или самоуправних органа, на име помоћи исплаћује половина плате коју њихови храниоци примају.[7]

Тачан број ратних заробљеника и интернираца и данас је тешко утврдити услед више разлога. Наиме, Немачка и Аустро-Угарска су, по договору, пребацивале логораше из једне у другу земљу, па им се бројно стање често мењало.[8] Евиденција о заточеницима у Бугарској није вођена, или је била веома мањкава, па су у том смислу процене веома тешке.

Ни данас нису идентификовани и на једном месту пописани сви логори и затвори на територији Аустро-Угарске у којима су затварани, као ни места где су умирали ратни заробљеници или интернирци. „Процењује се да је тих логора и затвора било преко стотину".[9] Највећи логори били су: Болдогасоњ, Нежидер, Нађмеђер, Шопроњек (мађ. *Sopronnyék;* нем. *Neckenmark,* данас у Аустрији), Маутхаузен, тврђава Арад (*Arad*), Цеглед, Вац (*Vác*), Кечкемет (*Kecskemét*) или Ђенђеш (*Gyöngyös*). Логори за српске ратне заробљенике,[10] у којима је повремено било и цивилних интернираца били су: Браунау ин Бемен, Хајнрихсгрин, Ашах на Дунаву, Маутхаузен, Дрозендорф (*Drosendorf-Zissersdorf*), Хајмашкер (*Hajmáskér*), Каценау (*Katzenau*), Брукнојдорф-Кираљхида (нем. *Bruckneudorf*; мађ. *Királyhida)*,[11] као и Гредиг.

Од логора прво су формирани Арад и Нађмеђер, а после њих брзо су подигнути нови, севернији од Нађмеђера дуж

7 „Распис свима командама и војним установама", *Службени војни лист* (Ниш), бр. 12, година 35, 17/30. мај 1915, стр. 234–236.

8 Аустро-Угарска је имала основне логоре из којих је логораше упућивала на привремене радове и у привремене логоре, а по завршеном послу би их враћала у основне логоре: И. Ђуковић, *нав. дело*, стр. 42.

9 Ђ. Ђурић, „Велики рат виђен из равни појединаца–људи", у: С. Бугарски (прир.), *(С)поменик Словена,* Нови Сад, 2014, стр. 7.

10 Током Првог светског рата српски ратни заробљеници су се налазили у заробљеничким логорима у Аустро-Угарској, Немачкој и Бугарској, уз напомену да је један број њих био послат на изградњу Багдадске железнице у Турску: Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату", стр. 270; О ратним заробљеницима у зони командне одговорности Братислава, где су се налазили неки од највећих логора за заробљенике и интернирце у којима су били смештени Срби, погледај новију студију словачке историчарке: J. Zaťková, *Zabudnutí vojaci. Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914 – 1918,* Bratislava, str. 2013.

11 В. Стојанчевић, „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата", стр. 168.

Дунава и около језера Нежидер, у које су премештани логораши из ближих логора да би на њихово место били смештени нови заробљеници. Оно што је било заједничко за сва ова места јесте мочварно поднебље на којем су подизани. Лоши услови смештаја, глад, исцрпљивање тешким и опасним радом, веома лоша хигијена, одсуство санитетске помоћи, тифус, дизентерија, туберкулоза и друге болести, уз тортуру и пљачку логораша од стране логорског особља, проузроковало је велики и страшни помор људи у њима.[12] Што се српских ратних заробљеника тиче, треба рећи да „са укупном стопом смртности од 27% они су заједно са румунским (28,9%) и италијанским (11,9%) ратним заробљеницима доживели најтежу судбину од свих припадника оружаних снага Антанте у Првом светском рату.[13]

Од поменутих логора, Нежидер је био један од највећих, али и најсуровијих за српске интернирце.[14] Овај логор (Нежидер) заједно са Нађемеђером, Болдогасоњом, али и Ашахом и Маутхаузеном, због тешких услова живота и великог процента смртности логораша Ристо Ковијанић назвао је у своме делу *Нађмеђерска долина смрти*, за коју је истакао да „... ниједно бојиште није тако лако и тако брзо прогутало по пет и десет хиљада ратника, као што прогуташе ове далеке мочваре“.[15] Новије студије аустријских историчара се у потпуности слажу са овим: „Услови живота у логору Нежидер били су испод сваке критике“.[16]

Новија истраживања аустријских историчара нарочито су критички настројена према условима живота у логорима: „Инфраструктура у логорима била је испод сваке критике,

12 М. Вемић, „Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914–1918“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 147 (2/2014), стр. 201–234.

13 Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, стр. 288; У бројним логорима Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске у току целог трајања рата интренирано је између 150.000 и 200.000 цивила, где је смртност била чак и преко 30%. На бугарском подручју стање је било још теже: В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, стр. 18.

14 В. Стојанчевић, „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата“, стр. 168; Логораш Миладин Николић Расински описао је у својој књизи *Нежидерска епопеја* како је тамо „... све било у најјаднијем стању. Босо, голо, гладно и измучено, а помоћи никакова...“: Цитирано према: *Исто*, стр. 168–169.

15 Цитирано према: *Исто*, стр. 165.

16 В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета“, стр. 130.

а санитарни услови катастрофални. То је имало тешке и најтеже последице по заточенике, посебно у погледу броја жртава".[17] О тескоби приликом доласка у логор, о првом шоку са којим је већина имала да се сусретне, можда је најупечатљивије сведочанство оставио бивши заточеник логора у Нежидеру Миладин К. Николић Расински, песник и новинар родом из Смедерева.[18] „... Постадосмо нумере. Затворише нас и стегоше зверски. Одузеше нам новац и унеше у вечити депозит, да се са њим служе, а ми да за своје чекамо и можда сувише касно примимо. Сељанима скидаше сукнена одела и дадоше им логорску кописву (одела од кописве, оп. аут.) и ципеле од дрвета. Дадоше нам четвртину хлеба од 200 грама, па смањише на 80 за 24 сата, буђавог хлеба, порцију и кашику, чај од неке траве и каве за доручак, јело без меса за ручак, а за вечеру танку чорбу од које ми се смучи. На наша одела ударише четвртасти печат нежидерског логора и створише од нас логораше..! Гуши нас логорски ваздух. Немамо простора. Слобода је мртва, земља прегажена, идеали порушени, наши су у рову а ми у паклу. Наши страдају а ми умиремо".

Велико искушење чекало је заробљенике и интернирце одмах по пристизању у логоре, ако су се оваква сабиралишта у прво време и могла звати таквим именом. Лицима која су интернирана новац је одузиман без икакве накнаде.[19] Осим тога, „еклатантни пропусти у организацији дошли су до изражаја већ при приспећу у логоре. Депортовани су спровођени из возова у недовршене смештаје... Депортовани су проводили ноћи под ведрим небом. Смештајни капацитети су тек грађени, санитарни системи дограђивани недељама потом".[20]

Војно министарство је, на основу извештаја из логора у којима су били интернирани српски официри и војници, сачинило извештај који је упутило Министарству иностраних дела како би Влада била информисана о очајном стању животних услова: „Храна код наших заробљених војника у Аустрији рђава је и недовољна... Новчане принадлежности немају

17 *Исто*, стр. 128.

18 Миладин К. Николић Расински (Смедерево, 1880 – Крушевац, 1940). О свом боравку у логору оставио је дело *Нежидерска епопеја или крвави листови живота Срба у Лагеру,* Књижарница Св. Ф. Огњановића, Нови Сад, 1919.

19 Д. Милић, „Привредни систем у окупираној Србији", стр. 301.

20 В. Мориц, „Смрт у логорима. Освета", стр. 128.

никакве. Официри имају: виши 6 а нижи 4 круне дневно и од тога плаћају храну. Ова је новчана храна према садањим ценама – онога што се може набавити недовољна, тим пре, што иста служи за набавку других потреба. Одело носе војници старо, које је већ одавна одслужило, но већином је одузето сво вунено одело и покривачи и на место овога, издато им одело танко од прерађених крпа. Цокуле носе са дрвеним ђоновима. Смештај, како официра тако и војника, је по дрвеним баракама, које су за зиму врло незгодне, јер се не могу загрејати а ћебета су танка и нису од вуне, те су хладна. Санитетске су прилике рђаве због оскудице у санитетском материјалу, те су чести смртни случајеви."[21] О условима живота у заробљеничким логорима најбоље говоре речи официра из редова тамничара српских војника: „... на земљи морадоше спавати; болест, зима и глад их је немилице таманила. За храну су добивали усољене рибе. И онако какви су били, бедни, измрзли, болесни, одсечених руку и ногу, тукли су их још кундацима аустро-мађарски стражари. Ово стање се доцније поправило, те је многима било дозвољено, да се сместе на економијама по пустарама и селима".[22]

Било је интерниираца који су имали много више среће. То су тзв. „екстернирци", тачније српски ратни заробљеници или интернирци који су касније упућивани у унутрашњост земље и запошљавани као слуге код немачких, мађарских, чешких или пољских домаћина. Они су тамо проводили много лепше тренутке.[23]

Лоши услови живота српских ратних заробљеника резултирали су релативно високим процентом смртности. Новије студије аустријских историчара са разлогом постављају питање да ли је спора реакција аустријских војних власти у

21 Поменути извештај сачињен је на Крфу 16. јуна 1917. године, а цитиран је према: Б. Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату", стр. 246–7.

22 Део извештаја старешине цензора српске цензорне групе у оквиру одсека за контролу преписке ратних заробљеника. Ова институција је била огранак тзв. *Gemeinsames Zentralnachweisbureau,* који је био успостављен од аустријског Црвеног крста у Бечу. Официр који је писао овај извештај, извесни „А. фон. Р.", био је хрватски официр из Лике, шеф поменутог одељења, а њему потчињени официр српског порекла др Владислав Пандуровић забележио га је и касније публиковао: В. Пандуровић, *Српска писма из светског рата 1914–1918* (незнатно измењено реиздање истоименог оригинала први пут објављеног у Осијеку 1922.), Нови Сад, 2014, стр. 59.

23 Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 50.

сузбијању болести или у унапређењу квалитета елементарних услова живота била намерна, не би ли се српски заробљеници на овај начин убијали?[24] Још за време рата пристизали су извештаји о умрлима, објављивани у окупационим новинама. Иначе, да ли са намером или услед потпуног одсуства осећаја о томе шта носе њихове речи, ова вест се злослутно завршава напоменом приређивача „Наставити ће се".[25]

Нарочито је велики број логораша умирао у јануару и фебруару 1915. године јер ово су били месеци највеће хладноће и епидемије пегавог тифуса, који су, уз дизентерију и туберкулозу, односили многе српске ратне заробљенике и интерниране цивиле.[26] У озлоглашеном логору Нађмеђер од укупно 5539 забележених смртних случајева српских и црногорских ратних заробљеника или интернираца током читавог трајања овог логора, само у 1915. години умрло је њих 3454 људи или нешто више од 60%, што оправдава Ђуковићев назив за 1915. годину као „годину смрти".[27] Међу умрлима било је људи свих узраста, па чак и деце. Увидом у овај списак издвојили смо умрле из Смедеревског среза.[28] Током 1914. године у Нађмеђеру су умрла

24 Масовна умирања српских заробљеника у логору Маутхаузен „класичан су пример неспособности хабзбуршких власти да сместе и брину се о непријатељским војницима". Можда и како би се оправдала оваква понашања управника логора и виших инстанци, она се тумаче као могућа реакција аустријских војних власти на гласине о лошем третману аустроугарских заробљеника у Србији. Међутим, требало би узети у обзир и превелики терет које су војне власти свалиле на управнике логора и непланиране логистичке проблеме смештаја изненадног прилива превеликог броја заробљеника у кратком временском периоду: V. Moritz, „The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary in 1914/1915", pp. 240–241.

25 У званичном гласилу Гувернмана повремено су објављивани извештаји о умрлима у логорима у Аустроугарској. Тако је „Bečki izvještaj" о „umrlima u Mauthauzenu" донео вести о умрлим војницима из смедеревског краја: „ред. бр. 28. Марковић Милан, рођен 1888, припадник 18. пешадијског пука из села Михајловца, срез одунавски, округ смедеревски; ред. бр. 30. Миленковић Драгољуб, рођен 1886, такође из 18. пешадијског пука, из села Скобаља, срез подунавски, округ смедеревски": Anon., „Saopštenja Srpskog Crvenog Krsta o ratnim zarobljenicima koji se nalaze u Austro-Ugarskoj", *Beogradske novine* (Beograd), br. 26, godište II, 29. februar 1916, str. 3.

26 И. Ђуковић, *нав. дело*, стр. 300.

27 *Исто*, стр. 300. и 370.

28 На основу пописа који је публикован у: *Исто*, стр. 175–376; Чињеница да су до сада публиковани подаци о умрлима само за неке логоре, разлог је више да барем збирно дамо податке о умрлим војницима и цивилима Смедерева и смедеревског краја. Нека нова, потпунија студија, надамо се, даће коначне одговоре на питање о укупном броју умрлих.

3 српска ратна заробљеника из Смедерева.[29] Већ наредне, 1915. године, број умрлих расте па је током ове године умрло укупно 50 логораша из Смедеревског среза. Од укупног броја умрлих 4 логораша се водило као интернирана лица, за 6 лица није наведена ближа одредница, док су већина умрлих, укупно 40, били ратни заробљеници. У 1916. години услови живота су се, изгледа, поправили, јер је умрло 6 логораша из смедеревског краја. Од ове шесторице, тројица су били интернирана лица. Наредне, 1917. године, умире још 7 лица, од којих су 2 лица интернирци. Последње ратне године, у Нађмеђеру умире још 6 логораша из смедеревског краја, од који су тројица били интернирци. Те 1918. године у пратећим логорима – филијалама Нађмеђера, тачније на помоћним гробљима сахрањено је још 6 логораша из Смедерева и околине. Све заједно, у овом „логору смрти", умрло је барем 78 логораша из Смедеревског среза. Током трајања логора Нађмеђер известан број ратних заробљеника и интернираних цивила као тешких болесника, били су у више наврата пребацивани железницом преко неутралне Швајцарске у Француску на лечење и опоравак. Међу њима је било и неколико болесника из Смедерева и смедеревског краја.[30]

Сл. 145, Фотографија Гаје Вуковића из Удовица код Смедерева коју је он послао из заробљеништва (логор Браунау) у Удовице 1918. године

29 Иначе, већина умрлих у овом логору 1914. године били су ратни заробљеници из 13. и 15. пешадијског пука Тимочке дивизије I позива српске 2. армије, који су заробљени приликом неуспешног форсирања Саве и преласка српске војске у Срем 7. септембра 1914. године. Мањи број заробљених био је из других крајева Србије: *Исто*, стр. 193.

30 *Исто*, стр. 371–373. Сви они пребачени су 11/24. јула 1917. у Лион у Француској, одакле су упућивани на даље лечење или рехабилитацију.

У логору Нежидер током трајања рата, према аустроугарској процени, умрло је 4750 људи, највећим делом војних заробљеника и интернираних цивила из Србије.[31] Током постојања овог логора у њему је свој живот скончало највероватније 74 логораша рођених у Смедереву или Смедеревском срезу.[32] Међу умрлима била је и једна беба, Милица Живка Мишковић, рођена 1917. у Нежидеру (Смедерево).[33] Поред ње, међу Смедеревцима интернираним у овај логор, био је и угледни смедеревски адвокат и политичар Петар Максимовић. Он је срећом преживео боравак у овом злогласном логору у којем је био заточен од лета 1916. до раног пролећа 1918. године, када је, због лошег здравља, пуштен да се врати кући у Смедерево.[34]

Од осталих логора податке о умрлим Смедеревцима имамо за још два логора. Ови подаци доступни су захваљујући важним истраживањима историчара Ненада Лукића, који се у рецентној литератури веома истакао бављењем темама аустроугарских логора током Првог светског рата. У логору Цеглед током 1916. године преминуо је један интернирани Смедеревац старијих година,[35] док је у логору Болдогасоњ/Фраукирхен током рата умрло 30 логораша, од којих 14 ратних заробљеника, родом из Смедерева или неког од села у Смедеревском срезу.[36]

У војним болницама у Темишвару умрла су три српска ратна заробљеника из смедеревског краја из 4, 8. и 18. пеш. пука током 1916. године. Сва тројица су сахрањена на тамошњем гробљу.[37]

---

31 И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*, стр. 66.

32 Број умрлих заснива се на списку свих умрлих у логору Нежидер објављеном у: И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*; Међутим, списак морамо сматрати условним, јер приликом пописивања умрлих повремено је долазило до нетачности, нејасности или недоследности.

33 Умрла је 5. јануара 1918. године од опште слабости. Гробно место бр. 4530. Овде се највероватније ради о беби која је рођена у логору Нежидер од родитеља или једног од родитеља који је из Смедерева: И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*, стр. 228.

34 Б. Дукић, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*, стр. 38–41.

35 Н. Лукић, „Аустроугарски логор Цеглед, попис умрлих интернираца 1914–1918. године", стр. 26.

36 Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата и пописи умрлих у логору Болдогасоњ/Фраукирхен 1914–1918*.

37 С. Бугарски (прир.), *нав. дело*, стр. 129, 145 и 168.

У избеглиштву

Налазећи се у егзилу, до српских избеглица су повремено стизале тешке вести, најчешће у вези са њиховим најмилијима који су остали у Србији. Једна, за оно време вероватно уобичајена вест, тачније читуља из новина, веома је парадигматична, јер сажима сву трагедију која је погодила Србију и њене грађане. Она говори о смрти, о покиданим породичним везама и судбинама чланова породице који се налазе разбацани у различитим државама и градовима. Наиме, извесни Смедеревац Александар Шпарталь из Марсеља платио је оглас у *Правди*, штампаној у Солуну, да огласи читуљу за своју мајку, која је преминула још претходне године у Крушевцу, највероватније налазећи се у збегу. У овој читуљи он помиње своју у Смедереву „вечито унесрећену" браћу Настаса и Леониду и сестре Олгу и Настасију и другу фамилију.[38]

Избегло становништво Србије, расуто по Европи и свету, покушавало је да, упркос рату и слому државе, одржи своје установе и организације које су деловале пре рата. У Ници у Француској дана 30. априла 1917. године одржан је састанак Трговачке коморе, а овом приликом изабрани су ново руководство и представници Коморе за административне округе. Тако је за Смедерево именован Гаја Ђорић.[39] Неки други Смедеревци, далеко од родног краја, обављали су најразличитије наставничке дужности.[40]

Повлачећи се пред надмоћнијим непријатељем за војском су из Србије одлазили дечаци и младићи, које је српска влада желела да сачува од одвођења у интернацију, али и као залог за будућност. „Сам рат је, природно, стварао дубоко

38 „Читуље", *Правда* (Солун), Бр. 128, година XIII, 4/17. мај 1917, стр. 2.

39 Анон., „Трговачка комора", *Народ* (Солун), Бр. 40, година I, 7/20. септембар 1917, стр. 2.

40 Смедеревац Милан Банић, иначе директор Нишке гимназије, током 1916. године био је директор течајева за избегле српске ученике у француском месту Виривирлеу, а управник Смедеревске банке Јован Живановић је у Српској вишој трговачкој школи у граду Ексу, на југу Француске, предавао Књиговодство и Контоарске радове. Још један Смедеревац, Димитрије Карапанџић, професор Смедеревске гимназије, држао је катедру латинског језика у Битољској гимназији која је половином 1917. године радила у грчком граду Волосу: (Л. Павловић, *Смедеревска гимназија 1871–1918*, стр. 55.).

противречну ситуацију: наметао је потребу да што више младих људи буде на фронту, а с обзиром на многе изгинуле на бојишту налагао је да их ради будућности земље буде што више у школама и на универзитетима".[41] Они који су преживели прелазак преко Албаније, превожени су на француским, италијанским или британским лађама у најразличитија места широм Европе. Рат и бежанија донели су са собом и неке непредвиђене, али по избеглице свакако корисне околности у којима су се нашли.

Тако се један део њих нашао далеко од своје домовине, у некадашњој шкотској престоници, на студијама на Универзитету у Единбургу.[42] Тамо се нашао и Смедеревац Станко Илић, који је примљен на студије са другим српским младићима.[43] Они су тамо стицали завидно образовање, али и нове вештине, навике и укусе, које ће користити и ширити у својој домовини по повратку.[44] Током трајања рата неколико студената из Смедерева уписано је на швајцарске универзитете. На Универзитету у Лозани 1917/1918. године уписали су се Спасоје Тајсић (*Taissitch Spassoje)* и Момир Станковић (*Stankovich Momir*), обојица на смеру природних наука.[45]

Међутим, највећи број српских избеглица упућиван је у Француску, у школе, на универзитете, на разне послове, лечење или рехабилитацију.[46]„Зато је Француска и нашла једно

41 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 241.

42 Српских ђака и студената у Енглеској и Шкотској било је много мање него ли у Француској, али су зато њихови материјални услови били далеко бољи: *Исто*, стр. 249.

43 Укупно њих 27 похађало је школу „Џорџ Хериот" (*George`s Heriot School*). Они су примљени од тамошњег Универзитета на молбу сер Едварда Перота, председавајућег Образовног одбора Српског потпорног фонда (*Serbian Relief Fund*): D. Zec, F. Baljkas i M. Paunović, *Sport pamti. Srpsko-britanski sportski kontakti u vreme Prvog svetskog rata*, Beograd, 2015, str. 170–172.

44 Овде се мисли на спортске навике које су стекли током студија у Британији. Неки од ових младића пронеће по својој домовини љубав према рагбију, коју су стекли у Шкотској.

45 Љ. Трговчевић, „Студенти из Србије у Швајцарској до краја Првог светског рата", *Историјски часопис*, XLIV (1997), стр. 204–205.

46 Према истраживањима Љубинке Трговчевић ових избеглица било је око 17.000. Међутим, овај број није подразумевао инвалиде који су послати на лечење, као и ратне заробљенике и интернирце који су због лошег здравља размењивани и слани такође у Француску. Највероватније, овај број је ишао чак и до 30.000 људи: Д. Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921),* Београд, 2007, стр. 662.

захвално разумевање у срцу сваког Србина".[47] Српске избеглице сместиле су се у бројним местима, у Марсеју, Паризу, Ексу, Греноблу, Бордоу, Монпељеу, Лиону, Ници, и другим градовима и мањим местима.[48] У Туру на Лоари запослен је један број српских избеглица, пре свега благодарећи Орлеанској железници. Нешто касније ова компанија отворила је и железничку школу у коју је на почетку уписано 87 ђака из Србије, међу којима и 7 ученика из Смедеревског округа рођених 1899. године.[49]

Један велики број српских војника, болесних и конвалесцената боравили су у Северној Африци, у Алжиру и Тунису. Било их је и на Корзици, где су неки умирали од исцрпљености. Из каснијих пописа сазнајемо да су избегли смедеревски регрути умирали и у Бастији на Корзици. Тамо је, „у болници шкотских жена" од туберкулозе умро 25. марта/7. априла 1916. године војник Љубомир Симић из Водња код Смедерева.[50]

Било је српских избеглица, наравно, и у Грчкој. И то не само на Крфу већ и у Солуну, али и у грчкој Македонији (Водена, Волос), као и у Атини. Након ослобођења Битоља у јесен 1916. године неке избеглице из Смедерева нашле су се у овом граду. Њима је до 10. априла 1917. године исплаћена новчана помоћ од стране месног одбора града Битоља из кредита Министарства унутрашњих дела на основу Закона о помоћи невољнима у рату.[51]

На новим фронтовима

Пут у спас који су српска војска, цивилне избеглице и државни врх нашли на грчком острву Крф, ишао је преко црногорских и албанских завејаних планинских гудура. Док су се пробијали кроз непроходне стазе, покушавајући да

47 Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 57.

48 Међу њима, у граду Ексу била је и пензионисана чиновница Мила Стојадиновић из Смедерева: Д. Бојић, *нав. дело*, стр. 297.

49 *Исто*, стр. 356–357.

50 Анон.,„Списак умрлих српских избеглица на острву Корзици – Француска", *Вечерње Новости* (Београд), бр. 61, година XXI, 29. децембар 1918/11. јануар 1919, стр. 2.

51 Д. Бојић, *нав. дело*, стр. 175.

превазиђу хладноћу, глад, изнемоглост, као и спорадичне нападе албанских наоружаних група, под сталном претњом близине непријатеља који их је гонио, „албанске планине су постале масовна гробница непребројаних људи“.[52] Прелазак преко Албаније био је, по димензијама људске трагедије једна од најдраматичнијих, а по броју страдалих једна од најтрагичнијих епизода Великог рата. Због тога је у колективном сећању српског народа са разлогом назван „Голгота Србије“.

Патње српске војске и народа, не без затезања и драматичних политичких превирања, делимично су окончане одлуком Француске и Велике Британије од 8. јануара 1916. године да српску војску пребаце на грчко острво Крф.[53] Прве српске трупе искрцане су на Крф већ 15. јануара, али је онда настао застој. Настављено је маршевање кроз блато Албаније уз нова страдања, да би коначно пребацивање највећег дела српске војске било окончано око 25. фебруара. Део војске пребачен је у Бизерту, док је Коњичка дивизија завршила повлачење тек до 5. априла 1916. године. Тамо на Крфу у првом тренутку било је око 15.000 тешко болесних, од којих је на „острву смрти“ – Виду умрло око 5400 војника.

Упркос свему брз опоравак српске војске изазвао је чуђење и поштовање код савезника, због чега „свој тачан садржај има фраза *васкрс српске војске*“.[54] Међутим, још од краја 1915. године српски државни и војни врх потресале су последице слома одбране. Војвода Путник је разрешен дужности и послат у Ницу на лечење, а званично 12. јануара 1916. године на чело српске војске именован је генерал Петар Бојовић. Убрзо је разрешен и Путников заменик Живко Павловић, а на његово место постављен је пуковник Петар Пешић. Пре тога умро је министар финансија Лазар Пачу, а дотадашњи министар војни Радомир Бојовић смењен је, а на његово место постављен Божидар Терзић. Додајмо и то да је склоњен и војвода Живојин Мишић, који је до тада показивао високу самосвест и самостално одлучивање.[55]

52 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 217.

53 Француске трупе су већ 11. јануара искрцале своје јединице на Крф како би припремиле терен за долазак Срба. При том, нису тражиле дозволу од грчког краља Константина: *Исто*, стр. 221.

54 *Исто*, стр. 230.

55 *Исто*, стр. 231–232.

Последице тешке ратне 1915. године веома су се осећале у бројчаном саставу јединица српске војске па је она на Крфу реорганизована, али је у суштини задржала старо устројство и имена јединица. Према указу од 27. фебруара 1916. године главнину српске војске и даље су чиниле: Прва армија под командом пуковника Милоша Васића (Моравска и Вардарска дивизија), Друга армија под командом војводе Степе Степановића (Шумадијска и Тимочка дивизија) и Трећа армија под командом генерала Павла Јуришића Штурма (Дринска и Дунавска дивизија), у којој су највећим делом служили војни обвезници из смедеревског краја. Коњичка дивизија под командом генерала Ђорђа Ђорђевића била је самостална, а у саставу Друге армије били су херцеговачки, бокељски и црногорски добровољци. Наоружање и опрема добијени су из Француске, са нешто слабијом артиљеријом.

Овако реорганизована и опорављена војска пребацивана је у војне логоре на Халкидикију од марта до маја 1916. године. До јуна–јула 1916. године српске снаге су бројале до 152.000 људи.[56] Након допуне наоружања и обуке, српске јединице запоселе су положаје у рејону од Кожуфа до Лерина, дакле средишњи део Солунског фронта. Примећујући појачану концентрацију непријатељске војске, уједно желећи да одврате Румунију од уласка у рат на страни Антанте, бугарске и немачке снаге су изненадиле српски део фронта и силовито ударили 17. августа 1916. године. Део фронта који је држала Трећа српска армија попустио је и повлачио се у расулу. Ситуација је захтевала хитро реаговање па је са Крфа позван војвода Мишић, који је постављен на место команданта Прве армије, док је са чела Треће армије смењен генерал Штурм, а на његово место именован

56 *Исто*, стр. 234–235; Такође о реорганизацији српске војске и формирању новог фронта у: М. Радојевић и Љ. Димић, *нав. дело*, стр. 206–220.

Сл. 146, *После евакуације српске војске на острво Крф. Обука нових јединица под вођством француских официра*, фотографија, 1916. година

пуковник Васић. Савезнички контранапад почео је 14. септембра 1916. године, а главни напад водиле су српске трупе. Српска прва армија је у тродневној бици код Горничева разбила Бугаре и натерала их на одступање. Жестоке борбе вођене су дуже од два месеца, а кулминација је била на Кајмакчалану, где је главни терет изнела Дринска дивизија. Заузимајући овај снажно утврђени врх 30. септембра, српска војска је и симболично закорачила на тло своје земље. Том приликом, на положају Кулбелер код Каратепе погинуо је и један Смедеревац – пеш. потпоручник Драгољуб Ј. Марковић, који је са бомбом у руци јуришао предводећи 4. чету 1. батаљона 5. пеш. пука Дринске дивизије I позива.[57] Нова значајна битка потом се одиграла у луку Црне реке, што је омогућило заузимање Битоља 19. октобра 1916. године. Иако је успела да поврати свој ратнички и политички престиж међу савезницима на новом фронту, српска војска је у овим борбама изгубила много официра и бораца, које је било готово немогуће надокнадити. Међу страдалима налазили су се и Смедеревци, виши официри: потпуковник Димитрије К. Дамјановић (помиње се и као Дамњановић), који је погинуо у борбама са Бугарима изнад села Брника на Црној Реци;[58] и пешадијски пуковник Војислав М. Чолаковић, за којег постоје недоумице да ли је погинуо на Кајмакчалану или нешто касније према Битољу.[59]

57 Рођен је у Смедереву 1896. године. За храбро држање у бици на Кајмакчалану постхумно је одликован Орденом Карађорђеве звезде са мачевима IV реда. После завршетка костурнице на Зејтинлику у Солуну његови посмртни остаци су пренети и смештени у Крипту костурнице у другом реду, десно бр. 62: М. Радојчић, *Бесмртни ратници ваљевског краја у ратовима 1912–1918*, Ваљево, 2014, стр. 233.

58 Рођен је у Смедереву 1887. године, а сахрањен је у Солуну 1916. године. За заслуге у миру и рату одликован је Медаљом за војничке врлине, Споменицом краља Петра I и официрским Орденом Карађорђеве звезде са мачевима IV реда: М. Радојчић, *Бесмртни ратници ваљевског краја у ратовима 1912–1918*, стр. 139.

59 Рођен у Смедереву 1868. године. Био је један од бољих официра. Приликом повлачења кроз Црну Гору у јесен 1915. године преузео је дужност команданта 5. пеш. пука *Краља Милана* Дринске дивизије. Ту дужност обављао је на Солунском фронту. За свој рад, заслуге и јунаштво испољено у борбама имао је признање претпостављених старешина, љубав и поштење својих другова и војника. Од одликовања је добио: Медаљу Милоша Великог, Сребрну медаљу за храброст, Златну медаљу за храброст, Медаљу за војничке врлине, ордене белог орла V и IV реда и Орден Карађорђеве звезде са мачевима IV реда, који је добио указом 1511, од 1. октобра 1916. године: М. Радојчић, *Бесмртни ратници ваљевског краја у*

У време оперативног затишја на Солунском фронту, од средине децембра 1916. до пролећа 1917. године, извршене су велике промене у српској војсци. Велика напрезања јединица и губици утицали су на општу преморености и смањење борбеног састава, нарочито у пешадији. Због свега овога прво се започело са повременим упућивањем дивизија са фронта на одмор у позадину, а касније се кренуло у реорганизацију јединица. Дунавска дивизија била је на одмору у пределу Соровића од 2. до 21. јануара 1917. године, док је Коњичка дивизија упућена на одмарање у првој половини јануара, али је задржана у току целе 1917. године у позадини.[60]

Због смањења борбене снаге и немогућности да се надокнаде губици у људству, српска Врховна команда је у јануару 1917. године приступила расформирању по једног пешадијског пука у свакој дивизији. Овом приликом расформиран је и 18. пеш. пук. Убрзо је у марту 1917. године расформиран и Штаб Треће армије, па се од тог тренутка цела војска састојала од две армије: Прве (Моравска, Дринска и Дунавска дивизија), у којој су служили војни обвезници из Смедерева и околине у склопу Дунавске дивизије, под командом војводе Мишића, и Друге армије (Шумадијска, Тимочка и Вардарска дивизија) под командом војводе Степановића,[61] док је Коњичка дивизија остала на располагању Врховној команди. Српској војсци је последично скраћен фронт. Друга армија је остала на свом делу фронта, док је Прва армија запосела западни део фронта од Сокола до Црне реке.[62] Велике промене дешавале су се не само у војсци већ и у политици. Наиме, након пресуде завереницима у тзв. Солунском процесу, разбијено је политичко јединство, па је регент указом од 23. јуна 1917. године именовао нову, хомогену старорадикалску владу на челу са Николом Пашићем.[63]

Током времена проведеног на Солунском фронту, српске војнике у рововима и позадини притискала је носталгија и тешка чежња за родним крајем. Из њихових дневника сазнајемо о

ратовима 1912–1918, стр. 414–415.

60 П. Опачић, „Солунски фронт 1917. године", у: Љ. Алексић, *Србија 1917. године*, Београд, 1988, стр. 143.

61 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 237.

62 П. Опачић, *нав. дело*, стр. 143.

63 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 258.

Сл. 147, Чаура од топовског метка италијанске производње секундарно искоришћена на Солунском фронту

„упрошћеним али дубоким осећањима која су природно представљала једну од важних саставница стања духа код изгнаника-бораца на Солунском фронту. Из ове чежње се повремено рађала деморализација, али из ње је још више настајала одлучност да се једном незадрживо крене напред и разнесу ти грудобрани који су препречавали пут ка дому".[64]

На Солунском фронту је српски војник имао и да се бори и са нарочито израженом маларијом, која је у овим деловима Македоније била ендемска појава. Осим тога, трпео је и од других заразних болести (трбушни тифус, шпанска грозница, дизентерија).[65]

За време трајања Солунског фронта повремено је вршена размена рањених и онеспособљених војника. Под којим околностима, где, када и на који начин су вршене ове размене, не знамо. Оно што сазнајемо на основу повремено објављиваних спискова размењених официра, подофицира и војника у Службеном војном гласнику, јесу имена обвезника из Смедерева и смедеревског краја:

Илић Илија, 4. пеш. пук, Врбовац; Поповић Живота, 18. пеш. пук, Михајловац; Радосављевић Ђорђе, 8. пеш. пук, Петријево; Савић Живота, 7. пеш. пук, Мало Орашје; Стојановић Живадин, 8. пеш. пук, Осипаоница; Тасић Живота, 8. пеш. пук, Смедерево; Траиловић Иван, 18. пеш. пук, Осипаоница.[66]

Размењивани су и болесни интернирани грађани, о чему такође сазнајемо из Службеног војног листа: Митић Радојко и Николић Петар, обојица из села Враново код Смедерева, као и Ракић Милан, из села Мала Крсна код Смедерева.[67]

Међу српским војницима на Солунском фронту налазили

64 *Исто*, стр. 238.

65 М. Пековић (ур.), *нав. дело*, стр. 17–19.

66 „Списак размењених рањених и онеспособљених војника", *Службени војни лист* (Солун), Бр. 15, година 37, 5/18. мај 1918, 247–248.

67 „Списак размењених болесних интернираних грађана", *Службени војни лист* (Солун), Бр. 15, година 37, 5/18. мај 1918, 247–250.

су се многобројни војни обвезници из Смедерева и смедеревског краја. Ако је 1915. година била нека врсте ватреног крштења за српску авијатику, наредна 1916. била је година дефинитивног учвршћивања овог рода у војсци Краљевине Србије. За ово је свакако била заслужна француска војска јер су њеним залагањем и њеном помоћи неки од српских официра постали пилоти у српским ескадрилама. Тако су неки од Смедереваца, након што би се добровољно јавили за службу у авијатици, прошли обуку или у залеђу Солунског фронта или у Француској. Поменућемо неке од њих: Властимир С. Адамовић,[68] Јаша Вл. Љотић,[69] Јован Р. Петровић,[70] Милорад Б. Јефремовић[71] и други.

68 Рођен у Смедереву 1894. године. Рат га је затекао као питомца Војне академије. Две године био је водник и заступник командира чета. Учествовао је у многим бојевима 1914. и 1915. године, а за храбро држање у операцијама на Солунском фронту 1916. године одликован је Орденом Белог орла V степена. У септембру 1917. године пријавио се из 21. пеш. пука у авијатику. Прошао је обуку и касније предано служио у више различитих ескадрила на задацима извиђања, фотографисања и бомбардовања: С. Микић, *нав. дело*, стр. 515.

69 Рођен у Смедереву 1895. године у чувеној смедеревској породици Љотића. Школу је учио у Смедереву, Београду и Солуну. Учествовао је као добровољац у Другом балканском рату 1913. године. Рат га је затекао на школовању у Војној академији. Током 1914. године произведен је у чин потпоручника и као такав учествовао је у важним бојевима. Приликом одступања преко Албаније био је командир чете 1. кадр. пука. На Солунском фронту распоређен је у „Гвоздени пук", са којим се нарочито истакао на Горничеву 1916. године када је и рањен. Јуна 1917. године изабран је за авијатику и послат у Француску на обуку. По повратку служио је у неколико различитих ескадрила на задацима коректуре артиљеријске ватре, бомбардовања, извиђања, фотографисања и одржавања везе са пешадијом. За своје храбро учешће у рату одликован је вишеструко: са три Ордена Белог орла са мачевима V реда, златном и сребрном медаљом за храброст и француском Ратним крстом: *Исто*, стр. 509–511.

70 Рођен у Смедереву 1891. године у породици Ристе Петровића, управника Смедеревске задруге. Кад је избио рат, прекинуо је студије на Техничком факултету и пријавио се у добровољце. Прве ратне године је рањен на Руднику. После опоравка јавља се на нове дужности и касније прелази Албанију. У Грчкој је унапређен у чин резервног потпоручника. Учествовао је у борбама на Солунском фронту. Са другим саборцима послат је на обуку у Француску 1917. године, након чега је обављао извиђачке задатке на фронту. У 1918. години одликован је Сребрном медаљом за ревносну службу. Под сумњивим околностима извршио је самоубиство у Новом Саду 1919. године: *Исто*, стр. 511–512.

71 Већ смо га помињали као једног од браће Јефремовића. Рођен у Смедереву 1894. године. По избијању рата пријавио се у добровољце и примају га у артиљерију. У Грчкој се на пролеће 1916. године пријавио у авијатику и послат је у Француску на обуку. Ревносно је обављао своје задатке на фронту, али је приликом повратка са једног задатака приморан на

У покушају превазилажења ратом покиданих веза

Српским и црногорским заробљеницима и интернирцима била је испрва ограничена слобода у дописивању. Они су само сваких 14 дана могли писати по једно писмо.[72] Међутим, на предлог шефа српског одељења цензуре у аустроугарској војсци касније је у команду отишао предлог да се дозволи неограничено дописивање, „како би се из српске кореспонденције дало лако утврдити размештење српске војске у Србији".[73] Осим тога, аустроугарски цензори у оквиру „Кундшафтер-а" желели су да утврде да ли је међу заробљеницима било и оних који су пребегли на другу страну.

Након успостављања ВГГ/С дошло је до пребацивања канцеларије за обавештавање о српским војним заробљеницима и интернираним грађанима из Беча у Београд. Новоформирано одељење добило је и нов назив – „Заједнички средишњи уред за обавијештења филијала Београд", а седиште је било у Добрачиној улици.[74]

Осим дописних карата или писама, велики значај за обавештавање о члановима породице имале су и српске и окупационе новине. Српска штампа која је штампана у емиграцији, махом у Солуну, имала је рубрике у којима су објављиване вести о избеглим Србима и војницима на фронту, као и њиховим рођацима и пријатељима у Србији. *Правда* је имала рубрику „Пошта за Србију", док је *Велика Србија* имала више сличних попут „Пошта", „Из Србије и српских крајева" или „За Србију". Ове рубрике биле су у оно време важан сервис за информисање. Овде их помињемо, јер свакако могу бити тумачене као вредан извор информација о људима и њиховим различитим судбинама и из смедеревског и других крајева.

слетање и заробљен је од стране Немаца: *Исто*, стр. 396–398.

72 В. Пандуровић, *нав. дело*, стр. 97.

73 *Исто*.

74 Anon., „Grad i okolica", *Beogradske novine* (Beograd), br. 213, godina II, 15. septembar 1916, str. 2.

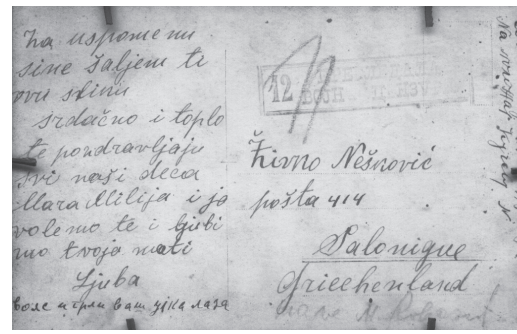

Сл. 148 и сл. 149, Фотографија коју је Љуба Нешковић из Удовица код Смедерева послала свом сину Живку Нешковићу (војна пошта 414) у Солун 1918. године

Новински ступци ових рубрика испуњавани су лапидарним обавештењима чији је примарни циљ био да се пренесу бар основне информације о томе да ли је неко жив или мртав. Тако у једном од многобројних обавештења које се нижу у оваквим рубрикама извесни Цветко Јов. Првуловић „извештава Цвету и Тому Јовановића абацију из Смедерева да је жив и здрав и да је Богдан умро".[75] Капетан Светислав Станојевић из Смедерева јавља се својој супрузи да је жив и здрав и да је слао новац за Смедерево.[76] Ови огласи у српским новинама штампаним у избеглиштву ипак су понекад оправдавали наде и новац уложене у њих. Тако, извесни Раја Станковић извештава своју сестру Анђу Станковићеву из Језавске улице у Смедереву да је прочитао њен оглас (не помиње у којим новинама) и да је здрав.[77]

Налазећи се далеко од својих домова, српски војници покушавали су да успоставе покидане везе са својим фамилијама, и ако је могуће, пошаљу вести, али и новчану помоћ. Међутим, то није ишло лако. Издвајамо један случај, који може да буде

75 „ПОШТА ЗА СРБИЈУ", *Правда* (Солун), година XIII, бр. 88, 7. фебруара 1917, стр. 2.

76 Анон.,„За Србију", *Велика Србија* (Солун), Бр. 120, година I, 8/21. август 1916, стр. 3; Од осталих преносимо и следеће у којима пише: „Александар Петровић Бакић, рибар, Смедерево, извештава своју жену Даринку да је жив и да му се јави истим путем": „ПОШТА ЗА СРБИЈУ", *Правда* (Солун), година XIII, бр. ?? (нејасно), 22. фебруара 1917, стр. 1.

77 Анон., „Пошта за Србију", *Велика Србија* (Солун), Бр. 198, година I, 25. октобар/7. новембар 1916, стр. 3.

парадигматичан, а то је пример резервног жандармеријског капетана Дамњана Рашића који је слао новац у Смедерево Даници Рашић преко извесне Бисе Петровић, али ова није хтела да прими новац и преда га примаоцу. Осим тога, било је и случајева да је један обвезник из Друговца, Драгољуб Стојковић, слао новац својима преко човека који је у међувремену интерниран, па није могао да испоручи помоћ.[78]

Информације преко листа *Правда* ишле су у два смера па су тако у рубрици „Извештаји из Србије" преношене вести из Србије за српске војнике на Солунском фронту и избегле грађане у иностранству. У заглављу ове рубрике писало је следеће: „Именовани у овој рубрици да се обрате пошти Врховне Команде, где ће добити карте од својих из Србије",[79] мислећи при том на дописне карте које су на Солунски фронт стизале из окупиране Србије. Међу бројним обавештењима која се нижу у овој рубрици штампане су и следеће: „Ракоњац Радивоје пешадијски капетан има карту од Софије Смедерево",[80] или „Тирнанић Ђорђе има карту од Милице из Крњева – Смедерево",[81] као неке од типичних у поменутој рубрици.

У *Београдским новинама* се већ од марта 1916. године објављују вести о заробљеним, интернираним или изгубљеним лицима. „За становнике Србије углавном је била значајна рубрика малих огласа јер им је пружала могућност да у делу *коресподенција* објаве и размене вести са пријатељима и родбином која се налазила у избеглиштву, као и да се објаве смртовнице".[82] Током три године било их је више стотина, можда чак и хиљада упућених од људи из Смедерева и смедеревског краја. Ове лапидарне вести објављиване су у различитим рубрикама попут: „Саопштења о несталима", „Нестали и корепсонденција" и друго. Вести су садржале информације о месту где се налазило тражено лице као и о здравственом стању. Уједно, објављивани

78 Анон., „Неиспоручен новац за Србију", *Велика Србија* (Солун), Бр. 649, година 3, 30. јануар/12. фебруар 1918, стр. 2.

79 „Извештаји из Србије", *Правда* (Солун), година XIII, бр. ?? (нејасно), 9. марта 1917, стр. 2.

80 *Исто*.

81 „Извештаји из Србије", *Правда* (Солун), година XIII, бр. ?? (нејасно), 31. марта 1917, стр. 2.

82 Г. Илић Марковић, *нав. дело*, стр. 14.

су и плаћени огласи у којима су тражене информације о одређеним лицима, али и упућивани позиви члановима породице или пријатељима да се из иностранства пошаље новчана помоћ. Ови визуелно незанимљиви, због штампарског прелома неупадљиви и за преглед тешки, мали блокови штампаног текста у новинама крију много тога што је пречесто изостављано из историјских наратива који се стереотипно углавном занимају за догађаје из домена војне историје или њене епско-херојске интерпретације. Међутим, у овим огласима, вестима или апелима чује се одјек свакодневног, пречесто мукотрпног и тескобног преживљавања у окупираној Србији. Многи од њих нису у линији са данас уобичајеним поимањем херојског држања српског народа под окупацијом. Али баш у тим апелима и вапајима за новчаном помоћи од својих најмилијих у иностранству, који су можда и на још већој муци од њих, далеко од отаџбине, можемо да се приближимо стању у којем су се нашли они који су у Србији остали под окупацијом. Зато смо сматрали да једна оваква студија мора да са бави и овим ненамерним и мање занимљивим изворима, који су неопходни како бисмо се приближили што веродостојнијем сагледавању српског народа у времену Првог светског рата.

Сл. 150, Фотографија коју је из Смедерева послала Боса Тешићева у Женеву Немањи И. Ристићу, послато 16. јуна 1917. године

Успостављање покиданих веза ишло је највећим делом преко наших људи у Швајцарској, који су генерисали велику количину информација о српским војницима и избеглицама и прослеђивали их у Србију путем Београдских новина или путем српске штампе у Грчкој, Француској и др. До издавања последњег броја *Београдских новина* ове секције листа заузимале су готово половину, а често и већи део новина.

Један од примера о начинима комуницирања и успостављања покиданих веза између српских војника, али и цивилних избеглица у иностранству и оних у Србији изгледа овако: „Јован Премовић, Женева доставља да су ниже именовани живи и здрави и моли њихове породице, да им одговоре преко Црвеног Крста у Женеви…Из Смедерева: Петар Д. Стојанкић, казанџија, жену Персиду. Александар Мићић, лимар, жену Дану. Сава Павловић, абаџија, жену Јеку".[83] Или још један типичан пример: „Г. Душану Јовановићу, апотекару, Женева, за Воју Луцића – Војо, молим те извјести се, Светозаром М. Живчевићем, иследником 12. п.[ука] I позива и сином Миодрагом, апотек.[аром] 7. пука I позива. Извјести их да смо ми у Милошевцу сви добро, а мене преко *Београдских Новина*, бићу ти врло благодаран, поздрав Љубомир Каменичић, адвокат, Смедерево".[84] Ове огласе можемо да ишчитавамо и као вапаје очајних људи, који, осим што морају да свој живот своде на пуко преживљавање, такође морају да подносе неизвесност, несигурност и велику бригу за најмилије о којима по неколико месеци не знају ништа: „Humanitas. Section Serbe Lausanne. Молим лијепо да ме извјестите да ли је жив и здрав мој син Димитрије Марковић, војник 18. кадровског пука, 14. чете пограничара. Од њега немам вијести још од октобра прошле године па сам у великој бризи. Њему саопштите да смо кући сви здрави… Унапријед вам благодари Танасије из Вучака, срез Смедерево".[85]

На основу ових огласа склапамо мозаик који је сведочанство о потпуно разореним животима милиона житеља Србије. Свака од коцкица овог мозаика представља појединце, који су истовремено чланови растављених породица, од којих су многи расути широм света. Смедеревци су, баш као и многи други Срби после слома из 1915. године, били у разним местима у Грчкој (Крф, Волос, Солун...), у Француској (Марсеј, Виривил, Ница, Бастија и Ајачо на Корзици...), у Швајцарској (Лозана, Цирих, Женева...), Алжиру и Тунису, у Русији (Одеса), Добруџи у Румунији, али и широм Србије. Само летимично ишчитавајући огласе можемо да наслутимо димензију личних и породичних трагедија. Тако извесна Лепосава Ивковић из села

83 *Beogradske novine* (Beograd), br, 210, godina II, 12. septembar 1916, str. 5.

84 „Nestali i korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 137, godina II, 1. jul 1916, str 2.

85 „Korespondencija", *Beogradske novine* (Beograd), br. 148, godina II, 12. jul 1916, str. 4.

Друговац код Смедерева путем огласа упућеном Обавештајном одељењу Српског Црвеног крста у Женеви, објављеном у *Београдским новинама*, моли да јој се јави нека информација о супругу Светозару Ивковићу, учитељу из Друговца и наредник 4. батаљона 8. пеш. пука III позива Дунавске дивизије. Међутим, она у исто време тражи информације и о свом брату Радивоју Милијићу из истог села, наредник 1. ескадрона III позива Дунавске дивизије у штабу генерала Михаила Живковића, којем јавља да су му синови добро, али да су у заробљеништву.[86] Вреди поменути и извесну Јелену Мицић из Смедерева, која путем огласа тражи информације о синовима Јовану Мицићу, болничару 18. пеш. пука I позива Дунавске дивизије и Александру Мицићу, регруту 8. пеш. пука II позива из исте дивизије.[87]

Многи од њих умирали су и сахрањивани далеко од свог родног краја. Пери Симићу из Смедерева јавља из Марсеја у Француској Јован Р. Јовичић да је одржан четрдесетодневни помен његовом сину Таси Симићу, који је у овом граду преминуо од болести и исцрпљености: „... С болом у души морам Вам јавити тужну вијест, да је Ваш мили Таса преминуо у Марсељу 24. маја у 4 и четврт по подне, по нашем календару... он испусти своју племениту душу, далеко од отаџбине и својих родитеља. Сахрањен је пристојно у присуству својих пријатеља.“[88]

Огласи за помоћ били су редовна појава током читавог трајања рата. Судећи по томе да су се у њима многи жалили како од државе, тачније од надлежних служби Владе, која је додуше била у егзилу, нису добијали никакву апанажу или инвалиднину месецима или чак годинама, можемо посредно да закључимо да су се стицајем тешких околности нашли у незавидној ситуацији. Стога су ови апели за помоћ у форми новинских огласа, често понављани и временом све бројнији, били пре вапаји очајника који су покушавали да за себе и своју децу изнађу средства за преживљавање.

Делује можда невероватно, али чак у времену огорчених борби и ратног стања, Црвени крст није прекидао неке од

86 „Nestali i korespondencija“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 177, godina II, 10. avgust 1916, str. 5.

87 „Mali oglasi. Korespondencija“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 227, godina II, 29. septembar 1916, str. 5.

88 „Nestali i korespondencija“, *Beogradske novine* (Beograd), br. 195, godina II, 28. avgust 1916, str. 3.

својих основних активности, а то је пружање помоћи угроженом становништву у окупираној Србији.[89] Тако се у званичном гласилу Врховне команде даје „На знање“ да је „Обавештајни биро Српског Црвеног Крста на Крфу известио Поштанско Одељење Врховне Команде, да се новац за Србију може слати“[90] само у одређена места. На списку од 27 места у Србији налазили су се Смедерево и Смедеревска Паланка. У овом обавештењу Поштанског одељења Врховне команде од 25. августа 1916. године обавештавају се читаоци да „За остала места у Србији новац се може слати само преко лица која живе у напред побројаним местима, па ће та лица послати новац дотичнима по прилици, пошто новчани саобраћај поштом за друга места не постоји, а банке које врше исплату немају своје филијале у осталим местима“.[91] Међутим, нешто касније омогућено је да се новац шаље и у она мања места или села која нису имала поштанску станицу. У овим случајевима требало је само поред места где се слао новац, навести последњу, тј. најближу поштанску станицу. На овај начин је много олакшано слање помоћи становништву у Србији.[92]

Користећи се овом могућношћу, преко Српског Црвеног крста у Женеви, познати смедеревски адвокат, али и некадашњи народни посланик и министар правде Коста Тимотијевић слао је новчану помоћ Даринки Максимовић, супрузи угледног колеге и пријатеља Петра Максимовића, који је у то време већ био у интернацији.[93]

---

89 Већ у јануару 1916. године при Међународном одбору Црвеног крста у Женеви основано је одељење за српске избеглице. Убрзо потом у Швајцарску је допутовао и министар Милорад Драшковић са намером да помогне оснивање Обавештајног бироа Црвеног крста, што је и учињено 19. априла те године. Задатак овог Бироа био је, између осталог, да прима упите од лица која су тражила обавештења, затим сређује и преко службених новина објављује све одговоре на питања која је добијао; прима новчане уплате; прикупља податке о заробљеним војницима и интернираним грађанима; посредује у слању писама; организује допремање помоћи: М. Радојевић, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, *Наша прошлост*, бр. 11 (2010), стр. 17.

90 „НА ЗНАЊЕ“, *Ратни Дневник*, година III, бр. 98, 13. августа 1916, стр. 4.

91 *Исто*.

92 Анон., „Дневне вести. Пошиљачима новца за Србију“, *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 709, година III, 31. март/13. април 1918, стр. 2.

93 Б. Дукић, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*, стр. 41.

Свој министарски ауторитет искористио је и Милорад Драшковић који се писмом партијском колеги Милану Гролу, који је био ангажован при поменутом Обавештајном бироу Црвеног крста, заложио да се „... пошље што деци (7-оро) Лазе Стојковића б(ившег) благајника из Смедерева...“.[94]

Слање новца преко Српског Црвеног крста у Женеви наставило се и током 1918. године. Експозитура банке „K. K. Priv. Wiener Bank Verein“ у Београду позивала је путем огласа појединце да се јаве ради преузимања новца. Ово се односило и на неколико прималаца новчане помоћи из Смедерева, попут Адама Туфекчића, адвоката или Бисе, удовице Милутина Петковића, такође адвоката, као и других.[95]

94 М. Радојевић, *нав. дело*, стр. 18.

95 Oglas, *Beogradske novine* (Beograd), br. 37, godina IV, 9. februar 1918, str. 2.

ОСЛОБОЂЕЊЕ

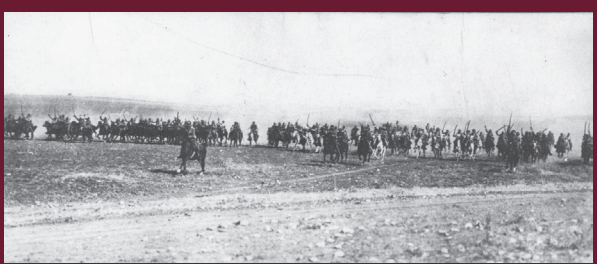

Сл. 151, *Српска коњица на Солунском фронту,*
фотографија, 1918. година

Пробој Солунског фронта и продор у Србију

Улето 1918. године било је тачно четири године од како је започео рат. У то време било је јасно да су упорне немачке офанзиве на Западном фронту, упркос почетних великих успеха, биле кратког даха и да су однеле много људских жртава, док је нарочито било много избачених из строја и заробљених. На овај неуспех надовезивала се очајна ситуација по питању снабдевања и прехране становништва у државама Централних сила. „Аустро-Угарска и Немачка су биле поражене на бојном пољу до јула 1918. Па, ипак, обе су наставиле борбу у јесен у нади да ће доћи чудо. Ниједно није дошло.“[1] У двема средњоевропским царевинама унутрашње незадовољство, изазвано огромним ратним напорима, дошло је до тачке кључања.

Иако је на француском и белгијском бојишту иницијатива средином лета 1918. године најзад прешла на страну Антанте, савезници су одлучујући продор начинили на Солунском фронту. Војвода Живојин Мишић, од јуна 1918. године начелник српског Штаба Врховне команде, као и команданти српске 1. и 2. армије, генерал Петар Бојовић и војвода Степа Степановић, спремали су се да српску војску извуку из ровова у којима се налазила још од јесени 1916. године.[2] Општа савезничка офанзива отпочела је 14. септембра 1918. године

1 H. H. Herwig, *The First World War. Germany and Austria–Hungary 1914–1918*, p. 419.

2 Након заузимања Битоља 19. октобра 1916, фронт се стабилизовао северно од овог македонског града, па се прешло на рововски рат који је трајао наредне две године. У историографској литератури западне провенијенције преовладава мишљење да је ово ипак било споредно ратиште. Међутим, иако су Централне силе уложиле много напора на Балкану, оне ипак нису успеле да успоставе нови поредак, што је у великој мери подигло углед Србије, као једне од важнијих армија на овом фронту. Судбина рата свакако се одлучивала на фронту према Русији и, нарочито, на Западном фронту, бојиштима која су гутала највећи број људства, наоружања, опреме и сваковрсних ратних ресурса. Ипак, Солунски фронт је био од животне важности за очување војно–политичке улоге Краљевине Србије, али и самосвести њене војске и њеног народа.

у 8 часова ујутру грмљавином из око 2000 артиљеријских цеви, док је наредног дана прва у јуриш кренула српска 2. армија.[3] Савезници под командом француског генерала Франшеа д'Епереа (*Louis Félix Marie François Franchet d'Espèrey*) брзо су продирали у дубину Балкана, а ударну иглу су представљале српске трупе. Након француског заузимања Скопља 29. септембра и српског избијања на бугарску границу, било је јасно да је растројена и разбијена бугарска војска избачена из рата. Српске јединице наставиле су да користе повољан тренутак и кренуле долином Мораве ка северним границама Србије.[4]

Ако је Макензенова офанзива у јесен 1915. године водила, како је то приметио Андреј Митровић, а о чему смо већ писали у претходним поглављима, ка „вишеструко расцепљеној историји" Србије и српског народа, онда је са сломом непријатељевог фронта северно од Солуна у септембру 1918. године и фуриозним продором у домовину јединица српске и француске војске уследило „поновно *окупљање историје*".[5]

Упркос физичком и психолошком притиску којима је било изложено становништво Србије током окупације 1915–1918. године, слободарски дух српског народа није био сломљен. Напротив, показао се виталним и у најмрачнијим тренуцима окупације и државе која је у избеглиштву. Овај борбени дух исказао се на узвишен начин у данима пробоја Солунског фронта. „Била је то офанзива од 14. септембра 1918, а не догађаји на Западном фронту који су приморали Централне силе да траже мир. Овај пробој је водио до потпуног слома Балканског фронта Централних сила, предају Бугарске, ослобођењу Србије од стране српских снага, и продор Антанте у земље Хабзбуршке круне".[6] Догађаји који су започели пробојем фронта 15. септембра 1918. године одвијали су се великом брзином, неретко изненађујући чак и саме главне протагонисте, несвесне да учествују у токовима који ће у великој мери одредити даљи ток рата.[7]

---

3 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату,* стр. 472–473.

4 *Исто,* стр. 475–476.

5 А. Митровић, „Реч приликом отварања изложбе Историјског музеја Србије – *Србија 1915.*", стр. 147.

6 J. Lyon, "Serbia`s Artillery during the First World War", p. 252.

7 Овде се нећемо удубљивати у описивање догађаја и процеса који су водили ка пробоју Солунског фронта, а даљи ток ослобођења Србије

Српска војска уз помоћ својих савезника спроводила је акције ослобађања отаџбине у тешким условима у периоду највеће стопе смртности изазване другим таласом пандемије „шпанског грипа“,[8] што је само додатно отежавало услове ратовања којима је била изложена. Наиме, државни разлози су налагали да се, упркос ширењу болести и појави смртних случајева у српској војсци, победоносно напредовање не зауставља.[9]

Избацивања Бугарске из рата 29. септембра 1918. године последично је утицало на убрзано повлачења немачких и аустроугарских снага у Србији, док се аустроугарска управа у ВГ-Г/С урушавала. Ни промене у аустроугарској балканској војсци нису могле да поправе ствари. Фелдмаршал Кевеш је 3. октобра од стране Врховне команде именован за команданта нове групе армија у Србији.[10] Кевеш је, међутим, стигао у Београд тек 8. октобра и врло брзо се уверио да је амбициозни план аустроугарске Врховне команде да се организује нови фронт на линији Пећ–Митровица–Ниш неизводив, у шта је успео да убеди и претпостављене након слома немачке одбране Ниша. Наиме, српска 1. армија је 12. октобра победоносним уласком у српску ратну престоницу Ниш постигла изванредан стратешки, али и симболичан успех. Од тада главна Кевешова брига била је како да обезбеди правовремено повлачење јединица преко Саве и Дунава, настојећи нарочито да обезбеди извлачење преко 4000 вагона залиха са храном.[11]

Након пада Ниша, Кевеш је настојао да стабилизује одбрану на Морави за шта је на располагању имао три корпусне команде: команда 39. корпуса (тек пристигла аустроугарска 30. дивизија и Алпски корпус) на десном крилу, команда 53. корпуса лево крило (немачке 219. и 217. дивизије, као и

излагаћемо само у оној мери колико је неопходно да боље разумемо динамику догађаја који су довели до ослобођења Смедерева и околине.

8 M. Radusin, "The Spanish Flu – Part II: the second and thrid wave", *Vojnosanitetski pregled,* Vol. 69 (br. 10) (2012), str. 924.

9 *Исто*.

10 Ова група армија подразумевала је сабирање следећих јединица под командом Кевеша: немачка 11. армија, аустроугарска група *Албанија*, Војни генерални гувернмани Србија и Црна Гора, као и трупе Команде Босне и Херцеговине и Далмације: Р. Радовановић и Н. Ђокић, „Ослобођење Пожаревца и околине октобра 1918. године“, *Записи. Годишњак Историјског архива Пожаревац*, година III, бр. 3 (2014), стр. 121.

11 *Исто*, стр. 122.

аустроугарска 59. дивизија), док је команда 11. корпуса преузела јединице које су биле у резерви Групе армија (9. аустроугарска дивизија и 4. коњичка дивизија).[12]

Након преко потребног петодневног одмора (13–18. октобра) главнина снага српске 1. армије наставила је напредовање. Ове јединице напредовале су од Ниша долином Велике Мораве. Коњичка дивизија гонила је непријатеља према Алексинцу, Моравска дивизија према Параћину и Ћуприји, а Дринска према Крушевцу и Крагујевцу. Продирући левом обалом Мораве, следила их је Дунавска дивизија.[13] Од 18. до 21. октобра вођене су борбе између српске 1. армије и немачких јединица код Сталаћа и Ражња. Услед јаког српског притиска Кевеш је попустио и наредио повлачење у ноћи 21/22. октобра.[14] Након тога Кевешове јединице нису више могле да се консолидују и српска војска, потпомогнута јединицама француске армије, наставила је продор главним стратегијским правцем: Моравском долином ка Дунаву и даље ка Сави. Дана 23. октобра ослобођени су Параћин и Варварин, док су након тешких борби 26. октобра ослобођени Ћуприја и Јагодина.[15] Тек тада могло је да уследи ослобођење Подунавља и Браничева. Упоредо са овим победоносним маршом Моравске дивизије и српске коњице, Дунавска дивизија продирала је кроз Шумадију у правцу Раче.

Сл. 152, Српски војнички шлем француске производње М15 Адријан

Дана 27. октобра командант српске 1. армије наредио је Коњичкој дивизији на челу са генералом Ђорђем Ђорђевићем[16] да са

12 *Исто*, стр. 123.

13 М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године", *Војно–историјски гласник*, *2* (2016), стр. 53.

14 Р. Радовановић и Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 124.

15 М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године", стр. 53.

16 Ђорђе Ивановић (Неготин, 1863 – Београд, 1935) у пробој Солунског фронта је ушао као командант Коњичке дивизије са чином пуковника, али је због муњевитог продора његове јединице већ 25. септембра 1918. године произведен у чин генерала: *Исто*, стр. 53–54 (нарочито напомена бр. 10).

главном колоном настави напредовање десном обалом Мораве ка Пожаревцу, а слабијом колоном левом обалом Мораве ка Дунаву са задатком да поседне линију Смедерево–Дубравица–Кличевац. Ова дивизија штитила је бок српске 1. армије, а њене бочне јединице требало је да хватају везу са претходницом француске коњице генерала Франсоа Леон Жино-Гамбете (*François Léon Prosper Jouinot-Gambetta*).[17] Увиђајући стратешки значај Дунава, француске трупе су журиле да овладају значајним тачкама на овој реци. „Због свега тога не би требало да чуде ријечи француског генерала и врховног команданта савезничких снага у посљедњој години Првог свјетског рата Фердинанда Фоша (*Ferdinand Jean Marie Foch*), који је говорио да *онај, ко је господар Дунава, господар је Централне и оријенталне Европе* и да *онај ко није на Дунаву, све је изгубио*".[18]

Већ 22. октобра 1918. године аустроугарска речна флота имала је два мања сукоба са деловима француске Источне војске код бугарског Лома. Због брзог напредовања српске војске, команде Централних сила су увиделе да је њихово присуство на Доњем Дунаву неодрживо и већ од 25. октобра сва пловила Централних сила су се налазила на току Дунава између Турну Северина и Београда, да би им 28. октобра било наређено даље повлачење ка Новом Саду.[19] Само три монитора остала су на току Дунава између Смедерева и Београда како би штитила повлачење аустроугарских копнених снага. Већ 29. октобра 1918. године дошло је до првог сукоба српске војске са аустроугарском флотилом. Коњичка дивизија је, по избијању на Дунав код Дубравице, била засута ватром са монитора. Наредних дана забележене су све чешће размене ватре између српске војске и преосталих аустроугарских монитора код Гроцке, Винче, Вишњице и Сланаца.[20]

17 *Исто*, стр. 54.

18 М. Гулић, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата", стр. 316.

19 *Исто.*

20 *Исто.*

Ослобођење Смедерева

Иако су били притиснути окупацијом и држани у незнању због контролисаног протока информација, Смедеревци су врло извесно слутили да се нешто озбиљно дешава. У прилог овоме иде и чињеница да се бугарски окупациони систем урушио, а у суседном Пожаревцу су већ 6. октобра 1918. године Немци преузели власт од Бугара.[21] У недељама након пробоја Солунског фронта у Смедереву је поново било веома прометно. Кроз град су пролазиле немачке и аустроугарске јединице, али овога пута, испоставиће се касније, то им је био последњи пролаз у овом рату. Међутим, гомилање немачке војске у Смедереву, где их је према аустроугарским извештајима између 17. и 20. септембра 1918. године било чак 2000, изазивало је непријатне ситуације не само по локално становништво већ и између савезника – Аустроугара и Немаца, који су се сукобљавали око прикупљене летине.[22] Становништво Србије је, упркос томе што је држано у незнању услед контролисаног протока информација, повремено сазнавало да се српска војска приближава. Велика очекивања о ослобођењу била су помешана са конфузним и често измишљеним информацијама са фронта или из других места у Србији. Тако се у Београду ширио глас да су већ 21. октобра „... из Смедерева сви Немци побегли, тамо су наши аероплани бацали бомбе".[23] Међутим, чињеница је била да су немачки аеропланski хангари 20. октобра премештени из Добричева у Смедерево и Пожаревац.[24]

Како су се немачке и аустроугарске јединице убрзано повлачиле из јужне Србије, тако су и њихове заостале јединице из Бугарске морале да напуштају положаје. Већи део јединица аустроугарске 30. пешадијске дивизије је морао да се повлачи дужим путем, преко Букурешта до Смедерева, јер су Бугари

21 Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 271.

22 АС, ВГГ, 16–269.

23 Из дневника Београђанке Наталије Нате Аранђеловић, супруге српског инжињеријског официра Николе Коке Аранђеловића. Објављено у: С. Штерић (прир.), *Е мој синко дуга је то прича*, стр. 431.

24 Н. Ђокић и Б. Надовеза, *Завршне операције за ослобођење Србије октобра 1918. године,* Београд, 2018, стр. 28.

претходно запречили пругу Варна–Софија, па се она очекивала са закашњењем.[25] Од 20. до 26. октобра 1918. године све јединице у склопу немачке 11. армије, које су држале фронт у централној Србији, почеле су да се ужурбано припремају за повлачење. Ове припреме нарочито су убрзаване након ослобођења Крагујевца, пошто је дошло до слома у немачким јединицама који је измакао контроли команданта. Морално посрнуле немачке јединице нису биле више у стању да иницирају противнапад, па је њихов командант генерал фон Штојбен (*Kuno von Steuben*) наредио евакуацију како би се сачувале јединице за планирану одбрану граница Аустро-Угарске на Сави и Дунаву.[26]

Упоредо са урушавањем одбране балканског фронта и сталног повлачења немачких и аустроугарских јединица, сламао се и аустроугарски окупациони режим. Покушај аустроугарских власти да након капитулације Бугарске изнесу што је могуће више хране и материјала из Србије био је последњи грч једног репресивног режима који се урушавао. Последњи извештај ресорном министарству спољних послова из Београда послао је барон Кун (*Kuhn*) 27. октобра 1918. године, да би већ наредног дана са генералним гувернером фон Ременом и његовим штабом отишао у Суботицу.[27] Тада је већ било јасно да ће сигурно уследити повлачење аустроугарских и немачких снага из Србије. Ауторитет хабзбуршких централних власти већ се увелико гунио јер су националне провизорне скупштине широм Царевине преузимале полуге моћи, урушавајући већ уздрману војску. Увиђајући неодрживост ситуације аустроугарска команда Балканског фронта упутила је 26. октобра наређење окружним командама да последње трупе морају бити повучене иза линије Сава–Дунав најкасније до следећих датума: из Дубравице до 28. октобра, из Смедерева до 29. октобра... из Шапца до 3. новембра 1918. године. Што се тиче локалних окупационих власти, оне су морале бити евакуисане најкасније дан пре прописаног датума за поменуте области.[28] Док је аустроугарски војно-политички врх покушавао да се избори са новонасталом ситуацијом

25 A. Dieterich, *Weltkriegsende an der mazedonischen Front*, Oldenburg/Berlin, 1925, Seite 165.

26 Р. Радовановић и Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 127.

27 D. Djordjević, „The Austro-Hungarian Occupation Regime..., p. 132.

28 H. Kerchnawe, "Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", Seite 265.

долином реке Велике Мораве већ се повлачила немачка 217. пешадијска дивизија под командом генерал-мајора Курта фон Галвица званог Драјлинг (*Kurt von Gallwitz, genannt Dreyling*).[29] Ова дивизија је прешла Дунав у Смедереву, где су их чекали парни бродови за пребацивање.[30] Након повлачења неко време се налазила у јужном Банату у зони између Ковина и Панчева. Са друге стране реке Мораве код Дубравице 25. октобра 1918. године започела је пребацивање преко Дунава немачка 6. резервна пешадијска дивизија, која је пребацивање завршила тек након два дана и под притиском српских комита.[31] Након тога, немачка команда је наредила аустроугарским мониторима да својом ватром штите пребацивање немачке 217. пешадијске дивизије узводно од Дубравице, тачније код Смедерева и Панчева.[32]

Српска војска гонила је непријатеља само са слабијим снагама. Ово је било очекивано како због исцрпљености снага тако и због чињенице да су готово све железничке пруге и уређени путеви били уништени приликом повлачења немачке 11. армије.[33] Српска Коњичка дивизија напредовала је долином Мораве у две колоне. Претходницу десне колоне предводио је Војин Чолак-Антић, док је иза ње ишла главнина снага ове дивизије под командом пуковника Николе Цоловића. Упоредо са десном ишла је са друге стране Мораве слабија лева колона[34] под командом мајора Душана М. Додића.[35] Лева колона била је сачињена од два ескадрона коњице и једног вода брдске

29 Ова дивизија била је тада у склопу немачке генералне команде бр. 53 (*Generalkommmando 53*) под командом пруског генерал–пуковника Лимбурга.

30 A. Dieterich, *Weltkriegsende an der mazedonischen Front*, Seite 173.

31 *Исто*, стр. 173–4; *Das Kriegsjahr 1918, VII [Beil.],* im: *Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918,* Seite 129, карта: *Beilage 36, Der Rückzug der Heeresgruppe Kövess aus Serbien 17. Oktober bis 4. November 1918*.

32 A. Dieterich, *Weltkriegsende an der mazedonischen Front*, Seite 174.

33 *Исто*, стр. 173;

34 Ова колона мајора Додића се до тада звала средњом колоном: С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било*, стр. 535 (Дневник мајора Душана Додића, дан 15/28. октобар 1918.). Међутим, дотадашња лева колона није више учествовала у дејствима, па ћемо и ми средњу колону називати левом колоном, баш као што се помиње у званичним документима: Р. Радовановић и Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 129 (напомена бр. 5).

35 Душан М. Додић (Милутовац код Трстеника 1884 – Оснабрик, СР Немачка 1955). Команду на средњом, касније названу левом колоном Коњичке дивизије, преузео је 17. октобра 1918: С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било,* стр. 517–538.

Сл. 153, *Мајор Душан Додић*, фотографија, око 1915. године

артиљерије.[36] Задатак ове колоне био је да гони непријатеља правцем Велика Плана – Сараорци – Смедерево, као и да штити десни бок Прве армије, одржава најтешњу везу са Моравском дивизијом и десном колоном Коњичке дивизије.

Рано ујутру 28. октобра 1918. године 1. српска армија наставила је надирање ка Дунаву и Сави, тек спорадично се сукобљавајући са непријатељем, „... који се разбијен повлачио у нереду, гоњен од трупа и од већег броја наоружаних мештана – устаника, који су се још неослобођени подигли на оружје да бране своју имовину од пљачке непријатељских трупа у

36 У новијој литератури има неслагања по питању јачине леве колоне која је ослобађала Смедерево. Код Р. Радовановић и Н. Ђокића налазимо да је она била доста мање снаге, састављена само од једног ескадрона пешке и два топа: Р. Радовановић и Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 129

повлачењу".[37] Већ у 6 часова ујутру претходница леве дивизијске колоне Коњичке дивизије ушла је у Велику Плану, а за њом је кренула из Старог Аџибеговца у 6 часова и 50 минута главнина ове колоне. Међутим, њихово напредовање задржано је већ око 7 часова када су немачке јединице митраљеском, пушчаном и артиљеријском ватром (три топа) почела да дејствују са утврђених положаја на левој обали реке Јасенице и из Великог Орашја. Већ око 13 часова дивизијска патрола поручника Јована Михаиловића утврдила је да је непријатељ напустио Смедеревску Паланку и Крњево. Према извештају мештана непријатељ се тада налазио у Голобоку, држећи се искључиво друма. Напредујући хитро на читавој ширини фронта до 23 часа, гледајући читав фронт Коњичке дивизије, ова јединица посела је положаје Пожаревац – Велико Орашје – Мала Плана, где је и заноћила.[38]

У ослобођењу смедеревског краја свој допринос дала је и Моравска дивизија, којом је командовао рођени Смедеревац пуковник Пантелија Панта Грујић.[39] „Према борбеном плану, Моравска дивизија је, такорећи, само окрзнула смедеревски крај. Ипак и толико је било довољно да донесе слободу крајевима око Велике Плане и Смедеревске Паланке".[40] Моравска дивизија је током 28. октобра гонила непријатеља правцем Кушиљево – Велика Плана – Паланка – Азања. Пошто је лева колона Коњичке дивизије мајора Додића досегла јужне ободе Великог Орашја, требало је да се заштити бок Коњичке дивизије. Зато је Моравска дивизија упутила помоћ у одреду јачине једног батаљона и једне брдске батерије под командом потпуковника Светозара Богдановића. Овај одред је продирао правцем Крњево–Голобок–Михаиловац–Вучак, а по завршетку продора требало је да се врати у састав Моравске дивизије. До вечери се претходница Моравске дивизије нашла у Смедеревској Паланци, а главнина снага у Великој Плани тако да се

37 *Исто*, стр. 128.

38 *Исто*, стр. 129; М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године", стр. 57.

39 Пантелија Панта Грујић (Смедерево, 1866–Београд, 1968) у време пробоја Солунског фронта у чину пуковника командовао је Моравском дивизијом, на чијем челу је био од 14. децембра 1916. до 21. марта 1919. године. Убрзо након ослобођења Србије унапређен је у чин генерала: М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године", стр. 55–56 (нарочито напомена бр. 13).

40 *Исто*, стр. 57.

Први пешадијски пук сместио у Кланици, а Други пешадијски пук и Прва брдска батерија у самом месту.[41]

Док су поменуте српске јединице биле на заслуженом одмору, током исте ноћи претходница десне колоне Коњичке дивизије ушла је у Пожаревац у 23 сата. Главнина непријатељских снага претходно се око 19 часова железницом повукла ка Смедереву док се један аустроугарски батаљон током ноћи 28/29. октобра код Дубравице укрцао на моторне чамце и повукао на другу обалу Дунава. Главнина Коњичке дивизије ушла је свечано у Пожаревац 29. октобра 1918. године у јутарњим часовима. На овом делу фронта Коњичке дивизије српска претходница је наставила продор и већ око 10 часова избила је на обалу Дунава где је трпела ватру са аустроугарских монитора.[42] Поседајући линију Кличевац–Дубравица, Коњичка дивизија је извршавала свој примарни задатак са почетка офанзиве.

41 *Исто*, стр. 58.

42 Аустроугарска Дунавска флотила била је у том тренутку моћна снага која је могла да озбиљно угрози српско-француско форсирање обале Дунава, јер је тешка артиљерија, која је једино била делотворна у борби против монитора, била далеко заостала. Међутим, политичко расуло у Хабзбуршкој монархији имало је импликације по делотворност флотиле, која због тога није могла да одговори на задатак одбране обале Дунава. Тако је Кевеш претходног дана, 28. октобра, наредио Дунавској флотили повлачење из Београда за Нови Сад. Од укупно 8 аустроугарских речних монитора у функцији, на релацији Београд–Смедерево, ради заштите повлачења аустроугарске и немачке војске, остали су само Бодрог (*Bodrog*), Самош (*Szamos*) и Босна (*Bosna*). Већ 30. октобра командант Дунавске флотиле комодор Мариус Ратковић, добио је наређење да преда бродове мађарској влади у Будиму: Р. Радовановић и Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 133–134.

Сл. 154, *Окићени ослободиоци Пожаревца*, фотографија, Пожаревац, 16/29. октобар 1918. године

Избијајући на Дунав српске јединице поново су биле на обалама Дунава.[43] Српске патроле одмах су упућене према Раму, Великом Градишту и Голупцу како би остварили контакт са јединицама 2. групе француских дивизија (17. колонијална дивизија и 76. француска пешадијска дивизија) под командом генерала Патеа (*Henri Hippolyte Patey*) које су са истока избијале на Дунав из правца долине Тимока.

Примећујемо да у сукобима за ослобођење смедеревског краја није било борби већег интензитета, бар не у близини већих насељених места. Разлоге за ово треба тражити у избегавању непотребних губитака у људству код српске војске, која је усиљеним маршом и борбама у ходу већ била истрошена. Осим тога, било је уочљиво да је непријатељева главна брига како да се што безбедније повуче преко обала великих река и одатле евентуално организује одбрану. Опрезно напредовање налагала је и наредба Врховне команде команданту српске Прве армије војводи Петру Бојовићу: „За нас је од велике важности да сачувамо Београд и остале вароши на Дунаву и Сави од бомбардовања непријатељском артилеријом. Због тога наредите, да наша војска уђе у ове вароши тек онда, када будемо сигурни, да је непријатељ немоћан бомбардовати их. До тог времена наредите улазак само патроле и мањих одељења, и то по могућству ноћу. Тако исто избегавати посезање положаја у непосредној близини ових вароши, како би се избегла свака опасност по њих и саме трупе.“[44]

Немачке јединице су 29. октобра рано изјутра око 4 сата напустиле положаје на Јасеници, задржавајући се накратко код Лозовика где је било мањих сукоба.[45] Српским јединицама пут ка Смедереву био је отворен. У сусрет немачким јединицама у повлачењу кренула је лева колоне Коњичке дивизије, чији командир мајор Додић бележи у свом дневнику следеће: „... у 6 сати колона пошла из Велике Плане и продужила гоњење непријатеља са својим предњим деловима. Непријатељ је одступио из Орашја у 4 сата. У 16 сати колона је задржана од

43 *Исто*, стр. 128–130; М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године“, стр. 59.

44 *ВРС*, књига XXX, Београд. 1937, стр. 608–627.

45 Р. Радовановић и Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 131; М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године“, стр. 59.

непријатеља у селу Радинцу. Непријатељ, јачине две чете, два вода коњице и два топа, поседа тригонометре 216 и 160, положаје села Ландола, па онда левом обалом потока (мисли се на речицу Раљу, оп. аут.) који пресеца друма и поред цркве радиначке улива се у Мораву (улива се у реку Језаву, оп. аут.). Положаји су му утврђени. Колона поседа и брани северну ивицу села Радинца, друм и железничку пругу код коте 160. Колона је заноћила у Радинцу".[46] Ослобођење Смедерева било је надохват руке. Село Липе ослобођено је, након мањих борби између Раље и Радинца, 29. октобра 1918. године у 16 часова, када је у село са својом јединицом ушао командант једног дивизиона хаубица мајор Драги Н. Поповић.[47]

Сутрадан рано изјутра у 4.30 немачке јединице кренуле су са повлачењем из Радинца, а потом и из Смедерева, које окупатор више није ни покушавао да задржи. Након мањег сукоба („краћег пушкарања"),[48] јужно од вароши, први српски ослободиоци из групе мајора Душана Додића око 7 часова почели су да улазе у Смедерево. Слабија и краћа пушкарања између окупатора и ослободилаца одјекивала су у граду, а ужурбани одлазак последњих немачких војника ка пловилима на Дунаву јасно је наговештавао исход борби за ослобођење Смедерева. Трогодишња окупација Смедерева била је окончана. За Смедеревце велики тренутак ослобођења описао је савременик и сведок ових догађаја, адвокат Пера Максимовић: „Сад долази један моменат величанствен и појава досад невиђена. Улицом иду војници са француским шлемовима и напереним пушкама. *Французи, Французи* хори се са свију страна и спремљено цвеће баца се на њих. Они нам одговарају: *Срби смо, Срби смо*. Ох, како је величанствен тај тренут! Изгубили смо глас, гушили смо се, све то само јеца и кличе скоро нечујно: *Живела слободна Србија*..."[49]

---

46 С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било*, стр. 536 (Дневник мајора Душана Додића, дан 16/29. октобар 1918. године).

47 Р. М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 237.

48 Овом приликом утрошено је 600 пушчаних и 1000 метака за пушкомитраљез, као и 40 топовских шрапнела: С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било*, стр. 536 (Дневник мајора Душана Додића, дан 17/30. октобар 1918. године).

49 П. Максимовић, „Велингтон и Хинденбург. Улаз и излаз Немаца из Смедерева", *Вечерње новости*, бр. 58 (61!), год. XXI, Београд, 24–26. децембар 1918, стр. 2–3.

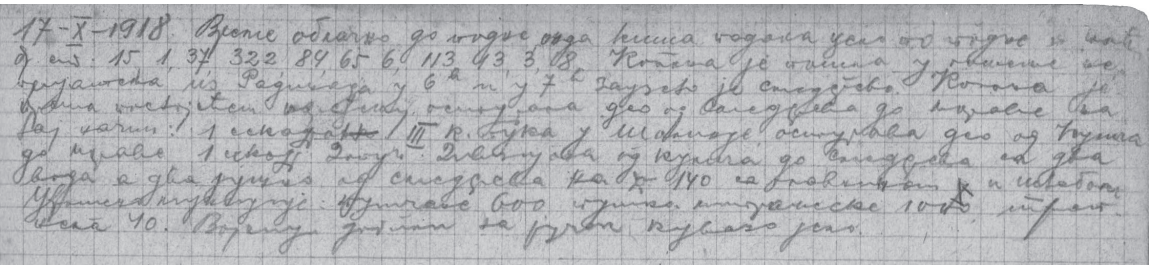

Сл. 155, *Из ратног дневника мајора Душана Додића – Улазак у Смедерево*, 17/30. октобар 1918. године

Међутим, како П. Максимовић даље описује догађаје који су убрзо након ослобођења уследили: „[...] око 10 сати пре подне Смедерево опет доживе своју трагичну судбину... И после одласка Немци су хтели да се забављају Смедеревом. Прави Теутони – дивљачки предци њихови. Када су напустили Смедерево онда су преко Дунава и намештених војника палили електричном жицом њихове магацине у Смедереву у којима беху гранате, мине и барут и остали прскајући материјал [...]. Од грдних потреса дуварови се од кућа растављаху, таванице падаху а сви прозори одоше у параман парче. Зимње доба. Наста јаук и писка деце на све стране.“[50] Ову страшну експлозију која је „разорила и порушила потпуно све далеко унаоколо“ посведочио је и Спасоје Јефремовић.[51] Па, ипак, обављајући ове послове у журби под притиском непосредне близине српских јединица, Немци нису стигли да однесу или униште целокупан арсенал који се налазио у Смедереву или околини.[52] Сведок ових догађаја, поменути Петар Максимовић, потврђује то: „[...] они (Немци, оп. аут.) 16. октобра (29. октобар по новом календару, оп. аут.) 1918. године запале своје зграде подигнуте на периферији, око града, Дунава, жељезнице, па шта више неке и у самој

50 *Исто*.

51 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 216.

52 И поред настојања Немаца да пре повлачења униште муницију коју нису могли понети, српска војска је заробила одређену количину муниције. Наиме, у *Ратном албуму* Андре Поповића публикована је фотографија из времена ослобађања Србије са следећим потписом: „Велики депо непријатељске муниције у Смедереву“: А. Поповић, *Ратни албум 1914–1918*, Београд, 1926, стр. 345; Француски ратни коминике од 5. новембра 1918. извештава да је приликом ослобођења заплењена велика количина немачког ратног материјала у околини Смедерева: Anon., „COMMUNIQUE DE L`ARMEE D`ORIENT (5 Novembre 1918)“, *Journal officiel de la République française* (Paris), No. 303, 7. novembre 1918, p. 9614.

вароши [...]".[53] Немци су претходно информисали становништво о планираним паљењима и контролисаним детонацијама, али је становништво те ноћи много стрепело. Осим тога, Немци су узели таоце из града као јемство да приликом повлачења из града неће бити непријатељских дејстава на њихову војску од стране цивилног становништва. Градско поглаварство је због тога организовало и стражу коју је чинило стотинак људи, како би пазили да неко не прекрши договор и угрози животе талаца. Било је и спорадичних пљачки радњи и кућа од стране Немаца.[54]

Иако је град ослобођен без већих борби, страдање у Смедереву се ипак није могло избећи. Приликом ослобођења Смедерева гинули су и цивили, о чему сведоче матичне књиге умрлих.[55] „Пало је два грађанина. Бог да их прости", забележио је касније Пера Максимовић.[56] Да ли су ово једине цивилне жртве ослобођења не можемо да тврдимо.

Да не буде већих цивилних жртава или разарања вароши заслужан је и мајор Додић, којег је Пера Максимовић због тога касније веома похвалио: „Овај смели и обазриви официр много је припомогао што није дошло до излишне борбе. Уштедио је и животе својих војника и грађана смедеревских. Хвала му. Како су Немци последње своје шлепове са војницима одкачили са обале и како тада почеше пуцати наши топови брђани на њих, то са њихових монитора (мисли се на аустроугарске мониторе, оп. аут.) одпоче страховита канонада артиљеријска тражећи наше топове. Но како је издата брза наредба да наша артиљерија престане, то су и њихови монитори престали пуцати. На тај начин Смедерево беше ослобођено од непријатеља и тај дан требало би Смедерево да прославља".[57]

53 П. Максимовић, „Велингтон и Хинденбург. Улаз и излаз Немаца из Смедерева".

54 *Исто*.

55 МКУ 147/18 – „Удова Саве, домаћица стара 40 година. Погинула 17. октобра (30. октобар) 1918. године, по подне, *од непријатељске гранате*"; МКУ 149/18 – „Служитељ, стар 60 година, удов. Умро 17. октобра (30. октобра) 1918. године, по подне *од рана задобијених од непријатеља при ослобађању Смедерева*": Р. Милошевић, *Смедеревски ратни поменик*, стр. 129.

56 П. Максимовић, „Велингтон и Хинденбург. Улаз и излаз Немаца из Смедерева". Петар Максимовић је иначе био интерниран у аустроугарски логор у Нежидеру. Срећом преживео је боравак у овом злогласном логору, где је био заточен од лета 1916. до раног пролећа 1918. године када је због лошег здравља пуштен да се врати кући у Смедерево: Б. Дукић, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*, стр. 38–41.

57 П. Максимовић, „Велингтон и Хинденбург. Улаз и излаз Немаца из Смедерева".

OPERATIONS IN THE BALKANS

SERBIANS CONTINUE RELENTLESS PURSUIT OF AUSTRO-GERMANS.

(Australian and New Zealand and Reuter.)
Received November 3, 5.5 p.m.

LONDON, November 2.

A French Eastern communique states that the Serbian armies continue their relentless pursuit of the fleeing Austro-German forces. The advance-guards marched 90 miles in eight days. The 1st Serbian Army, supported by French and Serbian cavalry, have reached the outer defences of Belgrade, and the 2nd Serbian Army has occupied Pojega, 24 miles from Bosnia.

GERMANS WITHDRAW TO THE NORTH BANK OF THE DANUBE.

(Admiralty per Wireless Press.)
Received November 3, 5.5 p.m.

LONDON, November 2.

German official: Our troops, both sides of Belgrade and Semendria, have withdrawn to the north bank of the Danube.

SERBIANS RE-OCCUPY THEIR CAPITAL.

(Reuter's Telegrams.)
Received November 3, 11.5 p.m.

PARIS, November 2.

The Serbians have occupied Belgrade.

Südöstlicher Kriegsschauplatz.

Die deutschen Truppen wurden auf das nördliche Donauufer beiderseits Belgrad und Semendria zurückgenommen. Der Uebergang über die Donau ging ohne Störung durch den Gegner vonstatten.

Der Erste Generalquartiermeister: Groener."

СРПСКО ВОЈИШТЕ

ОФАНЗИВА НА СРПСКОМ ФРОНТУ

(Званични извештаји и извештаји нашег Пресбиро-а).

Ослобођени Смедерево и Гроцка. — Гоњење непријатеља на целој линији.

Солун, 18 октобра. Званичан извештај наше Врховне Команде. — Стање 17 октобра. — Коњица на Дунаву од Кличевца до *Смедерева*, које је данас освојила после борбе на В... јужно од вароши. По искази мештана непријатељ је покварио железничку пругу Петровац — Дубравица и пренео све локомотиве преко Дунава. Непријатељ није имао времена да поквари мостове на путу Деспотовац — Свилајнац — Пожаревац осим једног, те се овуда могу кретати и аутомобили. Једна колона ослобођена *Гроцку*, и артилеријом гађала непријатељске мониторе, реморкере и шлепове, који с пловили Београду. Лево одатле држимо линију... Буринци — Косанј, а пре ходница отишла ка Ковиону. Даље трупе на линији Стојник — Лајков са деловима на обали Колубаре. На тај начин једна наша армија, гоне скоро два пута јачег непријатеља, избила је широким фронтом на Ду без обзира на замор и страховите тешкоће и препреке. Једном већем одр је штаб у Чачку, а један део његов је на Врдилској Реци.

Коњица на Дунаву. — Пешадија на Авали. — Непријатељ се влачи ка Подгорици.

Солун, 19 октобра. Званичан извештај наше Врховне Коман Стање 18 октобра. — Коњичке трупе држе Дунав од Голубца до Смеде Једна дивизија на Болечици, даље западно наше трупе код Авале. С утисак да непријатељ неће бранити или ће дати слаб отпор код Бео један одред пошао на Бесељф (?) ка југу, 15 јутро; по непроверени дација непријатељ напустио Вјетарник и одступио Подгорици.

Ослобођени Лазаревац и Ужице. — Непријатељске породице напуштају Сарајев ство. — Непријатељске породице напуштају Врховне Ко

Солун, 20 октобра. — Званичан извештај наше Врховне Ко 19 октобра до 8 часова. Наша линија иде од Болечице на Авалу, Гроб и Мислођин.

Наши делови узели су *Лазаревац*, прешли Колубару и наступају ка Мачви. — Мештани вели: Ваљево слободно. — Преко Венчана и Сибнице повлачила се пруа немачка јегерска бригада.

Непријатељски војници стално пљачкају новац, накит, сахате и све што им до руку дође. Командант . . . бригаде, на жалбу једне жене због пљачке, одговорио је: немоћан да спречи (?) пошто разбијена војска нема дисциплине.

Наша коњица ушла у *Ужице*. Непријатеља нема . . . Челом избили на Шарган и јављају, на Мокрој Гори слаба снага која штити извлачење храна.

По искази мештана у Бајиној Бешти и Рогачици нема непријатеља, али се појединн његови делови враћају рада пљачке.

Мештани бегунци вели, да код Вишеграда има топова и две чете, али наређено муслиманима да остану пошто се варош неће бранити Сви мостови су минирани.

Код аустријске војске нема реда, из Сарајева се селе мађарске фамилије и у њему има (?) много војске.

СА НАШЕГ ФРОНТА

Комуникe о дејствима 19. октобра

Српске трупе неуморно гонећи скоро два пута јаче немачке и аустриске снаге и савлађујући највеће тешкоће избиле су на широком фронту на Дунав. КЛИЧЕВАЦ, ДУБРАВИЦА, СМЕДЕРЕВО и ГРОЦКА у нашим рукама. Наша артиљерија тукла је непријатељске мониторе, реморкере и шлепове, који су пловили Дунавом ка Београду.

На правцу Младеновац—Београд заузели смо важне положаје Варовница—Космај и даље на запад достигли смо линију Стојник—Лајковац.

У наступању долином Западне Мораве заузели смо Пожегу.

Сл. 156, колаж исечака из српских, аустријских и новозеландских новина, почетак новембра 1918. године

Упркос слављеничкој атмосфери у вароши, коју се нарушавали звуци детонација и повремене артиљеријске паљбе, јединице мајора Додића морале су хитро да наставе са испуњењем задатака, а то је пре свега било обезбеђивање запоседнутих положаја. Наиме, да бисмо што боље разумели звивања морамо да их гледамо из перспективе оновремених учесника догађаја који су се смењивали великом брзином. Баш та динамика налагала је велики опрез јер рат још увек није био готов, а политичке и војне импликације урушавања Хабзбуршке монархије, чија је граница била код Смедерева, могле су се само наслућивати. Зато је мајор Додић, одмах по ослобођењу Смедерева, реаговао и наставио да делује у складу са претходно добијеним наређењима: „Колона је према постојећем наређењу осигурала део од Смедерева до Мораве на овај начин: први ескадрон 3. коњичког пука у Шалинцу осигурава део од Кулича до Мораве, први ескадрон допунског дивизиона од Кулича до Смедерева са два вода, а јужно од Смедерева на коти 140 налази се са главнином штаба".[58] У ослобођењу Смедерева левој колони Коњичке дивизије садејствовао је један одред из Моравске дивизије, који је продирао из правца Михајловца ка Смедереву. Ово је било и последње ангажовање Моравске дивизије у борбама за ослобођење смедеревског краја. Убрзо након тога, Моравска јединица посела је положаје од Смедерева до Великог Врачара.[59]

Избијање српске војске на Дунав, а убрзо потом и ослобођење Смедерева, а још више и престоног Београда, побудили су велику пажњу у оновременој штампи. О ослобађању Смедерева одмах су известиле српске новине које су у то време штампане на Крфу, а вест о уласку српских трупа у град на Дунаву одјекнула је и у страној штампи широм света, чак и на далеком Новом Зеланду.[60] Чак ни бечка штампа више није могла да прећуткује поразе на балканском ратишту и континуирано повлачење. Иако писани лапидарно, ови извештаји садрже чак и до тада незамисливе формулације попут оних да је српска

58 С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било,* стр. 536 (Дневник мајора Душана Додића, дан 17/30. октобар 1918. године).

59 М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године", стр. 61.

60 „Српско војиште", *Српске новине*, год. LXXXV, бр. 126, 23. октобар/5. новембар 1918, стр. 3; „Са нашег фронта", *Велика Србија*, бр. 906, 18. октобар 1918, стр. 2; „Operations in the Balkans", *Waikato Times*, Volume 89, Issue 13906, 4 November 1918, Page 5.

армија избила на Дунав источно од Смедерева и да је убрзала повлачење царско-краљевске војске, која је притом заробљавала и ратни материјал.[61] Преносећи извештаје из врховног штаба немачке армије, бројни листови из Аустро-Угарске штампани 2. новембра доносе мање-више исте вести писане на основу саопштења из штаба немачке војске: „Југоисточно бојиште: Немачке трупе су повучене на северну обалу Дунава код Београда и Смедерева. Прелаз преко Дунава је обављен без сметњи од стране противника".[62] Званично саопштење Француске источне армије доноси вести о уласку српске војске у Смедерево, која је „бомбардовала мониторе и непријатељске конвоје" који су се повлачили из града.[63] И српска штампа бележи како је српска војска избила на Дунав, да је ушла у Смедерево, као и да је овом приликом „... наша артиљерија тукла непријатељске мониторе, реморкере и шлепове који су пловили Дунавом ка Београду".[64] О учинку ових артиљеријских дејства, међутим ништа даље не знамо.

Колико сутрадан 31. октобра 1918. године, првог дана након ослобођења вароши, јединице српске Коњичке дивизије биле су у својим логорима на заслуженом одмору. Командир овог одсека фронта мајор Додић укратко је забележио: „Време облачно. Колона са истим распоредом у Смедереву. Војници добили кувано јело".[65] И поред узбуђења због ослобођења, ситуација је била веома тешка. Осим тога, непосредна ратна опасност још увек није била отклоњена. Два дана након ослобођења, 1. новембра, у Смедереву је ухваћено 14 скривених непријатељских војника,[66] који највероватније нису стигли да се евакуишу.

Сведок ослобођења Спасоје Јефремовић у својим сећањима описује обнову града, која је почела наредног дана по

61 Anon., „Von der Balkanfront", *Fremden–Blatt* (Wien), Nr. 298, 72. Jahrgang, 1. November 1918, Seite 7.

62 Der Erste Generalquartiermeister Groener, "Suedoestlicher Kriegsschauplatz", *Neues Wiener Tagblatt* (Wien), Nr. 299, 52. Jahrgang, 2. November 1918, Seite 5.

63 Anon. „COMMUNIQUE DE L`ARMEE D`ORIENT (2 Novembre 1918)", *Pages de guerre. Ecrites au jour le jour* (Nancy), Fasc. 214, T2, 20. novembre 1918, p. 6856.

64 Комунике Врховне Команде, „Са нашег фронта", *Велика Србија* (Солун, Грчка), бр. 906, година III, 18/31. октобар 1918, стр. 2.

65 С. Штерић (прир.), *Еме тако је то било*, стр. 537 (Дневник мајора Душана Додића, дан 18/31. октобар 1918. године).

66 Р. Радовановић и Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 133; М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године", стр. 62.

ослобађању: „Већ сутрадан склањале су се са горњег пута неексплодиране гранате, подизале пале ограде и оборене капије, чистила згариште, подупирале гране на поломљеним воћкама и обнова је, после толиких пре ње, опет почела... [ипак] Дуго после првог светског рата тупила се још мотика, или ашов копача о гвоздену кошуљу гранате, тесак Вардарца или шиљасти бајонет трећепозивца“.[67]

У данима непосредно након ослобођења Смедерева позицију команданта места заузео је резервни артиљеријски мајор Велимир Јовановић, који се тада затекао у граду. Он је све до 5. новембра обављао и дужност начелника Војне станице, али је ову дужност препустио банкарском чиновнику Николи Димитријевићу,[68] јер је мајор Јовановић био заокупљен одговорним послом око сабирања и разврставања ратног плена: онога што је од окупатора заостале разноврсне муниције од око 300 вагона. С обзиром на велику количину муниције коју је требало чувати, мајор Јовановић је позвао обвезнике трећег позива. Па, ипак, „разнета је велика количина разног материјала од стране овдашњих грађана и околних села“.[69] Било је то време када није више било окупаторске стране власти, али домаћу власт је тек требало ставити у функцију. О хаотичном стању у овом делу Србије говоре и извештаји Коњичке дивизије команди 1. српске армије од 31. октобра: „у нашем народу почињене разрачунавање и убиства” због чега је било потребно „да што пре дође власт”.[70]

Постављање мајора Јовановића на положај команданта места било је провизорно решење из нужде, обављено више самоиницијативно. Увиђајући проблеме који се дешавају у тек ослобођеним областима командант Прве армије војвода Петар Бојовић обратио се Врховној команди „с молбом на знање и надлежност, с мишљењем, да би требало поставити званично и Команданта Места и Начелника Војне Станице”.[71] Постављање органа државне власти и оживљавање рада државних институција било је неопходно како би се држава Србија могла

67 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 217–218.

68 Никола Димитријевић је био управник Смедеревске кредитне банке, једне од најстаријих банкарских установа у Србији.

69 М. Гулић, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године“, стр. 62.

70 *Исто.*

71 *Исто.*

успоставити у пуном обиму. „Одлуком посљедњег министра унутрашњих дела Краљевине Србије Љубомира Јовановића од 15. новембра 1918. године за начелника Подунавског среза у Смедереву постављен је Лазар Кречовић.[72] Рат још увек формално није био завршен, а Смедерево и околину чекала су искушења преживљавања још једне зиме у тешкој оскудици и порушеним домовима и јавним зградама. Требало је извршити пребројавање и пописивање мртвих и умрлих, несталих и из интернације враћених. Упоредо са тим, као најургентније постављао се изазов поновног успостављања државних институција како би власт Краљевине Србије поново могла бити успостављена у пуном обиму.

Међутим, српска војска била је заокупљена остваривањем далекосежнијих политичких циљева, тачније запоседањем крајева у којим је живело српско становништво у тадашњој јужној Мађарској. Зато је већ 5. новембра претходница Коњичке дивизије прешла Дунав са Моравском дивизијом на линији Бела Црква – Вршац – Темишвар, како би се искористило прилично растројство у аустроугарској војсци. У наредна два дана Коњичка дивизија пребачена је на територију Угарске код Великог Градишта и ушла је у Белу Цркву 8. новембра 1918. године.[73]

Пребацивањем српске војске преко Дунава, рат је све више одмицао од Смедерева и околине, где су остајали велики проблеми које је хитно требало решавати: прехрана и лечење становништва, смештај француских јединица које су почињале пристизати са више страна, организација обнове порушених кућа и решавање других комуналних питања. Након слома Аустро-Угарске и нешто касније Немачке, почело је пуштање преживелих интернираца из бројних логора. „По искрцавању из брода свако је отишао на своју страну, да тражи своју кућу и породицу, у страху да ли ће их и у каквом стању наћи. Иако су били победници, они су се из рата вратили без победничких песама и славља, исцрпљени, болесни и трајно нарушеног здравља“.[74] Дугоочекивано ослобођење Смедерева 30. октобра, као и потписивање примирја са земљама Централних сила и

72 *Исто*, стр. 64.

73 С. Штерић (прир.), *Ете тако је то било*, стр. 537–538 (Дневник мајора Душана Додића).

74 И. Ђуковић и Н. Лукић, *нав. дело*, стр. 40.

њиховим савезницама[75] за многе учеснике рата, али и бројне цивиле из Смедерева и смедеревског краја нису означили крај патњама и мукама. Српски ратни заробљеници и интернирци покушавали су да се врате кући. Међутим, неки од њих нису дочекали да виде свој дом. Једна од интернираних, Даринка Берић, није дочекала да види своје Смедерево јер је њу: „у повратку по свршеном рату, ударила капља у возу од узбуђења на граници ослобођене Војводине". [76] Било је и другачијих судбина. Један од заробљеника који су побегли из немачких логора, па се нашли у неутралној Холандији, извесни Виден Матић из Смедерева, преминуо у холандском месту Апелдорну 19. јануара 1919. године, упркос миру и веома далеко од своје куће.[77] Донекле сличне судбине били су и неки други ратни заробљеници из смедеревског краја који нису дочекали да се врате кући, упркос крају рата, затварању логора и распуштању заточеника.[78]

Смедерево је током јесени 1918. године поново било у фокусу најразличитијих војски, пре свега као сабирно место одакле су војске, опрема и провијант усмеравани пловилима или преко Дунава у Банат или Дунавом узводно даље на север. Преко Смедерева су се повлачили немачки и аустроугарски војници, а недуго потом у потеру за њима ишли су српски и потом француски војници. Након неколико дана одмора, српске трупе су се упутиле преко Дунава у Банат, ка Белој Цркви и Вршцу како би пресекле линије комуникације немачких

75 Прво је из рата избачена Бугарска 29. септембра, потом Османско царство 30. октобра, да би потписивањем примирја са Аустро–Угарском 3. новембра био означен крај непријатељстава са једним делом ове царевине, док је Мађарска потписала примирје тек 13. новембра. Пре тога, најважнија земља овог блока – Немачки рајх потписао је примирје 11. новембра 1918. године.

76 С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 216.

77 T. Vendrig, F. Vendrig , J.M. Stienen, *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*, p. 48.

78 У рејону Братиславе, у пратећим логорима–филијалама злогласног логора у Нађмеђеру само неколико дана након избацивања Аустрије из рата умро је 6. новембра 1918. године. Смедеревац Павле Стојановић (Пиркановић) из 4. пеш. пука. Сахрањен је на римокатоличког гробљу Мала Мања. Само један дан по ослобођењу његовог села преминуо је од „шпанске инфлуенце" ратни заробљеник Сава Јовновић из Вранова код Смедерева. Сахрањен је на војничком гробљу Тренчин-Курба (Чакфалва) у данашњој Словачкој: На основу пописа који је публикован у: И. Ђуковић, *нав. дело*, стр. 175–376.

јединица у Румунији са матицом у Немачкој, где су током 9. и 10. новембра потиснуле немачке снаге које су се тамо налазиле.[79] Након потписивања примирја са Немачком 11. новембра 1918. године немачке трупе које су се извлачиле из Румуније постале су заробљеници српске и француске армије. Убрзо потом десио се један несвакидашњи догађај који је вратио чувеног немачког фелдмаршала Макензена у град чије су трупе рушиле и где је једно време он лично боравио – у Смедерево. Наиме, командант велике здружене армаде Централних сила из октобра 1915. године фон Макензен, био је након немачке капитулације у новембру 1918. године ухапшен од стране мађарских револуционара у Румунији, али је убрзо предат савезницима у Новом Саду. Под притиском француских савезника, али и из страха од могућег продора мађарских револуционара, српске војне власти су одлучиле да га из Новог Сада пребаце у Солун. Пут до тамо водио је Дунавом до Смедерева, где је некада славом овенчани фелдмаршал боравио као победник, а сада као заробљени генерал поражене војске.[80] Када је брод пристао у Смедерево и прочуо се глас о томе ко је на њему, окупили су се грађани и зачуло се: „Дај га нама, нама; да му ми судимо. Да осветимо порушено Смедерево, цикали су други.“[81] Овде је замало избегао линч и каменовање од гневних Смедеревaца,[82] који су хтели да се свете због стравичног разарања њиховог града од стране превасходно немачких топова у октобру 1915. године. Однос Срба према овом чувеном немачком официру био је амбивалентан. Наиме, „Немац Макензен био је симбол противника који је поштовао Србе,[83] али који је поиман и као

79 Anon., „COMMUNIQUE DE L`ARMEE D`ORIENT (12 Novembre 1918)“, *Journal officiel de la République française* (Paris), 14. novembre 1918, No. 310, p. 9867.

80 О овим дешавањима писао је касније бродарски капетан Младен Ст. Ђуричић који га је довезао лађом у Смедерево. За њега је пловидба, разговор и суочавање са чувеним генералом био несвакидашњи догађај: Младен Ст. Ђуричић, „Један дан са маршалом Макензеном“, *Ратнички гласник,* 6, X, 1927, 387 (цитирано према: Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 192).

81 *Исто.*

82 *Исто.*

83 Доста касније овај прослављени официр записаће у својим дневницима следеће закључке о Србима као својим некадашњим непријатељима у рату: „У Србима сам упознао најчвршће војнике Балкана. Срби су се борили са изузетно израженом срчаношћу... један частан противник чији је војник вредео као двојица војника других нација“. Цитирано према: Д. Денда,

неко ко је својим неумереним ослањањем на ратну технику срушио правила ратовања приликом бомбардовања Београда и Смедерева".[84] Због свог учешћа у прекомерној употреби силе, нарочито против цивила у нападу на Србију 1915. године, он и генерал фон Галвиц били су на врху листе одговорних које је Србија тражила за суђење.[85] Игром случаја, о њему ће се поново, овога пута у другачијим околностима, говорити када је Смедеревац Милан Јовановић, у својству члана делегације Краљевине Југославије приликом пријема код Хитлера у Берлину 17. јануара 1938. године разговарао са Макензеновим сином, иначе професионалним дипломатом, о улози његовог оца за време рата у Србији: „... Говорио сам са министром Макензеном. Он ми вели да његов отац, ђенерал, пати што је још увек први на Србијиној листи ратних криваца. Велим му: *A la guerre comme a la guerre!* Он ми вели: *Mais a la paix comme a la paix!* хотећи ваљда рећи да га треба брисати са те листе. Затим ми каже: `Моме је оцу 90 година, он неће дуго. После његове смрти објавиће се његови мемоари и ви ћете видети кога сте ставили на чело листе ратних криваца: човека који је дубоко ценио Србију и њено херојство`."[86] Слично искуство доживео је још један Смедеревац, иначе Стоимировићев лични пријатељ из детињства, Спасоје Јефремовић, који је такође након рата био у дипломатској служби.[87]

У данима након ослобођења Смедерева почело је окупљање прво српских, а потом, у таласима и све већем броју, једног броја јединица из Француске источне армије (*L'Armée française d'Orient* или скраћено *AFO*) под командом генерала Анрија

„Официрски кор војске Краљевине Србије у Првом светском рату", стр. 47.

84 Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, стр. 192.

85 Има индиција да су Никола Пашић и Арчибалд Рајс ушли у некакав сукоб у вези са бројем оптужених Немаца које би Србија требало да потражује за изручење ради суђења на Мировној конференцији у Версају. Наиме, Пашић се задовољавао да тражи само најважније и најекспонираније међу њима – фон Макензена и фон Галвица, са чиме се није слагао Рајс: С. Миладиновић, „Политички и антрополошки допринос Арчибалда Рајса представљању Србије од 1914. до 1918.", *Mons Aureus,* 35 (2012), стр. 136–137.

86 М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000, стр. 164–165.

87 „Кад сам као секретар нашег Посланства био са службом, у Пешти, причао ми је на једној вечери немачки посланик да његов отац, маршал Макензен, стално говори о борбама код Смедерева, са највећим дивљењем за српску војску у првом светском рату": С. Јефремовић, *нав. дело*, стр. 215.

(*Paul Prosper Henrys*).[88] Српска војска је у тим данима била авангарда, за којом су са различитих страна пристизале јединице француске војске. Десно армијско крило српске војске (Коњичка дивизија) задржала се непосредно на десној обали Дунава на фронту од Великог Градишта до Смедерева у осматрању.[89] Ове српске јединице ухватиле су везу са 17. француском колонијалном дивизијом 1. новембра 1918. године.

Већи део француске војске је дејствовао у оквиру 2. групе пешадијских дивизија Француске источне армије (*2e Groupement de divisions d'infanterie de l'armée française d'Orient* или скраћено *2e G.D.I. AFO*). Ову групу сачињавале су 17. колонијална пешадијска дивизија (*17e Division d'infanterie coloniale* или скраћено *17e D.I.C.*) и 76. пешадијска дивизија (*76e Division d'infanterie* или скраћено *76e D.I.)*, којима се касније прикључио и одред генерала Транијеа. Целом групом је командовао поменути генерал Пате.

Јединице француске 76. пешадијске дивизије пристизале су у Смедерево из правца источне Србије од 11. новембра 1918. године, да би након груписања и одмора биле пребачене Дунавом у Нови Сад са задатком да окупирају јужну Мађарску.[90] За њима су пристизале јединице француске 17. колонијалне пешадијске дивизије, које су 20. новембра кренуле из правца Оршаве. И оне су након одмора у Смедереву, такође у децембру 1918. године, Дунавом пребачене у Нови Сад.[91]

Друга група француских јединица, попут 11. колонијалне пешадијске дивизије (*11e Division d'infanterie coloniale* или скраћено *11e D.I.C.*) под командом генерала Фареа (*Léon Gaston Jean-Baptiste Farret*) и одреда генерала Транијеа, пристизале су са југа, из правца Моравске долине. Оне су у етапама од 6. новембра 1918. године кретале са југа Србије ка Смедереву. Већ 11. новембра, након неколико дана форсираног марша од Ћуприје, преко Велике Плане, пристигао је један део поменуте француске дивизије, тачније 21. колонијални

88 Ова француска војска на Солунском фронту деловала је у оквиру групе савезничких армија (*Armées Alliées d'Orient* или скраћено *AAO*), под врховном командом француског генерала Франше д`Епереа.

89 Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 274.

90 *Les armées françaises dans la Grande guerre*, Tome X. 10, 2, Paris, 1923–1924, p. 584.

91 *Исто*, стр. 996.

артиљеријски пук, 42. колонијални пешадијски пук и 44. колонијални пешадијски пук. Јединице француског 21. колонијалног артиљеријског пука (ориг. *21e Régiment d'artillerie colonial* или скраћено *21e R.A.C.*)[92] стигле су у рејон Смедерева. Форсирани марш француских артиљераца потпуно их је исцрпео јер су га у потпуности прешли пешке, па су многи од њих „... на одредиште стигли у дроњцима, и често без ципела".[93] Услед исцрпљености и недостатка хране готово велики број коња из ове јединице помро је успут, док се људство храном снабдевало вршећи реквизиције хране из српских села кроз која су пролазили током марша.[94] Међутим, Французи су, пролазећи кроз српска села и градове, наилазили на одушевљени дочек, о чему су касније и оставили записе: „... Срби, који су нас прозвали њиховим великим ослободиоцима, прихватали су нас са највећим ентузијазмом и покривали нас цвећем док смо пролазили кроз Србију".[95] Истог дана када и поменути 21. колонијални артиљеријски пук, у Смедерево су пристигле и друге јединице из састава 11. колонијалне пешадијске дивизије: 44. колонијални пешадијски пук (*44e Régiment d'infanterie coloniale* или скраћено *44e R.I.C.*), као и 42. колонијални пешадијски пук (*42e Régiment d'infanterie coloniale* или скраћено *42e R.I.C.*). Први од њих је током усиљеног марша био лишен помоћних возила, са осредњим залихама хране и војничком одећом и обућом у веома лошем стању.[96] Други пук, тачније 42. колонијални пешадијски пук, након доласка био је стациониран у Смедереву до 19. новембра 1918. године, када се укрцао на речне бродове како би преко Дунава и Новог Сада даље копном наставио путовање на обалу Јадранског мора.[97] Наиме, један део 11. колонијалне пешадијске

92 Јединица је формирана министарским указом од 13. марта 1917. сједињавањем неколико група из различитих колонијалних пукова и била је део 11. колонијалне пешадијске дивизије (ориг. *11e Division d'infanterie coloniale*). Овим пуком је од 18. марта 1918. године до њеног распуштања командовао потпуковник Дефер (*Defer*). Извор: *Historique du 21e régiment d'artillerie coloniale: Campagne 1914–1918*, Paris, 19.., 3.

93 *Historique du 21e régiment d'artillerie coloniale: Campagne 1914–1918*, Paris, 19.., p. 8.

94 *Исто*.

95 *Исто*, стр. 9.

96 *Historique du 44e régiment d'infanterie colonial: Guerre 1914–1918*, Perpignan, 1920, p. 15.

97 *Historique du 42e régiment d'infanterie coloniale pendant la guerre 1914–1918:*

дивизије уз одред Транијеа упућен је касније ка Јадранском мору, а преостали део је, након боравка у Смедереву, крајем 1918. године пребачен у рејон Ковина, где се задржао до јануара 1919. године.[98]

Тих дана кроз Смедерево су пролазиле и друге француске јединице. Дан након потписивања примирја са Немачком, 12. новембра 1918. године, након тешког усиљеног марша од Ниша, преко источне Србије, у Смедерево је стигао и 1. колонијални пешадијски пук (*1er régiment d'infanterie colonial* или само *1er R.I.C.*). Командант пука потпуковник Барбасат (*Barbassat*) описао је овај марш, током којег је 319 војника избачено из строја услед болести, а 60 је преминуло, на следећи начин: „... Сви људи показују жилавост и задивљујући дух; највећи део њих ходао је босоног и скоро без одеће; заразни грип је начинио озбиљан хаос у редовима. Па, ипак морал остаје снажан, а свако има у срцу жељу да изгура "[99] Јединица се у Смедереву опорављала до 21. новембра 1918. године када је укрцана на барже и транспортована у Нови Сад.[100]

Списак француских јединица, махом колонијалних, које су пролазиле кроз Смедерево након ослобођења, наставља се даље са 43. колонијалним артиљеријским пуком (*43e Régiment d'artillerie coloniale* или само *43e R.A.C.*), који је, настављајући свој марш из правца Књажевца, прошао кроз Смедерево после 20. новембра 1918. године.[101] Након што је 20. новембра 1918. године стигло наређење за покрет 17. колонијалној пешадијској дивизији, која се налазила у источној Србији, 3. колонијални пешадијски пук (*3e régiment d'infanterie colonial* или скраћено 3*e R.I.C*) , који је био у саставу поменуте дивизије, морао је да крене ка Смедереву. Овај пук се поделио у две колоне, од којих је прва, тачније батаљон Гијо (*Guillot*), стигао у Смедерево 2. децембра 1918. године.[102] Друга колона је уз веће проблеме током

avec un portrait hors texte, Nancy, 1922.., p. 52.

98 *Les armées françaises dans la Grande guerre*, Tome X. 10, 2, p. 975.

99 *1er régiment d'infanterie coloniale. Historique du régiment*, Cherbourg, 192., p. 24.

100 *Исто*.

101 *Historique du 43e régiment d'artillerie coloniale pendant la guerre: 1914–1918*, Paris, 192., p. 6.

102 *Historique du 3e régiment d'infanterie coloniale pendant la guerre 1914–1919*, Rochefort–sur–Mer, 1920, p. 72.

марша пристигла, и „... пук се окупио у пренатрпаним кућама Смедерева".[103] Овде су се војници 3. колонијалног пешадијског пука одмарали до 9. децембра увече, када је пук „... распоређен на седам гвоздених баржи, истих оних који су у јесен 1915. године оформили мост преко којег је Макензенова победоносна армија прешла, напустио смедеревски кеј...".[104]

И наредних дана француске јединице настављале су да се смењују у Смедереву, као важној раскрсници на њиховом путу ка новим задацима у Мађарској или на Јадранском мору. Једна чета из француског 2. инжињеријског пука (*la compagnie 4/14 du 2e régiment du genie*) стигла је у Смедерево 17. децембра 1918. године, „... након што су током три месеца прешли пешке, и уз пут извршавајући озбиљне задатке, више од 1000 километара".[105] Чета је касније пребачена Дунавом у Београд и стављена на располагање 17. колонијалној пешадијској дивизији.[106] Тих дана у Смедерево је пристигао и 3. ескадрон 4. афричког коњичког пука (*4me Régiment de chasseurs d'Afrique)*, где се након краћег одмора укрцао на барже за Нови Сад.[107] Мало пре 24. децембра 1918. године у Смедерево је пристигао и 35. колонијални пешадијски пук (*35e Régiment d'infanterie colonial* или само *35e R.I.C.*) француске Источне армије.[108]Са поприличним закашњењем због лоших путева и великих проблема са животињама за транспорт кола и оружја, које су у великом броју умирале током усиљеног марша, у Смедерево је 24. децембра 1918. године пристигао и 34. колонијални пешадијски пук (*34e Régiment d'infanterie coloniale* или скраћено *34e R.I.C.*). Овај пук је, међутим, већ сутрадан пребачен преко Дунава у Ковин и Мраморак, како би се придружио

103 *Исто*, стр. 73.

104 *Исто*.

105 *Historique de la compagnie 4/14 du 2e régiment du génie : pendant la campagne 1914–1918*, Belfort, 1920, p. 8.

106 *Исто*.

107 *Historique du 4me régiment de chasseurs d'Afrique depuis sa formation 1839 jusqu'à la fin de la Grande Guerre 1919*, Bizerte, 1920, p. 59.

108 Највећи део овог пука кренуо је из Софије 23. новембра 1918, а када је тачно стигао у Смедерево не знамо, јер је у историји овог пука само наведено да је након проласка кроз Смедерево пук боравио у Делиблату код Ковина од 24. децембра 1918. године: *Historique du 35e régiment d'infanterie coloniale : Campagne 1914–1918*, Paris, 192.., p. 46.

француској 2. колонијалној дивизији, која је одређена да запоседне окупиране мађарске територије.[109]

Само летимичан поглед на списак најразличитијих војних јединица које су током само три месеца боравиле у Смедереву наводи нас на оправдан закључак да је све то сигурно морало остављати велики утисак на окупацијом већ измучено локално становништво. За само три месеца у граду и околини боравиле су како аустроугарске и немачке јединице у повлачењу тако и прво српске, а потом француске јединице које су гониле непријатеља. Можемо само да претпоставимо каква је то мешавина људи, униформи, језика и култура била у Смедереву тих дана. Само донекле можемо да дочарамо атмосферу ако кажемо да су се у Смедереву тих дана поред српских војника, налазили војници француске армије, међу којима је било оних са Магреба (Мароко, Алжир, Тунис), затим из Централне Африке (Сенегал) или са далеког Мадагаскара, али и заробљеника непријатељских војски (Немци, Аустријанци, Мађари, Чеси, Румуни, Јужни Словени и други).

Иако је већи део француске војске у Смедереву боравио краће време како би узели преко потребан одмор за предстојеће маршеве, један мањи део ових јединца задржао се извесно време. Друга група 21. колонијалног артиљеријског пука под командом официра Лафонта (*Laffont*) остала је у рејону Смедерева све до краја 1918. године. Били су стационирани у селима око Смедерева, која су се услед обилних падавина претварала у блатњава места чијим се путевима није могло пролазити, што је додатно депримирало француске војнике. Осим тога, већ исцрпљени и недовољно добро снабдевени адекватном одећом, многи од њих су се разбољевали и морали су бити одведени у смедеревску болницу на лечење. Тринаест француских војника из ове групе преминуло је у болници у Смедереву.[110] За многе од њих се у њиховим персоналним војничким картонима као разлог смрти наводи само следеће: „умро од задобијених рана“ (m*ort des suites de blessures)* или „умро од болести добијене током службовања“ (*mort des suites de maladie contractée en service*).[111]

109 *Historique du 34e régiment d'infanterie coloniale : 1914–1918*, Toulon, 192., p. 24.

110 *Historique du 21e régiment d'artillerie coloniale : Campagne 1914–1918*, p. 9.

111 Иза ове прилично уопштене констатације узрока смрти често се крио „шпански грип“. Разлоге високе стопе смртности код заражених требало

Због великог прилива болесних и рањених војника, у Смедереву је била веома активна војна болница у којој је организован прихват болесних војника. Француска војна амбуланта релоцирана је из Ниша у Смедерево 20. новембра, где је смештена у две зграде у којима је пре рата била школа.[112] С обзиром на све већи прилив исцрпљених и болесних војника који су настављали да пристижу у Смедерево, убрзо је француска болница морала да активира прво трећи, а потом и четврти анекс зграде у којој су се већ налазили, подижући укупне капацитете на чак 500 лежајева.[113] Увидом у евиденцију припадника француске војске који су сахрањени на Француском војничком гробљу у Београду,[114] закључујемо да су у овом периоду радиле француске војне болнице или амбуланте под следећим називима: *Ambulance alpine 10* и *Ambulance 2/57*.[115] У овим провизорним војно-медицинским установама у Смедереву преминуо је један број војника у данима након потписивања примирја крајем 1918. године. Епидемија грипа узела је маха нарочито крајем 1918. године, а већина смртних исход била је услед пулмонарних компликација. Међутим, умирање исцрпљених и

би тражити у чињеници да би код заражених смрт веома брзо наступала, готово два до три дана након појаве првих симптома, а ти симптоми су се појављивали такође два до три дана након уласка бацила у организам људи. Због тога, лекари нису могли да адекватно реагују. Осим тога, ни оновремена медицина није имала решење за сузбијање пандемије: M. Radusin, „The Spanish Flu – Part II: the second and thrid wave", p. 918; Поред тога, код многих заражених овим вирусом узрок смртни није био сам вирус, него нека друга болест која би касније покосила несрећнике чија плућа више нису могла да се боре са новим накнадним болестима, попут туберкулозе или упале плућа: *Исто*, стр. 925.

112 G. Morlock, *1914–1918, Les destins brisés de la Faculté de médecine de Montpellier*, 2016, p. 335; H. Folks, *The Human Costs of the War*, p. 234.

113 G. Morlock, *1914–1918, Les destins brisés de la Faculté de médecine de Montpellier*, p. 335.

114 Француски онлајн пројекат: *MémorialGenWeb*. Конкретни подаци за гробље у Београду на веб-страници: УРЛ: http://www.memorialgenweb.org/memorial3/html/fr/resultcommune.php?act=view&insee=00000&pays=Serbie&dpt=9121&idsource=23310&table=bp&lettre=&fusxx=&debut=0, посећено 1. 12. 2016. База података се односи на Француско војничко гробље на Новом гробљу у Београду, ул. Рузвелтова 50, шифра земље је *9121–Serbie*, француски назив гробља је *Cimetière militaire N° 23310*.

115 Амбуланта 2/57 је извесно постојала у Смедереву јер је у њој неколико месеци радио француски војни лекар Албер Гитон (*Albert Guitton*): G. Morlock, *1914–1918, Les destins brisés de la Faculté de médecine de Montpellier*, p. 335, 345.

болесних војника у Смедереву наставило се и почетком наредне, 1919. године. Током ових месеци нарочито се својим преданим радом истакао француски лекар и санитетски официр мајор Албер Гитон (*Médecin aide-major Albert Guitton*), који је радио са болесницима до самог краја, када је и сам подлегао зарази и преминуо у Новом Саду 4. фебруара 1919. године, где је из Смедерева средином јануара 1919. године релоцирана болница.[116] Тачан број француских војника умрлих у Смедереву није познат, али на основу новијих података доступних онлајн можемо са сигурношћу да тврдимо да није мањи од 60.[117] Посмртни остаци француских војника и официра преминулих у Смедереву пренети су на Француско војничко гробље у Београду, убрзо по његовом формирању, док је један мањи део пренет на војничко гробље у Битољу. За неколицину француских војника у Смедереву преминулих није наведено тачно место сахрањивања, па можемо са великом сигурношћу да тврдимо да су покопани у Смедереву.[118]

Оно што је узроковало највећи број жртава јесу болести или исцрпљеност услед форсираног маршевања, лоше исхране или неадекватне одеће и обуће. Истражујући даље литературу, нарочито француску војну публицистику објављивану непосредно након Првог светског рата, у историјама одређених јединица (дивизија, пукова или ређе мањих борбених

116 Током најтежих месеци борбе са заразом у Смедереву мајор Гитон био је похваљен за свој рад: „Лекар мајор Гитон је током епидемије грипа, која је дивљала у октобру, новембру и децембру 1918. године био посвећен без задршке. И сам болестан, није желео да одустане од своје службе и болесника који су му поверени. Главни доктор одељења је вредан сарадник": *Исто*, стр. 335.

117 Осим поменутог пописа на веб-сајту www.memorialgenweb.org , на којем се иначе налазе детаљни подаци о војницима и њиховом ратничком путу, као додатни извори користили смо и француски интернет портал о споменицима у Француској, Белгији и другим земљама на веб-адреси http://monumentsmorts.univ–lille3.fr/ . Дакле, многи од војника пописаних на споменику у Београду помињу се и на споменицима у њиховим завичајима, махом у Француској. Упоредном анализом ових података добијамо потпуније податке о војницима преминулим у Смедереву крајем Првог светског рата. Осим тога, коришћени су и други извори у виду историја појединих јединица француске војске, које су махом штампане организовано убрзо након Првог светског рата.

118 У одговору Министарства вера Краљевине СХС Смедеревцу Луки Лукићу, на чијем је имању подигнуто Немачко ратно гробље, наводи се да се на његовом имању налазе гробови „Француза и осталих сахрањених": цитирано према Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, стр. 75.

формација), откривамо да се помињу још неки војници преминули у Смедереву, а којих нема у базама горе поменутог интернет портала.[119] Зато закључујемо да списак умрлих или страдалих Француза у Смедереву за време Првог светског рата и убрзо након окончања непријатељстава није исцрпљен јер претпостављамо да би се детаљнијим истраживањем архива и литературе могло доћи до још неких података који би овај списак или допунили или га изменили. Анализирајући списак долазимо до неколико вредних закључака. Најупечатљивије је тај да је епидемија „шпанског грипа“,[120] која је у то време харала широм света, однела много жртава међу исцрпљеним француским војницима, који су овој болести подлегали нарочито у новембру и децембру 1918. године, током другог таласа пандемије.[121] Осим тога, сазнајемо да су у Смедереву умирали војници најразличитијих француских, махом колонијалних јединица. Међу њима, било их је из готово свих делова ондашње Француске, па чак и из Алжира и других француских колонија.

Ова пандемија није бирала националност тако ду су са

119 Анри Пантер (*Henri Pantaire*), умро 30. децембра 1918. године у Амбуланти 2/57 у Смедереву (*Historique du 34e régiment d'infanterie coloniale: 1914–1918. Guerre mondiale (1914–1918) – Histoire des unites*, p. 45.) и Поручник Кајла (*Cayla*), умро у Смедереву од „заразног грипа“ (M. Léonce, *En campagne européenne 1914–1919: 1er régiment de chasseurs d'Afrique*..., Paris, 1920, p. 61.).

120 Пандемија овог вируса била је апокалиптичних размера. Захватајући готово читаву планету, процењује се да је чак 500 милиона људи било захваћено овом болешћу, од чега је вероватно умрло и до 50 милиона људи широм света. Све у свему, у само годину дана трајања пандемије, овај вирус однео је много више живота него што је то учинио стравичан Први светски рат. Вирус је игром случаја назван „шпанским грипом“. Наиме, када је избио први талас пандемије у пролеће 1918. цензори у ратом захваћеним земљама успели су да сузбију вести о болести која се ширила. Тако се догодило да се за болест сазнало из шпанске штампе, где се први пут помиње 22. маја 1918, када је чак и шпански краљ Алфонсо XII био заражен, и касније подлегао овој болести. Због тога је овај вирус добио назив под којим ће у наредних годину дана однети бројне жртве. Болест су, иначе, у Европу донели амерички војници, који су довожени на Западни фронт. Други талас пандемије, још смртоноснији од првог, избио је у јесен 1918. године, а трећи у зиму 1919. године: M. Radusin, "The Spanish Flu – Part I: the first wave", p. 812–813.

121 Главна карактеристика другог таласа пандемије била је веома висока смртност заражених. Оно што је такође карактеристично јесте да је веома велика смртност била међу људима у најбољим годинама, између 20 и 40 година старости. Иако је ова пандемија однела тако много живота, чуди то што је у колективном сећању она релативно брзо пала у заборав. Стога су је касније историчари медицине називали као „заборављена пандемија“: *Исто*, стр. 813.

њима у Смедереву умирали и исцрпљени српски војници, али и заробљеници савезничких и непријатељских армија. На основу смедеревске Матичне књиге умрлих, смедеревски прота и историчар Радомир Милошевић оставио је траг и о овим несретно страдалим учесницима Великог рата. Први од њих био је српски војник Никола Трикић, који је преминуо од тифуса већ 20. октобра 1919. године у смедеревској болници.[122] Током наредних месеци све до августа 1919. године у овој болници умрло је још 10 српских војника из различитих крајева Србије и то од следећих болести: „шпанске грознице", „грипа" и „туберкулозе".[123] Међу умрлима били су и ратни заробљеници заостали из окупације Смедерева, један Рус из Галиције и један Румун из Буковине.[124]

122 Р. Милошевић, *Смедеревски ратни поменик*, стр. 59 и 129.

123 *Исто*, 59–60 и 129–131.

124 *Исто*.

ПОСЛЕДИЦЕ РАТА

Сл. 157, Амерички Црвени крст, *Улична сцена у Смедереву, Србија,* фотографија, децембар 1918. године

Последице рата и покушаји обнављања „нормалног“ живота

Данима након ослобођења ситуација у Србији била је катастрофална у смислу елементарних услова за живот. Недостајало је свега – хране, лекова, санитетског материјала, огрева, одеће, смештајних капацитета, а осим тога харао је шпански грип, поред бројних других заразних болести. Инфраструктура је била девастирана, а хладно време са падавинама учинило је да и онако лоши путеви буду тешко проходни. Зато је и допремање помоћи било отежано. Уопште гледано, иако поново слободни, Смедеревци су се још дуго након ослобођења налазили у веома тешкој ситуацији. Упечатљиве описе оваквог стања дао је један Американац – Хомер Фолкс (*Homer Folks*), организатор достављања помоћи и директор Одељења за послове грађанства Америчког Црвеног крста у Француској и касније посебан изасланик за Југоисточну Европу. Амерички Црвени крст је почео да организује пружање помоћи у Србији на најразличитије начине тек након потписивања примирја у новембру 1918. године. Наравно, Србији су били неопходни и лекари, па је тако у Смедерево, након кратког боравка у Београду, 4. фебруара 1919. године дошао лекар и капетан војске САД-а Вилијам Волтер Фокс (*William Walter Fox*).[1] Он је у оквиру Балканске комисије Америчког Црвеног крста за северну Србију имао задатак да у Смедереву успостави болницу. Међутим, болести нису бирале ни оне који су се борили против њих. Капетан Фокс је већ средином фебруара добио тешку упалу плућа од које је у Смедереву умро 22. фебруара 1919. године.[2] Његови посмртни остаци пребачени су нешто касније

1 „William Walter Fox.“, *The Annals of Iowa*, 13 (1921), pp. 71–72.

2 У Одељењу посебних збирки Библиотеке Универзитета Ајове чувају се папири – сведочанства о породици Фокс, више о томе на :

у Француску и покопани на Америчком ратном гробљу покрај Париза. Пре него што је из Париза кренуо на задатак у Србију, био је од стране претпостављених официра препоручен за унапређење, које није дочекао. Међутим, одликован је постхумно српским Орденом Светог Саве.[3]

Представници међународних организација који су након ослобођења почели да долазе у Смедерево затекли су варош без икаквог система грађанске здравствене заштите. Наиме, сву покретну медицинску опрему непријатељ је однео са собом. Осим тога, свега неколико лекара из Енглеске и САД-а радило је у болницама у Србији. Срећом, у Смедереву је, како је забележио Хомер Фолкс, „једна ефикасна и добронамерна жена успостављала грађанску болницу са двадесет кревета".[4] Представник Америчког Црвеног крста је за ову приватну иницијативу сазнао неколико месеци након што је у Смедереву за провизорну грађанску болницу обезбедио 65 лежајева, у којој је иначе у том тренутку било око 130 пацијената који су лежали по подовима, или како су

URL: https://www.lib.uiowa.edu/scua/msc/tomsc450/msc449/msc449_foxfamily.html , посећено 22. 6. 2018.

3 У његовој краткој биографији штампаној у његовој родној Ајови у САД-у 1921. године наводи се чак да је болница коју је он успоставио именована по њему, као и да је једна улица у Београду понела његово име, а да је на кући у којој је преминуо постављена комеморативна табла: „William Walter Fox.", *The Annals of Iowa*, 13 (1921), pp. 71–72. На жалост, до сада аутор ове студије није успео да потврди да ли су ови детаљи његове биографије тачни.

4 H. Folks, *The Human Costs of the War*, p. 83.

Сл. 158, Амерички Црвени крст, *Потпуковник Хомер Фолкс (Полк) и особље Америчког Црвеног крста у Француској пред пут на Балкан и Блиски исток*, фотографија, 1919. година

се снашли.[5] Катастрофалну здравствену ситуацију тежом је чинило одсуство лекара. Тако је у јануару 1919. године у Смедереву радио лекар из Хрватске, а који је, у одсуству других, именован за окружног, среског и општинског лекара.[6]

У извештају Америчког Црвеног крста из јуна 1919. године, у поглављу које се односи на Србију, таксативно се наводе конкретни типови послова које су они у Србији обављали у укупно 28 центара за пружање помоћи. У овом извештају се за Смедерево наводи следеће: „Природа посла: болница, амбуланта, радионица и база за дистрибуцију хране и одеће; обустављен рад 11. март 1919. године."[7]

Један од видова пружања помоћи становништву од стране Америчког Црвеног крста био је кроз формирање кантина, тачније „кантинска услуга" (*Canteen service*). Након успешног организовања пружања овакве помоћи у Београду, до средине априла 1919. године формиране су још четири сличне кантине у Србији за пружање помоћи у исхрани сиромашној деци, па су због тога и назване „школске кантине" (*School canteen)*. Једна таква кантина формирана је и у Смедереву.[8] Не знамо до када је у Смедереву радила ова кантина, осим да су „... прекинуле рад када се осетило да нема потреба за даљим радом Америчког Црвеног крста у одређеним областима или док се нису побринули за читав регион".[9]

Зимски месеци након ослобођења нарочито су пренагласили акутни недостатак одеће за становништво, које, чак и да је могло да пронађе одећу на продају, због невероватних цена није могло да их приушти. Одсуство иоле пристојније одеће код људи које је сретао Хомер Фолкс, оставило је снажан утисак на овог представника америчке мисије Црвеног крста. Утисак је био појачан чињеницом да су многи од дрњаво или скромно обучених Смедереваца били представници предратне интелигенције, пословних људи или угледних дама, који су, срећом, сачували господствене манире. Ову новонасталу ситуацију проницљиво им је на француском језику описала једна

5 *Исто.*

6 *Исто*, стр. 84.

7 *Annual report – The American National Red Cross*, Washington (D.C.), 1919, p. 140.

8 *Исто*, стр. 138.

9 *Исто.*

Сл. 159, Амерички Црвени крст, *Бугарски заробљеници помажу члановима Америчког Црвеног крста да изгурају камион Црвеног крста из блата на путу између Азање и Смедерева*, фотографија, децембар 1918. године

Смедеревка: „Рат је створио нову сорту сиротиње у Смедереву. Они којима је ишло најбоље пре рата, сада су најсиромашнији. Молим Вас немојте да узимате за зло нашем председнику општине или учитељу због њихове дроњаве одеће – јер другу немају“.[10] Увидевши ове проблеме, Американци „Самарићани“ из Америчке мисије у Србији (капетан Ферсон, капетан Невајн, госпође Виљемс, Мери и Гилиленд) „ревносно раздају одело, обућу и намирнице сеоском становништву. Створили су централе у Паланци, Коларима, Осипаоници, Друговцу... У свима овим центрима образоване су радионице са по шест до дванаест шиваћих машина. У свима радионицама наше девојке израђују рубље и одело. У Смедереву и Паланци ове мисије организовале су и болнице са по 30 кревета“.[11]

У многим сегментима друштвене прилике у Смедереву и околини биле су још горе него за време окупације. Наиме, школе нису радиле јер су школске зграде стављене у болничку функцију. Чак и да су могле бити отворене за ђаке, није било намештаја нити наставних средстава јер су их за време окупације Аустроугари запалили или однели. Осим тога, бивши смедеревски учитељ, који се тек недавно вратио из интернације, пренео

10 H. Folks, *The Human Costs of the War*, p. 63.

11 Анон., „Пре десет година. 12. март 1919. Американци, самарићани, у опустошеној Србији“, *Време* (Београд), бр. 2594, Год. IX, 13. март 1929, стр. 2.

Сл. 160, Амерички Црвени крст, *Амерички камион се суреће са оваквом врстом пута свуда по Балкану. Ово је пут за Смедерево, Србија*, фотографија, децембар 1918. године

је Хомеру Фолксу своју велику забринутост за будућност омладине. Наиме, трогодишња окупација и ратна страдања учинили су да је било веома тешко приволети децу да се врате школама, с обзиром на то да су многи остали без родитеља, да су током рата радили свакакве послове како би преживели и да су сада потпуно изгубили појам о школским обавезама.[12]

Ипак, у веома суморној и туробној свакодневици, вредни помена су догађаји и процеси који су водили ка нормализацији живота. Прве вести о нормализацији живота у Смедереву долазе од адмирала Трубрица, који је путем објаве у штампи обавестио грађанство о успостављању речног саобраћаја Дунавом. Ово се догодило тек почетком децембра 1918. године. Наиме, путничка лађа је кретала из Смедерева за Панчево, Београд и Земун у 13 часова и 30 минута. На основу адмиралових наређења, официри и војници савезничких војски нису плаћали карту, док је за грађанство она била обавезна.[13] Ова вест имала је велики значај с обзиром на чињеницу да се пруга Смедерево – Велика Плана у то време још увек поправљала.

Привредни живот се споро опорављао, што је и разумљиво ако се узме у обзир да су неки од носилаца развоја пострадали

12 H. Folks, *The Human Costs of the War*, p. 233–234.

13 Адмирал Трубриц, „Саобраћај водом", *Вечерње новости* (Београд), Бр. 29, година XXI, 22. новембар/5. децембар 1918, стр. 2.

у рату. Смедеревска кредитна банка је свој рад обновила тек 10. августа 1920. године.[14] Запослени и чланови управе банке били су нека врста банкарске и пословне елите града Смедерева. Неки од њих страдали су током рата у борбама или током рата услед изнемоглости, болести или других разлога.[15]

Највидљиви епилог рата биле су последице разарања града и околине, које нису превазиђене ни окупаторовим интервенцијама. Наиме, окупатор је мењао архитектуру града и најважнијег историјског здања Смедерева – Тврђаву деспота Ђурђа. Због тога, највеће промене су претрпели Пристаниште Краља Милана и парк који је био до њега, затим железничка станица и њена непосредна околина, Смедеревска тврђава, гробље, као и поједини делови града. Недуго након свршетка рата, касније познати Смедеревац, Милан Јовановић Стоимировић апеловао је на уклањање муниције из Смедеревске тврђаве, која се ту задесила након ослобођења. Нажалост, још дуго година након тога муниција се још увек ту налазила: „После 1918, бомбардован и јако нарушен у рату, смедеревски Град је био пун неупотребљиве заробљене немачке артилеријске муниције, довлачене без реда по градскоме пољу".[16] Заостале муниције било је, нажалост, на разним местима по граду. Сплетом несрећних околности она је односила животе Смедереваца чак и након ослобођења. Услед нама непознатих околности у року од само два дана (25. и 26. децембар 1918. године) два дечака из Смедерева погинула су „од гранате заостале из рата".[17]

14 Н. Димитријевић, *Споменица педесетогодишњег рада Смедеревске кредитне банке 1871–1921*, 1929, 432.

15 Тако је прво у Јагодини 19. октобра 1915. године, највероватније у збегу, умро Милан М. Симић, чиновник банке. Затим су умрли Никола Р. Младеновић, председник Надзорног одбора, који је умро у Смедереву убрзо након освајања града 17. октобра 1915. године, а члан управе Љубомир Ј. Рајковић умро је у Подгорици 26. 11. 1915. током повлачења српске војске и народа. Младен Д. Димитријевић, чиновник банке, погинуо је у борбама на Кајмакчалану 30. 9. 1916. године: Н. Димитријевић, *нав. дело*, стр. 432.

16 Мисли се на унутрашњост Великог града Смедеревске тврђаве. Иначе, Смедеревска тврђава (град) био је и званично војни објекат све до након свршетка Другог светског рата, када је 1946. године уписан као споменик културе: М. С. Јовановић, „Обнова Смедерева", *Рашка, уметничка смотра*, година прва, Књига прва, Београд, 1929, стр. 36.

17 Душан Благојевић, „Син Николе, обућара из Смедерева, стар 11 године" (МКУ 268/18) и Живота Клипић, „Син Младена, опанчара из Смедерева" (МКУ 271/18): Р. Милошевић, *Смедеревски ратни поменик*, стр. 59 и 130.

Осим што је Смедерево, као важно транзитно место, било стециште српских и француских војника, у овом граду, односно у Смедеревској тврђави, налазио се и један од првих логора за интернацију цивила у новоформираној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Наиме, иако ниједан од познатих докумената не користи поменути термин „логор" у односу на Смедерево, историчар Горан Милорадовић сматра да се на основу мотива за изолацију, као и третмана изолираца може закључити да је то у ствари прва локација за интернацију цивила за коју можемо употребити овај термин.[18] Све ово указује да је у Смедереву убрзо након завршетка Првог светског рата, а у највећој мери као његова последица (заробљеници, повратници, револуција у суседним земљама, унутрашњи политички мотиви...), формиран логор за изолацију политичких противника. Најважнији документ за реконструкцију ових догађаја јесте депеша начелника Врховне команде, војводе Живојина Мишића, упућена 29. марта 1919. године команданту Прве армијске области Петру Бојовићу, у којој он одобрава поступак интернирања *несигурних лица* у Смедеревском граду (тврђави), где су већ постојале бараке у којима су се могли чувати ови заточеници.[19]

Међутим, у Смедеревској тврђави су до формалног формирања овог логора већ били држани аустроугарски ратни заробљеници, па је од новопридошлих интернираних грађана формирана једна заробљеничка чета.[20] Након предаје мађарских морнара команданту савезничких снага у граду Бају у Мађарској 27. јуна 1919. године, ови мађарски заробљени морнари послати су у заробљенички логор у Смедереву.[21] Поред ових, „негде у вароши Смедереву" било је још интернираних грађана. Милорадовић, услед недостатка докумената који би ово појаснили, претпоставља да су ово можда били грађани из виших друштвених слојева, па је због тога њихов статус и третман био повољнији.[22]

18 Г. Милорадовић, *Карантин за идеје*, Београд, 2004, стр. 190. Ово је оправдано из више разлога: мотив за интернацију (превенција деловања политичких противника); поступак (импровизација, привременост, ванредни карактер мера, неодређеност рока изолације); повод (револуционарна претња) и масовност: *Исто*, стр. 177–178.

19 *Исто*, стр. 190.

20 *Исто*, стр. 191.

21 Н. Ђокић и Б. Надовеза, *нав. дело*, стр. 82.

22 Г. Милорадовић, *нав. дело*, стр. 191.

Уколико изузмемо већ поменуте ратне заробљенике, Аустријанце и Мађаре, политички, национални и социјални састав и правни статус изолираца[23] у Смедереву био је веома шаролик: по политичком опредељењу левичари („бољшевици из Мађарске"; „декларисани као револуционари"; „комунисти"; „црвени гардисти"); по националној припадности Срби и Хрвати из села Старчева крај Панчева, Немци и Мађари из пограничних области, Италијани и Руси (бивши ратни заробљеници у Аустро-Угарској), барем један Румун и два Јеврејина; према социјалном статусу многи су били из сиромашнијих слојева; у правном смислу неки од њих су били страни држављани.[24] Кроз овај логор прошло је не више од неколико стотина људи.[25] Сви су они проводили дане у баракама у Смедеревској тврђави или у вароши смедеревској, а животни стандард им је био скроман, што је међутим била одлика свеопштег стања у земљи. У Смедереву је током пролећа и даље било седиште „Заробљеничког пука Аустриског", што видимо из наредби министра војног упућеног свим командама заробљеничких пукова у земљи.[26]

Најзад, тек новембра 1919. године, наредбом министра војног Стевана Хаџић распуштена је заробљеничка чета у Смедеревском граду.[27] Убудуће све надлежности над праћењем и привођењем сумњивих политичких лица прешле су у надзор полиције па је и Смедеревска тврђава престала да се користи као логор за интернацију шаролике групе „сумњивих елемената".[28]

---

23 У документима се помињу разнолико: „несигурна лица"; „сумњива лица"; „интернирани": *Исто*, стр. 194.

24 *Исто*, стр. 194–195.

25 *Исто*, стр. 197.

26 Из ове наредбе видимо да су такве команде постојале за немачке заробљенике у Београду и бугарске у Лесковцу. Наиме, министар је наредбом захтевао ажурније извештавање о броју заробљеника у ова три заробљеничка логора: Министарство војно и морнарице, ОББр. 53967, *Службени војни лист* (Београд), бр. 16, година 38, 18. мај 1919, стр. 357–358.

27 Нешто раније, у јулу 1919. године, пуштени су сви интернирци из Смедерева чије је место боравка после повлачења нових државних граница било у Румунији: Г. Милорадовић, *нав. дело*, стр. 219.

28 *Исто*, стр. 201; Остаје упитно када је ова наредба спроведена у дело. Наиме, према документима које је мађарска влада доста касније публиковала, објављен је и допис министра спољних послова мађарске владе, грофа Сомшича (*József Somssich de Saárd*). У овом допису упућеном Међусавезничкој војној мисији у Будимпешти 26. фебруара 1920. године (No. 148, 1086/pol.) министар извештава ову комисију да су, „према поузданим

На први поглед мање видљивија промена односила се на нестанак читаве једне генерације у Србији. Губитак становништва осећао се нарочито у оном делу мушке популације која је била у најбољим годинама. Овај драстичан губитак радно способног становништва оставиће крајње неповољне последице по будући развој, а последице овог демографског шока осећаће се деценијама у будућности.[29] У том смислу свакако да „Србија 1918. године више није ни изблиза била она из 1914.“[30] Не само директне жртве рата већ и драстичан пад наталитета, „јасно много уочљивији него у било којој другој земљи“,[31] за време рата, али и у годинама након свршетка рата, учинили су да губици становништва у Србији изгледају застрашујуће. „Оно у чему је углавном сагласна домаћа и иностранa историографија односи се на чињеницу да је у Великом рату мала држава Србија претрпела највећи материјални, демографски, економски и културни губитак“.[32]

Велики рат свакако јесте био велики у смислу бројева мобилисаних, погинулих, рањених, несталих, умрлих, расељених, држава које су ратовале, те ратног материјала и нових техника које су употребљене за убијање и уништавање... Међутим, попут великог историчара Ерика Хобсбаума запитаћемо се: „Заиста, да ли стварно можемо да *схватимо* бројеве изван стварности приступачне нашем телесном опажању? [...] Грађевине су после овог рата могле лакше да се обнове него животи преживелих.“[33]

информацијама“ које су стигле до њега, у Смедеревској тврђави заточена 22 лица мађарске националности, које су југословенске власти истерале из места Лендава (мађ. *Alsólendva*) у данашњој Словенији. Министар Сомшич се жали на веома лош третман интерниираца и захтева да се нешто предузме по овом питању: F. Deák and D. Ujváry (eds.), *Papers and Documents relating to The Foreign Relations of Hungary, Volume I (1919–1920)*, Royal Hungarian Ministry of Foreign Affairs, Budapest, 1939, p. 169.

29 Војне жртве рата највећим делом су млади или људи у средњим годинама, у животном добу оптималном за репродукцију, али и у највећем напону животне снаге и економске продуктивности, што такође утиче на свеукупно стање друштва након рата: B. Radivojević and G. Penev, “Demographic losses of Serbia in The First World War and their long-term consequences”, *Economic Annals*, Volume LIX, No. 203 (2014), pp. 30–31.

30 Ђ. Ђурић, *нав. дело*, стр. 9.

31 H. Folks, *The Human Costs of the War*, p. 77.

32 Ј. Живковић, „Губици српске војске у Великом рату“, у: Б. Димитријевић и Ј. Николић (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Пожаревац, 2014, стр. 172.

33 E. Hobsbaum, *nav. delo*, str. 39.

Биланс страдања[34] може се сагледати тек након упоређивања предратног и првог послератног пописа становништва (1921. године),[35] када се део становништва који је избегао (већим делом војни обвезници, али и један део цивила) или који је био интерниран вратио у своје домове. Статистички подаци показују величину страдања становништва за време рата. Према попису броја становника из 1910. године у Смедереву је било 7210, а према првом попису након завршетка рата 1920. године укупно 6307 житеља града.[36] Међутим, разлику у броју становника између 1910. и 1921. године никако не смемо сматрати за број жртава рата, јер је утврђивање коначног броја страдалих услед рата (погинулих, умрлих од епидемија, лоших услова живота изазваних окупацијом, од исцрпљености и глади током повлачења, у заробљеништву и интернацији...) много комплексније. Наиме, одређен број умрлих у овом периоду резултат је природног одлива становништва (морталитет), али, са друге стране, овај број не показује сву димензију погубности рата, јер ове упоредне статистике не приказују колико је становништва „пропало“ услед немогућности природне репродукције (наталитета) у ратним и поратним условима. Осим тога, морамо узети у обзир и чињеницу да је након рата у одређеној мери долазило и до миграције становништва, па је и то у некој мери условило у неким местима додатно смањење броја становника.

34 Након завршетка рата на Конференцији мира у Паризу 1919. године делегација Краљевине СХС поднела је званични Извештај (Меморандум), као и тротомну анкету др Арчибалда Рајса, стручно сачињену по молби владе Краљевине Србије. Познати *Rapport sur les Dommages causes a la Serbia et au Montenegro presente a la Comission des Reparations des Dommages* показује да су ефективни губици Краљевине Србије износили 1.247.435 лица или 28% укупне предратне популације, од тога 402.435 војника и чак 845.000 цивила. Осим тога, за време рат изгубљен је природни прираштај, по дорatној стопи од 1,56% годишњег раста, што је укупно око 650.000 лица. Због тога је у поменутом извештају наведено да је током рата чак 1.900.000 „пропало“ односно „нестало“: В. Стојанчевић, „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата“, стр. 162.

35 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932.

36 *Административно-територијалне поделе у НР Србији од 1834. до 1954. године*, Београд, 1955, стр. 54.

Назив административне јединце/места	Попис 1910. године	Попис 1921. године	Разлика између два пописа (укупно)	Разлика између два пописа (проценат %)
Смедеревски округ	143.216	128.043	- 15.173	- 10,6%
Јасенички срез	56.093	50.995	- 5.098	- 9,1%
Орашки срез	41.781	36.821	- 4.960	- 11,9%
Подунавски срез	37.931	33.920	- 4.011	- 10,6%
По општинама у Подунавском срезу:				
Смедерево	7.411	6.307	- 1.104	- 14,9%
Бадњевица (Бадљевица)	696	590	- 106	- 15,2%
Биновац	720	679	- 41	- 5,7%
Водањ	950	790	- 160	- 16,8%
Враново	1.314	1.245	- 69	- 5,2%
Врбовац	1.230	1.097	- 133	- 10,8%
Вучак	625	605	- 20	- 3,2%
Добродо (Добри До)	1.097	1.172	+ 75	+ 6,8%
Друговац	2.246	2.059	- 187	- 8,3%
Дубона	1.702	1.593	- 109	- 6,4%
Коларе (Колари)	595	508	- 87	- 14,6%
Ландол	1.093	994	- 99	- 9%
Липе	3.210	2.930	- 280	- 8,7%
Лугавчина	3.606	3.146	- 460	- 12,7%
Мала Крсна	1.163	1.027	- 136	- 11,7%
Мало Орашје	1.510	1.321	- 189	- 12,5%
Михаиловац (Михајловац)	3.455	2.985	- 470	- 13,6%
Осипаоница	4.067	3.470	- 597	- 14,7%
Петријево	678	624	- 54	- 8%
Радинац	1.356	1.134	- 222	- 16,4%
Раља	718	663	- 55	- 7,7%
Сараорци	2.451	2.100	- 351	- 14,3%
Сеоне	689	627	- 62	- 9%
Скобаљ	1.888	1.666	- 222	- 11,8%
Суводол	974	965	- 9	- 0,9%
Удовице	1.199	1.105	- 94	- 7,8%
Шалинац (заједно са Куличем)	1.150	925	- 225	- 19,6%

Табела 3, Резултати пописа становништа 1910. и 1921. године на територији Смедеревског округа

Већ смо напоменули да је укупан број становника у Смедеревском округу 1910. године износио 143.216 становника, а тај број је према попису на истој територији, али у новој држави, Краљевини СХС износио 128.043 присутних житеља. Додајмо и то да је од укупно 143.216 житеља из 1910. године у Смедеревском округу било 142.476 становника српске националности, или чак 99,48% од укупног броја становника. Међутим, укупан број српског становништва након рата (1921. године) смањио се за 15.481 становника или 10,87% од укупног процента предратног становништва. Први попис након рата показао је да је проценат Срба у округу био незнатно мањи у односу на стање пре рата, и да су Срби остали предоминантно становништво у округу – тада је тај проценат износио 99,18% од укупног броја становника.[37] Међутим, као и вековима раније Смедерево је привлачило људе разних вера и националности. У погледу верско-националне шароликости, Смедерево и Смедеревска Паланка били су изузетак од већег дела среза и округа.[38]

Густина насељености на нивоу округа (Подунавље – срезови смедеревски, јасенички и орашки) пре рата (1910. година) била је 91,3 становника по квадратном километру, што је сврставало овај крај Србије у најгушће насељене округе, наравно ако изузмемо Београд, где је густина била незнатно већа од 97,2. Међутим, после рата (1920. године) процењена густина била је 80,8 становника по квадратном километру. Упркос значајном паду укупног броја становника, овај крај је и даље, после Београда, био најгушће насељен у Србији.[39] У месецима након ослобођења, „одсуство мале деце било је видљиво чак и обичном посматрачу".[40] У ослобођеном Смедереву лекар је чуо за 5 или 6 порођаја током 6 недеља,

37 М. Јагодић, „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921", *Српске студије*, књига 6 (2015), стр. 17–19.

38 Према попису из 1921. године у Смедереву је од 6.307 присутних житеља било 6.005 православних, док су осталих 302 становника били римо-католици (170 становника), затим Израелићани или Јевреји (78), муслимани (35) и други. У Смедеревској Паланци је према истом попису од укупно 3.977 становника било 3.427 православних, као и 424 римо-католика и 115 муслимана: *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, стр. 66–69.

39 *Административно-територијалне поделе у НР Србији од 1834. до 1954. године*, стр. 68.

40 H. Folks, *The Human Costs of the War*, p. 78.

што је једва петина предратног броја порођаја у истом временском распону.[41]

Међутим, друштвене прилике диктирали су превасходно војно-политички догађаји, чија муњевита динамика у данима након ослобођења није много марила за догађаје на локалном нивоу. Само месец дана након ослобођења Смедерева, 1. децембра 1918. године, долази до проглашења југословенског уједињења и формирања нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ова драстична промена политичких прилика изузетно ће утицати на свеукупни положај Смедерева и смедеревског краја. Између осталог, Смедерево више није било погранично место које је читав један век играло важну улогу у трговини прво са Аустријским, а потом и Аустро-Угарским царством. Од важног, вибрантног пољопривредно-трговачког пограничног града, Смедерево након 1918. године пролази кроз значајне друштвене, привредне и политичке трансформације, што условљава да град постане прото-индустријализовано провинцијско место велике државе, и самим тим губи на значају које је некад имало.[42]

Сл. 161, *Медаља за спомен на повлачење српске војске преко Албаније* односно *Албанска споменица*, 1920. година

41 *Исто*.

42 М. Лазић и М. Стефановић, *нав. дело*, стр. 7.

Summary

Miroslav P. Lazić - *Smederevo and its region in the First World War 1914-1918*

The First World War was also remembered as the Great War, because of the tens of participating countries in this conflict from all continents, as well as the intensity and new ways of fighting, and the number of mobilized, dead, wounded, missing, refugees and displaced persons, but also those who died because of illnesses, certainly unprecedented in the history of mankind. This bloody battle deserves a notorious epithet *Great*, even though only two decades after its completion an even greater war broke out.

Citizens of Smederevo were among the first to experience the war. Austro-Hungarian warships-monitors on the Danube and the outposts on the north coast of the Danube, firing rifles and cannons, marked the beginning of the conflict even before the formal declaration of the war to Serbia on July 28th, 1914. By the end of the summer, the town of Smederevo was sporadically attacked with artillery and gun fire of smaller or higher intensity.

On the second day of Mitrovdan, more precisely on the 27th of October, according to the old calendar, or on November 9th, 1914, according to the new calendar, people in Smederevo experienced something they were afraid of - the disembarkation of the enemy army on the Serbian bank of the Danube. The Austro-Hungarian 6th Landsturm division carried out a landing on Smederevo's bank of the Danube around 2:30 after midnight. However, despite the initial shock and losses, Serbian units, under a good command of the commander of Smederevo section, Lieutenant Colonel Svetomir Cvijović, gathered around noon and retrieved some artillery positions. In the late afternoon, the Serbian army pulled off a victory. The enemy left hundreds of dead and wounded in Smederevo hills, on the banks of the Danube and in the Danube itself, while almost 2,000 soldiers were captured. This triumph was left to be remembered as "Mitrovdan fight", "Mitrovdan battle", "Mitrovdan victory at Smederevo", as well as "Combat of Smederevo" or "Battle of Smederevo in the year of 1914".

The specificities of Smederevo and Smederevo's region in the First World War are determined by geography. Since it was located on the border of the then Serbia at the very entrance to the Morava-Vardar Valley, which was especially of vital importance for the German Reich, more precisely for its *Drang nach Osten – Spread to the east*, Smederevo was strategically important. That is why the German army occupied Smederevo in October 1915. The fall of Smederevo took place on October 11, 1915, after a several-day bombardment of the town and its surroundings from an unprecedented arsenal of the most diverse and numerous artillery weapons. This destruction of the town and the environment unheard of in the history of Smederevo left severe consequences both on the appearance of the town and on the life conditions in which after the conquest people here had to live during the three-year occupation. In general, Smederevo, after other border towns like Belgrade and, in particular, Šabac, was the town which suffered most in the First World War.

Afterwards, some fierce fights between the Serbian and German armies followed, first for the village of Lipe, and then for Mala Krsna, Vrbovac and Vrbovac slopes. The Serbian army withdrew from the region of Smederevo around October 20th, 1915. German military presence in Smederevo and its surroundings will be especially emphasized until the end of the war, although this part of Serbia was later part of the Austro-Hungarian occupying zone or the Military-General Government of Serbia. Being located on an important traffic hub, more precisely where the army, weapons and other war material were transported from Austro-Hungary to occupied Serbia by ferries across the Danube, and prisoners of war and internees, as well as commandeered food from Serbia to Austro-Hungary, during the three-year occupation, many people, goods and material passed through the Smederevo military port on the Danube. These activities, especially of the German army, led to a drastic change in the urban landscape of Smederevo. Having made Smederevo dock and railroad serve war purposes, the Germans turned the former dock into the war port, destroying the park in that area, devastating the outer rampart in front of the wall of Smederevo fortress and demolishing the tower at the main gate, expanding the railway tracks, building German military cemetery next to the Old Smederevo cemetery and other. Austro-Hungarian pioneer companies bridged the river Jezava with a new wooden bridge and in general changed Godomin field next to Smederevo with their new roads.

During the three-year occupation, people lived very hard. Food and other important resources were confiscated from the inhabitants,

mandatory work was introduced - a socage, and the population was turned into mere executors of orders coming from the occupation military commands - district in Smederevska Palanka and counties of Smederevo and Veliko Orašje. Citizens of Smederevo and the villagers of surrounding villages found themselves facing another big challenge - internment. The mass isolation of the civilian population in concentration and internment camps was certainly one of the most traumatic experiences during the First World War. The most massive wave of internment carried out in the late summer of 1916, when about 2000 civilians, aged 16 to 70 years, were sent from the region of Smederevo to camps in Austria-Hungary. Many of them did not witness the end of the war, because they died of sickness, hunger, hard labor or poor living conditions in the camps.

The occupation lasted until the breakthrough of the Salonica front enabled the rapid penetration of Serbian and French armies into Serbia. By the end of October, the units of the 1st Serbian Army, under the command of the Field marshal Petar Bojović, entered Smederevo region: the left column of the Cavalry division, with the help of the Morava Division. First, on October 28th, 1918, Velika Plana and Smederevska Palanka were liberated, and on the following day, on October 29th, after a minor clash near village Lozovik, Serbian soldiers broke through Radinac where they stayed overnight. The next day, on October 17th, according to the old calendar, or October 30th, 1918 according to the new one, in the early morning hours, the Serbian army entered Smederevo triumphantly. The soldiers of the left column of the Cavalry Division, led by Major Dušan Dodić, brought the Serbian flag into the town. In the days following the liberation of Serbia the situation was catastrophic considering basic living conditions. There was a lack of everything - food, medicines, medical supplies, fuel, clothing, accommodation capacities, and above all, the Spanish flu was raging in addition to numerous other infectious diseases. Infrastructure was devastated, and the cold weather with precipitation made the already bad roads difficult to pass. That is why the delivery of assistance and help was also hampered. In general, although they were free again, people in Smederevo were in a very difficult situation long after the liberation. In the coming months, the consequences of four-year long war should have been dealt with: the death of a large number of male population, hunger, illnesses, lack of clothing and footwear, damaged or demolished infrastructure, lack of adequate accommodation of prisoners and internees inside the Smederevo fortress, as well as the influx of a large number of French soldiers passing through Smederevo and staying here for some time.

Among other things, Smederevo was no longer a border town that played an important role in trade for centuries, first with the Austrian and then the Austro-Hungarian Empire. From important, vibrant agro-commercial border town, after 1918 Smederevo was undergoing significant social, economic and political transformations, which made the conditions for the town to become a pre-industrialized provincial place in a large country, and thus lost the significance it once had.

Zusammenfassung

Miroslav P. Lazić - *Smederevo und Smederevo-Landschaft im Ersten Weltkrieg 1914-1918*

Der Erste Weltkrieg, bekannt noch als *Großer Krieg*, sowohl wegen wegen mehrerer Dutzenden von Ländern von allen Kontinenten, die an diesem Konflikt teilnahmen, als auch wegen der Intensität und neuer Kampfweisen, wegen der Anzahl der Mobilisierten, Toten, Verletzten, Verschwundenen, Vertriebenen und entvölkerten Personen, aber auch der Personen, die an Krankheiten starben, welche auf jeden Fall in der bisherigen Menschheitsgeschichte noch nicht bekannt waren. Das blutige Schlachtfeld verdient ruhmlose Bezeichnung „*groß*", selbst wenn nur zwei Jahrzehnten nach seiner Beendigung noch größerer Krieg kam.

Die Bürger von Smederevo waren unter den Ersten, welche den Krieg erlebten. Die österreichisch-ungarische Kriegsmarine bzw. die Donaumonitoren und Vorhut-Patrouillen auf dem Nordufer der Donau bezeichneten mit dem Gewehr- und Kanonenfeuer den Anfang des Konfliktes, sogar noch früher als die offizielle Kriegserklärung am 28.06.1914 an Serbien zugestellt wurde. Die Kleinstadt Smederevo wurde sporadisch bis zum Sommerende mit dem Gewehr- und Kanonenfeuer stärkerer oder schwächerer Intensität angegriffen.

Den Bürgern von Smederevo passierte am zweiten Tag des heiligen Demetrius, genauer gesagt am 27.Oktober nach dem alten Kalender bzw.am 09. November 1914 nach dem neuen Kalender das, wovor sie Angst hatten – die Landung feindlicher Militärtruppen an das serbische Donauufer. Die k.u.k. 6. Landsturm Brigade führte die Landung an das Ufer der Donau in Smederevo gegen 02:30 Uhr nachts aus. Trotz dem anfänglichen Schock und den Verlusten haben sich die serbischen Einheiten unter guter Leitung des Kommandanten der Abteilung in Smederevo Oberstleutnant Svetomir Cvijović gegen Mittag zusammengerissen und manche Positionen der Artillerie zurückerobert. Spät am Nachmittag hat die serbische Armee den Sieg errungen. Der Feind hat auf den Hügeln von Smederevo, an den

Donauufern und selbst in der Donau mehrere Hunderte von Toten und Verletzten hinterlassen, während 2000 Soldaten gefangen genommen wurden. Dieser Triumph wurde als „Schlacht am Demetriustag", „Kampf am Demetriustag", „Sieg am Demetriustag bei Smederevo", „Schlacht bei Smederevo" oder als „Schlacht von Smederevo im Jahr 1914" genannt.

Die Besonderheiten von Smederevo und Smederevo-Landschaft im Ersten Weltkrieg wurden durch die geographische Lage bestimmt. Strategisch war Smederevo sehr wichtig , da es sich an der Grenze vom damaligen Serbien befand und gerade am Eingang in die Morava-Vardar-Furche, die für Deutsches Reich, genauer gesagt für seinen *Drang nach Osten*, von größter Bedeutung war. Deswegen eroberte Deutsches Heer im Oktober 1915 Smederevo. Der Fall der Stadt Smederevo passierte am 11.Okotober 1915 nach den mehrtägigen Bombenangriffen der Stadt und Umgebung, und zwar aus dem bisher noch nicht gesehenen Arsenal der verschiedensten und zahlreichen Artilleriewaffen. Diese Zerstörung der Stadt und ihrer Umgebung, welche in der Geschichte von Smederevo noch nicht gesehen worden ist, hinterließ schwere Folgen sowohl auf das Aussehen der Stadt als auch auf die Lebensbedingungen, unter denen die Bürger von Smederevo während der dreijährigen Okkupation nach der Eroberung leben mussten, hinterlassen. Allgemein betrachtet war Smederevo, nach anderen Grenzorten wie Belgrad und besonders Šabac, die Stadt, die im ersten Weltkrieg am meisten zerstört wurde.

Danach erfolgten besonders erbitterte Kämpfe zwischen serbischen und deutschen Armeen, zuerst um das Dorf Lipe und danach um die Dörfer Mala Krsna, Vrbovac und Vrbovačke kose. Die serbische Armee hat sich aus dem Gebiet von Smederevo gegen 20.Oktober 1915 zurückgezogen. Die Anwesenheit von deutschem Heer in Smederevo und der Umgebung war bis zum Kriegsende besonders betont, obwohl dieser Teil Serbiens später der Teil von österreichisch-ungarischer Okkupationszone oder militärischem General-Gouvernement Serbien war. Da sich Smederevo am wichtigen Verkehrsknotenpunkt befand, genauer gesagt an der Stelle, an welcher von Österreich-Ungarn mit der Fähre über die Donau die Soldaten, Waffen und anderes Kriegsmaterial nach Serbien befördert wurden und von Serbien nach Österreich-Ungarn die Kriegsgefangenen und die Internierten, requirierte Lebensmittel ua. befördert wurden, gingen durch den Kriegshafen von Smederevo während drei Jahre der Okkupationszeit eine Menge Menschen, Materialien und Waren. Solche Aktivitäten besonders der deutschen Armee führten zu drastischen Veränderungen der urbanen Landschaft von Smederevo. Indem das Hafenbecken

und Bahnstrecke in Smederevo in die Funktion der Kriegsmaschinerie gesetzt wurden, wandelten die Deutschen das bisherige Hafenbekken in den Kriegshafen um, indem sie den Park in der Nähe zerstörten, die äußere Mauer vor der Stadtmauer der Smederevo Festung devastierten, den Burg beim Haupttor zerstörten, Bahngleisen verbreiteten, deutschen Soldatenfriedhof neben dem alten Friedhof in Smederevo anlegten. Österreichisch-ungarische Ingenieure bauten über die Jezava eine neue Holzbrücke und in großem Maße veränderten das Gebiet Godomin durch ihre neuen Verkehrswege.

Während der dreijährigen Okkupation lebte die Bevölkerung sehr schwer. Die Lebensmittel und die anderen wichtigen Ressourcen wurden von den Bewohnern weggenommen, es wurde der Frondienst – die Pflichtarbeit eingeführt und das Volk wurde in den reinen Auftragnehmer von Okkupation-Gefächtsständen verwandelt, und zwar des Landkreises in Smederevska Palanka und des Bezirkes in Smederevo und Veliko Orašje. Die Bürger von Smederevo und umliegenden Dörfern standen dann noch vor einen großen Herausforderung – Internierung. Massenhafte Isolierung der Zivilbevölkerung in Internierungslagern und Sammellagern war sicher einer der traumatischsten Erfahrungen während des Ersten Weltkrieges. Über die Ausmaße dieser Grausamkeit bezeugt die massenhafteste Welle der Internierung, die im späten Sommer 1916 durchgeführt wurde, als aus dem Bezirk Smederevo in die Internierungslager gegen 2000 Zivilpersonen im Alter von 16 bis 70 Jahren geschickt wurden. Vielen von denen haben das Kriegsende nicht gesehen, weil sie in den Lagern an Krankheit, Hunger, schweren Arbeiten und schlechten Lebensbedienungen starben.

Die Okkupation dauerte bis zum Durchbruch der Saloniki-Front , welcher der schnelle Durchbruch von serbischen und französischen Armeen nach Serbien ermöglichte. Auf dem Gebiet von Smederevo sind die Einheiten der Ersten serbischen Armee unter dem Kommando von Woiwode Petar Bojović durchgedrungen: linker Flügel der Kavallerie-Division, welcher die Morawa-Division half. Zuerst wurden am 28.Oktober 1918 Velika Plana und Smederevska Palanka befreit und danach, am nächsten Tag bzw. am 29.Oktober, brachen nach dem kleineren Zusammenstoß beim Dorf Lozovik die serbischen Soldaten bis Radinac aus, wo sie übernachteten. übernachteten. Nächsten Morgen d.h. am 17.Oktober nach dem alten bzw. am 30.Oktober 1918 nach dem neuen Kalender, früh am Morgen, kam die serbische Armee siegreich in Smederevo. Die serbische Flagge wurde von den Soldaten des Flügels der Kavallerie-Division gebracht, an dessen Spitze Major Dušan Dodić war.

In den ersten Tagen nach der Befreiung war die Situation in Serbien hinsichtlich der elementaren Lebensbedingungen katastrophal. Es mangelte an allem – Lebenmitteln, Medikamenten, Sanitätsmaterial, Feuerholz, Kleidung, Unterkunftskapazitäten und außerdem wütete die Spanische Grippe neben anderen ansteckenden Krankheiten. Die Infrastruktur war devastiert und das kalte Wetter mit Niederschlägen machte die schlechte Wege noch schwieriger begehbar. Deswegen war auch die Hilfslieferung erschwert. Allgemein gesehen waren die Bürger von Smederevo, obwohl sie wieder frei waren, noch lange nach der Befreiung in einer sehr schlechten Situation. In folgenden Monaten hieß es schwere Folgen der vierjährigen Kriegsführung zu bewältigen, d.h.: Männermangel, Hungernot, Krankheiten, Kleidungs- und Schuhmangel, geschädigte oder zerstörte Infrastruktur, entsprechende Unterkunft der Gefangenen und Internierten innerhalb der Festung von Smederevo und der Zustrom der großen Anzahl von französischen Soldaten, die durch Smederevo gingen und da einige Zeit blieben. Dazu war Smederevo auch nicht mehr ein Grenzort, der ein ganzes Jahrhundert die wichtige Rolle im Handel gerade mit Kaisertum Österreich und danach auch mit Österreichisch-Ungarischer Monarchie spielte. Von einer wichtigen pulsierenden landwirtschaftlichen Handelsstadt an der Grenze ging die Stadt durch wichtige gesellschaftliche, wirtschaftliche und politische Transformationen durch, was verursachte, dass die Stadt zu einem protoindustrialisierten provinziellen Ort im großen Staat wird und damit verlierte die Stadt die Bedeutung, welche sie früher hatte.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА:

Сл. 1, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 2, карта штампана у Београду 1894. године, са топографским кључем у размери 1:75.000, вл. Народна библиотека Србије

Сл. 3 и сл. 4, Милан Јовановић, Фото-албум *Смедерев*о, 1893-1896. година, вл. Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, АФ – 7

Сл. 5, издање Д. Анастасијевића Смедерево, вл. МУС, инв. бр. И-949/93

Сл. 6, издање Књижаре Браће Пандуровић Пожаревац, вл. МУС, инв. бр. И-950/93

Сл. 7, издање Д. Анастасијевића Смедерево, пре 1914. године, вл. МУС, инв. бр. И-948/93

Сл. 8, издање Моше Коена Београд, пре 1914. године, вл. МУС, инв. бр. И-1071/03

Сл. 9, позитив (са негатива на стаклу Ђорђа Станојевића), вл. Историјски музеј Србије, ИМС, ФЂС 4404/10

Сл. 10, позитив (са негатива на стаклу Ђорђа Станојевића), вл. Историјски музеј Србије, ИМС, ФЂС 4407/41

Сл. 11, *Kevevára (Temeskubin). Motorcsónak közlekedés Kevevára – Szemendria között*, непознат власник

Сл. 12, Hans Printz, *Serben*, из књиге *Die Geschichte des Weltkrieges mit besonderer Berücksichtigung des früheren Österreich-Ungarn*, Wien, 1919.

Сл. 13, Милан Јовановић, Фото-албум *Смедерев*о, 1893-1896. година, вл. Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, АФ – 7

Сл. 14, *Blick auf Semendria,* фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 15, *Illustrierte Kronen-Zeitung* (Wien), 15. Jahrgang, Nr. 5232, 28. Juli 1914, Seite 1.

Сл. 16, Anon.,"Die erste Schusse im Serbischen Kriege", *Illustrierte Kronen-Zeitung* (Wien), 15. Jahrgang, Nr. 5233, 29. Juli 1914, Seite 8.

Сл. 17, војна карта *A Monarchia III. katonai felmérése, Közép-Európa általános földrajzi térképének (1:200 000) szelvénybeosztása,* ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék

Сл. 18, *Beobachtung*, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 19, фотографија из књиге: C. Sturzenegger, *Serbien im europäischen Kriege 1914/1915 : nach Briefen, Dokumenten und eigenen Erlebnissen, mit über 100 Original-Aufnahmen*, Zweite ergänzte Auflage, Art Institut Orell Füssli, Zürich, 1916.

Сл. 20, позитив, вл. МУС, И-Ф-411

Сл. 21, фотографија *Serbische Komitatschi im Vorrücken aus gedeckter Stellung bei Semendria*, из књиге: W. Stein, *Um Vaterland und Freiheit*, Siegen und Leipzig, 1915.

Сл. 22, *Die österreichisch=ungarischen Donaumonitoren im Angriff auf Belgrad*, илустрација из ратног часописа *Der Krieg 1914 in Wort und Bild* (Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart), 6. Heft, Seite 55.

Сл. 23, *Schnellfeuergeschutz eines der österreichisch=ungarischen Donaumonitoren*, фотографија из ратног часописа *Der Krieg 1914 in Wort und Bild* (Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart), 6. Heft, Seite 55.

Сл. 24, фотографија из архиве Славољуба Штерића

Сл. 25, *Политика* (Београд), бр. 3868, 1/14. новембар 1914, стр. 1, вл. Народна библиотека Србије

Сл. 26 и сл. 27, *Вардар* (Скопље), бр. 149, 9. новембар 1933, стр. 3-4, вл. Народна библиотека Смедерево

Сл. 28, исечак из немачких ратних новина *Illustrierter Kriegs Kurier*, вл. МУС, бр. ул. инв. 1702-2/2014

Сл. 29, позитив, вл. МУС, И-Ф-410

Сл. 30, Fortitudo Matania*, Serbian gunners defending the hills behind Semendria against the Austro-Hungars*, за енглеске новине *The Sphere*. Објављено у новозеландским новинама *The Sun*, Volume II, Issue 574, 11 December 1915.

Сл. 31, фотографија, вл. Историјски архив Пожаревац, Збирка Драгана Шалера

Сл. 32, фотографија, *The enemy`s new menace to Serbia in connection with Balkan crisis: Serbian troops resting in their trenches,* из новина *The Illustrated War news*, Aug. 25, 1915.

Сл. 33, *Bautruppe Fähre-Kevevara*, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 34, *Le Miroir* (Paris), Sixième année, No. 110, 2 janvier 1916, p. 1, вл. МУС, бр. ул. инв. 1702-10/2014

Сл. 35, *Bruch bei FeldFlg. Abtlg. 69*, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 36, *En Serbie. Arrivée de troupes françaises avec leur matériel*, фотографија, вл. Библиотека Универзитета Каен у Нормандији (*Fonds Lafond, Bibliothèque de l'Université de Caen Normandie*), инв. бр. 1A1182101_283348XL014

Сл. 37 и сл. 38, фотографија, вл. Историјски архив Пожаревац, Збирка Драгана Шалера

Сл. 39, вл. МУС, бр. ул. инв. 594, Фотографисао Љубомир Златановић

Сл. 40, позитив, вл. МУС, И Ф-415

Сл. 41, принтскрин, аутор филма Аријел Варџес (*Ariel Varges*), вл. Архив Југословенске кинотеке

Сл. 42, *Arrivée des troupes françaises en Serbie. Train de camions automobiles avec leurs conducteurs passant en gare de Palanka*, фотографија, вл. Библиотека Универзитета Каен у Нормандији (*Fonds Lafond, Bibliothèque de l'Université de Caen Normandie*), инв. бр. 1A1182101_283348XL013

Сл. 43, *Grenzschutz des IR. 61 auf der Insel Semendria, nach Gemälde Oblt. Wegerer*, непознат власник

Сл. 44, фотографија, вл. Војни музеј, Р-8260

Сл. 45 и сл. 46, из албума Ристе Марјановића „1912-1916", вл. Историјски музеј Србије, ИМС, Библиотека (683)

Сл. 47, P. Helwig, *Die neue Offensive gegen Serbien: deutsche schwere Artillerie an der Donau*, цртеж из аустро-немачких новина *Der Krieg 1914/15 in Wort und Bild*, Nr. 53, 1915.

Сл. 48, *Semendria. Zitadelle*, фотографија, из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 49, *Überschiffung von deutscher Artillerie durch oesterreichische Pioniere über die Donau bei Semendria*, фотографија, вл. Национални музеј и меморијал Првог светског рата у Канзас Ситију у САД-у (*The National WWI Museum and Memorial in Kansas City,* Missouri, *MO, USA*), инв. бр. 98.38.48

Сл. 50, *Bautruppe Fähre-Kevevara*, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 51, *Schweres Geschütz*, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 52, *Sur le front serbe. Le gonflement d'un ballon d'observation de l'armée serbe*, фотографија, вл. Библиотека Универзитета Каен у Нормандији (*Fonds Lafond, Bibliothèque de l'Université de Caen Normandie*), инв. бр. 1A1182101_283348XL028

Сл. 53, из албума Ристе Марјановића „1912-1916", вл. Историјски музеј Србије, ИМС, Библиотека (683)

Сл. 54 и сл. 55, *Deutsche Truppen übbersetzen die Donau*; *Beschiessung von Semendria,* фотографисао: *Projektion für Alle*, Deutschland (1915 -), Nr. 57, албум „Светски рат: Освајање Србије" (*Der Weltkrieg: Die Eroberung Serbiens*) - укупно 24 слајдова, дигитални запис креирала Сара Делман (*Sarah Delmann*) за Lucerna Magic Lantern Web Resource (https://www.slides.uni-trier.de), вл. албума *EYE Film Institute*, Amsterdam, Netherlands (www.eyefilm.nl), инв. бр. (за све слајдове) 2015-017-3616 - 2015-017-3639

Сл. 56, *Generalfeldmarschall von Mackensen beobachtet mit general von Gallwitz die Kämpfe im Donaubogen bei Ram*), фотографија из аустро-немачких новина *Der Krieg 1914/15 in Wort und Bild*, Nr. 68, 1915.

Сл. 57, *Semendria. Einschlag eines 42ers*, фотографија из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 58-60, *Semendria*, фотографије из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 61, *Semendria*, фотографија, непознат власник

Сл. 62, позитив, вл. МУС, бр. ул. инв.1670-2013/2

Сл. 63, фотографија, вл. Војни музеј, Р-1417

Сл. 64, *Sir E. Hilton Young* , фотографија, извор: Википедија: https://en.wikipedia.org/wiki/Hilton_Young,_1st_Baron_Kennet

Сл. 65, вл. Миодраг Маринковић из Смедерева, фотографисао Љубомир Златановић

Сл. 66, *In der Festung Semendria erbeutetes serbisches Geschütz*, фотографија, вл. Национални музеј и меморијал Првог светског рата у Канзас Ситију у САД-у (*The National WWI Museum and Memorial in Kansas City,* Missouri, *MO, USA*), инв. бр. 98.38.54

Сл. 67, скица на основу карте објављене у: „SMEDEREVO", *Vojna enciklopedija*, 7, Beograd, 1965.

Сл. 68, фотографија, вл. Национални музеј и меморијал Првог светског рата у Канзас Ситију у САД-у (*The National WWI Museum and Memorial in Kansas City,* Missouri, *MO, USA*), инв. бр. 98.38.52

Сл. 69, *Semendria. An der Einladestelle Dunapart bei Kevevara; Die grosse Fähre*, фотографија из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 70, *Semendria. Die Türme der alten Türkenfestung, beschossen mit 42=cm=Mörser*, фотографија из књиге: Wilhelm Conrad Gomoll, *Im Kampf gegen Rußland und Serbien*, Leipzig, 1916.

Сл. 71, фотографија, вл. Војни музеј, Р-6342

Сл. 72, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 73, Fritz Neumann, *Hessische Truppen ersturmen die Zitadelle von Semendria am 11. Oktober 1915*, из књиге *Illustrierte Geschichte des Weltkrieges 1914/15. DritterBand*, Stuttgart, Berlin, Leipzig, Wien, 1917.

Сл. 74, колаж исечака насловних страница новина из Аустро-Угарске, 12-17. октобар 1915. године: *Grazer Volksblatt* (Graz), 48 Jahrgang, Nummer 707, 12. Oktober 1915, Seite 1; *Jutarnji list* (Zagreb), godina IV, Broj 1277, 13. listopada 1915, str. 1; *Kurjer Lwowski* (Lwów), Rok XXXIII, Nr. 335, 14. Października 1915, str. 1; *Neue Freie Presse* (Wien), Nr. 18370, 12. Oktober 1915, Seite 1; *Neues Wiener Journal* (Wien), 23. Jahrgang, Nr. 7892, 12. Oktober 1915, Seite 1; *Neues Wiener Tagblatt* (Wien), 49. Jahrgang, Nr. 283, 12. Oktober 1915, Seite 1; *Štajerc* (Ptuj), XVI. letnik, štev. 42, 17. oktobra 1915, str. 1.

Сл. 75, *Deutsche Soldaten auf den Hügeln bei Semendria, im Hintergrund die Donau*, фотографија из америчких новина *New Yorker`s Staats Zeitung* (New York City, NY), 1916.

Сл. 76, *Die Tragtier Kolonne des Regiments auf dem Marsch. Die Erstürmung des Vranovo an 14. Oktober 1915*), из књиге: *Zur Erinnerung an die Denkmals-Enthüllung : den gefallenen zum Gedächtnis, den Heimgekehrten zur Erinnerung, den kommenden Geschlechtern zur Nacheiferung*, Prenzlau, 1924.

Сл. 77, позитив, вл. МУС, бр. ул. инв.512-4/66; инв. бр. И-Ф-406

Сл. 78, *Austrian transport team passing the old castle of Semendria*, фотографија из енглеских новина *The Sphere*, 1915.

Сл. 79, *Die von desutschen Pionieren gebaute grosse bruecke bei Semendria*, фотографија из америчких новина *New Yorker`s Staats Zeitung* (New York City, NY), 1916.

Сл. 80, *Doppelte brücke auf Schlepp=schiffen über die Donau bei Semendria gebant in 37 Stunden 980 meters Lang*, фотографија, вл. Национални музеј и меморијал Првог светског рата у Канзас Ситију у САД-у (*The National WWI Museum and Memorial in Kansas City,* Missouri, *MO, USA*), инв. бр. 98.38.53

Сл. 81, *Semendria. K. u. K. Donaumonitor*, фотографија из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 82-84, из албума Ристе Марјановића „1912-1916", вл. Историјски музеј Србије, ИМС, Библиотека (683)

Сл. 85, *En Serbie. A Semendria. Sous la direction des allemands, les prisonniers serbes réparent les lignes de chemin de fer*, фотографија, вл. Библиотека Универзитета Каен у Нормандији, Француска (*Fonds Lafond, Bibliothèque de l'Université de Caen Normandie*), инв. бр. 1A1182101_283348XL024

Сл. 86, *Teilansicht Banhof Semendria und Zitadelle*, дописна карта из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 87, плакат, вл. Народна библиотека Србије, Пл 135/1

Сл. 88, *Strassenreinigung in Palanka*, фотографија из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 89, *Geisel erschossen - Kundmachung - Palanka - In serbischer Sprache*, плакат, вл. Аустријска национална библиотека (*ÖNB*), *Bildarchiv und Grafiksammlung (POR)*, KS 16213741 ; 1914-1918/IV

Сл. 90, *Serbische Familie bei einer Totenfeier*, дописна карта, непознат власник

Сл. 91, *Serbische Hochzeit*, дописна карта, вл. Милан Лончар

Сл. 92, *Semendria*, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 93, *Mackensen`s Dampfer in Semendria*, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 94, из албума *1914-1918* аустроугарског потпоручника Оскара Шимка (*Oszkár Simkó*), из приватне збирке Петера Оринчаја (*Péter Orincsay*)

Сл. 95, *Semendria. Heldenfriedhof*, дописна карта, вл. Милан Лончар

Сл. 96, *Semendria. Die deutsche Flagge auf der alten Sarazenfeste* ,фотографија из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 97 и сл. 98, *Neubau bei F. Semendria*, фотографије из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 99, фотографија, вл. Милош Јуришић

Сл. 100, фотографија, вл. Милан Лончар

Сл. 101 *Semendria. Sprengtrichter eines 42ers an der Zitadelle,* фотографија из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 102, фотографија, непознат власник

Сл. 103 и сл. 104, фотографије, вл. Милан Лончар

Сл. 105, *Semendria. Zerschossene Kirche*, дописна карта, вл. Милан Лончар

Сл. 106, *Semendria (Serbien)*, дописна карта, вл. Милан Лончар

Сл. 107, *Stadt und festung Semendria*, фотографија из аустроугарског ратног албума, 1916. година, из књиге, *Österriech-Ungarn in Waffen, Mappe III: Serbien*, *Blatt 4*, Verlag *Österriech-Ungarn in Waffen*, Wien-Budapest, 1916, вл. Историјски музеј Србије, инв. бр. 1870-1

Сл. 108, из документа ВГГ 18-42, вл. Архив Србије

Сл. 109, *Osipaonica, Kantine (Serbien)*, дописна карта, вл. Милан Лончар

Сл. 110, *Semendria. König Peters Villa u. Weinberg*, дописна карта, непознат власник

Сл. 111, шлем, вл. МУС, И-инв. бр. 19/11

Сл. 112, *Semendria*, фотографија из књиге *Die unsterbliche Landschaft, die Fronten des Weltkrieges; ein Bilderwerk. Von Tannenberg bis Hellingfors. Polen. Rumänien. Von den Karpathen zum Kaukasus. Die serbische-mazedonische Front. Italienfront. Der Orient*, Leipzig, 1935.

Сл. 113-116, фотографије из албума *1914-1918* аустроугарског потпоручника Оскара Шимка (*Oszkár Simkó*), из приватне збирке Петера Оринчаја (*Péter Orincsay*)

Сл. 117, фотографија, вл. др Марко Поповић

Сл. 118, *Hafen bei Semendria*, фотографије из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 119 и сл. 120, фотографије, вл. Милан Лончар

Сл. 121, *Lazarettschiff "Elizabeth" an der Donau*, фотографија из књиге *Unter dem Roten Kreuz im Weltkriege*, Berlin, 1934.

Сл. 122, *Abtransport verkleideter serb. Soldaten*, фотографисао: *Projektion für Alle*, Deutschland (1915 -), Nr. 57, албум „Светски рат: Освајање Србије" (*Der Weltkrieg: Die Eroberung Serbiens*) - укупно 24 слајдова, дигитални запис креирала Сара Делман (*Sarah Delmann*) за Lucerna Magic Lantern Web Resource (https://www.slides.uni-trier.de), вл. албума *EYE Film Institute*, Amsterdam, Netherlands (www.eyefilm.nl), инв. бр. (за све слајдове) 2015-017-3616 - 2015-017-3639

Сл. 123, *Bilder vom Balkan. Serbische Gefangene werden auf einen Donau-Trajekt-Dampfer verladen*, из немачких ратних новина

Сл. 124, *Semendria. Gefangene Serben*, дописна карта, непознат власник

Сл. 125, *Erste Balkanzug*, фотографија, непознат власник

Сл. 126-128, фотографије из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 129, *En Serbie. Prisonniers serbes travaillant sous la direction des allemands à puiser l'eau d'un chemin creux à l'aide d'une pompe à bras*, фотографија, вл. Библиотека Универзитета Каен у Нормандији, Француска (*Fonds Lafond, Bibliothèque de l'Université de Caen Normandie*), инв. бр. 1A1182101_283348XL009

Сл. 130, из документа ВГГ 18-42, вл. Архив Србије

Сл. 131, *Preise für Mais - Kundmachung - Palanka - Mehrsprachiges Plakat*, плакат, вл. Аустријска национална библиотека (*ÖNB*), *Bildarchiv und Grafiksammlung (POR)*, KS 16213745 ; 1914-1918/IV

Сл. 132, *En Serbie. Les allemands emploient des enfants pour abattre des arbres déchiquetés par des obus*, фотографија, вл. Библиотека Универзитета Каен у Нормандији, Француска (*Fonds Lafond, Bibliothèque de l'Université de Caen Normandie*), инв. бр. 1A1182101_283348XL017

Сл. 133, *Semendria,* фотографија из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 134 и сл. 135, новац, вл. МУС, Нумизматичка збирка

Сл. 136, фотографија из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 137, комеморативна свилена трака са натписом *Vivat Semendria 12. Oktober 1915*, (димензија: 38,7цм x 6, 4 цм). Аутор цртежа је Херман Роберт Катемби Хирцел (*Hermann Robert Catumby Hirzel*), вл. Градски историјски музеј у Лајпцигу, СР Немачка (*Stadtgeschichtliches Museum Leipzig*), инв. бр. V/576/2007

Сл. 138, *Semendria. Konak des Königs Peter*, дописна карта, непознат власник

Сл. 139, *Semendria. Folgen der Beschiessung in der Zitadelle und in der königlichen* Villa, фотографија из књиге *Eine Bilderreihe aus den Kampfgebieten der 25. Reserve-Division 1914-1916*, Stuttgart, 1917.

Сл. 140 и сл. 141, позитив, вл. МУС, бр. ул инв. 320/66

Сл. 142, позитив, вл. МУС, Ф-726

Сл. 143 и сл. 144, *Gefangene Serben*, фотографије из поклон-албума Душана Напијала, вл. МУС, бр. ул. инв. 1671/2013

Сл. 145, фотографија, вл. Драгољуб Перић

Сл. 146, *Après l'évacuation de l'armée serbe dans l'île de Corfou. L'instruction des nouveaux contingents sous la direction d'officiers français*, фотографија, вл. Библиотека Универзитета Каен у Нормандији, Француска (*Fonds Lafond, Bibliothèque de l'Université de Caen Normandie*), инв. бр. 1A1182101_283348XL030

Сл. 147, вл. МУС, Историјска збирка

Сл. 148 и сл. 149, фотографија, вл. Драгољуб Перић

Сл. 150, фотографија, вл. Мирослав Александрић

Сл. 151, фотографија, вл. Завичајни музеј Јагодине (ЗМЈ), фотодокументација

Сл. 152, вл. МУС, И-инв. бр. 1451/71

Сл. 153, фотографија, вл. Завичајни музеј Јагодине (ЗМЈ), фототека, бр. 24/1-D

Сл. 154, фотографија, вл. Историјски архив Пожаревац, Збирка Драгана Шалера

Сл. 155, вл. Завичајни музеј Јагодине (ЗМЈ), ЦКУ 2389/82, инв. бр. 48

Сл. 156, колаж исечака страница српских, аустријских и новозеландских новина, почетак новембра 1918. године: *Велика Србија* (Солун*)*, Год. III, бр. 906,18/31. октобар 1918 ; *Српске новине* (Крф), Год. LXXXV, бр. 126, 23. октобр/5. новембар.1918 ; *Reichpost* (Wien), Nr. 506, 2 November 1918 ; *Waikato Times* (New Zealand), Volume 89, Issue 13906, 4 November 1918.

Сл. 157, American Red Cross, *A street scene in Semendria, Serbia*, фотографија, вл. Национални архив САД (*National Archives, USA*), photo no. 165-WW-489B-3

Сл. 158, American Red Cross, *Lieut. Col. Homer Polk and staff about to start ona a mission*…, фотографија, вл. Национални архив САД (*National Archives, USA*), photo no. 165-WW-56A-54

Сл. 159, American Red Cross*, Bulgarian prisoners helping the members of the American Red Cross pull the Red Cross camion out of the mud on the road between Asane and Semendria*, фотографија, вл. Национални архив САД (*National Archives*, *USA*), photo no. 165-WW-46C-15

Сл. 160, American Red Cross*, The American camion encounters this kind of road all through the Balkans. This is the road to Semendria, Serbia*, фотографија, вл. Национални архив САД (*National Archives, USA*), photo no. 165-WW-489B-5

Сл. 161, вл. МУС, бр. ул. инв. 1059/69, фотографисао Љубомир Златановић

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архивски извори:

Архив Србије, Фонд Војно-генерални гувернман (ВГГ)

Аустријска национална библиотека у Бечу (*Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien или само *ÖNB*), Фонд дигитализоване претраживе грађе (плакати, прогласи и друго), URL: http://www.bildarchivaustria.at

Блог *Heroes of Serbia – Memory Eternal*, (писмо српског добровољца Александра Јовановића из Београда послато са Коризике), URL: http://www.heroesofserbia.com

Војни музеј Србије, Фонд фотографије (фотографије Смедерева из Првог светског рата)

Gefallenendenkmäler, онлајн пројекат са подацима о немачким ратним меморијалима са пописима погинулих и умрлих (спискови погинулих у Смедереву и околини из различитих јединица), URL: www.denkmalprojekt.org

Градски историјски музеј у Лајпцигу, СР Немачка (*Städtgeschichtliches Museum Leipzig*), (предмет *Vivat Band Semendria*, комеморативна велика свилена трака у знак сећања на немачко освајање Смедерева 1915. године), URL: http://museum.zib.de/sgml_internet/sgml.php?seite=5&fld_0=z0059692

Дигитална библиотека *Велики рат*, пројекат Народне библиотеке Србије (књиге, фотографије, периодика и друго), URL: http://velikirat.nb.rs

Дигитална Народна библиотека Србије, URL: http://www.digitalna.nb.rs

Европска Библиотека (*The European Library*) - интернет портал са обједињеном дигитализованом базом европских националних библиотека и истраживачких установа, URL: http://www.theeuropeanlibrary.org

Europeana Collections, нарочито секција која се односи на Први светски рат (1914-1918) – заједнички европски пројекат у који су укључене бројне европске установе (музеји, архиви, библиотеке и друго), URL: https://www.europeana.eu/portal/en/collections/world-war-I

Интернет Архив (*The Internet Archive*), непрофитни пројекат дигиталне библиотеке интернет сајтова и других културних артефаката у дигиталном облику, URL: https://archive.org

Историјски архив у Смедереву, Матичне књиге рођених; Матичне књиге умрлих; Матичне књиге венчаних; Смедеревска задруга за међусобно помагање и штедњу; Фотографије

Les monuments aux morts. France – Belgique – Autres pay, пројекат Универзитета у Лилу у Француској са информацијама о споменицима погинулим и умрлим француским војницима подигнутим у Француској, Белгији и другим земљама, URL: http://monumentsmorts.univ-lille3.fr/

Memoire des homes, Base des Morts pour la France de la Première Guerre mondiale. Пројекат Министарства одбране Републике Француске са пописом умрлих за Француску у Првом светском рату, URL: http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/en/arkotheque/client/mdh/base_morts_pour_la_france_premiere_guerre

MemorialGenWeb, независан онлајн пројекат - списак споменика војника и цивилних жртава, француских и странаца, убијених или несталих у ратним дејствима, "Умрли за Француску", URL: www.memorialgenweb.org

Музеј у Смедереву, Фотографије из Историјске збирке Музеја у Смедереву, (МУС) Ф 410–416 и Ф-404/407; Поклон албум Душана Напијала (*Албум Душана Напијала*), (МУС) ул. бр. 1671/2013;

Приватна збирка Милана Лончара из Смедерева, Дописне карте

Приватна збирка Петера Оринчаја, дигитализовани Фото албум Оскара Шимка (*Oszkar Simko*)

Републички завод за статистику Републике Србије, URL: http://www.stat.gov.rs/publikacije

Hungaricana, заједнички веб сајт мађарских архива, музеја и библиотека, којим управља Библиотека Парламента Мађарске (*Országgyűlési Könyvtár*), URL: https://hungaricana.hu

2. Објављени извори:

Административно-територијалне поделе у НР Србији од 1834. до 1954. године, Народна Република Србија - Завод за статистику, Београд, 1955, доступно онлајн, URL: http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1955/pdf/G19556001.pdf , посећено 12.3.2016.

The Annals of Iowa, 13 (1921), "William Walter Fox ", pp. 71-72, доступно онлајн, URL: http://ir.uiowa.edu/annals-of-iowa/vol13/iss1/25 , посећено 22.2.2017.

Annual report - The American National Red Cross, American National Red Cross, Washington, D.C., 1919, доступно онлајн, URL: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b599332;view=1up;seq=7 посећено 10.1.2017.

The Bulletin of The Joint Distribution Committee representing American Jewish Relief Committee, Central Relief Committee and People`s Relief Committee (New York City), Vol. 2, April 1918, No. 8, URL: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112055331315;view=1up;seq=127 , посећено 8.6.2017.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба,Хрвата и Словенаца, скраћено *ВРС*, књиге I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XXX, Издања Главног Ђенералштаба, Београд, 1924-1937, доступно онлајн, URL: http://velikirat.nb.rs/items/browse?collection=17 , посећено 6.7.2018.

Das Kriegsjahr 1914, I [Textbd.]. Vom Kriegsausbruch bis zum Ausgang der Schlacht bei Limanowa-Lapanów 1, im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918,* Verlag der Militärwissenschaften Mitteilungen, Wien, 1931, доступно онлајн URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC03202139/5/ , посећено 11.1.2017.

Das Kriegsjahr 1914, I [Beil.]. Vom Kriegsausbruch bis zum Ausgang der Schlacht bei Limanowa-Lapanów 1, im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918,* Verlag der Militärwissenschaften Mitteilungen, Wien, 1931, доступно онлајн URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC01350733/1/LOG_0003/ , посећено 11.1.2017.

Das Kriegsjahr 1915, II [Textbd.], Von der Einnahme von Brest-Litowsk bis zur Jahreswende 3, im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, Verlag der Militärwissenschaften Mitteilungen, Wien, 1932, доступно онлајн URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC01318445/7/ посећено 14.2.2017.

Das Kriegsjahr 1915, II [Beil.], Von der Einnahme von Brest-Litowsk bis zur Jahreswende 3, im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, Verlag der Militärwissenschaften Mitteilungen, Wien, 1932, доступно онлајн URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC01351627/1/LOG_0003/ , посећено 14.2.2017.

Das Kriegsjahr 1918, VII [Beil.], im: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, Verlag der Militärwissenschaften Mitteilungen, Wien, 1932, доступно онлајн URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC01351666/1/LOG_0003/ , посећено 14.2.2017.

Deák, Francis and Ujváry, Dezsö (eds.), *PAPERS AND DOCUMENTS RELATING TO THE FOREIGN RELATIONS OF HUNGARY*, VOLUME I 1919-1920, Royal Hungarian Ministry

of Foreign Affairs, Budapest 1939, доступно онлајн, URL: https://library.hungaricana.hu/en/view/KULUGY_Papers_01/?query=Semendria&pg=2&layout=s , посећено 17.11.2017.

Der Weltkrieg 1914 bis 1918 (Neunter Band). Die Operationen des Jahres 1915; [3]. Die Ereignisse im Westen und auf dem Balkan vom Sommer bis zum Jahresschluß, E. G. Mittler & Sohn, Berlin, 1933, доступно онлајн, URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC01859944/6/ посећено 28.2.2017.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Краљевина Југославија – Општа државна статистика, Сарајево, 1932.

Österriech-Ungarn in Waffen, Mappe III: Serbien, Verlag *Österriech-Ungarn in Waffen*, Wien-Budapest, 1916, доступно онлајн, URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC07655906/1/LOG_0003/ , посећено 25.6.2018.

Jüdisches Archiv, Mitteilungen des Komitees "Jüdisches Kriegasarchiv", Lieferung 8-9, Verlag R. Löwen, Wien, Jänner 1917, доступно онлајн, URL: https://archive.org/details/jdischesarchiv00komiuoft?q=Semendria , посећено 20.12.2017.

Костић, М. Лаза, *Закон о местима са списковима свих вароши и варошица и коментаром*, Издање Стручног часописа за унапређење града и села као и самоуправа уопште, Београд, 1928.

Les armées françaises dans la Grande guerre. Tome X. 10, 2, Imprimerie nationale, Paris, 1923-1924, доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k63495098/f1.item.r=Semendria.zoom , посећено 22.12.2016.

Liste der vom Standesamt beurkundeten Kriegsgefallenen aus Worms 1914-1918 (mit Nachträgen bis ca. 1930), Stadtverwaltung Worms, Worms, 2013, доступно онлајн, URL: http://www.worms.de/de-wAssets/docs/kultur/stadtarchiv/Bestaende/5_7602.pdf , посећено 24.10.2016.

Notestein, Wallace and Stoll, E. Elmer, *Conquest and Kultur; Aims of the Germans in Their Own Words*, The Committee on Public Information, Washington, D.C., 1917, доступно онлајн, URL: http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=inu.30000047799162;view=1up;seq=5 , посећено 6.11.2015.

Перишић, Мирослав, Марковић, Александар, Шкодрић, Љубинка и Богдановић, Бранко (прир.), *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 1, 1914*, Архив Србије, Београд, 2015.

Поповић, Снежана и Поповић, Љубодраг, *Из историје Смедерева у Првом светском рату*, Историјски архив Смедерево, Смедерево, 1995.

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. Књига пета. Издање Управе државне статистике, Београд, 1911.

Rapports des délégués du Gouvernement Espagnol sur leurs visites dans les camps de prisonniers français en Allemagne, 1914-1917, Librairie Hachette et Co, Paris 1918, доступно онлајн, URL: https://archive.org/stream/rapportsdesdlgus00pari#page/n0/mode/2up/search/Semendria , посећено 27.6.2018.

Тимофејев, Алексеј и Кремић, Дарко (прир.), *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2014.

General Staff, War Office, Great Britain, *Handbook of the German Army in war, January, 1917*, доступно онлајн, URL: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b71859;view=2up;seq=98 , посећено 10.1.2017.

Шкодрић, Љубинка, Марковић, Александар и Богдановић, Бранко (прир.), *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 2, 1915 (јануар-јул)*, Архив Србије, Београд, 2016.

Шкодрић, Љубинка и Марковић, Александар (прир.), *Први светски рат у документима Архива Србије, Том 3 , 1915 (август-децембар)*, Архив Србије, Београд, 2018.

Schmidt-Brentano, Antonio, *Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität 1816-1918*, Österreichisches Staatsarchiv, Wien, 2007, онлајн издање, доступно онлајн, URL: http://www.oesta.gv.at/DocView.axd?CobId=23130 , посећено 11.1.2017.

Steiner, C. Jörg, *Schematismus der Generale und Obersten der K.u.K. Armee. Stand: 31. Dezember 1918*, Edition S&H, Wien 1992, доступно онлајн, URL: https://library.hungaricana.hu/en/view/Andere_Steiner_1992/?pg=0&layout=s , посећено 15.11.2017.

3. Мемоарски извори:

1er régiment d'infanterie coloniale. Historique du régiment, Impr. centrale, Cherbourg, 192.., доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k63899001/f1.item.r=Semendria , посећено 21.12.2016.

Baerlein, Henry, *The Birth of Yugoslavia*, Vol. I, Leonard Parsons Ltd., London, 1922, доступно онлајн, URL: https://archive.org/details/birthofyugoslavi01baeruoft , посећено 16.8.2017.

Sir Blumberg, H. E. (compilated by), *Britain's sea soldiers. A record of the Royal marines during the war 1914-1919*, Swiss & Co., Devenport, 1927, доступно онлајн, URL: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89100004282;view=1up;seq=13 , посећено 22.6.2018.

Buberl, Paul, "Die Fürsorge für die Kunstsammlungen und Kunstdenkmale in Serbien", im: Clemen, Paul (ed.), *Kunstschutz im Kriege*, Zweiter Band, Verlag von E. A. Seeman, Lepzig, 1919, Seite 146-154.

Вођ кроз Смедерево са историјом вароши, Штампарија „Белетра", Београд, 1938.

Гавриловић, Миливоје, *Смедеревско Поморавље – цртe и описи*, Штампарија браће Грујић, Нови Сад, 1930, фототипско издање Историјског архива у Смедереву из 2008.

Gans, R., *Als Ordonnanzoffizier in Belgien, Frankreich und Serbien: Kriegserlebnisse 1914, 1915 und 1916*, Buchholz, München, 1916, доступно онлајн, URL: http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN725937998&PHYSID=PHYS_0003&view=overview-toc&DMDID= , посећено 12.5.2017.

Димитријевић, Никола, *Споменица педесетогодишњег рада Смедеревске кредитне банке 1871-1921*, 1929.

Dieterich, Alfred, *Weltkriegsende an der mazedonischen Front*, im: *Schlachten des Weltkrieges*, *Band 11*, Druck und Verlag von Gerhard Stalling, Oldenburg/Berlin, 1925, доступно онлајн, URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC00633956/6/ посећено 2.3.2017.

Јефремовић, Спасоје, *Поред града на Дунаву*, Чикаго 1981.

Јовановић, Драгољуб, *Економске и друштвене последице рата у Србији,* превод на српски са француског оригинала *Les Effets Économiques et Sociaux de la Guerre En Serbie* из 1930. године (превео Владимир Павловић), Службени гласник, Београд, 2018.

Каниц, Феликс, *Србија – земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, том I, Српска књижевна задруга и ИРО „Рад", Београд, 1985.

Карапанџић, Мика, „Бој код Смедерева (Моје забелешке)", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 46 (2014), Народна библиотека Смедерево, стр. 93-97.

Katona, Sandor, *Hadak utja Szerbiába és Montenegróba*, Szabad Szó, Budapest, 1916, доступно онлајн, URL: http://mek.oszk.hu/13100/13164/13164.pdf , посећено 20.6.2018.

Koehler, H., Reg.-Med. Rat Dr.,„Vor Zwanzig Jahren. Das Feldlazarett Nr. 29 im Weltkriege", *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, 61(18), 1935, Seite 722-724.

Kerchnawe, Hugo, "Die K.u.K. Militärverwaltung in Serbien", im: Shotwell, T. James (ed.), *Die Militärverwaltung in den von österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten* (*Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges*), Hölder-Pichler-Tempsky A.G., Wien, 1928, Seite 53-266, доступно онлајн, URL: http://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht/?no_cache=1&tx_dlf%5Bid%5D=3349&tx_dlf%5Bpage%5D=1 , посећено 24.2.2017.

Cato, Conrad, *The Navy Everywhere*, E.P. Dutton & Company, New York, NY, 1919, доступно онлајн, URL: https://archive.org/details/navyeverywhere00cato , посећено 22.6.2018.

Krekić, Bogdan, *Kroz Srbiju i Rumuniju sa austrijskom vojskom 1916-1918. Impresije i doživljaji*, Štamparija Bosanske pošte, Sarajevo, 1919.

Cron, Hermann, *Imperial German Army 1914-1918. Organisation, Structure, Orders of Battle*, Helion & Company Ltd, Solihull, 2001, (превод на енглески са немачког оригинала *Geschichte des Deutschen Heeres im Weltkriege 1914-1918,* Berlin, 1937).

Krug, O. und Fiesselmann, Gg., "Über die Zusammensetzung einiger 1915-er und 1916-er Weine von Semendria (Serbien)", *Zeitschrift für Untersuchung der Nahrungs- und Genußmittel, sowie der Gebrauchsgegenstände*, Bd. 33 (1917), Seite 239-240.

Лапчевић, Драгиша, *Окупација*, Београд, 1923.

Léonce, Martin (Commandant Claude Léonce), *En campagne européenne 1914-1919: 1er régiment de chasseurs d'Afrique...*, impr. de Charles-Lavauzelle, Paris, 1920, доступно онлајн, URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6291404h.r=En%20campagne%20europ%C3%A9enne%201914-1919%201er%20r%C3%A9giment%20de%20chasseurs%20d%27Afrique?rk=21459;2 посећено 4.10.2018.

von Ludendorff, Erich, *Ludendorff's own story, August 1914 - November 1918; The Great War from the Siege of Liège to the Signing of the Armistice as Viewed from the Grand Headquarters of the German Army*, Harper, New York, NY, 1919, доступно онлајн, URL: https://archive.org/details/ludendorffsownst00lude/page/n5

Микић, Сава, *Историја југословенског ваздухопловства*, Штампарија Драг. Грегорића, Београд, 1933, доступно онлајн, URL: http://velikirat.nb.rs/items/show/4806 , посећено 26.5.2017.

Миодраговић, Јован, *Трагични дани Србије. Белешке из злогласне трогодишње владавине Аустрије у Србији 1915 – 1918*, Издање Књижарнице Рајковића и Ђуковића, Београд, 1921, доступно онлајн, URL: http://velikirat.nb.rs/items/show/1263 , посећено 26.7.2016.

Миленковић, Добросав, *Шумадијска дивизија I позива 1915. године*, Штампарија „Шумадија", Крагујевац, 1936.

Николајевић, С. Божа, *Под Немцима*, ГП „Просвета", Београд, 1923.

Пандуровић, Владимир, *Српска писма из светског рата 1914-1918* (незнатно измењено реиздање истоименог оригинала први пут објављеног у Осијеку 1922.), Прометеј и РТС, Нови Сад, 2014.

Петровић, Љубомир, *Град Смедерево у српској историји и књижевности*, Штампарија књижарско-издавачког завода „Напредак", Панчево,1922.

Петровић, Ф. Светозар, „Један трагичан доживљај и болно сећање на пад Смедерева из 1915.г.", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 46 (2014), Народна библиотека Смедерево, стр. 104-106.

Поповић, Андра, *Ратни албум 1914–1918*, Београд 1926, доступно онлајн, URL: http://arhiva.unilib.rs/cirilica/dokument/103/ratni-album-1914-1918 , посећено 29.9.2018.

Pirquet, Clemens, "Volksgesundheit im Krieg", Teil I., im: Shotwell, T. James (ed.), *Wirtschafts-und Sozialgeschichte des Weltkrieges: Österreichische und ungarische Serie*, Hölder-Pichler-Tempsky [u.a.] , Wien, 1926, доступно онлајн, URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC01173802/7/ посећено 1.3.2017.

Ранковић, Гордана, *Митровданска победа код Смедерева 1914. године, сведочења*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2003.

Рајс, Р. Арчибалд, *Шта сам видео и преживео у великим данима рата*, Београд, 1928.

Рош, С. Ђорђе, *На Дунавском кеју септембра 1915*, Београд, 1931.

Стобарт, Мејбел Синклер, *Пламени мач у Србији и другде*, ИК Прометеј и РТС, Нови Сад-Београд, 2016.

Стоимировић Јовановић, Милан, *Дневник 1936-1941*, Матица српска, Нови Сад, 2000.

Стојимировић Јовановић, Милан, „Обнова Смедерева", *Рашка, уметничка смотра*, Година прва, књига прва, Београд, 1929, стр. 35-42.

Стојимировић Јовановић, Милан, „Митровданска битка код Смедерева и друге успомене из 1914. године", рукопис, Матица српска Нови Сад, Рукописно одељење, М. 13. 307, у: Ранковић, Гордана, *Митровданска победа код Смедерева 1914. године, сведочења*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2003, стр. 83-132.

Стојимировић Јовановић, Милан, „Једно путовање у Смедерево", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 60 (2018), Народна библиотека Смедерево, стр. 135-139.

Стојимировић, Др Душан, *Казивања. Дата историчару српске медицине санитетском ђенералу Влади Станојевићу Трнском*, Ненин, Миливој и Мрдаковић, Драган (прир.), Народна библиотека Смедерево и Ars Libri Београд, Смедерево, 2007.

The Times History of The War, Vol. VII, *The Times*, London, 1916, доступно онлајн, URL: https://archive.org/details/timeshistoryofwa07londuoft посећено 22.2.2017.

Томсон, Л. Луј, *Повлачење из Србије (октобар – децембар 1915)*, Народни музеј Шабац и Музеј града Новог Сада, Београд, 2016. Приредили: Станковић, Бранислав, Пековић, Мирко и Буловић, Гордана. Превод на српски језик: Иванишевић, А. Милисав.

Urai, Dezső, *Mackensen katonáival*, M. Kereskedelmi Közlöny, Budapest, 1916, доступно онлајн, URL: http://mtdaportal.extra.hu/books/urai_dezso_mackensen_katonaival.pdf , посећено 20.6.2018.

von Falkenhayn, Erich, *General Headquarters 1914–1916 and its Critical Decisions*, Hutchinson & Co., London, 1919.

Veltzé, Alois, *Die Geschichte des Weltkrieges. Mit besonderer Berücksichtigung des früheren Österreich-Ungarn. Band II*, Verl. f. vaterländ. Literatur, Wien, 1919, доступно онлајн, URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC04533522/7/ посећено 28.2.2017.

Figatner, Milan, „Zdravstveni preporod Srbije", *Liječnički vijesnik,* god. 39, br. 6, 15. maj 1917, Zagreb, str. 230-235, доступно онлајн, URL: https://library.foi.hr/m8/S01101/1917/1917_00006.pdf , посећено 24.10.2018.

Folks, Homer, *The Human Costs of The War*, Harper & Brother Publishing, New York, NY, 1920, доступно онлајн, URL: https://archive.org/stream/humancostswar01folkgoog#page/n7/mode/2up/search/Semendria , посећено 13.6.2018.

von Hötzendorf, Conrad, Feldmarschal, *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*, Vierter Band: 24. Juni 1914 bis 30. September 1914, Rikola Verlag, Wien-Leipzig-Munchen, 1923, доступно онлајн, URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC00840833/7/ , посећено 27.6.2018.

Hilton Young, E., *By land and sea*, T.C & E.C. Jack, Ltd., London, 1920.

Historique du 21e régiment d'artillerie coloniale: Campagne 1914-1918, Librairie Chapelot, Paris, 192.., доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k63279245/f1.image , посећено 18.12.2016.

Historique du 44e régiment d'infanterie colonial: Guerre 1914-1918, Barrière & Cie, Perpignan, 1920, доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k63272752/f1.item.r=Semendria.langFR , посећено 19.12.2016.

Historique du 4me régiment de chasseurs d'Afrique depuis sa formation 1839 jusqu'à la fin de la Grande Guerre 1919, Impr. française, Bizerte, 1920, доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6358325n/f1.image.r=Semendria , посећено 19.12.2016.

Historique du 43e régiment d'artillerie coloniale pendant la guerre 1914-1918, Berger-Levrault, Paris, 192.., доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6227053j/f1.image.r=Semendria , посећено 20.12.2016.

Historique du 34e régiment d'infanterie coloniale: 1914-1918, Bouchet, Toulon, 192.., доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k63587147/f1.image.r=Semendria , посећено 20.12.2016.

Historique du 35e régiment d'infanterie coloniale: Campagne 1914-1918, Librairie Chapelot, Paris, 192.., доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6331487c/f1.item.r=Semendria , посећено 21.12.2016.

Historique du 42e régiment d'infanterie coloniale pendant la guerre 1914-1918: avec un portrait hors texte, Berger-Levrault, Nancy, 1922.., доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k63272893/f1.item.r=Semendria , посећено 21.12.2016.

Historique du 3e régiment d'infanterie coloniale pendant la guerre 1914-1919, Impr. Norbertine, Rochefort-sur-Mer, 1920, доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6331485j/f1.item.r=Semendria , посећено 21.12.2016.

Historique de la compagnie 4/14 du 2e régiment du génie: pendant la campagne 1914-1918, Société Anonyme d`imprimerie André Herbelin, Belfort, 1920, доступно онлајн, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6344480p/f1.item.r=Semendria , посећено 21.12.2016.

Zach, Franz, *Das Kriegsjahr 1915 (2. Band)*, im: *Geschichte des Weltkrieges. Heldenzeit der verbündeten Mittelmächte*, St.-Josef-Bücherbruderschaft, Klagenfurt, 1918, доступно онлајн, URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC05400826/1/

Ziegler, D. Heinrich und Oberkirchenrat Schaal, Adolf, *Landsturm vor! Dermobile württembergische Landsturm in Weltkrieg 1914-1918*, C. Belser, a.g., Suttgart, 1929, доступно онлајн, URL: http://digital.wlb-stuttgart.de

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI HADITENGERÉSZET MAGYAR HŐSI HALOTTAINAK EMLÉKÉRE 1914 – 1918, доступно онлајн, URL: http://www.mateinfo.hu/emlekkonyv.pdf , посећено 16.8.2017.

Johnson, Douglas Wilson, *Topography and Strategy in the War*, Henry Holt and Company, New York, NY, 1917, доступно онлајн, URL: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044088003371;view=1up;seq=1 , посећено 9.6.2017.

Штерић, Б. Славољуб (прир.), *Ето тако је то било. Ратни дневници 1912-1918*, Манастир Рукумија и Newpress d.o.o., Смедерево, 2014.

Штерић, Б. Славољуб (прир.), *Е мој синко, дуга је то прича. Ратни дневници и белешке 1912-1918*, Newpress d.o.o., Смедерево, 2018.

von Studnitz, Maria, „Aufzeichnungen über meine Erlebnisse in Makedonien», im: *Unter dem Roten Kreuz im Weltkriege*, Vaterländischer Verlag Weller, Berlin, 1934, доступно онлајн, URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC11858053/1/ посећено 1.3.2017.

Sturzenegger, Catharina, *Serbien im europäischen Kriege 1914/1915 : nach Briefen, Dokumenten und eigenen Erlebnissen, mit über 100 Original-Aufnahmen*, Zweite ergänzte Auflage, Art Institut Orell Füssli, Zürich, 1916, доступно онлајн, URL: https://archive.org/stream/serbienimeurop00stur#page/n7/mode/2up , посећено 11.6.2018.

4. Штампа:

Аустријска национална библиотека у Бечу (*Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien) / пројекат *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften online*, URL: http://anno.onb.ac.at/ :
Reichpost (Wien); *Fremden-Blatt* (Wien); *Illustrierte Kronen-Zeitung* (Wien); *Karnisch-Julische Kriegszeitung* (Wien); *Neues Wiener Tagblatt* (Wien); *Neues Wiener Journal* (Wien); *Neue Freie Presse* (Wien); *Kurjer Lwowski* (Lwów); *Pilsner Tagblatt* (*Pilsen, Plzen*); *Insbrucker Nachrichten* (Insbruck); *Die Neue Zeitung* (Wien); *Wiener Allgemeine Zeitung* (Wien); *Die Arbeit* (Wien); *Neues Wiener Tagblatt* (Wien); *Feldblatt; Pester-Lloyd* (Budapest); *Nachrichten über Verwundete und Verletzte* (Wien); *Neue Kino-Rundschau* (Wien); *Marburger Zeitung* (Marburg-Maribor); *Österreichische Buchhändler-Correspondenz* (Wien);

Градска библиотека у Бечу (*Wien Staatsbibliothek*), URL: www.digital.wienbibliothek.at/wk/periodical :
Reichpost (Wien);

Дигитална Народна библиотека Србије, Београд , URL: www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine / :
Политика (Београд); *Српске новине* (Београд, Крф);

Државна бибилиотека Берлин (*Staatsbibliothek zu Berlin*), URL: www.digital.staatsbibliothek-berlin.de :
Berliner Tageblatt (Berlin); *Heimatgrüße aus den Kirchspielen* (Obersuhl, Heringen, Philippsthal); *Feldpost für die Angestellten der Firma F.Heffenland G.m.b.H.*(Stettin); *Feldzeitung der K.u.K. 4. Armee*;

Конгресна библиотека у Вашингтону (*Library of Congress,* Washington D.C., USA) / пројекат *Chronicling America (Historical Newspapers),* URL: http://chroniclingamerica.loc.gov :
ISSUES and EVENTS, A Weekly Magazine, (New York NY); *Tägliches Cincinnatier volksblatt* (Cincinnati, OH); *The Washington Times* (Washington, D.C.); *The Washington Herald* (Washington, D.C.); *Grand Forks Daily Herald* (Grand Forks, ND); *The Ogden standard* (Ogden City, UT);

Музеј у Смедереву, Историјска збирка:
исечци из страних новина, откуп из приватне колекције Момира Марјановића из Београда, ул. бр. 1702/2014;

Народна библиотека Смедерево:
Глас Подунавља (Смедерево); *Вардар* (Скопље), *Градски весник* (Смедерево)

Народна библиотека Србије Београд , URL: http://velikirat.nb.rs :
Пијемонт (Београд); *Вечерње новости* (Београд); *Велика Србија* (Солун); *Beogradske novine* (Beograd);

Национална библиотека Новог Зеланда (*National Library of New Zealand*) / пројекат дигитализованих новина *Paper Past,* URL: http://paperspast.natlib.govt.nz :

Poverty Bay Herald (Gisborn); *Northern Advocate* (Whangarei); *The Waikato Times* (Hamilton);

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu / Пројекат *Digitalizirane novine i časopisi*, URL: http://dnc.nsk.hr :
Jutarnji list (Zagreb);

Службени гласник Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске , URL: https://www.thegazette.co.uk :
The Gazzette. Official Public Records. The London Gazette, The Belfast Gazette and The Edinburgh Gazette

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић" у Београду, пројекат дигитализоване претраживе периодике, URL: www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga :
Службени војни лист (Београд-Ниш); *Ратни Дневник* (Крагујевац); *Правда* (Београд); *Стража* (Београд); *Радничке новине* (Ниш); *Новости* (Ниш); *Beogradske novine* (Београд);

Француска национална библиотека (*Bibliothèque nationale de France*), пројекат *Gallica*, URL: www.gallica.bnf.fr :
Le Miroir (Paris); *Le Figaro* (Paris); *l'Aérophile* (Paris); *Journal officiel de la République française* (Paris); *Le Petit Parisien : journal quotidien du soir* (Paris); *Le Matin* (Paris); *Pages de guerre. Ecrites au jour le jour* (Nancy?); *Le Temps* (Paris); *Bulletin Yougoslave* (Paris);

5. Литература:

1914/1918 MÉDECINE AU CHAMP D'HONNEUR, Des Hommes et des avancées médicles à Montpellier, Faculté de Médecine de Montpellier, Montpellier, 2014, каталог изложбе, доступан онлајн, URL: http://expo1418.edu.umontpellier.fr/files/2016/07/Brochure_expo14-18.pdf , посећено 29.12.2016.

Андрејић, Д. Марко, Крстић, Љ. Снежана и Паспаљ, Н. Миодраг, „Ограничење оптицаја новчаница у сребру у Краљевини Србији пре и у току Првог светског рата", *Војно дело*, год. LXVI, бр. 2 (лето/2014), стр. 373-384.

Антонић, Слободан, „Демократија у Србији уочи Првог светског рата", *Социолошки преглед*, год. XLVIII (окт-дец. 2014), бр. 4, стр. 421-458.

Баковић, Милица, „Много ли ће пустих останути капа. Смедеревски бој 1914, године: Дисов ратни извештај са грешком старом један век", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 48 (2015), Народна библиотека Смедерево, стр. 135-138.

Balazs, Dénes, "Some outstanding persons of the speleogical and karstological research in the Alps, Carpathian and Dinaric regions before 1914, *Proceedings of the ALCADI `92 International Conference on Speleo History Karszt es Barlang*, Budapest, 1992, pp. 125-129, доступно онлајн, URL: http://epa.oszk.hu/02900/02993/00049/pdf/EPA02993_karszt_es_barlang_1992%20SI_125-129.pdf , посећено 30.10.2018.

Батаковић, Душан, „Србија у првом светском рату – Изазови, страдања, исходи", Зборник радова са међународног научног скупа *Православни свет и Први светски рат*, Православни богословски факултет, Београд, 2015, стр. 17-53.

Bjelajac, Mile, „Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100-godišnjice", *Токови историје,* 1/2013, Београд, 2013, стр. 15-62.

Богдановић, Бранко, „Руски минско-торпедни морнарички одред у Србији 1914-1915", *Историјске свеске*, бр. 13 (2015), Андрићев институт, Андрићград, стр. 18-25.

Богдановић, Бранко, „Британска војно-поморска мисија у Србији 1915.", *Историјске свеске*, бр. 15 (2015), Андрићев институт, Андрићград, стр. 18-23.

Богдановић, Бранко, *Браћа по оружју*, Војни музеј Београд и Медија центар „Одбрана", Београд, 2015.

Бојић, Душица, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914-1921),* Завод за уџбенике, Београд, 2007.

Бојковић, Гордан, „Српска војска у браничевском крају до Макензенове офанзиве 1915.", у: Димитријевић, Бојан и Николић, Јасмина (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Пожаревац, 2014, стр. 185-192.

Бојчић, Васо (ур.), *Школа у Лугавчини*, СО Смедерево и ОШ „Бранко Радичевић" Лугавчина, Смедерево, 1995.

Боривојевић, Мирослав, „Средње школе у Подунавском региону до Првог светског рата", *Смедерево, часопис за културу, уметност и друштвена питања*, бр. 3-4 (1988), „Наш глас", Смедерево, стр. 63-89.

Бугарски, Стеван, *(С)поменик Словена, војника, заробљеника и интернираца умрлих на садашњој територији Румуније 1914-1918*, Прометеј и РТС, Нови Сад, 2014.

Buttar, Pritt, *The Collision of Empires,* Osprey Publishing, Oxford, UK, 2014.

Вемић, Мирчета, „Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914-1918", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 147 (2/2014), стр. 201-234.

Vendrig, Tatjana, Vendrig, Fabian, Stienen, M. John, *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*, The Embassy of the Kingdom of the Netherlands, Beograd, 2016, доступно онлајн, URL: http://serbia.nlembassy.org/binaries/content/assets/postenweb/s/servie/netherlands-embassy-in-belgrade/press-and-cultural-department/serbian-soldiers-of-wwi.pdf посећено 22.2.2017 , посећено 23.8.2018.

Vojna enciklopedija, tom 7 (Pirkovič-Raketne), Beograd, 1965.

Vojna enciklopedija, tom10 (Telesno-Žužul), Beograd, 1967.

Вујошевић, Лела, „Сукоб између слободе и тираније", у: *Зборник радова са Међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату" 29–30. октобар 2014. године,* Нови Сад, 2014, стр. 189-211.

Вулетић, Александра, „Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834-1910", *Српске студије*, књига 3 (2012), Центар за српске студије на Филозофском факултету у Београду, стр. 219-244.

Вулетић, Милан, *Враново – село код Смедерева*, Музеј у Смедереву, Смедерево 1970.

Вулчевић, Слободан, „Привредни живот у Смедереву у деветнаестом веку", *Смедерево, часопис за културу, уметност и друштвена питања*, бр. 3-4(1988), стр. 90-103.

Вучковић, Ј. Војислав, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат", *Историјски часопис,* Књ. XIV/XV (1963-1965), стр. 173-229.

Gumz, E. Johnatan, "Norms of war and the Austro-Hungarian encounter with Serbia, 1914–1918", *First World War Studies (2013),* 4:1, pp. 97-110, доступно онлајн, URL: http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/19475020.2012.761391 , посећено 30.1.2017.

Група аутора, „Сто седамдесет година Смедеревске библиотеке", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 52 (2016), стр. 127-151.

Група аутора, *Први балкански рат 1912-1913*, Историјски институт Југословенске народне армије, Београд, 1959.

Гулић, Милан, „Ослобођење Смедерева и околине 1918. године", *Војно-историјски гласник,* бр. 2 (2016), стр. 49-65.

Гулић, Милан, „Питање Дунава у политици Србије према Аустроугарској уочи и током Првог свјетског рата“, у: Растовић, Александар (прир.), *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења,* Филозофски факултет, Ниш, 2016, стр. 301-320.

Група аутора, *Уздарје Милану Јовановићу Стојимировићу*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2003.

Дедић, Драгослав, „Окупација Јагодине 1915-1918. године“, *Корени*, I (2003), Историјски архив у Јагодини, доступно онлајн, URL: http://www.arhivja.org.rs/koreni_1.html , посећено 3.7.2018.

Денда, Далибор, „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату“, у: Рудић, Срђан и Милкић, Миљан (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике* силе (зборник радова), Институт за стратегијска истраживања и Историјски институт, Београд, 2015, 269-289.

Денда, Далибор, „Официрски кор војске Краљевине Србије у Првом светском рату“, *Војно-историјски гласник*, 2/2016, стр. 31-48.

Дивљановић, Драгољуб, „Пегави тифус у Србији“, у: Милић, Даница (ур.), *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 4, Историјски институт Београд, Београд, 1986, стр. 95–109.

Домазет, В. Славко, *Записи о старом Смедереву*, ГРО „Димитрије Давидовић, Смедерево, 1982.

Дорник, Волфрам, „Наличје окупације. Под војном управом“, у: Лајдингер, Ханес, Мориц, Верена, Мозер, Карин и Дорник, Волфрам, *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914-1918*, ИК Прометеј Нови Сад и РТС Београд, Нови Сад, 2016, стр. 213-238.

Dornik, Wolfram, “Conrad von Hötzendorf and the *Smoking Gun*: A Biographical Examination of Responsibility and Traditions of Violence against Civilians in the Habsburg Army”, in: Bischof, Günter and Karlhofer, Ferdinand (eds.), Williamson Jr., Samuel R. (guest ed.), *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I* , UNO Press and IUP, New Orleans, USA-Innsbruck, 2014, pp. 55-56.

Дукић, Бранко, *Петар Максимовић – политика и начела: рукописна заоставштина*, Народна библиотека Смедерево, Смедерево, 2008.

Дукић, Бранко, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Народна библиотека Смедерево, Смедерево, 2010.

Ђекић, Ђорђе, „Културно наслеђе и Велики рат“, у: Растовић, Александар (прир.), *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења,* Филозофски факултет, Ниш, 2016, стр. 689-705.

Ђокић, Небојша, „Ослобођење Пожаревца и околине 1918.“, у: Димитријевић, Бојан и Николић, Јасмина (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Пожаревац, 2014, стр. 271-275.

Ђокић, Небојша и Радовановић, Радован, „Борбе на Сави и Дунаву 1914-1915. године“, *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност*, година LV, бр. 36 (2009), Војни музеј Београд, Београд, стр. 154-167.

Ђокић, Небојша и Надовеза, Бранко, *Завршне операције за ослобођење Србије октобра 1918. године,* Метафизика, Београд, 2018.

Djordjević, Dimitrije, “The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918”, *Balcanica*, XLVI (2015), pp. 107-133.

Đorđević, Dimitrije, „Austro-ugarski okupacioni režim u Srbiji i njegov slom 1918“, *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Zagreb, 1969.

Ђорђевић, Димитрије, *Историја модерне Србије 1800-1918* (прир. Душан Т. Батаковић), Завод за уџбенике Београд и Балканолошки институт САНУ, Београд, 2017.

Ђукић, В. Слободан, *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878-1918*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2013. године, доступно онлајн, URL: http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3284 , посећено 9.10.2018.

Ђуковић, Исидор, *Нађмеђер. Аустроугарски логор за Србе 1914*-1918, ИК Прометеј, Удружење Срба у Словачкој и РТС, Нови Сад-Братислава-Београд, 2016.

Ђуковић, Исидор и Лукић, Ненад, *Нежидер, аустроугарски логор за Србе 1914-1918*, Историјски архив Београда, Београд, 2017.

Ђурић, Ђорђе, „Велики рат виђен из равни појединаца-људи", у: Бугарски, Стеван (прир.), *(С)поменик Словена, војника, заробљеника и интернираца умрлих на садашњој територији Румуније 1914-1918*, Прометеј и РТС, Нови Сад, 2014, стр. 5-9.

Живковић, Јасмина, „Губици српске војске у Великом рату", у: Димитријевић, Бојан и Николић, Јасмина (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Пожаревац, 2014, стр. 172-181.

Zaťková, Jana, *Zabudnutí vojaci. Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914 – 1918,* Vojenský historický ústav v spolupráci s občianskym združením Pro Militaria Historica, Bratislava, 2013.

Зеленика, Милан, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Војно-издавачки завод „Војно дело", Београд, 1954.

Zec, Dejan, Baljkas, Filip i Paunović, Miloš, *Sport pamti. Srpsko-britanski sportski kontakti u vreme Prvog svetskog rata*, Centar za sportsko nasleđe Jugoistočne Evrope, Beograd, 2015.

Иветић, Ј. Велимир, *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука у Београду 2013, доступно онлајн, URL: http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3089 , посећено 8.10.2018.

Илијин, М. Душан, *Обнова железнице у Краљевини СХС (1919-1924)*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2014, доступно онлајн, URL: http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3336

Илић Марковић, Гордана, „Belgrader Nachrichten – Belgradi Hirek – Beogradske novine", у: Красић Марјановић, Олга и Маринковић, Марјан (уредници каталога изложбе), *Српска књижевност и Велики рат*, Библиотека града Београда, Београд, 2014.

Isić, Momčilo, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008.

Јагодић, Милош, „Процена броја Срба (1880-1910), *Српске студије*, књига 1 (2010), стр. 39-80.

Јагодић, Милош, „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910-1921", *Српске студије*, књига 6 (2015), стр. 11-65.

Јовановић, Мирослав, „Историографија и криза", у: Јовановић, Мирослав и Радић, Радивој, *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2009, стр. 11-133.

Јовановић, Небојша, *Политички венац града Смедерева и његове околине у XIX и XX веку*, Гимназија у Смедереву, Смедерево, 2002.

Јовановић, М. Радомир, *Хроника села Липе,* Newpress d.o.o., Смедерево, 2013.

Јовановић, Слободан, *„ДАЈЕ СЕ НА ЗНАЊЕ!* (Штампане прокламације на територији Краљевине Србије током Првог светског рата)", у: Чех, Владимир (ур.), *Рат и плакат: 1914-1918*, Музеј примењене уметности и Институт за историју оглашавања, Београд, 2015, стр. 176-181.

Каровић, П. Гордана, „Страдање бродова Српског бродарског друштва на почетку Великог рата", у: *Велики прасак: сто година атентата у Сарајеву* (зборник радова са научног скупа одржаног 28. јуна 2014. године у Центру за културу у Пожаревцу), Центар за културу Пожаревац, Пожаревац, 2014, стр. 293-303.

Karszt es Barlang, Proceedings of the ALCADI `92 International Conference on Speleo History, Magyar Karszt- es Barlangkutato Tarsulat (Hungarian Speleological Society), Budapest 1992.

Каширин, Б. Василиј, „Борбена вредност српске војске на почетку Првог светског рата према оценама руских војних стручњака", у: Рудић, Срђан и Милкић, Миљан (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике* силе (зборник радова), Институт за стратегијска истраживања и Историјски институт, Београд, 2015, стр. 237-253.

Kemmer, Franz, *K.u.k. Eisenbahnfähren auf Save und Donau im Ersten Weltkrieg*, Philatelie-Club Montfort, Rankweil, 2013.

Kovács, Péter and Prohászka, Péter, "A Roman Funerary Inscription from Smederevo", *Старинар*, LXVI (2016), pp. 59-63.

Cornwall, Mark, "Austro-Hungary and *Yugoslavia*", in: Horne, John (ed.), *A Companion to World War I*, Wiley-Blackwell, Oxford, UK, 2010, pp. 371-385.

Crampton, J. Richard, "The Balkans, 1914-1918", in: Strachan, Hew (ed.), *The Oxford Illustrated History of The First World War* (new edition), Oxford University Press, Oxford, UK, 2014, pp. 66-79.

Krapfl, James, "Sites of Memory, Sites of Rejoicing. The Great War in Czech and Slovak Cultural History", in: *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century History*, First World War Centenary, Issue Number 2 (March 2014), pp. 109-146, доступно онлајн, URL: http://www.enrs.eu/studies/studies2 , посећено 17.11.2017.

Лазић, Драгана, „Штампа у смедеревском крају 1875-1945", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 53 (2016), Народна библиотека Смедерево, стр. 149-157.

Лазић, Драгана, Радовановић, Мирјана и Стојановић, Снежана, *Смедеревски бој 1914. године. Први светски рат и Смедерево 1914-2014*, каталог изложбе, Народна библиотека Смедерево, 2014.

Лазић, П. Мирослав, „Тамо далеко. Смедерево у новинским чланцима аустралијске и новозеландске штампе током прве ратне године (1914) у Великом рату", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 45 (2014), Народна библиотека Смедерево, стр. 69-77.

Лазић, П. Мирослав, „Српски војник у борби виђен очима британског официра", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 49 (2015), Народна библиотека Смедерево, стр. 119-138.

Лазић, П. Мирослав, „Смедерево у америчкој штампи током Првог светског рата", *Смедеревски зборник*, бр. 6 (2016), стр. 137-172.

Лазић, Мирослав и Стефановић, Марко, *Смедерево у Великом рату*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2014.

Лајдингер, Ханес, „Кривица за рат. Противречности нове епохе", у: Лајдингер, Ханес, Мориц, Верена, Мозер, Карин и Дорник, Волфрам (ур.), *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914-1918*, ИК Прометеј Нови Сад и РТС Београд, Нови Сад, 2016, стр. 27-58.

Лајдингер, Ханес, „Ескалација насиља. Стари и нови ратови", у: Лајдингер, Ханес, Мориц, Верена, Мозер, Карин и Дорник, Волфрам (ур.), *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914-1918*, ИК Прометеј Нови Сад и РТС Београд, Нови Сад, 2016, стр. 59-111.

Лајдингер, Ханес, „Завођење реда", у: Лајдингер, Ханес, Мориц, Верена, Мозер, Карин и Дорник, Волфрам (ур.), *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914-1918*, ИК Прометеј Нови Сад и РТС Београд, Нови Сад, 2016, стр. 181-211.

Lein, Richard, "The Military Conduct of the Austro-Hungarian Czechs in the First World War", *The Historian,* Volume 76, Issue 3, Fall 2014, pp. 518-549.

Lyon, James, "Serbia`s Artillery during the First World War", in: Marble, Sanders (ed.), *King of Battle. Artillery in World War I*, Brill, Leiden, 2016, pp. 221-254.

Лукић, Ненад, „Аустроугарски логор Цеглед, попис умрлих интернираца 1914-1918. године", *Годишњак за истраживање геноцида,* св. 10 (2018), стр. 9-34.

Лукић, Ненад, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата и пописи умрлих у логору Болдогасоњ/ Фраукирхен 1914-1918*, Удружење грађана „Зелени Железник", Београд, 2017.

Mak, Hert, *U Evropi. Putovanje kroz dvadeseti vek*, Helix, Smederevo, 2012.

Манојловић, Мирољуб, „*Дан сећања* на жртве егзодуса из Ираклиа (Џумаје-Грчка) у Србију (Пожаревац) у Првом светском рату (1916-1918)", *Браничевски светионик*, година III, број 2, Удружење потомака ратника 1912-1920. Градског одбора Пожаревац, Пожаревац, 2012, стр. 44-46.

Манојловић, Мирољуб, „*Макензенова* офанзива и окупација Браничева 1915.", у: Димитријевић, Бојан и Николић, Јасмина (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Историјски архив Пожаревац и Војни музеј Београд, Пожаревац, 2014, стр. 202-208.

Манојловић, Мирољуб, „Грчки изгнаници у време бугарске окупације у Пожаревцу, 1916-1918.", у: Димитријевић, Бојан и Николић, Јасмина (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату,* Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2014, стр. 256-259.

Маринковић, Душан, Маринковић, Лада и Ристић, Душан „Улога женских страних мисија у Србији током Великог рата: трансфер медикализованих технологија и рађање биополитике", *Социолошки преглед*, год. XLVIII (окт-дец. 2014), бр. 4, стр. 459-483.

Марковић, Анита, „Меморијали Првог светског рата као симболи државног и националног идентитета: Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912-1920 варошице Сараорца у Сараорцима", *Смедеревски зборник,* бр. 5 (2016), стр. 117-134.

Марковић, Анита, *У спомен на Велики рат. Спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, Смедерево, 2014.

Марковић, Предраг, „Свакодневни живот Београда на почетку рата 1914. године", *Историјски гласник*, 1 (1986), стр. 93- 118.

Мартинов, Војислав, „Употреба Франца Јозефа у аустроугарској патриотској пропаганди за време Првог светског рата", *Рад Музеја Војводине* , бр. 56 (2014), стр. 105-117.

Матић, Василије, „Бој код Смедерева", *Војно-историјски гласник* (*ВИГ)*, бр. 6 (1951), стр. 195-207.

Mijatović, Boško, „Novčano-kreditni poslovi Narodne banke Srbije 1914-1915", *Istorija 20. veka*, 2/2017, str. 39-58.

Mijatović, Boško, „Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. godine", *Istorija 20. veka*, 1/2014, str. 27-50.

Миладиновић, Слободан, „Политички и антрополошки допринос Арчибалда Рајса представљању Србије од 1914. до 1918.", *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 35 (2012), Народна библиотека Смедерево, стр. 121-139.

Миленковић, Србислав et al., *Змајева школа у Смедереву 1868-1997,* ОШ „Јован Јовановић Змај" – Смедерево, Смедерево 1997.

Милић, Даница, „Привредни систем у окупираној Србији", у: Алексић, Љиљана (ур.) et al, *Србија 1916. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 5, Историјски институт, Београд, 1987, стр. 299-308.

Милић, Даница, „Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године", у: Алексић, Љиљана (ур.), *Србија 1917. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 6, Београд, 1988, стр. 37-45.

Милић, Даница, „Привреда под окупационим режимом", у: Алексић, Љиљана, (ур.), *Србија 1918. године и стварање југословенске државе,* Зборник радова са научног скупа, књига 7, Историјски институт, Београд, 1989, стр. 9-17.

Милкић, Миљан, „Војни свештеници у српској војсци 1914-1918", у: *Први светски рат и Балкан – 90 година касније. Тематски зборник радова*, Институт за стратегијска истраживања Београд, Београд , 2011, стр. 118-125.

Милкић, Миљан, „Ангажовање српске војске на пољопривредним радовима 1914. и 1915. године", у: Рудић, Срђан и Ћалдовић-Шијаковић, Слађана (ур.), *Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју*, Зборник радова, Историјски институт Београд и Музеј на отвореном „Старо село" Сирогојно, Београд 2017, стр. 245-261.

Милорадовић, Драгана, „Ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915.", у: Димитријевић, Бојан и Николић, Јасмина (ур.), *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Историјски архив Пожаревац и Војни архив Београд, Пожаревац, 2014, стр. 193-202.

Милорадовић, Горан, *Карантин за идеје*, Институт за савремену историју Београд, Београд, 2004.

Милошевић, Радомир, *Древне светиње и Храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Храм Светог Апостола Луке Смедерево, Смедерево, 2006.

Милошевић, Радомир, *Саборни Храм Светог Ђорђа у Смедереву*, Храм Светог Апостола Луке Смедерево, Смедерево, 2006.

Милошевић, Радомир, *Смедеревски ратни поменик*, Храм Светог Луке Смедерево, Смедерево, 2003.

Митровић, Андреј, „Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)", *Историјски гласник*, бр. 1-2 (1977).

Митровић, Андреј, „Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године", у: Милић, Даница (ур.), *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 4, Историјски институт Београд, Београд, 1986, стр. 183–208.

Митровић, Андреј, „Реч приликом отварања изложбе Историјског музеја Србије – *Србија 1915.*", *Зборник Историјског музеја Србије*, 26 (1992), стр. 145-147.

Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату,* допуњено издање, Стубови културе, Београд, 2004.

Mitrović, Andrej, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918.*, Nolit, Beograd, 1981.

Митровић, Душан, *Сто педесет година школе у Лугавчини*, ОШ „Бранко Радичевић", Лугавчина, 2015.

Митровић, Д. Јован, „Народни музеј и археолошка баштина у Србији током Првог светског рата", *Зборник Народног музеја*, XXII-1 (2015), стр. 407-425.

Младеновић, Божица, „Школе у Београду 1916-1918. године", *Историјски часопис*, књ. XLIV (1997), стр. 167-181.

Младеновић, Божица, „Промена назива улица у градовима Војно-генералног Гувернмана", *Историјски часопис*, књ. XLV-XLVI (1998-1999), стр. 289-305.

Младеновић, Божица, „Српска елита у Првом светском рату", *Историјски часопис,* књ. XLIX (2002), стр. 243-259.

Младеновић, Божица, „*Beogradske novine* – Оглед о паралелним друштвима у Војно-генералном Гувернману Србија 1915-1918", *Историјски часопис*, LX (2011), стр. 541-554.

Младеновић, Божица, „Уређење простора у градовима Војно-генералног гувернмана у Србији 1916-1918: прилог проучавању односа између паралелних друштава", у: Миљковић-Катић, Бојана (ур.), *Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Зборник радова, Београд 2011, стр. 269-281.

Младеновић, Божица, „Здравствене прилике у окупираној Србији 1915–1918", *Историја медицине, фармације и народне медицине* (зборник радова), Институт за савремену историју Београд и Историјски архив „Тимочка крајина" Зајечар, 2007, стр. 29–38.

Младеновић, Божица, „Привредне прилике у Војно-генералном гувернману Србија 1916-1918", у: Рудић, Срђан и Милкић, Миљан (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике* силе (зборник радова), Институт за стратегијска истраживања и Историјски институт, Београд, 2015, стр. 363-373.

Младеновић, Божица, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Историјски институт, Београд, 2006.

Младеновић, Б. Божица, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Чигоја штампа, Београд 2000.

Младеновић, Б. Божица и Пешић, Д. Мирослав, „На *кућном фронту* – Српкиње у Великом рату", у: Растовић, Александар (прир.), *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења,* Филозофски факултет, Ниш, 2016, стр. 511-522.

Мориц, Верена, „Смрт у логорима. Освета", у: Лајдингер, Ханес, Мориц, Верена, Мозер, Карин и Дорник, Волфрам, *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914-1918*, ИК Прометеј Нови Сад и РТС Београд, Нови Сад, 2016, стр. 113-172.

Moritz, Verena, "The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary in 1914/1915", in: Bischof, Gunter, Karlhofer, Ferdinand (eds.) and Williamson, R. Samuel, Jr. (guest ed.), *1914: Austria-Hungary, The Origins and the First Year of World War I*, UNO Press and iUP, New Orleans-Innsbruck, 2014, pp. 233-246.

Morlock, Gilles, *1914-1918, Les destins brisés de la Faculté de médecine de Montpellier*, 2016, онлајн издање на веб сајту посвећеном изложби о француским лекарима са Универзитета у Монпељеу, учесницима Првог светског рата, доступно онлајн, URL: http://expo1418.edu.umontpellier.fr/files/2016/11/Destins-bris%C3%A9s-de-la-Facult%C3%A9-de-M%C3%A9decine-de-Montpellier.-Texte-G.Morlock.-v20161116.pdf , посећено 29.12.2016.

Nemet, Ferenc, „Osvajanje Beograda u jesen 1915. godine i vojna uprava srpskih teritorija" (prevod sa mađarskog jezika), *Рад Музеја Војводине,* бр. 57 (2015), стр. 115-129.

Обрадовић, Ненад, „Летопис коларске цркве. Извод из летописа коларске цркве", у: *Школа у Коларима. Стодеведесет година постојања*, Смедерево, 1994.

Опачић, Петар, „Борба за Балкан у јесен 1915. године", ", у: Милић, Даница (ур.), *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 4, Историјски институт Београд, Београд, 1986.

Опачић, Петар, „Солунски фронт 1917. године", у: Алексић, Љиљана (ур.), *Србија 1917. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 6, Историјски институт Београд, Београд, 1988, стр. 141-161.

Павловић, Леонтије, *Споменица поводом прославе стоседамдесет година постојања Основне школе „Димитрије Давидовић" у Смедереву 1806-1976*, ГП „Димитрије Давидовић" Смедерево, Смедерево, 1976.

Павловић, Леонтије, *Историја Смедерева у речи и слици*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 1980.

Павловић, Леонтије, *Смедеревска гимназија 1871-1918*, сепарат из монографије *Минули век 1871-1971*, Смедерево, 1971.

Павловић, Леонтије, „Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове", *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Зборник радова са научног скупа Српске академије наука и уметности, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, стр. 579-607.

Павловић, Леонтије, „Периодична штампа у Смедереву од 1875-1985. године", *Смедерево, часопис за културу, уметност и друштвена питања*, бр. 1-2 (1988), стр. 143-156.

Pavlović, Leontije, „Prilog izučavanju istorije smederevskih jevreja", *Zbornik 4 (1979), Studije, arhivska i memoarska građa o jevrejima Jugoslavije*, str. 65-86.

Пековић, Мирко (ур.), *Српски санитет 1914-1918* (каталог изложбе), Музеј града Новог Сада, Војни музеј Београд и Народни музеј Шабац, Нови Сад, 2015.

Перишић, Мирослав, „Страдање и хуманизам. Ваљевска болница 1914/1915", *Историјске свеске*, бр. 4 (2014), Андрићев институт, Андрићград, стр. 2-5.

Перишић, Мирослав, „Сарајевски атентат. Молтке – Хецендорфу, 10. фебруара 1913", *Историјске свеске*, бр. 6 (2014), Андрићев институт, Андрићград, стр. 1-4.

Перуничић, Бранко, *Насеље и град Смедерево,* Скупштина Општине Смедерево, Смедерево, 1970.

Петровић, Драгољуб, *Хорника Лугавчине,* Месна заједница Лугавчине, Лугавчина, 2014.

Петровић, В. Милорад, „Из велике историје мале Србије", у: *Трновити пут Србије 1914–1918*, БИГЗ, Београд, 1974, стр. 13-64.

Петровић, М. Огњан, „Аероплани Морис Фарман у Србији и на Солунском фронту", *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност*, бр. 42 (август 2015), стр. 83-125.

Петровић, М. Огњан, „Балони српске војске", *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност*, бр. 43 (август 2016), стр. 109-143.

Petković, Radoslav, „Da li je bilo Prvog svetskog rata?", *Sarajevske sveske*, № 43/44 (2014), str. 115-125.

Pintar, M. Olga, Šarenac, Danilo, „Prvi svetski rat – uzroci i posledice", 26. 1. 2014, Секција *Prvi svetski rat* веб-сајта *Peščanik*, доступно онлајн, URL: http://pescanik.net/2014/09/prvi-svetski-rat/ , посећено 30. 8. 2014.

Pisarri, Milovan, „Prilog istoriji Prvog svetskog rata iz ženskog ugla", у: Ћираковић, Драгана и Јаћимовић, Мирослав (ур.), *Зборник радова са Међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату" 29–30. октобар 2014. године,* Архив Војводине, Нови Сад, 2014.

Поповић, Љубодраг, „Основно школство под окупацијом", у: Алексић, Љиљана, (ур.), *Србија 1918. године и стварање југословенске државе,* Зборник радова са научног скупа, књига 7, Историјски институт, Београд, 1989, стр. 35-41.

Radivojević, Biljana and Penev, Goran, "Demographic losses of Serbia in The First World War and their long-term consequences", *Economic Annals*, Volume LIX, No. 203 (2014), pp. 29-54.

Радисављевић, Слободан, „Артилерија велике моћи у борбама око Београда 1915. године", *Годишњак града Београда*, књига V (1958), стр. 249-261.

Радић, Радмила и Исић, Момчило, *Српска црква у Великом рату 1914-1918. године*, Филип Вишњић и СПКД Просјвета, Београд-Гацко, 2014.

Радовановић, Радован и Ђокић, Небојша, „Ослобођење Пожаревца и околине октобра 1918. године", *Записи. Годишњак Историјског архива Пожаревац*, Година III, бр. 3 (2014), стр. 121-136.

Радојевић, Мира, „Милорад Драшковић у Првом светском рату", *Наша прошлост*, бр. 11(2010), стр. 9-30.

Радојевић, Мира и Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Српска књижевна задруга и Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014.

Радојчић, Милорад, „Михаило Мацаревић – јунак ратова 1912-1918", *Гласник,* бр. 49 (2015), стр. 5-51.

Радојчић, Милорад, *Бесмртни ратници ваљевског краја у ратовима 1912-1918*, Међуопштински историјски архив Ваљева, Ваљево, 2014.

Радовановић, Зоран, *Срби на Корзици*, ИК Прометеј и РТС Београд, Нови Сад, 2014.

Radusin, Milorad, "The Spanish Flu – Part I: the first wave", *Vojnosanitetski pregled,* Vol. 69 (Br. 9) (2012), pp. 812-817.

Radusin, Milorad, "The Spanish Flu – Part I: the second and third wave", *Vojnosanitetski pregled,* Vol. 69 (Br. 10) (2012), pp. 917-927.

Ранковић, Радомир, *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату,* необјављен мастер рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2013. године.

Ранковић, Раде, „Смедерево и околина у Првом светском рату", *Mons Aureus*, *часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 46 (2014), Народна библиотека Смедерево, стр.13-47. (у часопису је ауторово име погрешно наведено као Раде, иако је његово име Радомир)

Rauchensteiner, Manfried, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy,* 1914–1918, Böhlau Verlag, Wien, 2014, измењено и допуњено издање на енглеском на основу првог истоименог издања на немачком из 1993, доступно онлајн, URL: http://www.boehlau-verlag.com/download/163983/978-3-205-79588-9_1_OpenAccess.pdf , посећено15. 8. 2015.

Rausch, Alexander, "Richter, Josef Karl", im: *Osterreichisches Musiklexikon online,* доступно онлајн, URL: http://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_R/Richter_Josef_Karl.xml , посећено 13.11.2018.

Ristović, Milan, "Occupation during and after the War (South East Europe)", in: Daniel, Ute et. al. (ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, онлајн пројекат Freie Universität Berlin, 2014, доступно онлајн, URL: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/occupation_during_and_after_the_war_south_east_europe , посећено 31.1.2017.

Ристовић, Милан, „Разорени оквири приватности: рат и приватност", у: Поповић, Марко, Тимотијевић, Мирослав и Ристовић, Милан (ур.), *Историја приватног живота у Срба*, Clio, Београд, 2011, стр. 578-598.

Root, G. Irving, *Balkan Battles: A History of the Balkan Fronts of the First World* War, Publish America, Baltimore, MD, 2010.

Скоко, Саво и Опачић, Петар, *Војвода Стева Степановић у ратовима Србије 1876–1918*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1974.

Sondhaus, Lawrence, *Franz Conrad von Hotzendorf: Architect of the* Apocalypse, Humanities Press, Boston, MA, 2000.

Стојановић, Дубравка, „Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије", у: Димић, Љубодраг, Стојановић, Дубравка и Јовановић, Мирослав, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог* (друго издање), Удружење за

друштвену историју Београд, Београд, 2009, стр. 115-149.

Стојановић, Станислав и Благојевић, Вељко, „Стратегијски контекст Првог светског рата", *Војно дело*, Година LXVII, 1 (2015), стр. 250-278.

Стојанчевић, Владимир, „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата", *Историјски часопис*, књ. XXXV (1988), стр. 158-174.

Стојанчевић, Владимир, „Стварност Србије 1915. године", у: Милић, Даница (ур.), *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 4, Историјски институт Београд, Београд, 1986.

Стојанчевић, Владимир, „Положај становништва у Србији 1917. године", у: Алексић, Љиљана (ур.), *Србија 1917. године*, Зборник радова са научног скупа, књига 6, Историјски институт Београд, Београд, 1988, стр. 11-20.

Стојанчевић, Владимир, „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914-1918. године", *Годишњак града Београд,* књ. XXI (1974), Музеј града Београда, стр. 61-74.

Стојанчевић, Владимир, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918. године*, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 1988.

Стојић, Биљана, „Балкан у спољној политици Француске у превечерје Великог рата", у: Рудић, Срђан и Милкић, Миљан (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, зборник радова, Историјски институт и и Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2015, стр. 87-109.

Стојић, Иван, „Трагом фотографија мостова на Дунаву и Језави", *Mons Aureus*, *часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 48 (2015), Народна библиотека Смедерево, стр. 139-146.

Стојић, Иван (ур.), *Енциклопедија Смедерево, Том 1 - личности*, ИКОМО, Смедерево 2012.

Strachan, Hew, *The First World War. Volume I: To Arms*, Oxford University Press, New York, NY, 2001.

Strong, Paul and Marble, Sanders, *Artillery in the Great War*, Pen and Sword Military, Barnsley, UK, 2011.

Tucker, C. Spencer, *The Great War 1914-1918*, UCL Press Ltd., London, 1998.

Тимофеев, Алексей, Вишняков, Ярослав и Милорадович, Горан, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, РИСИ, Москва, 2016.

Тимофејев, Алексеј, „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата", у: Рудић, Срђан и Милкић, Миљан (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе* (зборник радова), Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2015, стр. 167-181.

Трговчевић, Љубинка, „Студенти из Србије у Швајцарској до краја Првог светског рата", *Историјски часопис*, XLIV (1997), стр. 181-208.

Trifunović, Bogdan, "Prisoners of War and Internees (South East Europe)", in: Daniel, Ute et al. (ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, онлајн пројекат Freie Universität Berlin, Berlin 2014, доступно онлајн, URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners_of_war_and_internees_south_east_europe/2014-10-08 , посећено 30.8.2018.

Трифуновић, Богдан, „Округ Чачак 1915-1918: последице окупације на свакодневни живот становништва", *Годишњак за друштвену историју 1* (2009), стр. 45-68.

Трифуновић, Богдан, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915-1918", *Зборник радова Народног музеја Чачак*, XXXVII, (2007), стр. 97-133.

Туцаковић, Јелена, „Рат велики, а народа мало", у: Матић Милош (ур.), *Велики рат и мали човек*, Етнографски музеј у Београду, Београд, 2014, стр. 51-71.

Ћирковић, Сима и Михаљчић, Раде, (прир.), *Енциклопедија српске историографије*, Knowledge, Београд, 1997.

Ferro, Marc, *The Great War*, Routledge, London, UK, 2002. (превод са француског на енглески језик; прво француско издање изашло је 1969; ово издање на основу првог енглеског издања из 1973.).

Fišer, Fric, *Posezanje za svetskom moći – politika ratnih ciljeva carske Nemačke – 1914-1918*, „Filip Višnjić", Beograd, 2014.

Fried, Marvin Benjamin, *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I*, Palgrave-Macmillan, New York, NY, 2014.

Hamilton, F. Richard, "War Planning: Obvious Needs, Not So Obvious Solutions", in: Hamilton, F. Richard and Herwig, H. Holger (eds.), *War Planning 1914,* Cambridge University Press, New York (NY), 2010, pp.1-23.

Herwig, H. Holger, *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918,* 2nd edition, Bloomsbury, New York, NY, 2014.

Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, drugo izdanje, Dereta, Beograd, 2004.

Храбак, Богумил, „Добровољци у борбама око Београда 1914. и 1915. године", *Годишњак града Београда*, Књига IX-X (1962-1963), стр. 515-536.

Цветковић, Снежана, *Вила династије Обреновић*, друго допуњено и измењено издање, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2012.

Цветковић, Снежана, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату", *Mons Aureus*, *часопис за књижевност, уметност и друштвена питања,* бр. 46 (2014), стр. 117-128.

Цуњак, Млађан и Михајловић, Зоран, *Црква Рођења Пресвете Богородице* у Липама, Црквена општина у Липама и Месна заједница у Липама, Липе, 2005.

Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914-2009*, Институт за савремену историју, Београд, 2014.

Шаренац, Данило, „До последњег човека: пропагандна активност Краљевине Србије у Првом светском рату", у: Чех, Владимир (ур.), *Рат и плакат: 1914-1918*, Музеј примењене уметности и Институт за историју оглашавања, Београд, 2015, стр. 136-149.

Шер, Тамара, „Опште и посебне карактеристике хабзбуршких окупационих режима током Првог светског рата", у: Рудић, Срђан и Милкић, Миљан (ур.), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике* силе (зборник радова), Институт за стратегијска истраживања и Историјски институт, Београд, 2015, стр. 343-361.

Шер, Тамара, „О Швабама и комитаџијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915-1918)", *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2009), стр. 30-55.

Scheer, Tamara, "The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? Austro-Hungarian Occupation Regimes During The First World War in The Adriatic and The Balkans", *Acta Histriae,* god. 22 (2014) vol. 3, pp. 677-694.

Scheer, Tamara, "Austro-Hungarian Occupation Regimes in the Balkans (1915-1918): The Organisation of the *Health Front*", in: Sechel, Teodora Daniela (ed.), *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires 18th -19th Centuries*, Winkler Verlag, Bochum, 2011, pp. 213-232.

Showalter, Dennis, „War in the East and Balkans 1914–1918", in: Horne, John (ed.) *A Companion to World War I*, Wiley-Blackwell, Malden, MA, 2010.

Штерић, Б. Славољуб, *Смедеревски бој 1914. године*, Историјски архив у Смедереву, Смедерево, 2010.

Штерић, Б. Славољуб, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, Црквена општина Врбовац и Newpress d.o.o., Смедерево, 2015.

О аутору

Мирослав П. Лазић

Рођен 1976. године у Приштини. Основну и средњу школу завршио је у Смедереву. Студије историје на Филозофском факултету у Београду завршио је 2002. године дипломским радом на тему „Политички живот у Смедереву од 1935. до 1939. године". На Факултету политичких наука у Београду 2012. године завршио је мастер студије комуникологије радом „Дигитална писменост у *друштву претраге*". Звање кустоса стекао је 2005, а звање вишег кустоса 2015. године.

У Музеју у Смедереву ради од 2004. године, најпре као кустос-сарадник за односе са јавношћу, а од 2016. године је на месту кустоса историчара. Аутор је више пројеката Смедеревског музеја: *Виртуелна шетња кроз Смедеревску тврђаву*; *Смедеревско наслеђе на мрежи*; *Израда интернет презентације Музеја у Смедереву*; *Дигитализација наслеђа*; *Смедерево у Великом рату* и др. Коаутор је неколико изложби у продукцији Музеја у Смедереву: *Смедерево у Великом рату* (2014) са колегом Марком Стефановићем, *Смедерево у албуму дворског фотографа Милана Јовановића* (2016) и *Деспот Ђурађ Бранковић у делу браће Настасијевић: сусрет Рудника и Смедерева* (2017), обе са колегиницом Снежаном Цветковић. Један је од аутора нове изложбене поставке Музеја у Смедереву *Смедеревска тврђава – од престонице до споменика културе* (2018).

Аутор је популарних водича о Смедеревској тврђави (на српском и енглеском језику) и коаутор водича кроз изложбене поставке Музеја у Смедереву. До сада је објавио неколико радова из домена завичајне историје 19. и 20. века, комуникологије, историје интернета и употребе друштвених медија. Писао је текстове за различите дневне новине, недељнике, популарне магазине и веб-сајтове. Активно се бави проучавањем историје 19. и 20. века, као и друштвених медија и њиховом употребом у савременој музеолошкој пракси.

ЦИП

ИЗВОД ИЗ РЕЦЕНЗИЈЕ

„… Након неколико по обиму мањих и већ публикованих историографских дела о овој теми, колега Лазић је за објављивање припремио и целовиту студију у оквиру које је убедљиво приказао живот града и његове околине од првих дана рата до његовог завршетка и суочавања с трагичним последицама. Засновао ју је на широкој изворној основи у којој се истичу архивска документа, објављени историјски извори и изузетно разноврстан избор штампе, не само домаће него и иностране. Користећи савремене технолошке могућности, мноштво релевантних чињеница, до сада непознатих у српској историографији, пронашао је у библиотекама Француске, Велике Британије, САД, Немачке, Аустрије, Новог Зеланда... Историографска литература коју је проучавао такође није превасходно домаћег порекла, будући да је у њој уочљиво место дато радовима на немачком, енглеском и француском језику. Колега Лазић је и тиме доказао да оно што се понекад с извесним омаловажавањем проглашава „локалним", готово мање вредним, често припада светској историји.

Резултате истраживања изложио је у једноставној и сасвим логичној структури, пратећи низање догађаја, војне, друштвене и привредне околности, проблеме окупације и избеглиштва, ослобођење Србије и почетак суморног мирнодопског живота. Збивања у Смедереву и околини зналачки је уклопио у општији историјски контекст, којим је цео текст учинио разумљивијим и мање упућеном читаоцу, а обимним научним апаратом сваки изнети податак историографски проверљивим. Стил којим је писао веома је леп, повремено и сликовит, нарочито тамо где је требало приказати судбинска искушења појединца и нације.

Све што смо навели сведочи да је Мирослав Лазић написао вредну историографску студију којом је употпунио познавање историје Смедерева, али и Првог светског рата, због чега њено објављивање подржавамо с бескрајним колегијалним задовољством и надом да ће што пре стићи до читалаца…"

Др Мира Радојевић,
професор на Филозофском факултету
у Београду и дописни члан САНУ

9 788662 771209